

Jasna Fakin Bajec

Procesi ustvarjanja kulturne dediščine

Jasna Fakin Bajec

*P*rocesi ustvarjanja
*k*ulturne dediščine

Ethnologica – Dissertationes 2

Urednika zbirke Jurij Fikfak in Ingrid Slavec Gradišnik

Jasna Fakin Bajec

Procesi ustvarjanja kulturne dediščine

Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe

Uredil Jurij Fikfak

Jezikovni pregled Sonja Likar

Prevod Alenka Ropret

Oblikovanje in prelom Monika Klobčar

Izdajatelj Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

Zanj Ingrid Slavec Gradišnik

Soizdajateljica Občina Komen

Zanjo Danijel Božič

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založnika Oto Luthar

Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Collegium Graphicum d. o. o., Ljubljana

Naklada 400

Izid knjige sta omogočila Javna agencija za knjigo RS (za leto 2011) in
Občina Komen

Podprla sta jo Občina Miren – Kostanjevica in Občina Sežana

Slika na ovitku: Jasna Fakin Bajec, Etnološka delavnica
izdelovanja ivanovih venčkov v Štanjelu leta 2011.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

719(497.472)

FAKIN Bajec, Jasna

Procesi ustvarjanja kulturne dediščine : Kraševci med tradicijo
in izzivi sodobne družbe / Jasna Fakin Bajec ; [prevod Alenka
Ropret]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. -
(Ethnologica - Dissertationes / Inštitut za slovensko
narodopisje ZRC SAZU, ISSN 2232-3090 ; 2)

ISBN 978-961-254-343-3

259249408

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto
dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789612543433>

Jasna Fakin Bajec

*P*rocesi ustvarjanja *k*ulturne dediščine

*Kraševci med tradicijo in
izzivi sodobne družbe*

Ljubljana 2011

Vsebina

Predgovor	7
Uvod	11
Dediščina – kulturni in ekonomski kapital	11
Struktura monografije	14
Predstavitev obravnavanega prostora	16
Potek raziskave	20
Metodološki okvir raziskave	23
Preteklost skozi objektiv sedanjosti	25
Kras v procesu zgodovinskopoličnega, družbenega in kulturnega razvoja	
Razumevanje preteklosti v toku	25
Družbenih sprememb	27
Predmoderna doba	27
Moderna doba	31
Postmoderna doba	43
Dediščina – vez med preteklostjo in sedanjostjo	53
Zgodovinski razvoj pojma dediščina	61
Dediščina kot materialna in nematerialna kulturna prvina	61
Dediščina kot socialna praksa	70
Diskurz o dediščini	83
Dediščina in kolektivni spomin	89
Dediščina in tradicija	101
Socialnopolitična uporaba dediščine na Krasu	113
Dediščina skozi teorijo identitetne dinamike	113
Vloga dediščine pri vzpostavljanju nacionalne identitete	117
Vloga dediščine pri vzpostavljanju prostorske in lokalne identitete	119
Proces ustvarjanja kraške dediščine skozi dinamiko spreminjanja kolektivnih identitet	128
Spreminjanje kraške krajine	128
Kolektivne identitete na Krasu do druge svetovne vojne	132
Oblikovanje jugoslovanske identitete po drugi svetovni vojni	136
Od jugoslovanske proti slovenski identiteti	149

Obdobje po osamosvojitvi Slovenije	162
Arhitekturna dediščina – simbol kraške identifikacije	187
Razvoj kraške arhitekture do prve svetovne vojne	188
Po prvi svetovni vojni ponekod nova arhitektura, večinoma pa majhne spremembe	197
Spremembe po drugi svetovni vojni – modernizem v kraški arhitekturi	198
Moderna tradicija kraške arhitekture po osamosvojitvi Slovenije	210
Kraška arhitekturna dediščina med tradicijo in inovacijo	215
Ekonomska uporaba dediščine na Krasu	217
Vloga dediščine pri oblikovanju podobe turistične destinacije	217
Štanjel – biser Krasa? Dolgotrajna pot prenove kraškega naselja	226
Zgodovinski in arhitekturni razvoj naselja	228
Revitalizacija in vloga etnologije pri celostni prenovi naselij	237
Glavni koraki pri revitalizaciji vasi	240
Vloga dediščine pri razvoju turizma na kraškem podežlju	264
Razvoj kraškega turizma na podežlju pred drugo svetovno vojno	265
Upad kraškega turizma na podežlju po drugi svetovni vojni	268
Kraški turizem na podežlju v samostojni Sloveniji – stari vzorci, nove vsebine	274
Predstavitev osnovnošolskega projekta Križem kražem po Komenskem Krasu	279
Prakse ustvarjanja dediščine v Vaški skupnosti Volčji Grad od leta 2003 do 2007	282
Sklepne misli	285
Dediščina med tradicijo in inovacijo	287
Viri in literatura	293
Processes of Creating Cultural Heritage	319
Janez Bogataj	
Pogled na Kras s Krasa	323
A Look at Kras from Kras	325

Predgovor

Razprava o vlogi in pomenu kulturne dediščine v sodobnem svetu razkriva večplastnost obravnavane tematike; ne govori nam le o socialni, politični, ekonomski in trajnostno-razvojni vlogi dediščine, temveč tudi o družbenopolitičnih, gospodarskih in kulturnih razmerah na ožjem lokalnem območju in v širšem nacionalnem ali mednarodnem okolju. In kar je poglavitno, govori nam o ljudeh, ki so glavni ustvarjalci in uporabniki dediščine v vsakdanjem življenju. Tako pod izrazom dediščina ne moremo razumeti le starih predmetov, bivalnih enot, znanj, ritualov, pesmi, gradbenih veščin, plesov, spominov, tj. vsega, kar so nam zapustili naši predniki, temveč je dediščina tudi socialni proces oz. praksa, ki oblikuje nacionalno ali lokalno skupnost, omogoča socializacijo posameznika v lokalnem okolju, izoblikuje elemente osebne in kolektivne identitete, sooblikuje značilnosti bivalnega prostora, spreminja kulturne, družbene in politične pomene ter vrednote itd. S poglobljenim raziskovanjem njene socialne, gospodarske in razvojne vloge pa se dokopljemo do širših strokovno-znanstvenih vprašanj, dilem, zagat in napačnih oziroma dobrih praks, kako razvijati določeno bivalno okolje, kot je kraška krajina, ne da bi pri tem uničili, zanemarili ali razvrednotili dosežke njenih prednikov.

Monografija, ki razkriva vlogo kulturne dediščine med tradicijo in inovacijo na Krasu, je nastajala ravno v obdobju (v letih 2008–2010), ko je Kras postal predmet perečih razprav med predstavniki/zastopniki političnih (lokalnih) oblasti, kapitala, strokovne javnosti in civilnih iniciativ. Vsi deležniki se zavedajo, da je na območju kraške krajine potreben gospodarski in socialni razvoj, ki ne sme ogroziti edinstvene narave in kulturnih kraških posebnosti, vendar vsaka stran zagovarja svoj pogled, mišljenje in razvojne vizije. Na eni strani državne in lokalne oblasti z močjo upravljanja in odločanja vplivajo na prostorske, gradbene, gospodarske in druge razvojne smernice ter velikokrat v želji po modernizaciji in napredku pozabljajo na pomembnost ohranjanja preteklih stvaritev in dognanj. Na drugi pa se strokovna javnost, ki bi morala biti pomemben usmerjevalec razvoja s konkretnimi predlogi razvojnih strategij, žal vse premalo pogloblja v način življenja lokalne skupnosti in pretekle izkušnje. In ne nazadnje so tu še domači prebivalci, ki živijo v »edinstveni«, »posebni«, do nedavnega za življenje neprijazni kraški pokrajini, a je njihov glas zaradi neusklajenosti in velikokrat pasivnosti največkrat prešibak za uveljavitev njihovih želja in potreb. Zavedati pa se je treba, da bi Kras brez gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja, ki ga večinoma izvaja prav domače prebivalstvo, še vedno predstavljal pokrajino, kot so jo v 17. stoletju opisovali popotniki, ki so potovali iz srednje Evrope proti Trstu. Označili so jo kot »kraško divjino s ponekod velikimi puščavami in kamnito zemljo, kjer ni nič zelenja, kjer brije ostra burja in kjer prebivalcem marsikdaj primanjkuje pitne vode, lesa in rodovitnih polj« (Kranjc 1999: 2). Naravne značilnosti kraške pokrajine niso radodarne z dobrimi življenjskimi pogoji; a človek, ki je v preteklosti veliko bolj živel v sožitju z naravo kot v obdobju modernizacije, je iz gole,

puste in kamnite pokrajine oblikoval ugoden življenjski prostor. V zadnjih dveh desetletjih je postal Kras privlačna točka tako za turistični obisk kot za ureditev drugega doma (z adaptacijo v počitniško hišo) oziroma za stalno naselitev.

V današnje diskusije o razvoju in varovanju posebnosti Krasa so vpete glavne smer-nice trajnostnega razvoja, ki predvideva spoštljiv odnos do kulturnih elementov in naravnih oblikovanj iz preteklosti. Pri tem gre za dva pristopa: na eni strani za formalno diskusijo v državnih ustanovah in akademskih krogih, kjer strokovnjaki širšo javnost ozaveščajo o pomenu vrednotenja, ohranjanja, restavriranja kraške kulturne dediščine in naravnih vrednot. Na drugi strani pa se pri uporabi in prenosu znanstvenih in strokovnih znanj ter rešitev navadno soočamo z nerazumevanjem, odklanjanjem in negodovanjem lokalnega prebivalstva, ki si sicer želi zgodovinsko, arhitekturno in naravno ovrednoteno okolje, hkrati pa pod vplivom globalizacijskih procesov, sodobnih tehnološko-informacijskih naprav in postmodernističnih arhitekturnih slogov živeti v modernejših in za okolje morda nesprejemljivih pogojih. Zato se zastavljajo vprašanja: kako uskladiti trajnostni razvoj, spoštovanje dosežkov naših prednikov in narave, hkrati pa se prilagoditi življenju, kjer kapital prerad pozablja na zgodovinske, kulturne in geografske posebnosti? Kdo so tisti, ki imajo pravico odločati, v kakšnem prostoru, kakšnih pogojih in ob katerih vrednotah bodo prebivalci Krasa ohranjali, popravljali, obnavljali ali rušili elemente iz preteklosti in hkrati ustvarjali, na novo gradili ter se prilagodili sodobnemu življenju, ki pušča sledi za prihodnje generacije? Ali je to stroka, katere poslanstvo je preučevanje in vzgajanje človeka, raziskovanje njegovega družbenega okolja in stvaritev; ali je to državna oziroma lokalna oblast, ki preko državnih ustanov in občinskih zavodov vpliva na delovanje družbe; ali so to ljudje, ki v prostoru živijo, ga oblikujejo in si ga prilagajajo? Kdo ima moč in znanje oziroma kdo in kaj naj prevladuje pri oblikovanju smernic za trajnostni razvoj kraške pokrajine? In ne nazadnje, kaj je tisto in od česa je odvisno, kaj bomo iz preteklosti ohranili, restavrirali in prilagodili sodobnemu načinu življenja?

Glavni namen dela ni le predstavitev pomena dediščine v sodobnem, globalnem svetu, temveč tudi njenih glavnih nosilcev, ustvarjalcev in uporabnikov – Kraševcev; delo razgrinja dobre in napačne prakse predstavljanja vaše preteklosti, uporabe dediščine pri razvoju turističnih dejavnosti, prikaza bivalnih okolij, pomena dediščine za označevanje kraške identitete itd. Načenja pa tudi vprašanja o vlogi stroke pri ustvarjanju kraške dediščine ter dobrih in nekoliko zgrešenih pristopih strokovne javnosti pri upoštevanju lokalnih izkušenj, prepričanj, idej itd. Določeni izsledki raziskave so bili že objavljeni v posameznih znanstvenih člankih.¹

¹ Nekoliko spremenjena različica poglavja Dediščina in tradicija je bila pod naslovom Brez tradicije ni inovacije: nekaj pogledov na koncept tradicije na primeru ustvarjanja kraške kulturne dediščine objavljena v *Goriškem letniku*, št. 33–34/II, leto 2010, str. 749–763. Izsledki analiz projektov Timav: Kraški regijski park in Pilotni projekt Kras so bili objavljeni v članku *Prakse varovanja kraške krajine: prizadevanja za zavarovano območje Krasa med političnimi akterji, stroko in lokalnim prebivalstvom*, ki je izšel v zborniku *Razvoj zavarovanih območij Krasa*, J. Nared, D. Perko in N. Razpotnik Visković (ur). Ljubljana: Založba ZRC, 2011, str. 71 – 77.

Knjiga je nastala iz doktorske disertacije *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu*, ki sem jo februarja 2010 zagovarjala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Pri nastajanju te knjige so sodelovali številni posamezniki, skupine in ustanove. Posebna zahvala velja profesorjema dr. Janezu Bogataju, študijskemu, in dr. Otu Lutharju, raziskovalnemu mentorju, saj sta me usmerjala v širnih poljih vprašanj in literature o kulturni dediščini. Brez Kraševcev bi tega besedila ne bi bilo: številni sogovorniki so si utrgali dragoceni čas za pogovore in razmišljanja tem, kaj oblikuje in tvori kraško dediščino. Nekdanja ravnateljica Osnovne šole Antona Šibelja Stjenka Komen Nada Lozej mi je omogočila vodenje osnovnošolskih raziskovalnih etnoloških aktivnosti; z njimi sem se veliko lažje sprehodila po terenu. Občina Komen je izdatno finančno podprla raziskovalne aktivnosti. Pogovori in razmišljanja s kolegicami z Raziskovalne postaje ZRC SAZU iz Nove Gorice so me usmerjali na dobra pota. Nekdanji vodja Raziskovalne postaje in izjemen poznavalec lokalne zgodovine in problematike, dr. Branko Marušič mi je kadarkoli, ko sem potrebovala pogovor ali informacijo, znal prisluhniti in pomagati. Zahvaljujem se tudi Razvojnemu društvu Debela Griža iz Volčjega Grada, kopenski krajevni organizaciji Društva izgnancev Slovenije 1941 – 1945 in Občini Komen za fotografije. Urednik monografije me je opozoril na pomen vsake besede, lektorica Sonja Likar je požlahtnila besedilo, Založba ZRC pa delo natisnila. Finančno sta monografijo omogočili Javna agencija za knjigo RS in Občina Komen, podprli pa Občina Miren Kostanjevica in Občina Sežana.

A vsega tega ne bi zmogla brez družine, Dominika, Eme in Jurija, ki so me spodbujali in mi stali ob strani.

Kraševcem ...

Košnja sena ob jutranji zori. (Foto: Boštjan Štolfa, Volčji Grad, 2005.
Hrani: Razvojno društvo Debela griža iz Volčjega Grada.)

Uvod

Raziskovalnih tem si namreč ne izbiramo naključno, njihova vsebina in naš pristop k raziskovanju sta odvisna predvsem od tega, kdo smo, kje in s kom smo odraščali, v kakšne mišljenjske vzorce smo bili potisnjeni in kako – če sploh – smo jih poskušali razumeti in spreminjati ...

(Destovnik 2002: 7)

Dediščina – kulturni in ekonomski kapital

Dediščina kot kulturni in ekonomski kapital (Graham 2002) predstavlja akterjem družbenih skupnosti na območju Krasa identifikacijski element pri izgradnji in utemeljevanju osebne in kolektivne lokalne oz. regionalne prepoznavnosti, hkrati pa je tržno blago, ki omogoča skupnostim ekonomski, socialni in kulturni razvoj. Težišče raziskave je osredotočeno na tematizacijo socialnih praks in reprezentacij, v katerih prebivalci Krasa pripisujejo elementom dediščine določene pomene, razumevanje in vrednote, ki jih oblikujejo na podlagi družbenogospodarskih razmer, svojih lastnih izkušenj, potreb, dejanj in ravnanj ter izkušenj prejšnjih generacij z namenom anticipirati prihodnost.

Zanimanje in ukvarjanje z dediščino se je na Slovenskem okrepilo konec 20. stoletja, ko se je Slovenija soočila s številnimi družbenopolitičnimi spremembami, ki so bistveno vplivale na življenje njenih državljanov. Posledice je bilo čutiti na gospodarskem, političnem, socialnem in kulturnem področju.

Osamosvojitve, nastanek nove države in s tem preoblikovanje naroda v politično nacija so od Slovencev zahtevali spremembe v identitetnih opredelitvah. V nasprotju z obdobjem v 19. in 20. stoletju, ko so bila značilna prizadevanja za oblikovanje narodne zavesti ter konstruiranja in utrjevanja slovenske identitete, sta bili v času po osamosvojitvi narodna zavest in identiteta umeščeni v drugačen okvir. Pomembna je postala krepitev samozavesti, povezane z državo, njenim delovanjem, zaupanjem in njeno sposobnostjo uveljavljanja v mednarodnem okolju. Začel se je proces rekonstruiranja, utrjevanja in izkazovanja nacionalne identitete ter iskanja novih simbolov, s katerimi bi država identificirala svojo samobitnost. V procesu oblikovanja nacionalne identitete so se poleg kulturnih organizacij in društev intenzivneje angažirale tudi državotvorne institucije, izobraževalne ustanove, muzeji, arhivi, raziskovalni inštituti.

Slovenski prostor je že v drugi polovici osemdesetih let, pospešeno pa v devetdesetih letih 20. stoletja preplavilo evforično iskanje znakov iz preteklosti, s katerimi bi opredelili slovensko nacionalno identiteto. Ljudje so množično začeli zbirati stare predmete, mediji so konstruirali mite o prvih slovenskih državah in kraljih; tako je postal slovenski nacionalni simbol poleg knežjega kamna, potice in lipovega lista tudi kozolec, čeprav ga v posameznih pokrajinah Slovenije (npr. na Primorskem) ni moči zaslediti. Po posame-

znih geografskih področjih in v lokalnih skupnostih so se pojavile številne dejavnosti, povezane z raziskovanjem, poustvarjanjem in reprezentacijo lokalne zgodovine, ki so se še zlasti okrepile s pripravami Slovenije na vstop v Evropsko unijo oziroma po njenem uradnem priznanju, ko se je lahko začela intenzivneje prijavljati na evropske razvojne projekte.

Z osamosvojitvijo Slovenije in njenim vstopom v Evropsko unijo ter s tem izboljšanimi trgovskimi povezavami se je v slovenskem prostoru še okrepila globalizacija, za katero sta značilna dva protislovna procesa: prvi je širitev trga ter njegova vedno večja deteritorializacija, univerzalizacija oziroma kulturna globalizacija (imenovana tudi macdonaldizacija); drugi je od prvega odvisen eksistencialni občutek izgube človeške osebnosti, osebne identitete oziroma občutek odtujenosti, ki jo povzroča na blagovno proizvodnjo usmerjeni kapitalizem (Erjavec 1996: 8). To je privedlo do novega globalnega pojava, do odkritja pomena lokalnosti oziroma relokalizacije (Beck 2003: 70) ali glocalizacije (Robertson 2003: 35), ko se začnejo ljudje v globalnih procesih bolj identificirati z lokalnimi posebnostmi, povezanimi z značilnostmi svojega geografskega prostora, zgodovinskimi dogodki, domačimi šegami in navadami. Pri tem lokalna identifikacija ne poteka le na nacionalni ravni, saj nacionalne meje zaradi pridružitve transnacionalnim skupnostim (prim. Evropska unija) izgubljajo pomen, temveč tudi na ravni globalnega prostora zunaj nacionalnih meja. S tem pride do nove relacije med globalnim in lokalnim prostorom; lokalna ekonomija, kultura in identiteta so v relaciji ne le do nacionalnega, temveč tudi globalnega prostora. Možnost pridobivanja sredstev iz evropskih skladov in povezovanja z drugimi evropskimi narodi omogoča, da se z raziskovanjem preteklosti in vprašanji dediščine ne ukvarjajo le strokovnjaki različnih znanstvenih ved, mednarodne organizacije (Unesco, Svet Evrope) in državni zavodi, temveč tudi širša javnost: otroci in dijaki v okviru osnovnošolskega in srednješolskega programa/kurikuluma, predstavniki regionalnih in lokalnih skupnosti, člani najrazličnejših kulturnih, turističnih in razvojnih društev, ljubitelji starin itn.

Glavna značilnost današnje porabniške družbe pa je tudi t. i. komodifikacija kulturnih dobrin, ko kultura postaja predmet ekonomske in komercialne izrabe, uporabna za načrtovanje turističnih vsebin (angl. *heritage industry*). To po eni strani povzroča nesoglasja, saj so socialno in politično obujeni spomini ter kulturne sestavine uporabljeni kot turistični proizvodi (Urry 1995), po drugi pa napeljuje na ugotovitev, da je treba razumevanje dediščine obravnavati v okviru sodobne logike poznega kapitalizma, ki spreminja njeno vlogo iz časa moderne dobe, in da se je koncept dediščine preoblikoval na podlagi sodobnih, postmodernih značilnosti. Zaradi gospodarske rasti v obdobju moderne dobe, ki je v horizontu klasičnega kapitalizma nedvomno prispevala tako k izboljšanju kakovosti življenja ljudi kot k nenadzorovanemu uničevanju narave in kulturne krajine, so v okviru deklaracij, sprejetih pri Svetu Evrope² in Unescu, začeli uveljavljati doktrino celostnega (integralnega) varstva kulturne dediščine, kar pomeni, da je treba ohranjanje vrednot kulturne dediščine vključiti v razvoj družbe, saj je dediščina

² Amsterdamske deklaracije, sprejete leta 1975, in Krakovske listine, sprejete leta 2000.

temelj razvoja civilizacije. Zato mora postati del dinamičnih sprememb in transformacij. Varstvo dediščine naj bi postalo integralni del načrtovanja in upravljanja skupnosti, s tem bi prispevalo k njenemu trajnostnemu, kakovostnemu ekonomskemu in socialnemu razvoju (Lah 2002: 42).

Ukvarjanje z dediščino, ki pravzaprav odseva širši institucionalizirani družbeni red, je tako zanimivo raziskovalno polje tudi za etnologe in kulturne antropologe, ki lahko obravnavajo dediščino z dveh zornih kotov: aplikativno (kot npr. muzealci, konservatorji, svetovalci za razvoj turizma itn.), in tako po interpretaciji mnogih avtorjev (Lowenthal 1985; Kirshenblatt-Gimblett 1988; Hobsbawm 1996) postanejo ustvarjalci oziroma izumitelji dediščine; ali bolj teoretično oz. refleksivno, ko se sprašujejo, kako v sodobni družbi misliti dediščino. V slovenski etnologiji se je s kritiko in analizo pojma dediščina, predvsem pa z njeno družbeno vlogo, začel ukvarjati Janez Bogataj že v osemdesetih letih 20. stoletja. V delu *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem* (1992) je definiral, kaj je dediščina, in problematiziral nekatera temeljna vprašanja, ki jih je dobrih deset let pozneje (2005) problematiziral tudi Božidar Jezernik: zakaj je potrebno in pomembno ohranjati zgradbe, predmete in pokrajine iz preteklih dob; kakšen pomen ima dediščina za posameznike, za skupnost in za nacijo; kako in za kakšne namene uporabljati, kar smo obvarovali pred zobom časa; in kako ravnati, ne da bi razvrednotili podedovane preostanke (Bogataj 1992: 11–15; Jezernik 2005: 12).

Razumevanje vloge dediščine v sodobnem svetu nadalje zahteva tudi interpretacijo pojmov, povezanih z njo, npr. preteklost, tradicija in spomin. Gre za izraze, ki se nanašajo na dogodke, dejanja, predmete, misli itn., ki so jih oblikovali, živeli ali ustvarili naši predniki. Zavedati se je treba, da celotne preteklosti ne moremo poznati, se je spominjati oziroma jo zapisati ali ustno prenesti, osvetlimo lahko le tisto, kar nas zanima oziroma želimo zaradi različnih vzrokov (političnih, socialnih, ekonomskih) preučiti. Zato je treba tudi odgovoriti, ali lahko govorimo o različnih odnosih do dediščine, čigavi interesi prevladujejo pri njeni reprezentaciji in koliko vplivajo nanjo zgodovinske spremembe posameznega prostora. Ker pa dediščina ni zgolj sodoben globalni pojem, ki se uporablja v nešteti razvojnih, turističnih in znanstvenih projektih, večinoma financiranih od Evropske unije, Sveta Evrope ter različnih državnih ustanov, temveč so se z njenim ohranjanjem in skrbjo zanjo ukvarjali že davno v zgodovini (gl. Lowenthal 1985), je potrebno za temeljito interpretacijo pogledati tudi v pretekla zgodovinska obdobja, ko se je začel oblikovati koncept dediščine (čas moderne dobe).

Raziskava tako upošteva na eni strani mnogovrstnost in raznotero uporabnost dediščine v sodobnem svetu, njeno umeščenost v širše družbene procese in vplive ideoloških, gospodarskih, kulturnih in družbenih sprememb v evropskem in svetovnem prostoru, na drugi pa v manjšem lokalnem prostoru, ki ravno tako deluje pod širšimi družbenimi okoliščinami, vendar ob upoštevanju lokalnih, političnih, gospodarskih, socialnih, kulturnih in geografskih posebnosti, pridobljenih v zgodovini. V delu so analizirani pogoji in vplivi, ki zaznamujejo kraško dediščino, kakor jo oblikujejo Kraševci in strokovna javnost, ter njena vloga v življenju, ustvarjanju in delovanju vaških skupnosti. Temeljnega pomena za njeno razumevanje so vprašanja: kaj Kraševci razumejo pod pojmom

dediščina, katere vrednote prevladujejo pri njenem opredeljevanju, kdo vpliva na oblikovanje vrednot oziroma v kakšnih političnih, socialnih in kulturnih razmerah se oblikujejo določene vrednote?

Struktura monografije

Monografija podaja analizo empirične raziskave praks ustvarjanja dediščine v dveh časovnih obdobjih: obdobju moderne dobe, ki v Evropi doseže višek v 18. in 19. stoletju; in obdobju postmoderne dobe, ki se začne v zahodnem delu sveta v drugi polovici 20. stoletja. Ker so značilnosti modernega obdobja (industrializacija, urbanizacija, sekularizacija vrednot in norm, centralizacija državne uprave) intenzivneje zajele slovenski prostor v obdobju socialistične Jugoslavije, značilnosti postmoderne pa po osamosvojitvi države, je težišče raziskave poleg krajše predstavitve časa 18. in 19. stoletja osredotočeno na dogajanje po drugi svetovni vojni. Raziskava analizira vzroke spreminjanja odnosa lokalnega prebivalstva in oblasti do elementov iz preteklosti v različnih družbenopolitičnih sistemih in slogovnih tokovih, ki so slovenski prostor preplavili v omenjenih časovnih obdobjih. Prostorsko je analiza osredotočena na območje Krasa, s poudarkom na vaških skupnostih Občine Komen, ki leži na zahodnem delu, tj. Komenskem Krasu. Mestoma, kjer je to potrebno, so podani primeri iz celotnega kraškega prostora.

Največji del zbranega gradiva temelji na ustnih virih. Glavni vir raziskave so pogovori s sogovorniki – krajski Komenskega Krasa, ki so v delno vodenih intervjujih predstavili politične, kulturne in socialne pogoje življenja v obravnavanih zgodovinskih obdobjih ter svoja mnenja, ideje in poglede na ustvarjanje in uporabo dediščine. Po besedah Giovannija Levija, pomembnega začetnika italijanske mikrozgodovine, igrajo prav dejanja in akcije ljudi na manjših lokalnih območjih »pomembno strategijo, ki lahko včasih trajno zaznamuje politično stvarnost – ki sicer ne more omogočiti oblik dominacije, jih pa lahko določa in spreminja« (Levi 1995: 12). Poleg tega lahko vsakdanje zgodbe skupine ljudi, udeležene v dogodkih, ki so lokalni, vendar povezani s političnimi in ekonomskimi zadevami širšega družbenega prostora, spodbudijo zelo sugestivna vprašanja o motivacijah in strategijah političnega, kulturnega in socialnega delovanja (prav tam: 14). Pri predstavljanju in analiziranju njihovih pričevanj sem sledila spoznanju, da »vsaka pripoved o svojem življenju dobi pravi pomen šele v družbenem, gospodarskem in zgodovinskem okviru, iz katerega je izšla« (Zonabend 1993: 11), in upoštevala, da mikrozgodovina lokalne skupnosti ni mogoča brez svojega nasprotja, tj. makrozgodovine. Tudi zgodovina velikih enot in tektonskih premikov pomeni le delno resnico, saj osvetljuje le eno raven zgodovinske realnosti, in je nepopolna brez nasprotne perspektive mikrozgodovine (Verginella 1995: 227).³ S pričevanji sogovornikov želim podati razumevanje kolektivne identitete skupnosti, njeno spreminjanje in identificiranje v toku

³ »Pod mikroskopom postane vsak droben vzorec unitarnega socialnega sistema fragmentaren, pokažejo se njegova neskladja, nepravilnosti, ki so na makroravni skoraj nevidne in zato preoddaljenemu gledišču večkrat nerazumljive.« (Verginella 1995: 227)

Zemljevid Krasa (Vir: Kras: pokrajina, življenje, ljudje, 1999, str. 10.
Merilo: 1:300.000. Zemljevid je last Geografskega inštituta Antona
Melika ZRC SAZU.)

družbenopolitičnih in gospodarski sprememb, ki se pokaže prav z redefiniranjem in postvarjenjem preteklosti na temelju izkušenj iz sedanjosti. Pozornost je namenjena prav izkušnjam posameznikov, njihovim občutkom, dejanjem, mislim in ravnanjem. Zato so izjave sogovornikov napisane v govorjenem lokalnem jeziku. Ker nimam znanja dialektologa, nisem upoštevala dialektoloških pravil fonetične transkripcije, temveč sem sledila napotkom nekaterih jezikoslovcev in etnologov, da so »znaki in simboli za glasovne posebnosti /.../ dragoceni za dialektološke študije, v folklorističnih zbirkah pa so tudi v znanstvene namene neuporabni« (Smole 1994: 153, prim. Stanonik 1990c). Zaradi varovanja osebnih podatkov imen in priimkov sogovornikov ne navajam, za boljšo analizo različnih stališč podajam le leto rojstva. Kot dodatno zgodovinsko gradivo uporabljam članke iz dveh lokalnih publikacij, in sicer časopisa *Primorske novice* in revije *Kras*, tj. revije o Krasu, o ohranjanju naravne in kulturne dediščine, o zgodovini, kulturi, gospodarstvu in dejavnostih ljudi kraškega prostora (gl. <http://www.revijakras.si/>). Časopisno gradivo uporabljam kot dopolnilo gradivu pripovedovalcev.

Delo je vsebinsko razdeljeno v štiri sklope. V uvodu predstavim vlogo preteklosti v treh družbenih obdobjih (predmoderni, moderni in postmoderni dobi). V tem kontekstu so predstavljene tudi družbenozgodovinske, gospodarske in kulturne spremembe na Krasu. V drugem poglavju ob predstavitvi posameznih dejavnosti na Krasu analiziram razvoj koncepta dediščina skozi čas. S pomočjo konstruktivistične teorije in lastnimi izpeljavami so predstavljeni sodobni pristopi razumevanja raziskovanja dediščine. V tretjem poglavju so raziskani procesi ustvarjanja in uporabe dediščine na Krasu v kontekstu socialno-političnih vlog; dediščina je izpostavljena kot identifikacijski znak oziroma simbol opredeljevanja nacionalne in lokalne identifikacije. Podrobneje je kot identifikacijski znak opredeljena arhitekturna dediščina. V zadnjem poglavju je predstavljena dediščina kot ekonomski turistični produkt. Tu sta analizirani (ne)uporaba in reprezentacija lokalne preteklosti pri razvoju kraškega turizma na podeželju v času socializma in postsocializma. V zadnjem delu je osvetljena problematika revitalizacije kraške vasi Štanjel, najpomembnejšega turističnega središča v Občini Komen.

Predstavitev obravnavanega prostora

Kras je apnenčasta planota ob severnem robu Jadranskega morja, obdana s Tržaškim zalivom, Soško ravnino (imenovano tudi Goriško polje), Vipavsko dolino, Pivko, Brkini in slovenskim delom Istre. V drobnem raznolika, v grobem pa dokaj enovita planota, se od drugih sosednjih geografskih območij loči po prostranih, kamnitih in brezvodnih površinah, danes zaraščenih z gozdom, gmajnami in redkimi poljedelskimi površinami ob gručastih naseljih (Mihevc 2005: 11). Od skupne površine okoli 500 km² se največji del Krasa razprostira v Sloveniji, le območje t. i. tržaškega koridorja in skrajni zahodni del sta v Italiji.

Kras je izrazito mejna pokrajina, kar se kaže v številnih značilnostih. Leži v bližini morja, vendar jo zaradi visokega kamnitega roba ob Tržaškem zalivu in Glinščici sredo-

zemski vplivi težje dosegaajo. S severa pa je čutiti vpliv celinskega podnebja. Prehodnost med sredozemskimi in celinskimi vplivi se kaže tako v flori in favni kot v prevetrenosti; v hladnejših mesecih je pogosta burja. Specifične geološke, geomorfološke in klimatske značilnosti Krasa so v 16. stoletju pritegnile številne raziskovalce naravnih pojavov in druge popotnike, ki so potovali z Dunaja v Trst (gl. Shaw 2000)⁴ in besedo kras, predvsem v njeni nemški verziji *karst* ponesli v svet. Ker je takrat Kras zaznamovala sušna, gola, kamnita in ponekod celo puščavnata pokrajina, v splošni rabi beseda kras pomeni golo, kamnito pokrajino.⁵ Kot mednarodni znanstveni termin pa beseda kras označuje pokrajine, nastale v dolgih geoloških dobah na vodotopnih kamninah, predvsem apnencu in dolomitu. Zanje so značilni podzemno vodno pretakanje in posebne površinske in podzemne reliefne oblike (Mihevc 2005: 11). Na kamniti planoti nad Tržaškim zalivom se je kasneje rodila mlada veja znanosti – krasoslovje ali karstologija (Kranjc 1999: 6), ki se ukvarja s preučevanjem kraških naravnih pojavov.

Za pokrajino Kras se v stroki uporablja ime matični Kras. Geografi po vrstah kamenin in drugih posebnostih ločujejo tudi komenski kras, divaški kras, sežanski kras. Ta kras pišemo z malo začetnico, saj predstavlja obče ime in pomeni posebno oblikovanost krasa na določenem območju. Kras z veliko začetnico pa označuje geografsko ime, pokrajino na zahodnem delu Slovenije. Z veliko začetnico tudi pišemo dele Krasa, ki pripadajo določenemu naselju, npr. Divaški Kras, Komenski Kras, Sežanski Kras (gl. Gams 2003: 17). Za opisovalce in raziskovalce v preteklih stoletjih do prve svetovne vojne je bil Kras ves kranjski oziroma to, čemur danes pravimo dinarski ali klasični kras. Ta označuje tip površja na vodoprepustnih kamninah, kjer so razvite posebne površinske in podzemeljske oblike. V najstarejših topografijah in klasičnih krasoslovnih delih so bili znani predvsem trije klasični kraški pojavi: pokrajina Kras, Cerkniško jezero in Postojnska jama (Kranjc 1994: 131).

Geografske značilnosti so močno zaznamovale način življenja prebivalcev pokrajine, ki je bila v preteklosti v primerjavi z drugimi pokrajinami redko poseljena (Mihevc 2005: 11). Kamnita gola pokrajina brez tekočih površinskih voda je od Kraševcev zahtevala izredno prilagajanje naravnim danostim in hkrati iznajdljivost, da so si za današnji čas v težkih življenjskih pogojih uredili življenje. Čeprav je narava Krasa zaznamovala življenje človeka, je tudi človek močno vplival na spreminjanje in sooblikovanje kraške pokrajine.

Skozi zgodovino je bil gospodarski in kulturni razvoj kraškega prostora neposredno povezan z razvojem bližnjega avstrijskega pristanišča – Trsta, ki ga je habsburška monarhija razvila v pomembno gospodarsko in kulturno mesto. Kraško zaledje je meščane Trsta zalagalo s potrebnimi prehrabnimi izdelki, delovno silo in jim nudilo prostor

⁴ Za potnike, ki so želeli potovali iz srednje Evrope čez vzhodne Alpe proti Trstu, je bila edina mogoča smer čez Kras, saj so tod potekale in se križale številne prometne in trgovske poti. Zaradi posebnosti pokrajine se jim je pot še posebej vtisnila v spomin, saj so za njen prehod morali počakati na pravo vreme, se založiti s hrano in vodo in bili presrečni, ko so z roba kraške planote pod seboj zagledali modro morje in Trst (Kranjc 1994: 132).

⁵ Kras je eden redkih tipov reliefa ali izobčenosti, ki nosi ime po regionalnem, pokrajinskem imenu (Kranjc 1994: 132).

Delo v vinogradu v Koprivi leta 1940. (Hrani: Sonja Peroci iz Koprive.)

za poletna počitnikovanja. Razpad Avstro-Ogrske, priključitev Primorske h Kraljevini Italiji in s tem konec privilegijev, ki jih je bil deležen Trst, pomenijo tudi začetek kulturnega in gospodarskega nazadovanja Krasa, ki ga je zlasti prizadela politika fašističnega režima. Konec druge svetovne vojne pomeni za Kras hud gospodarski in socialni udarec, saj kraško pokrajino presekajo državna meja ter na eni strani politika italijanske države in na drugi politika Jugoslavije.

V slovenskem delu Krasa predstavlja negativen pečat nove, socialistične politike postopna gospodarska in kulturna stagnacija nekdanjih pomembnih kraških naselij (npr. Štanjela); deset let pozneje, v šestdesetih letih 20. stoletja, pa se začne pospešen razvoj industrije, ki v večjih kraških vaseh (Komnu, Dutovljah, Divači) povzroči industrializacijo in urbanizacijo podeželja, v manjših krajih pa izseljevanje. Industrializacija, ki je potekala v duhu modernega napredka, in nacionalizacija, ki si je ob geslu »bratstva in enotnosti« prizadevala oblikovati jugoslovansko identiteto, sta povzročili spreminjanje odnosa lokalne javnosti do nekaterih kulturnih pomnikov iz preteklosti in razvrednotenje posebnosti naravnega okolja. Proces, ki je pred pojavom v Jugoslaviji prizadel tudi druge dele sveta, je povzročil uničevanje oziroma zanemarjanje dela lokalne preteklosti; na Krasu so tako uničevali prvine značilne bivalne arhitekture, zanemarljivi zgodovinske spomenike iz obdobja pred drugo svetovno vojno, geografske značilnosti prostora, pozabljali posebnosti kraške kulinarike itn.

V osemdesetih letih, intenzivneje pa v devetdesetih letih 20. stoletja, ko je Slovenija postala politična nacija, se je v sklopu širših prizadevanj strokovne javnosti, ob izboljša-

nju socialnih razmer, rasti splošne izobrazbe med Kraševci in večjem vplivu medijev, ki so čedalje bolj oblikovali javno mnenje in začeli popularizirati preteklost za turistične namene, začel spreminjati tudi odnos do lokalnih posebnosti. Slovenija je kot suverena politična država potrebovala za prepoznavnost in uveljavljanje v mednarodnem okolju kulturni kapital, med drugim tudi lokalno oz. regionalno dediščino. Z različnimi akcijami in projekti se je intenzivneje začelo ohranjati, restavrirati in predstavljati dosežke prednikov širši slovenski in tuji javnosti. Z vključitvijo Slovenije v Svet Evrope (med njegove cilje sodi tudi upravljanje in ohranjanje kulturne dediščine) in s pripravami na njen vstop v Evropsko unijo je bila dana tudi priložnost za reševanje problemov ozaveščenja o kulturni dediščini v mestih in na podeželju, njenega ohranjanja in restavriranja s tehnično podporo Oddelka za kulturno dediščino Sveta Evrope in finančnimi sredstvi evropskih skladov.

Slovenska vlada je na začetku devetdesetih let 20. stoletja Kras prepoznala kot območje Slovenije, ki ga je treba zaradi naravnih posebnosti ohraniti in zavarovati. Poleg intenzivnega zaraščanja in onesnaževanja narave so neizprosno propadali zgodovinski, umetnostni in arhitekturni objekti, npr. zgodovinsko in arhitekturno naselje Štanjel, nekdanj utrjena višinska gradišča iz praskupnosti, vojaška pokopališča avstro-ogrskih vojakov iz prve svetovne vojne, strnjena vaška jedra. Čeprav se je v Sloveniji revitalizacija strnjenih jader, kot je bil Štanjel, začela že v šestdesetih letih 20. stoletja, lokalne oblasti navadno niso prepoznale njihove kulturne in zgodovinske vrednosti, poleg tega so zaradi nesoglasij in nerazumevanja med stroko (večinoma konservatorji) in lokalnim prebivalstvom pomembni kulturni spomeniki stagnirali oziroma se zanemarjali (npr. stari del vasi Štanjel). Ščasoma je tudi prebivalstvo Krasa začelo spoznavati pomen ohranjanja dosežkov iz preteklih obdobij. K temu so veliko prispevali tako množični mediji kot priške iz ostalih predelov Slovenije, največ pa iz osrednjega dela, ki so konec 20. stoletja začeli prihajati na Kras in kupovati stare kraške domačije. Zaradi drugačnih izkušenj in znanj so v elementih kraške preteklosti prepoznali drugačno vrednoto, kot so ji jo pripisovali domačini.

Na pobudo Turističnega društva Štanjel je leta 1994 prišlo do sodelovanja med Vlado Republike Slovenije in Svetom Evrope za zagotovitev pomoči pri prenovi podeželskega naselja Štanjel. Društvo je zamerilo Zavodu za varstvo kulturne dediščine RS, Območni enoti Nova Gorica, neučinkovitost pri prenavljanju starega naselja, lokalni oblasti pa mačehovski odnos do kulturnega spomenika. Mednarodni strokovnjaki so za Štanjel ugotovili, da naselje potrebuje celovit projekt prenove, ki ne bo obsegal le starega dela vasi, temveč celotno območje Krasa. Leta 1999 se je tako začel partnerski projekt Republike Slovenije in Sveta Evrope, imenovan Pilotni projekt Kras (nadalje PPK), katerega namen je bil izdelati »skupni razvojni program za funkcionalno območje Krasa, vključujoč celostno varstvo izjemnih naravnih vrednot in kulturne dediščine v razvojna prizadevanja« (Izvedbeni del skupnega razvojnega programa 2002: 4). Izdelani skupni razvojni program, ki je nastajal v treh stopnjah v triletnem obdobju, naj bi predstavljal zemljevid, ki bi pokazal pot kraške regije, kakršno naj bi si želeli njeni prebivalci in ki bi se tako »postopno uveljavila kot razpoznavna regija z lastno identiteto, ki bo temeljila na bogastvih kraške

krajine in ponovnem odkritju vrednosti dediščine» (*Skupni razvojni program* 2002: 6). Ker je že analiza stanja (prva faza projekta) pokazala skromno ozaveščenost lokalnega prebivalstva o pomenu ohranjanja kulturne dediščine, sem si kot Kraševka – v Komnu sem živela do leta 2005 – zastavljala vprašanja o: globljih vzrokih za navedene slabosti, ki jih podaja kritična analiza stanja; razvrednotenju oziroma izginjanju kulturne krajine; pozabljanju znanj o nekdanjih domačih obrteh (kamnoseštvo); favoriziranju kamnitih detajlov v razmerju do celotne arhitekture in izgubi funkcije npr. kamnite ograde, *ka-lov* (vodni ekosistem); nestrokovnem odkrivanju najdišč s strani amaterskih arheologov; pomanjkanju razvojne vizije, ki bi obnovljeni stavbni dediščini dala ustrezno namembnost (*Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije* 2000: 22–23). Hkrati smo v raznih člankih brali ali na okroglih mizah o kraški dediščini poslušali, da lokalno prebivalstvo na Krasu, pa tudi v ostalih predelih Slovenije, ne zna vrednotiti dediščine oziroma znanj, materialov in gradbenih struktur, ki so bili značilni za pretekla obdobja. Menim, da ne kaže kritizirati in obsojati delovanje lokalnega prebivalstva zaradi negativnega vrednotenja, zanemarjanja in uničevanja stvaritev iz preteklosti, če ne spoznamo in ne analiziramo širših političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer, ki so prebivalce Krasa pripeljale do predstavljenega ravnanja. Treba je podrobno preučiti okoliščine, zaradi katerih so prebivalci Krasa v preteklih letih uničevali oz. zanemarjali ostanke, znanja in ideje svojih prednikov, medtem ko se danes odločajo za obnavljanje starih hiš in drugih arhitekturnih elementov, raziskovanje lokalne preteklosti, uporabo preteklih značilnosti v turističnih dejavnostih (turistične poti, kulinarčna ponudba gostiln, opremljanje gostinskih obratov, turistične prireditve). Terensko raziskovanje vloge in pomena dediščine na Krasu me je pripeljalo tudi do spoznavanja življenja in delovanja posameznih lokalnih skupnosti. In ker nas »najbolj preprosta vprašanja /.../ pripeljejo do najbolj zapletenih odgovorov« (Muršič 2000: 13), raziskava podaja tudi odgovor na vprašanje, zakaj kljub številnim razvojnim projektom, medijskemu diskurzu in izobraževalnim akcijam nekatere vaške skupnosti na Krasu sodelujejo, aktivno raziskujejo, ohranjajo in vključujejo elemente dediščine v sodoben način življenja, druge pa so razen redkih posameznikov še vedno pasivne in nezainteresirane.⁶

Potek raziskave

Na terenu je raziskava potekala v dveh fazah. Prva faza je bila opravljena v okviru vodenja osnovnošolske interesne dejavnosti (Etnološkega krožka) na osnovni šoli v Komnu (v letih 2002–2005) in v okviru sodelovanja pri mednarodnem projektu PHARE CBC Slovenija/Italija z naslovom Razvoj turizma in s turizmom povezanih dejavnosti med Štanjelom na slovenski strani in Devinom na italijanski strani (2003–2004), ki ga je vodila Občina Komen.⁷ Glavni cilj obeh dejavnosti je bil ozaveščanje lokalnega prebi-

⁶ V času raziskave (2004–2009) so bile v občini Komen najbolj aktivne vaške skupnosti Volčji Grad, Sveto, Gabrovica – Coljava.

⁷ Zaradi obmejne lege in tendenc po povezovanju slovenskega dela z italijansko stranjo je bil Kras deležen

Razglednica Štanjela odposlana leta 1929. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala iz Štanjela in Goriški muzej)

valstva o pomenu ohranjanja in pozitivnega vrednotenja kulturne dediščine za lokalno prepoznavnost kraja, oblikovanje njegove prostorske identitete in pridobivanje vsebin za turistične namene.⁸ Sodelovanje pri projektu in vodenje osnovnošolskih interesnih dejavnosti je bilo ključno za temeljitejše spoznavanje terena in ugotavljanje sprememb pri vrednotenju elementov lokalne preteklosti pred začetkom izvajanja interesnih dejavnosti in po uradnem zaključku projekta junija 2004.⁹ Druga faza raziskave je potekala v letih od 2005 do 2008. V njej je bilo opravljenih 23 intervjujev s krajani Komenskega Krasa. V raziskavo sta bila vključena tudi priprava, pisanje scenarija in snemanje doku-

finančnih spodbud iz Evrope že leta 1992 s pridružitvijo Slovenije programu PHARE (program za čim hitrejšo vključevanje v evropske povezovalne procese). S pomočjo tega denarja se je na Krasu bistveno izboljšala gospodarska infrastruktura in se okrepila kulturna ozaveščenost o lokalnih posebnostih.

⁸ V šolskem letu 2002/03 so učenci raziskovali lokalno preteklost v vasi Sveto. Pridobljeno gradivo so predstavili v turističnem vodniku, katerega namen je bil prikaz turističnih znamenitosti v vasi, posledično pa ozaveščanje lokalnega prebivalstva o pomembnih vaških kulturnih prvinah. Zbornik je bil nagrajen s Fordovo nagrado. Občina Komen je podprla namen in cilje projekta, zato je raziskovalno dejavnost otrok vključila v svoj čezmejni turistični projekt. V naslednjem šolskem letu (2003/04) so učenci pri občinskem projektu PHARE raziskovali lokalno preteklost v vaseh Volčji Grad (Križem kražem po Volčjem Gradu), Komen (Križem kražem po Komnu) in Gorjanskem (Križem kražem po Gorjanskem). Ostale vasi Občine Komen so raziskali v projekt vključeni strokovnjaki, ki so svoje izsledke objavili v turističnem zborniku *Kras med Štanjelom in Devinom* (Fakin, Modic 2004).

⁹ Učenci OŠ Komen so veliko pomagali pri spoznavanju terena in prebivalcev, saj sem preko njih lažje vzpostavila stike s sogovorniki.

Učenci Etnološkega krožka OŠ Komen intervjuvajo vaščanko Gorjanskega o načinu življenja na kraški kmetiji. (Foto: Vojko Franetič, 2003.)

Prizor iz snemanja filma »Takú je blo na Volčjem Gradi«: predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasi Volčji Grad. (Foto: Boštjan Štolfa, 2005.
Hrani: Razvojno društvo Debela griža iz Volčjega Grada.)

mentarnega filma o vasi Volčji Grad, v katerem so domačini predstavili pretekli način življenja na kraškem podeželju, predvsem nekatera pomembnejša kmečka opravila. Iz filma je razvidno, kako je lokalno prebivalstvo na podlagi individualnega in kolektivnega spominjanja predstavilo svojo lokalno zgodovino; hkrati sem s pomočjo filma odkrivala, kako je element dediščine postal simbol lokalne identitete.

Metodološki okvir raziskave

Analiza in sinteza zbranega terenskega gradiva temeljita na kritični uporabi teoretskega aparata poststrukturalistov in postmodernistov (Foucault, Bourdieu, Lowenthal, Fowler, Graham, Smith, Bryne, Hobsbawm idr.), s pomočjo katerih je postavljen teoretični okvir koncepta izraza dediščina v konfrontaciji do: preteklosti, sodobnosti in prihodnosti; identitete (nacionalne, regionalne, lokalne); socialnih praks, reprezentacij (Hall 2003) in habitusa (Bourdieu 2002); tradicije in inovacije; nacionalne in lokalne skupnosti ter do kolektivnega spomina. Namen raziskave je bil pokazati, da je razumevanje pojma dediščina odvisno od interpretacij njenih nosilcev (akterjev družbe), ki delujejo in mislijo pod vplivi različnih dejavnikov: izkušenj prejšnjih generacij, lastnih potreb v sedanjosti, politične ideologije, strokovnega diskurza (imenovanega tudi avtorizirani diskurz dediščine – angl. *the authorized heritage discourse*) in medijev (predvsem časopisov, televizije, interneta). Zato se je odnos lokalnega prebivalstva in oblasti do lokalne preteklosti spreminjal zaradi različnih političnih sistemov (samoupravnega socializma in demokracije) in tipov gospodarstva (socialističnega in tržnega).

Za razumevanje vloge in pomena dediščine je bila uporabljena konstruktivistična paradigma, kjer je poudarjena aktivna vloga nosilcev družbenih realnosti, tj. ljudi oziroma njihovih praks ali dejanj v vsakdanjem življenju. V ospredje so postavljena izkustva in prakse Kraševcev, ki selektivno izbranim predmetom, idejam in veščinam iz preteklosti dajejo v sodobnosti pozitiven pomen. Ker je dediščina razumljena kot del širše kulture (v smislu družbene prakse) oziroma kot kulturne prvine, ki skozi reprezentacijo dobivajo različne pomene, v nalogi predstavim dva poststrukturalna pristopa: interpretacijo Stuarta Halla, ki v uvodu zbornika *Representation: Cultural Representations in Signifying Practices* (2003[1997]) s pomočjo kulturnega kroga pojasni pomen kulturnih praks in reprezentacije pomenov, ki jih imajo različni materialni, duhovni in socialni elementi kulture. Pri razumevanju kulturnih praks pa je ključna tudi teorija praks Pierra Bourdieuja s konceptom habitusa, v katerem poleg pomena socialne strukture izpostavi pomen akterjev – ljudi, ki prek konstruiranja habitusa oblikujejo družbene realnosti. Ker se pomeni, ki jih akterji pripisujejo elementom dediščine, oblikujejo v specifičnem družbenem okolju različnih polj moči in védenja, so kulturne prakse oblikovanja dediščine raziskane z diskurzivnim pristopom; težišče raziskave je osredotočeno na preučevanje vzrokov, načinov, vplivov in širših posledic reprezentacije kulturnih prvin, ki smo jih označili za dediščino. Kot poudari Michael Foucault, ki je v antropologiji konceptualiziral diskurz, je pri raziskovanju določenega kulturnega pojava (npr. kulturnih praks

oblikovanja dediščine) ključno analizirati subjekt kot variabilno in kompleksno funkcijo diskurza – npr. kako se ustvarjanje dediščine na Krasu poveže z različnimi močmi (političnimi, ekonomskimi), ki nadalje upravljajo dediščino, vplivajo na identifikacije skupnosti ali posameznikov. Spoznati je treba tudi načine, kako so določene kulturne pravine, označene kot dediščina, reprezentirane oziroma mišljene. Poudarek diskurzivnega pristopa v kontekstu dediščine je vedno na historični specifičnosti določenega pojava (predmeta, pesmi, ideje, šege itn.) ali režimu reprezentacije in ne na samem fizičnem pojavu oz. artefaktu. Poudarek raziskave je na spoznavanju specifičnih pomenov, ki jih imajo sestavine dediščine pri akterjih. Hkrati je pozornost osredotočena na načine, kako prakse ustvarjanja dediščine delujejo v konkretni zgodovinski situaciji v določenem času in prostoru (Hall 2003: 6).

Ob upoštevanju teorije tako kulturnega kroga, ki poudarja reprezentativne prakse, kot teorije habitusa, ki jo zanimajo akterji, se pri raziskovanju in razumevanju dediščine opiram predvsem na pogled, pri katerem ni pomembna le materialnost stvaritev (kar je bilo pri nas značilno za strukturalizem in historični pozitivizem), temveč so odločilne tudi prakse, v katerih se poustvarjajo in izmenjujejo pomeni, ki so pripisani določenim materialom in drugim sestavinam, označenim kot dediščina.

Pod raziskovalno lupo so tako postavljena mnenja, ideje in prakse sogovornikov ter druga dejanja oblikovanja in rabe dediščine, ki jih poskušam razumeti v okviru »družbene logike« skupnosti. Vsaka reprezentacija dediščine namreč izhaja iz določenega družbenega konteksta in njene vpetosti v družbeno in politično mrežo, v kateri je nastala. Za čim bolj verodostojno in uspešno interpretacijo raziskovanega pojava (načinov konstruiranja dediščine na Krasu in njene družbene vloge) je tako pomembno, da raziskovalec pozna družbeno in zgodovinsko okolje, v katerem je nastal pojav. Ključno za raziskovalca je, da se z razumevanjem, da je delovanje družbe odvisno od politične moči, ki narekuje delovanje njenih podrejenih, in da vsak član družbe z reprezentativnimi znaki interpretira to delovanje družbe, posveti ugotavljanju pogojev in razmer, v katerih je nastal in se spreminjal pojav. Pri tem se je treba zavedati, da pri interpretaciji ne izrekamo resnice, temveč smo sposobni predstaviti resničnost oziroma verodostojnost (O. Luthar, B. Luthar 2007: 103).

Preteklost skozi objektiv sedanjosti

*Kras v procesu zgodovinskopoličnega,
družbenega in kulturnega razvoja*

Nihče resnično ne pozna svojih prednikov, tudi če živi poleg pokopališča, kjer so pokopani njegovi praprastarši, ali v hiši, ki jo je zgradila njegova družina in je v njej živela več generacij. Lahko podeduje papirje, objekte, morda denar in lastnino. Vendar njihovega življenja v preteklosti ne deduje nič bolj kot vsi ostali. Lahko pa podeduje njihove zgodbe ...

(Helen Dunmore, *Mourning Ruby*, 2003 - nav. po Hems 2006: 1)

»Preteklost je neizogibna,« je zapisal angleški zgodovinar in geograf David Lowenthal; vse okoli nas ležijo ostanki, ki imajo tako kot mi in naše misli bolj ali manj prepoznavno predhodnost (Lowenthal 1985: I). Dogodke iz preteklosti si zapomnimo, o njih beremo v leposlovnih, strokovnih, znanstvenih delih in kronikah, poslušamo zgodbe ali gledamo zgodovinske filme, živimo v zgodovinsko pomembnih krajih ali obiskujemo območja, naselja z družbeno ovrednotenimi preteklimi ostanki. Vsa sedanja zavest je osnovana na preteklih prepričanjih in dejanjih; preteklost živi v naših mislih, potezah, besedah, pravilih in artefaktih ter predstavlja integralni del našega obstoja in osebnosti. Celo zelo oddaljena preteklost lahko pride v našo zavest. Preteklost pa lahko pomeni tudi breme, ki preprečuje inovacije in izključuje napredek v prihodnosti. Možnost in sposobnost kopičenja preteklosti v spominih in drugih strokovnih in literarnih delih ločuje človeka od živali.

Prihodnosti ni mogoče definirati, vsak začetek nečesa novega pa zahteva pogum, zato je dobro, da vemo, kaj se je dogodilo v preteklosti in kje sploh začenjamo. Poznavanje preteklosti, kar je edino, kar imamo poleg sedanjosti, in želja, kaj naj nam prinese prihodnost, sta močni sili, ki zelo zaznamujeta vsakega izmed nas. Po besedah Hannah Arendt človek za svoj obstoj potrebuje obe sili, tako preteklost kot prihodnost, ki ju mora, če sploh hoče obstajati, napasti (Arendt 2006: 20). Po njenem mnenju za človeka, ki vedno živi v zvezi med preteklostjo in prihodnostjo, čas ni neprekinjen tok, ki se nadaljuje. Na sredi je prekinjen na točki, kjer stoji človek; in njegovo gledišče ni sedanjost, tako kot jo navadno razumemo, temveč zev v čas, ki ohranja njegov stalni boj, njegovo upiranje preteklosti in prihodnosti. In ker je človek vstavljen v čas, ta razpade na različna obdobja (pretekli, sedanjí in prihodnji). To vstavljanje razcepi časovni kontinuum v sile, ki se začenjajo boriti med seboj in delovati na človeka (prav tam). In sicer tako, da na eni strani človek hrepeni po preteklosti, predvsem v primerih, ko s sedanjostjo ni zadovoljen ali je nad njo razočaran. Na drugi strani je gledanje in razumevanje prihodnosti negotovo; niti ne pozna posledic trenutnih dejanj, kaj šele da bi znal zagotovo napove-

dati, kaj ga čaka v prihajajočih dneh. Lowenthal zapiše: »Prihodnost je lahko čudovita, strašna ali preprosto vsakdanja, je scena, ki se spreminja z vsakim našim pogledom in trenutkom.« (Lowenthal 1985: 3) Nasprotno nedoločni prihodnosti so preteklost fiksirali številni zgodovinarji, arheologi, umetnostni zgodovinarji, etnologi, antropologi in drugi. Sledi v okolju (ostanki) in spomini odsevajo neštete detajle, storjene ali občutene od nas in drugih prednikov. V nasprotju z nestvarno prihodnostjo, ki morda nikoli ne bo prišla, je preteklost otipljiva in gotova. Ljudje jo navadno sprejemajo kot fiksno, nespremenljivo in neuničljivo zabeleženo. Lahko da je včasih spomin na pretekle dogodke ustrahujoč in neprijeten, a nas ne bo ogrožal z neprijetnimi presenečenji, kar se lahko zgodi v prihodnosti.

Skozi zgodovino smo razvili različne metode in tehnike ohranjanja, vzdrževanja in predstavljanja ostankov iz preteklosti. Predniki bi bili presenečeni nad predmeti, dejanji in mislimi, ki smo jih iz njihovega življenja ohranili, restavrirali, rekonstruirali in predstavili v muzejih, arhivih ter drugih ustanovah kot tudi v literarnih, strokovnih in znanstvenih delih. Tako lahko nekoč prezrta ali zanemarjena preteklost dobi v določenem času in kraju v sedanjosti ponovno vrednost, še več, lahko postane smernica za nadaljnji trajnostni razvoj v prihodnosti. Vsako družbeno obdobje oziroma umetniškoliterarna smer (renesansa, modernizem, romantika, historicizem, postmodernizem) vrednoti, uporablja ali renovira le določene predmete in ideje iz preteklosti in bolj upošteva ali ceni kako zgodovinsko obdobje kot drugo. Z upoštevanjem postmoderne konstruktivistične paradigme se v sodobnih pogledih gleda na preteklost kot na obdobje, ki je po Hobsbawmu tako oddaljeno, da mora biti rekonstruirano; lahko postane vračanje k nečemu, kar sploh ni obstajalo, ampak je bilo izmišljeno z nekim določenim namenom (Hobsbawm 1997: 161). Peter Fowler razlaga, da preteklost ni nespremenljiva, monolitna kamnita plošča časa, ki samo čaka, da bi bila odkrita. Niti ne vsebuje togega niza dogodkov, ki pomenijo samo eno in isto stvar. Interpretacije preteklosti se kot dejanske historiografske in arheološke zgodovinske priče spreminjajo s časom in prostorom. »Takratnost«, čeprav se je zgodila in se ne more sama po sebi spremeniti, je daleč od tega, da bi bila mrtva. Zaznamujejo jo dinamičnost, spreminjanje, prilagajanje. Je konstrukt naših misli (Fowler 1992: 4–5), ali z drugimi besedami, »artefakt sedanjosti« (Lowenthal 1985: XVI). Kakor koli zavestno preteklost ohranjamo, kakor koli avtentično jo restavriramo, kakor koli globoko se zatopimo v pretekle čase, so podobe o življenju v preteklosti osnovane glede na naše sedanje mišljenje in našo osebnost. Lastnosti preteklosti, npr. drugačnost, minljivost, nedosegljivost, so resnično njeni glavni čari, zapiše Lowenthal, nihče ne bi hrepenel po njej, če bi bila replika sedanjosti, a vendar je dejanski pogled nanjo skozi objektiv sedanjosti (prav tam).

»Preteklost je tuja dežela, kjer se delajo drugačne stvari,« zapiše Hartley (nav. po Lowenthal 1985: 16), lahko si jo zamišljamo kot eksotiko, kot kraj, ki ga obiščemo le občasno in je drugačen od našega domačega kraja, vendar so njene interpretacije in značilnosti oblikovane z današnjo pristranskostjo. Ernest Gellner poudarja, da preteklost ni le tuja dežela, saj razmišljanje o njej privede do spoznanja, da je tudi skrita in nedostopna. Lahko jo spoznaš samo s pomočjo znakov, ki so zapuščeni v sedanjosti, zaradi nedosto-

pnosti pa ne moreš ugotoviti verodostojnih povezav (Gellner 1987: 59–60). Ker je onstran našega dosega, nobena izjava o preteklosti ne more biti preverjena z opazovanjem in eksperimenti, lahko so podane le interpretacije in naša razumevanja območij, spomenikov, krajev, ki jih raziskujemo. Sicer imamo dokaze, npr. zgodovinske, arheološke in druge materialne in ustne vire (spomin), ki podpirajo naše interpretacije, a nas ti lahko tudi zavajajo. Zato nas skrajna negotovost o preteklosti zavezuje, da jo želimo legalizirati in si zagotoviti, da je bil včeraj prav tako stvaren, kot je danes.

Preteklost je pomemben identifikacijski znak, ki določa tako individualno osebnost kot kolektivno identiteto, njeno raziskovanje pa omogoča oblikovanje spoznanj in dejstev, ki legalizirajo družbene formacije, ki so ključnega pomena za razvoj in delovanje vsakega posameznika. Z zgodovinskimi spremembami, novimi ideologijami, znanstvenimi raziskavami, ekonomskim, kulturnim in socialnim razvojem se je spreminjalo tudi razumevanje in vloga preteklosti za namene sodobnega življenja.

Razumevanje preteklosti v toku družbenih sprememb

Predmoderna doba

Do druge polovice 18. stoletja je veljalo prepričanje, da je preteklost model oziroma vzor za sedanjost in prihodnost. Pomenila je temelj, po katerem je vsaka generacija reproducirala svoje naslednike in urejala njihove odnose. Od tod tudi pomen starcev, ki so predstavljali modrost, »ne samo zaradi svojih dolgoletnih izkušenj, temveč tudi zaradi spomina na to, kako je bilo in se je ravnilo nekoč, ter posledično vedenja o tem, kako bi morali ravnati zdaj« (Hobsbawm 1997: 161). Lowenthal pojasnjuje, da do 19. stoletja človek ni razlikoval med preteklostjo in sedanjostjo, saj je preteklost štel za del sedanjosti (Lowenthal 1985: XVI). Kolektivna identiteta je temeljila na mitih, pretekle oblike življenja pa so razumeli kot ukoreninjene navade. Ljudje so verjeli, da so stvari vedno takšne, saj je ustno prenašanje, ustno izročilo nezavedno izvajalo dejanske spremembe oz. adaptacije; preteklost so kontinuirano predelovali za namene prilagajanja sedanjosti (Misztal 2003: 28). Preteklost je obstajala le toliko, kolikor je bila živa v spominu in kolikor so si jo zapomnili za potrebe sedanjosti. Zgodovinska dela so sicer zapisala velike spremembe življenja in pokrajine, a vendar so zaradi pogleda na človeško naravo v okviru cikličnega letnega kroga z enako sodbo opisovala tudi dogodke. Četudi so pretekla dejanja oplemenitili z nostalgijo ali podcenjevali s privrženci napredka, preteklost ni bila razumljena kot tuja, bila je del njihove dežele. Kronisti so jo opisovali z neposrednostjo in domačnostjo.

Takšno dojemanje preteklosti v obdobju od renesanse do druge polovice 18. stoletja je povezano tudi s konceptom cikličnega (statičnega) razumevanja časa, prepletenega z apokaliptičnimi idejami iz srednjega veka. Zgodovinsko gibanje je bilo upodobljeno kot

biološko življenje.¹⁰ Prihodnost so v 17. stoletju kljub velikemu napredku v znanju, tehniki, trgovini in industriji še vedno povezovali z božjo previdnostjo in ne z rezultatom zavestne človeške akcije. Dojemali so jo kot božjo usodo in se niso osvobodili ideje propadanja sveta oziroma izteka časa. Tako je ob rasti in napredku, ki se je začel v 17. stoletju (širitev tiska, smodnika), še vedno veljal stari pogled na propad in degeneracijo. Krishan Kumar, angleški sociolog v svojem preglednem delu *From Post-Industrial to Post-Modern Society* (1995) razlaga, da so zato do 18. stoletja zgodovino razumeli kot učiteljico življenja, kot skladišče primerov za vzgajanje o moralnih in političnih zadevah. Človeško življenje je bilo predvideno kot konstantno, nespremenljivo; izkušnje preteklih generacij so omogočale nauke za sedanje ravnanje. Naloga zgodovine je bila raziskati konstantne in univerzalne principe človeškega življenja (Kumar 1995: 78). Čeprav se je zgodovina zgodila v skladu z božjim delovanjem ali z zakoni narave, v toku propada ali napredka, je bil vzorec dokončen, nespremenljiv in univerzalen (Lowenthal 1985: XVI).

Vse do 18. stoletja so negativno sprejemali tudi spremembe, novosti in napredek. Novost je bila izenačena s trivialnostjo in je pomenila nekaj slabega; reflektirala je zemeljsko površinskost oz. površnost nasproti božanskemu redu. Termin moderen (lat. *modernitas*) je imel zlorabljen in škodljiv pomen; vse novo, neposvečeno s časom in tradicijo, je bilo videno sumljivo, vrednota je pripadala samo staremu. Čeprav se je v obdobju renesanse zgodovina sekularizirala in so jo razdelili na tri obdobja (antično, srednjeveško in moderno) ter je bila modernost razumljena kot čas odkritja, prebujanja, razsvetljevanja in najave bleščeče prihodnosti, je bila ta predstavljana v izrazih preteklosti. Renesansa je sicer vnovično obudila bogastvo klasičnih časov, vendar ponovno odkrito, oživljeno in posnemano iz antike ni bilo nekaj novega, nekaj, kar bi sami izumili, nekaj drugačnega, temveč nekaj, kar so nadgradili. Zaradi prevelike podrejenosti antičnim delom so podcenjevali svoje lastne dosežke.¹¹ Ostanki iz preteklosti niso bili razumljeni kot znaki za identifikacijo ali legalizacijo sodobnih dejanj in zato ohranjeni, zavarovani in predstavljeni, bili so le vzor ali vir za lastno delo, ki je navdihovalo vso evropsko kulturo. Fizični ostanki pa so bili zanemarjeni in uničeni.

¹⁰ V srednjem veku je prevladoval krščanski koncept časa, ki se je ločil na začetek ustanovitve sveta, srednjo dobo, prihod Kristusa, njegovo smrt in njegov vnovični prihod, ki naj bi predstavljal konec časa – Kristusovo kraljestvo na zemlji. Pogled na eshatološko zgodovino je bil s točke tega končnega zaključka ali dovršitve, vse drugo je bila priprava na prihod Kristusa. Zato se je vedno gledalo retrospektivno – s točke zaključka. Preteklost je predstavljala uvod v sedanost, kjer je potekala priprava za izvršitev obljube prihodnosti, to je drugi prihod Kristusa. Ključna sta bila tudi krščanski koncept minljivosti človeškega življenja in nesposobnost človeštva, da bi kontroliralo svojo usodo (Kumar 1995).

¹¹ Peter Burke v delu *Evropska renesansa* pojasnjuje, da je gibanje renesanse vključevalo tako inovacijo kakor »renovacijo«, vendar so celo največji renesančni novatorji svoje domislice in odkritja predstavljali – in pogosto tudi dojemali – kot vrnitev k antičnemu izročilu po dolgem presledku, ki so ga prav oni prvi imenovali srednji vek (Burke 2004: 10).

Kras v predmodernem obdobju

Na Krasu so do prvih vplivov družbenega in gospodarskega razvoja, ki se je v deželah habsburške monarhije začel v drugi polovici 18. stoletja (agrarna revolucija, posledice tercijanske in jožefinske politike), prevladovala manjše samozadostne kmečke skupnosti, v katerih so bile cenjene krščanske vrednote. Krščanska vera, ki so jo na kraški prostor širili rodovniki iz benediktinskega samostana sv. Martina v Beligni (južno od Ogleja) in samostana sv. Ivana v Štivanu (blizu Devina), je na kraškem prostoru do druge polovice 20. stoletja pomenila ključni temelj oblikovanja življenjskih norm in vrednot. Do 13. stoletja so bili stiki z ostalimi geografskimi območji skromni, saj so, kot je zapisal mediteranski zgodovinar James C. Davis,¹² Kraševci veliko časa porabili že za to, da so prepešali razdaljo več kilometrov od vasi do polja (Davis 1989: 40). Že ob prihodu Slovanov na Kras je bil pglavitni vir gospodarstva poljedelstvo, s katerim so se prvotno ukvarjali svobodni ljudje (Kos 1952: 227). Od 10. stoletja dalje posesti dobijo zemljiški gospodje, za katere so dela na poljih opravljali podložni kmetje. Večino oblasti nad kraško zemljo so od 12. stoletja imeli oglejski patriarhi in goriški grofje. Oboji so imeli več vazalov, ki so jim oddajali svojo kraško zemljo. Od goriških so bili med drugimi pomembni gospodje z Rihemberškega gradu v današnjem Braniku, od oglejskih pa gospodje iz gradu v Devinu. Goriški grofje so imeli veliko posesti predvsem na severnem in severozahodnem delu Krasa (Kopriva, Kreplje, Križ, Štanjel, Tomačevica, Tomaj, Komen, Škrbina in druga naselja), v Čičariji in v Brkinih, devinski gospodje pa predvsem na južnem, jugozahodnem in vzhodnem delu Krasa. Ker so imeli devinski gospodje v lasti štivansko pristanišče in tamkajšnje cerkvene posesti benediktinskega samostana,¹³ so se v tem obdobju ves čas spopadali s Trstom in Benetkami. Zato so se leta 1366 z vsemi svojimi posestmi podvrgli Habsburžanom (nav. po Breclj 1996: 24). Zaradi beneških napadov in pritiskov se je tudi mesto Trst leta 1382 prostovoljno podredilo Habsburžanom, vendar je ohranilo upravno avtonomijo. V Trstu se pod avstrijsko oblastjo začne razvoj pomorske trgovine, ki je svoj vrh dosegla v 18. stoletju, ko je mesto dobilo status svobodnega pristanišča (1719) in se razvilo »v velik emporij trgovine in prometa« (Kos 1952: 226). Postopoma se je začelo povezovati s svojim zaledjem; na Krasu se je to kazalo v razvoju prevoznitva (furmanstva). Zato je bil Kras že v 13. stoletju, kot je zapisal zgodovinar Branko Marušič, dobro opremljen s cestami, kar izpričujejo tudi mitnice, ki so delovale na poteh proti morju (Marušič 1999: 168).¹⁴ Trst je vseskozi obdržal neštete politične, gospodarske in kulturne vezi s Krasom, njegovimi ljudmi in zemljo. Z možnostjo trgovanja s Trstom so Kraševci

¹² Davis je na primeru družine Žužek iz kraške vasi Vižovlje (vas danes spada v občino Devin/Nabrežina na italijanskem delu Krasa) predstavil razvoj tradicionalne skupnosti v moderno.

¹³ Štivan je poleg prometne trgovine slovel kot kraj sejmov (predvsem konjskih), mlinov, žag in torkelj na reki Timavi.

¹⁴ Na poti z Opčin (Sežane) proti Tržiču so mitnino pobirali v Tržiču, Brestovici, Štivanu, Devinu, Saležu in Repnu. Najpomembnejša mitninska postaja iz Kranjske v Trst je bila v Lokvi, prvič omenjena l. 1286. Cestni promet s Koprom pa je nadzirala mitnica v Kačičah pri Divači (Marušič 1999: 168). O furmanstvu proti Trstu je pisal tudi Milan Trobič v delu *Furmani po cesarskih cestah skozi Postojnska vrata* (2003).

manj občutili posledice svetovne krize, ki je Evropo zajela v drugi polovici 14. in zlasti v 15. stoletju. Z gospodarskim razvojem Trsta se na Krasu začnejo postopno razslojevanje vaških skupnosti in prva izseljevanja v avstrijsko mesto, saj so bili mali ljudje v Trstu (rokodelci, krčmarji, krošnjarji, dninarji) po svojem izvoru Kraševci (Kos 1952: 235). Do večjega vala naseljevanja v mesto je prišlo v 18. stoletju. Opuščanje kraških gruntov še pospeši razvoj prevoznitva, tovarništva in kupčevanja na kraških poteh. Posesti goriških grofov so pod Habsburžane prišle po njihovem izumrtju leta 1500.

Kraševci so na svojih skoraj samozadostnih kmetijah pridelali nujno hrano za preživetje. Ker na Krasu pogoji za razvoj kmetijstva niso najugodnejši, so se večkrat spopadali s hudo lakoto. Živel so v manjših gručastih vaseh – župah. Na čelu vasi je bil župan, ki je skrbel zlasti za pobiranje, oddajanje dajatev in davščin ter za redno opravljanje tlake. Kmetje so si v vaseh medsebojno pomagali, prevladoval je spoštljiv odnos med mlajšo in starejšo generacijo. Pomemben regulativ so bile tudi krščanske ritualne prakse, ki so se med generacijami prenašale ustno. Preteklost je bila strukturirana prek življenja družine in lokalne skupnosti.

Razglednica Komna z vodnim zbiralnikom – kalom Divči, odposlana leta 1910. (Hrani: Družina Volčič iz Komna.)

Moderna doba

Med teoretiki definicij moderne in modernizacije ni jasnega soglasja o začetku moderne obdobja. Avtorji se sprašujejo o tem: ali se je moderna družba razvila z nastankom modernih držav stare Grčije in rimskega imperija, ali z vzponom renesanse na prehodu iz 14. stoletja v 15., ali z reformacijo in protestantizmom v 16. stoletju, ali pozneje z ekonomskimi spremembami v kmetijstvu in industriji v 18. in 19. stoletju. Že samo spraševanje o pomembnih kulturnih in ekonomskih mejnikih, ki naj bi zaznamovali začetek nove dobe, kaže na eni strani časovno obsežnost modernega obdobja in njegovih interpretacij, na drugi pa različne procese in intervale, ki vodijo k nastanku moderne. Zato se uveljavlja prepričanje, da »moderna ne more biti zgolj ena, zakaj /.../ nikoli ne moremo in ne smemo predvidevati, da obstaja zgolj ena steza, po kateri teče družbeni razvoj« (Bulc 2004: 21). Večina avtorjev za začetek nove dobe navaja 17. stoletje s pojavom znanstvene revolucije oziroma 18. stoletje z dobo razsvetljenstva ali razuma, njen višek pa vidijo v 19. stoletju z industrializacijo in političnimi revolucijami. (Eisenstadt 1989a, 1989b; Giddens 1990; Kumar 1995; Urry 1995; Venn, Featherstone 2006)

V 18. stoletju, v dobi razsvetljenstva, se radikalno spremeni tudi dojemanje preteklosti. Družbene spremembe, ki so jih prinesle znanstvena, predvsem pa francoska in industrijska revolucija, so producirale novo historično zavest in razumevanje časa. Kumar pojasnjuje, da so ideje francoske revolucije proglasile cilje moderne dobe, to je pridobitev svobode z upoštevanjem razuma. Francoska revolucija naj bi dala modernosti njeno karakteristično obliko in zavest, industrijska revolucija pa njeno materialnost (Kumar 1995: 82). Z industrijsko revolucijo so zahodne družbe postale jedro svetovne civilizacije, saj so začele z razvito industrijsko tehnologijo obvladovati ostale dele sveta, in sebe postavile v središče industrijskega razvoja.¹⁵ Iz tega tudi izvirajo interpretacije, da je izum moderne, modernizacije in njenih teorij konstrukt Zahoda, ki naj bi z razvojem v smislu rasti in napredka zaznamoval gospodarski, socialni in kulturni vpliv nad tako imenovanimi nerazvitimi, tradicionalnimi skupnostmi. S tem so glavne značilnosti modernih družb opredeljene v nasprotju s tradicionalnimi. Čeprav se večina avtorjev strinja, da je problematično definirati način in stopnjo, do katere se gibljejo različne moderne družbe oziroma jo dosežejo,¹⁶ še danes veljata kot najpomembnejša pogoja za modernizacijo tehnični razvoj in uveljavitev kapitalističnega gospodarstva (Gellner 1991).¹⁷

¹⁵ Sporočilo industrijske revolucije je bilo, da je v moderni dobi industrializacija edini način preživetja in da si brez jekla, pare in hitrosti ni mogoče zamisliti modernizacije (Kumar 1995: 83).

¹⁶ Pri tem je namreč treba upoštevati specifične družbene, kulturne in socialne pogoje, kar vpliva na različnost začetkov in načinov, ko družbe stopijo v moderno obdobje (gl. Eisenstadt 1989a, 1989b; Venn, Featherstone 2006),

¹⁷ V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so teoretike modernizacije zanimale razlike med tradicionalnimi in modernimi družbami. Pri tem so si pomagali s sociodemografskimi znaki, kot so urbanizacija, poklicna struktura, razširjenost množičnih komunikacij ... Iz te perspektive je izhajalo, da so tradicionalne družbe v svojih bistvenih razsežnostih restriktivne in omejene, medtem ko so moderne družbe ekspanzivne in adaptilne, tako v svojem notranjem (socialnem in kulturnem) kot tudi zunanjem (tehnološkem in ekonomskem) okolju (Rizman 1989: 8).

Pospešena industrializacija v 19. stoletju je pripeljala do vzpostavitve novih družbenih delitev dela oziroma novih družbenih razredov, v katerih je bila družbena pozicija odvisna od njihovega odnosa do kapitala, lastništva in meznega dela. Nova oblika proizvodnje je nadalje vplivala na nov odnos med moškim in žensko, ki ga je izrazito ločilo razlikovanje med javnim in zasebnim prostorom. Vzporedno z razvojem industrializacije in družbenih znanosti – v tem času se začne predvsem razvoj moderne izkustvene znanosti, avtonomne teorije, etike, umetnosti (Rizman 1989: 8) – je tekel proces nastajanja novih oblik političnega vladanja in političnih idej. V nasprotju s tradicionalnimi družbami se uveljavijo nove oblike politične oblasti in avtoritete, ki ne temeljijo več na religiji in tradiciji, kot je bilo značilno tudi za skupnosti na Krasu, temveč na konceptih suverenosti in legitimnosti, temelječih na pravnih določbah znotraj določenih ozemelskih meja. To postane temelj nastanka modernih nacionalnih držav z lastnim ozemljem, sistemom političnih institucij, načini političnega protesta, participacijo središčne značilnosti (t. i. centralizacijo) in predstav o lastni specifični kulturi (več v Bulc 2004: 23).

Glavna težnja modernih družb je bila racionaliziranje družbenega sveta – razumu podrejeno delovanje, katerega najpomembnejše oblike manifestiranja lahko po besedah Noaha S. Eisenstadta najdemo na vseh področjih družbenega življenja: pri nastajanju kapitalistične civilizacije, birokratizaciji različnih oblik družbenega življenja, sekularizaciji svetovnih nazorov, razvoju moderne znanosti in tako imenovanega znanstvenega svetovnega nazora, ki obsega radikalno težnjo po odčaranju, streznitvi sveta (Eisenstadt 1989b: 121–122). Kot poudarjata Robert Layton in Julian Thomas, so bili za to obdobje značilni poskusi uveljavitve univerzalnega razuma, legalni in moralni kodi Zahoda pa so predlagali načine moralnega vodenja, ki naj bi se nanašalo na celotno človeštvo. Vendar sta kljub želji po vzpostavljanju univerzalnega koncepta družba in kultura postajali bolj in bolj fragmentirani. Moralni univerzalizem in objektivno racionalnost je namreč promovirala država, distinktivna politična entiteta modernosti (Layton, Thomas 2003: 1), ki je intenzivneje podpirala lastne interese.

V času moderne dobe se je sekulariziral krščanski koncept časa. Po Kumarju modernost pomeni popolno prekinitev s preteklimi časi (gre za razkol med preteklostjo in sedanjostjo) in vzpostavitev novih začetkov z vstopom v neskončno raztegnjen prihodnostni čas, namenjen novemu razvoju v evoluciji človeštva (Kumar 1995: 79–80). Preteklost ne uči več s primeri iz preteklih generacij kot v predmodernem času, temveč le pomaga razumeti, kaj smo postali; z uvedbo linearnega historičnega časa (Urry 1996) predstavlja prikaz napredka in zgodovinske dosežke nekega naroda. Preteklost postane drugačna, tuja dežela. Spremenilo se je tudi razumevanje trajnosti človeške narave in osnovne monotonosti človeškega življenja skozi obdobja. Naloga preteklosti je, da zadošča potrebam v sedanjosti. Njene interpretacije in reinterpretacije morajo izvirati iz sedanjih perspektiv, sedanjih pogledov na sodobnost, ki temeljijo na sedanjem umu in razumevanju. Zato zgodovinarji ne le raziskujejo preteklost, temveč jo tudi komentirajo in vrednotijo. Tako kot so pogledi na sodobnost različni, je tudi ocena preteklosti različna, odvisna od mnogih dejavnikov. Bolj ko je oddaljena, bolj naj bi bila jasna in razumljena. Avtoriteta preteklosti pa je ukinjena. Verovanje, da bo napredek dosežen z razvojem in

uporabo znanosti, je povečalo privlačnost prihodnosti in promoviralo zavrnitev tradicionalne preteklosti, ki je takrat odražala zaostalost.

John Urry obdobje moderne označuje z oblikovanjem urnega časa, kar je povezano s številnimi značilnostmi in uvajanjem novih časovnih konceptov ter izrazov. Uveljavljajo se reki, da je čas denar, da je treba biti pozoren na minevanje časa, da so industrijski odnosi sistematično strukturirani okoli urnega časa in da je treba določiti ali konstruirati delovni dan ali teden, da se moderni človek zaveda in je orientiran na minevanje časa, da je čas vir, ki mora biti organiziran, reguliran in distribuiran, da ura organizira in regulira tudi ležernost, da imajo ljudje časovno identiteto orientirano na prihodnost, še posebno na dolgoterminski plan skozi kariero, da ni govorov o nostalgiji za preteklostjo in njenimi artefakti, da imajo kulturni teksti naravno strukturo z začetkom, sredino in koncem in da je dolgo zasnovan zgodovinski proces socialnih izboljševanj razumljiv in realiziran (Urry 1995: 215–216).

Reakcijo na družbeno stanje 18. stoletja, na dobo napredka, industrializacije, deagrarizacije in vse večjo racionalizacijo sveta, ki je preplavila zahodni svet, sproži kulturno gibanje, imenovano modernizem, ki se kot kulturno oporekanje kapitalistični modernosti najbolj izrazi v evropski romantiki s konca 18. do srede 19. stoletja. Pomemben vidik romantike je odkritje preteklih oblik izkušenj življenja v predmoderni družbi, še posebej življenja v srednjem veku in nižjih deprivilegiranih plasteh prebivalstva, tj. kmečki oz. ljudski kulturi. Bjørnar J. Olsen pri tem poudarja, da je erozija tradicionalne kulturne in socialne varnosti, zakoreninjene v sorodstvenem sistemu, lokalnih skupnostih, tradiciji in religiji, povzročila občutek izgube, občutek, da se je nekaj izmuznilo in umrlo. Zaradi zmedenosti v modernem življenju so nastajale nostalgичne želje po trdnosti, zakoreninjeni v nečem stabilnem in fiksnem. Zato se začnejo ohranjanje ostanki iz preteklosti, ki dajejo občutek trajnosti (Olsen 2003: 43). Če sta za razsvetljenstvo značilni oster prelom s preteklostjo in jasna orientacija proti prihodnosti, je za romantiko značilno, da je v preteklosti iskala sredstva, s katerimi bi kritizirala nehumano in nekreativno sedanost. Kumar poudarja, da je paradigma modernizma hkrati potrdila in zaničevala modernost, jo nadaljevala in se hkrati upirala njenim principom. Na eni strani gre za znanost, razum, napredek in industrializacijo, ki so izraženi v razsvetljenstvu, na drugi za osebno zanikanje in reakcijo na to z odobravanjem sentimentov, intuicije in proste igre imaginacije, izraženih v romantiki. Razumu so oporekali z imaginacijo, umetnemu z naravnim, objektivnosti s subjektivnostjo, načrtovanju s spontanostjo, svetovljanstvu z vizionarstvom. Za romantiko je bilo značilno modernistično povzdigovanje ideje avtonomnosti, subjektivnosti in individualizma, svojo pozornost je usmerila na pretekle zanimive, posebne, individualne herojske akterje in se fokusirala na historične specifičnosti in konkretnosti, na vse variacije in posebnosti življenja. Kot nasprotje univerzalnemu in brezčasnosti se je osredotočila na relativnost in časovnost (Kumar 1995: 87). Zato Olsen poudarja, da je modernost zapustila navidezno konfliktne filozofske pozicije; na eni strani je razsvetljenstvo poudarjalo racionalnost, napredek in boj proti predsodkom, na drugi pa je romantika izražala nostalgijo za preteklostjo. Spomeniki in arheološki ostanki naj bi utelešali kolektivne izkušnje in stabilnost, konstituirali nekaj neumrljivega, kot

kontrast minljivosti in kratkotrajnosti individuuma v modernosti. Tako je modernost videna kot razvoj, napredek in sprememba ter je zapleteno povezana tudi z modernostjo kot nostalgijo, identiteto in pripadanjem.

Potreba po pripadanju in izražanju kolektivne identitete se je razvila zlasti z utrjenim delovanjem centralističnih držav in oblikovanjem nacionalnih političnih programov, npr. s programom Zedinjene Slovenije iz leta 1848, pri čemer so za svojo legitimacijo potrebovali identifikacijske znake opredeljevanja. Za definiranje naroda sta namreč postala pomembna iskanje in odkrivanje korenin, ki so jih med drugim iskali tudi v kmečki oz. ljudski kulturi. Preteklost je postala prvi instrument v raziskovanju, kreiranju in nadaljnjem vzgajanju o nacionalni identiteti. Pomembni identifikacijski znaki oziroma simboli so postali pretekli ostanki, predstavljeni in razvrščeni v kulturnih ustanovah (muzejih, arhivih, knjižnicah, zavodih itn.), pisala se je nacionalna zgodovina, organizirali so se nacionalna slavlja, tabori, zaznamovali so se pomembni zgodovinski dogodki, ki so vplivali na nastanek naroda. Naloga muzejev in raznih svetovnih razstav je bila prikaz evidence družbenega razvoja določenega naroda. Pod vplivom Darwinove evolucijske paradigme je razvrščanje predmetov potekalo po časovnem zaporedju, v linearnem toku, da so obiskovalce seznanjali z obsežnostjo in logičnim razvojem sveta ter kazalniki napredka in spomina na izginjajoč predindustrijski svet. Po Buchliju je »stopnja družbe tesno povezana z njeno stopnjo materialne kulture« (Buchli 2002: 4). Tako so bili objekti povezani z zgodovinsko, tehnično in socialno stopnjo napredka naroda.

Razkroj tradicionalne skupnosti in prehod v moderno obdobje na Krasu

Novi nazori in nove ideje, ki so v 18. stoletju razsvetljevali Evropo, so postopoma prehajali tudi v slovenski in s tem kraški prostor. Kot je bilo že predstavljeno, se je Kras gospodarsko in kulturno razvijal ob bližnjem urbanem centru Trst, ki se je v drugi polovici 18. stoletja iz ribiškega naselja razvil v pomembno pomorsko in industrijsko središče.¹⁸ Ekonomska in demografska rast mesta se je nadaljevala v 19. stoletju, ko je v duhu liberalizma, kapitalizma in tržne gospodarske logike, ki jo je prinesla agrarna in pozneje industrijska revolucija, postalo najpomembnejše pomorsko mesto habsburške monarhije, predvsem pa najpomembnejši industrijski center v bližnjem in daljnem zaledju. Poleg pristanišča je mesto postalo proizvodno središče, znano po ladjedelnici, parni industriji (leta 1841 so v Trstu že obratovali trije industrijski parni stroji), jeklarni, leta 1857 ga z Dunajem poveže južna železnica (Davis 1989: 59). Gospodarski razvoj Trsta in drugih bližnjih večjih industrijskih krajev (npr. Nabrežine, kjer je deloval kamnolom Cava Romana, Tržiča/Monfalconeja, kjer so Kraševci delali v ladjedelnici) je bil za kraškega kmeta, ki je postopoma začel spoznavati vpliv industrializacije,¹⁹ magnet, ki ga je podeželana

¹⁸ Pomemben gospodarski razcvet je Trst začel doživljati po letu 1719, ko je bil skupaj z Reko razglašen za svobodno luko in je obenem dobil redno prometno povezavo z Dunajem.

¹⁹ Po raziskavah Jamesa C. Davisa se je kraško ljudstvo začelo zavedati posledic industrializacije sredi 19. stoletja. Pri tem je bil pomemben prelom leto 1848, ko je bil z zemljiško odvezo omogočen odkup zemlje, kar je na eni strani povzročilo zadolžitev najsišibkejših kmetij in njihov padec na najnižjo stopnjo

na eni strani »pritegoval z navideznim bliščem in meščanskim blagostanjem, na drugi pa ga odvrčal z novimi delovnimi zahtevami in kapitalistično etiko« (Verginella 1990: 8). Za odhod v mesto so se v drugi polovici 19. stoletja, ko se slovensko podeželje začne postopoma »poslavljal od tradicije« (Vodopivec 2006: 63), odločali predvsem pripadniki mlajših generacij, ki so v domačih razmerah zaradi nastajajočih procesov razslojevanja in sprememb, ki jih je zlasti prinesla zemljiška odveza v letu 1848, živeli v negotovosti in bili v brezperspektivnem položaju. Čeprav je prilagoditev novemu načinu življenja, novim delovnim okoliščinam, modelom obnašanja priseljencem s podeželja povzročala tesnobo, napetost, frustracije in domotožje po domačem ognjišču, so mnogi preselitev v mesto doživljali kot vzpon po družbeni lestvici, ki naj bi jim prinesel boljši življenjski standard in blaginjo. Tu sta jim bila ponujena stalen zaslužek in nov industrijski tempo, ki ni sledil letnim časom ali biološkemu ritmu.²⁰ Poleg slovenskega proletariata se je v tržaškem mestu začel razvijati tudi slovenski meščanski razred, ki se je čedalje bolj uveljavljal na gospodarskem področju.²¹ Industrijski razvoj najbližjega urbanističnega središča je bistveno spremenil tudi identiteto agrarnih lokalnih skupnosti, ki so še v začetku 19. stoletja predstavljale samozadostne kmečke vaške skupnosti s šibko družbeno diferenciacijo.²² Poravnanje odškodnine za zemljiško odvezo ter davke in dajatve, ki so jih do leta 1848 lahko poravnali v pridelkih, so morali sedaj plačevati v denarju, kar je tudi kmete prisililo, da so skušali čim več izdelkov prodati v mesto. Gospodarska konjunktura, ki je zajela Kras z vzponi in padci v drugi polovici 19. stoletja prav po zaslugi industrijskega razvoja Trsta, se kaže v gradbeni obnovi kraških domov, saj so kmetje svoj prislužen denar namenjali popravilu, dograjevanju stanovanjskih in gospodarskih prostorov. Zaradi bližnjega gospodarsko in kulturno cvetočega Trsta se na Krasu niso oblikovala večja urbana industrijska naselja, kvečjemu so v nekoliko večjih krajih (Komnu, Dutovljah, Sežani, Divači, Senožečah) nastajale obrtne dejavnosti.²³ Po drugi svetovni vojni pa se začne rast prvih industrijskih obratov, nastanek delavskega razreda in industrijski razvoj.

V 18. stoletju je razvoj Trsta v največje пристanišče habsburške monarhije in upravno središče avstrijskih dežel ob severovzhodni obali Jadrana prinesel tudi upravne spremembe. Od srede 18. stoletja je bil Kras razdeljen med deželami Goriško-Gradiško

socialne lestvice, na drugi pa vzpon vaških mogotcev. V tem času je prišlo tudi do izboljšanja higienskih in prehrabnih razmer, kar je botrovalo manjši umrljivosti otrok in s tem demografski rasti prebivalstva ter večjega števila »odvišnih ljudi«. Ti so ostali brez zemlje in tako bili prisiljeni poiskati zaposlitev v mestu ali pri premožnih kmetih (Davis 1989).

²⁰ Novonastali slovenski vaški proletarci so se najprej dnevno selili v tržaške industrijske obrate, po prilagoditvi mestnemu načinu življenja so se nekateri sčasoma odselili v mesto in si poiskali bivališča, navadno v predmestju (prim. Škedenj).

²¹ Slovencem pa je bil v mestu vseskozi »naded stereotip preprostega kmeta, podeželana, ki je tešč vsake kulture in povsem nenevaren, skratka dober divjak« (Verginella 1993: 43).

²² Vsakemu članu je namreč pripadalo točno določeno mesto, ki ni bilo odvisno le od socialnega položaja, temveč tudi od ugleda in vloge, ki mu jo je podelila skupnost. Poseben ugled in družbeno moč so v tradicionalni vaški skupnosti imeli duhovniki, župani in učitelji.

²³ V Komnu in bližnji okolici so poleg kamnoseških delavnic nastajale lesarske delavnice. Zaradi možnosti dela v bližnjem Trstu se na Krasu niso razvile druge rokodelske dejavnosti kot v ostalih predelih Slovenije, kar se kaže tudi pri sedanjem, vnovičnem obujanju domače in umetnostne obrti (gl. Bogataj 1999).

Otroci iz Štanjela ženejo živino na pašo. (Fotografija je bila posneta v petdesetih letih 20. stoletja. Hranita: Goriški muzej in Galerija Lojzeta Spacala v Štanjelu.)

(nekdanje posesti goriških grofov, večina spodnjega Krasa), Trst in Kranjsko (posesti devinskih grofov, večina gornjega Krasa, okolica Postojne, Senožeče). Primorske dežele (Goriško-Gradiško, Istro in Trst) je upravljala vlada (gubernij) v Trstu, ustanovljena leta 1776. Po koncu francoske zasedbe (1809–1813) so pod gubernij spadala štiri okrožja (tržaško, goriško, reško in karlovško). V tem obdobju se tudi uveljavi upravni pojem Avstrijsko Primorje kot območje, ki je obsegalo Goriško-Gradiško, Trst z ozemljem in celotno Istro. Po letu 1825 so tudi nekdanja območja devinskega gospostva prešla pod Goriško-Gradiško, kar na Krasu zbriše meje, ki jih je ustvarila fevdalna zemljiškoposestna razdelitev (Marušič 2002: 58). Upravne meje med deželami se vse do razpada Avstro-Ogrske niso spreminjale, spreminjal se je le obseg okrajnih glavarstev in sodnih okrožij, ki so se oblikovala leta 1849. Pod Kranjsko je spadalo okrajno glavarstvo Postojna s sodnimi okraji Postojna, Ilirska Bistrica, Senožeče in Vipava. Pod Goriško-Gradiško so spadala okrajna glavarstva Gorica (sodni okraji Gorica), Sežana (sodni okraji Komen, Sežana) in Gradišče ob Soči. Pod Trst je spadala okolica na kraški planoti (Marušič 1999: 176). Razdelitev kraške pokrajine pa se je ohranila v cerkvenem smislu, saj je bil zgornji del Krasa v tržaški škofiji, spodnji del pa v goriški nadškofiji (Marušič 2002: 58).

Razsvetljenski in romantični vplivi so povzročili pomemben prelom v oblikovanju narodne zavesti. V drugi polovici 18. stoletja so spremenjene gospodarske, družbene in

politične razmere omogočale prve korake k zgodnji dobi modernega narodnega gibanja, ki se je na Slovenskem najprej kazalo v težnji po slovenščini kot uradnem jeziku. Če so za dobo razsvetljenstva značilni začetki pisanja slovníc, slovarjev, pesmaric, šolskih knjig, priročnikov za kmeta, slovarskih gradiv, prevajanje *Svetega pisma* in drugih nabožnih besedil, lahko rečemo, da je za obdobje romantike značilno povečano zanimanje za življenje večinskega prebivalstva, tj. kmečkih plasti, ki se kaže v opisovanju njegovih šeg in navad ter zbiranju in objavljanju pesemskega in proznega izročila. Pobude za zbiranje gradiva o kmečkem življenju so v 19. stoletju nastajale v raznih slovenskih središčih in zunaj slovenskega ozemlja, kjer so živeli slovenski izobraženci v stiku z romantičnim gibanjem Evrope (gl. Novak 1986). Opazno se je povečevalo število mladih Slovencev, ki se niso odločali le za študij duhovniškega poklica, temveč tudi za druge poklice. Izobraženci so se vključevali v razne kulturne kroge, kot je bil kulturni krog okoli jezikoslovca Matije Čopa in pesnika Franceta Prešerna, ki so si prizadevali slovenski jezik dvigniti na raven, da bo lahko postal izrazno sredstvo »najvišje književne umetnosti« (Vodopivec 2006: 47–48). Pomemben korak krepitve narodne zavesti na slovenskih tleh in sooblikovanja istovetnosti je bil storjen v revolucionarnem letu 1848 z oblikovanjem političnega programa Zedinjena Slovenija, v katerem se je prvič v zgodovini javno izrazila želja po združitvi vseh Slovencev v narodno telo, sicer pod okriljem tedanje avstrijske monarhije, s svojimi političnimi in upravnimi institucijami ter uveljavitvijo slovenščine kot uradnega jezika. V tem času je narodno gibanje prišlo iz kulturnih krogov na politično prizorišče in v kasnejših letih v programe političnih strank, vendar so se boj in trud slovenskega prebivalstva, predvsem pa dovolj izoblikovana nacionalna zavest za sposobnost samostojnega vladanja v svoji lastni državi izoblikovali šele konec 20. stoletja, ko smo Slovenci dosegli lastno politično samostojnost.

Za prebivalce Krasa je bilo posebej težko obdobje med prvo in drugo svetovno vojno, ko je bila kraška pokrajina z ostalimi predeli Avstrijskega Primorja in manjšim delom Kranjske z Rapalsko pogodbo leta 1920 priključena h Kraljevini Italiji. Cilj italijanske fašistične politike je bil popolnoma uničiti slovensko nacionalno identiteto, zato je vlada izrecno zanikala obstoj novonastale slovenske manjšine in Slovence uvrščala med drugorodne skupine, ki so bili za njo »manjvredni, brez kulture in zgodovinske tradicije, brez narodne in politične zavesti, torej lahek plen asimilacije« (Kacin-Wohinz 1995: 165). V začetku okupacije je bila asimilacija postopna, kasneje pa sta se moč in agresija razvijajočega se fašizma zelo okrepila, vse do njegovega prihoda na oblast leta 1922, ko je z novimi zakoni načrtoval naglo in nasilno raznaroditev. Raznarodovalni program je predvideval

*uničenje slovenskega gospodarstva, razslojevanje slovenske intelektualne vodilne strukture, zmanjšanje absolutnega števila Slovencev, odpravo slovenskega šolstva, kulture in časopisja ter brisanje vseh identifikacijskih simbolov 'tujerodnega' prebivalstva ter njihovih imen in priimkov. Institucionalizirano asimilacijo so opravljali z izseljevanjem, s poitalijančevanjem slovenskih priimkov, naselij, prepovedjo slovenskih zborovanj, prepovedjo delovanja prosvetnih društev in prepevanja slovenskih pesmi, z nasiljem nad simboli slovenstva, s podeljevanjem javnih služb italijanskim prebivalcem ter z večjim uporabljanjem lokalnega časopisja, predvsem dnevnika *Il Piccolo*. (Gombač 1993: 93)*

COMENO alt. 286 s. m. - Via Vittorio Emanuele III

Razglednica Komna z italijanskim imenom Comeno z glavno ulico, ki se je iz Zupanske ulice preimenovala v ulico Vittorio Emanuele III. Razglednica je bila odposlana leta 1936. (Hrani: Kosovelova knjižnica Sežana).

Trst ni bil več glavno mesto Avstrijskega Primorja in najpomembnejše habsburško pristanišče, temveč je postal eno izmed provincialnih mest na severovzhodnem robu italijanske kraljevine.²⁴ Zaradi fašističnega totalitarizma so se Slovenci najprej javno, po letu 1926 pa ilegalno organizirali v številna kulturna, športna in druga društva, kjer so izvajali programe in akcije ohranjanja predvsem slovenskega jezika. Ključno vlogo ohranjanja slovenske besede in izražanja slovenske nacionalnosti pa je imela slovenska pesem, ki se je pred prepovedjo prepevala v okviru prosvetnih društev, na javnih prireditvah, vaških trgih in gostilnah, nato pa le v domačem krogu.

Upravno je bil Kras v obdobju priključitve k Italiji krajši čas razdeljen na Goriško-Gradiško, Tržaško in Videmsko pokrajino, od katere se je leta 1927 ločila Goriška pokrajina (ne v velikosti iz časa avstro-ogrske monarhije). Spodnji Kras je ostal pod Goriško pokrajino, medtem ko je zgornji pripadel Tržaški pokrajini. Formalnopravno se je ta ureditev ohranila vse do uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo leta 1947 (gl. Marušič

²⁴ Izgubil je privilegije, ki mu jih je podelila avstrijska vlada, zaprla so se tradicionalna tržišča Avstro-Ogrske, ki so v preteklosti sprejemala agrarno, manifakturno in industrijsko produkcijo tako Istre, Goriško-Gradiške kot Tržaške pokrajine. Umaknil se je dunajski, nemški, češki in slovenski kapital ter z njim predstavniki velikih bančnih in finančnih družb. Vse to je pripeljalo do prekinitev del v pristanišču, padec naročil za ladjedelnice, poddržavljanje tržaške industrije, selitev velikih poslov v Milano in Torino, padec trgovskega prometa in trgovine ter s tem zaustavitev dotoka slovenske delovne sile. To je privedlo tržaško gospodarstvo v konjunktorno krizo, ki se je v naslednjem desetletju spremenila v stalno krizo v vseh vejah gospodarstva.

Komenska mladina, ki je delovala v okviru Liberalno političnega društva Edinost iz Trsta, je leta 1925 uprizorila veseloigro Stari grehi, pisateljev Josipa Štolbe in Frana Govekarja. (Hrani: Družina Volčič iz Komna)

2002: 61). Po pisanju Petra Vodopivca so se na slovenskem prostoru vplivi industrijske revolucije, ki so pomenili ogromen tehnični preobrat, izvedbo zamenjave ročne spretnosti z delom strojev, silen dvig produktivnosti dela, spremembo družbenih odnosov, konec starih oblik življenja, oblikovanje modernega delavskega razreda, pa tudi posledice vse bolj mračne strani kapitalizma, sicer postopoma kazali v 19. in prvi polovici 20. stoletja, vendar kljub naglemu industrijskemu razvoju v prvi Jugoslaviji Slovenija ni imela resnično moderne meščansko-industrijske podobe (Vodopivec 2006: 363). Čeprav so velik del dohodka črpali iz obrtno-industrijskih in drugih neagrarnih dejavnosti, je večji odstotek prebivalstva živel od kmetijstva. To se je bistveno spremenilo z novo ideologijo socializmom a si je poleg nove politike med drugim prizadeval tudi za: industrializacijo in gospodarsko rast; elektrifikacijo in množičen transport; delitev prostora in časa na enako velike enote; dokumentacijo in administrativne odločitve; širjenje znanstvene in humanistične izobrazbe; tiskane medije; organiziran šport; sodobno zdravstveno varstvo in javno higieno.

Nacionalna težnja po skupni državi, v katero bi bilo vključeno celotno s Slovenci poseljeno ozemlje, se je uresničila po drugi svetovni vojni s priključitvijo Slovenije v FLR Jugoslavijo (po letu 1963 SFR Jugoslavija), ki so se ji leta 1947 pridružili tudi primorski Slovenci in z njimi Kraševci. V obdobju življenja z južnimi Slovani in pod centralističnimi vplivi, ki so prihajali iz Beograda, so se Kraševci intenzivneje kot v prejšnjih zgodovinskih obdobjih soočili z značilnostmi moderne, ki jo med drugim označuje prelom s

preteklostjo oziroma njeno izrabo pri predstavljanju narodovega napredka in industrijskega razvoja. Pod tedaj veljavnim samoupravnim socialističnim režimom so se začeli ob geslu »bratstva in enotnosti« poskusi oblikovanja nove jugoslovanske identitete, katere cilj je bil na podlagi razredne ali internacionalistične redukcije različnih narodov znotraj države hitreje doseči industrializacijo in novo jugoslovansko kulturo. Temu so se najprej uprli slovenski intelektualci (predvsem pisatelji) in kasneje politiki, ki so začeli intenzivno politiko oblikovanja samostojne, demokratično urejene Republike Slovenije. S postopnim uveljavljanjem demokratičnega sistema in tržnega kapitalizma pa se Slovenci soočimo z novimi značilnostmi postmoderne dobe.

V obdobju Jugoslavije je bilo ozemlje Krasa upravno razdeljeno na okraje in občine. Razdelitev se je sicer večkrat menjala, tako da so se združevali okraji in združevale občine. Z ukinitvijo zadnjega okraja Koper leta 1965 je na Primorskem nastalo deset velikih občin. Kras je bil razdeljen med občine Koper, Nova Gorica in Sežana. Večji del Krasa je obsegala občina Sežana, ki je leta 1968 obsegala 701,04 ha in je spadala med večje občine v Sloveniji (*Krajevni leksikon Slovenije* (nadalje KLS) 1968: 293). Tak obseg je dobila po letu 1959, ko sta se ji priključili občini Divača in Komen ter leta 1963 še del občine Hrpelje. Občine so se delile na krajevne urade in skupnosti; Občino Sežano so sestavljali uradi Divača, Dutovlje, Hrpelje, Komen, Materija, Senožeče, Sežana, Štanjel in Vremški Britof (KLS 1968: 296–299).

Komen, središče današnje občine Komen, ki v nalogi predstavlja osrednji raziskovalni prostor, se je razvil v pomembno upravno, gospodarsko, politično in kulturno središče že v 19. stoletju, ko so se v vasi razvile obrtne dejavnosti (čevljarstvo, kleparstvo, krojaštvo, ključavničarstvo, kovaštvo, mizarstvo, pekarstvo, urarstvo, zidarstvo, kolarstvo, sedlarstvo, kleparstvo),²⁵ gostinstvo, trgovine in upravne funkcije. Tu je bil sedež občine,²⁶ sodnije,²⁷ notarja, davčnega urada, policije in zapora. Na njegov pomen nam nazorno kaže že ljudsko poimenovanje vasi – *kraški Dunaj* v obdobju avstro-ogrske nadoblasti, v času med svetovnima vojnama pa *kraški Pariz* oziroma *metropola spodnjega Krasa*.

Pomemben pečat je Komnu in trem sosednjim vasem (Divčim, Malemu Dolu in

²⁵ Gl. *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem in koledar za navadno leto 1911*: 161.

²⁶ Na upravno-političnem področju je bila pomembna prelomnica leto 1848, ko je bil ukinjen fevdalni upravni sistem in so bila že naslednje leto uvedena okrajna glavarstva kot najnižje enote državne uprave, ki so bila podrejena deželni vladi, nadrejena pa najmanjšim političnim oblastem – občinam. Komen je s sosednjimi kraji spadal pod okrajno glavarstvo Sežana in Goriško deželno vlado, je pa že bil sedež župnije in šole. Okoli leta 1850 so v Komnu, Gorjanskem, Škrbini in Gabrovici že delovale občine, imenovane tudi županije.

²⁷ Z ustanovitvijo okrajnih glavarstev leta 1849 je bila določena ločitev sodstva od uprave na najnižji stopnji. Uvedeni so bili sodni okraji (gl. *Občine na Goriškem* 1986: 5); Komen postane sodni okraj leta 1853. Okoli leta 1900 je vključeval 19 sosednjih županij (občin) in 28 katastrskih občin (Rutar 1997: 50). Tu je imela sedež posebna »okrajna sodnija za prestopke in male pregreške«. Spadala je pod goriško kresijsko sodišče in tržaško deželno sodišče, v italijanski državi pa pod Okrožno sodišče v Gorici in Prizivno sodišče v Trstu. Sodišče je delovalo do druge svetovne vojne (Čibej 2007: 36). V Komnu je bil v stavbi sodnije tudi sedež policije. V zgradbi okrajne sodnije sta imela svoj prostor tudi c. kr. davkarija in zemljeknjižni urad s potrebnimi uradniki. Tu je bil tudi cestni odbor, ki je skrbel za izboljšanje in popraviljanje cest ter za izvedbo novih potrebnih poti. Gospodarili so z denarjem, ki so ga dobili od priklad/dodatka za ceste (Rutar 1997: 49–52).

Komen je bil vse do druge svetovne vojne pomemben upravni, gospodarski in kulturni center Krasa. Razglednica je bila odposlana leta 1920. (Hrani: Družina Volčič iz Komna).

Tomačevici) pustila druga svetovna vojna, ko so bila vsa štiri naselja 15. februarja 1944 požgana in njihovi krajanje deportirani na Bavarsko. Od leta 1944 je v Komnu deloval Krajevni ljudski odbor, ki je leta 1952 prešel v Občino Komen,²⁸ ki je spadala pod goriški okraj. Občina je delovala do leta 1958, manjši del (danes imenovan Goriški Kras) se je priključil Občini Šempeter pri Gorici (od leta 1960 Občini Nova Gorica), večji del pa k Občini Sežana, z razlago, »da gre za enotno kraško področje z enako gospodarsko in drugo problematiko« (Vidmar 1968: 35). Del, ki je bil priključen Šempetru pri Gorici, pa z razlago, da »sicer gre za del kraškega področja, vendar z izrazito gravitacijo na Šempeter pri Gorici oziroma na Vipavsko dolino« (prav tam). Komen je postal središče krajevnega urada in krajevnih skupnosti,²⁹ katere naloga je bila opravljanje komunalne, socialne, vzgojne, kulturne, zdravstvene in društvene dejavnosti. Skrbela je tudi za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer, saj so vaščani s prostovoljnimi delovnimi akcijami (na Krasu imenovanimi *robuta*) in samoprispevki napeljali elektriko, telefon, gradili vodo-
vod in zadružni dom, popravljali in asfaltirali lokalne ceste.

²⁸ Naselja v občini so bila naslednja: Brestovica pri Komnu, Brje pri Komnu, Coljava, Divči, Gabrovica pri Komnu, Gorjansko, Ivanji Grad, Komen, Klanec pri Komnu, Krgolišče, Mali Dol, Nadružica, Preserje, Rubije, Sveto, Šibelje, Škofi, Škrbina, Tomačevica, Tublje pri Komnu, Vale, Volčji Grad in Zagrajec.

²⁹ Krajevne skupnosti so nastale znotraj občin na podlagi 1955. leta vpeljanega komunalnega sistema. Z ustavo leta 1963 so bile vgrajene v sistem kot neobvezne samoupravne skupnosti občanov. Ustava iz leta 1974 pa jih je postavila kot enega od temeljev socialističnega samoupravljanja. Organi krajevnih skupnosti so bili zbor občanov, krajevni svet, poravnavni svet idr. (Vlaj 1991: 361).

Požgan Komen v drugi svetovni vojni. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

V petdesetih letih sta se v Komnu razvili kovinska in tekstilna industrija, nadaljevalo se je tudi kulturno in prosvetno življenje, ki se je odvijalo v kulturnem, združenem domu, zgrajenem leta 1948. Tu je delovalo Prosvetno društvo 15. februar Komen, v okviru katerega so do sedemdesetih let 20. stoletja delovali Mešani pevski zbor, Pihalna godba Komen in gledališka skupina. V okviru društva so organizirali kinopredstave in mladinske pleske, ki so bili ob koncu tedna v dvorani združenega doma. Delovanje društva se je zaradi notranjih sporov nekoliko prekinilo v drugi polovici osemdesetih let, vnovič je zaživelo v devetdesetih letih 20. stoletja. V obdobju socialistične Jugoslavije so se v Komnu odvijala praznovanja ob državnih praznikih, leta 1978 pa je bila tu pomembna državna proslava ob 35. obletnici odloka priključitve Primorske k Jugoslaviji (18. 9. 1978), ki je vasi poleg kulturnega slovesa prinesla gospodarsko-tehnične pridobitve (npr. asfaltiranje ceste). Vsako leto je v vas prišla »štafeta mladosti«. Pomemben krajevni praznik, ki sta ga organizirali Krajevna skupnost in Osnovna šola Antona Šibelja Stjenka Komen, je bil 15. februarja, dan spomina na požig vasi. Nekaj let je bil za delavce industrijskih obratov v Komnu in osnovno šolo tudi dneva prost dan. V slogu takratnega družbenopolitičnega sistema pa krajevna skupnost Komen, Prosvetno društvo 15. februar Komen in Osnovna šola Antona Šibelja Stjenka Komen v času socialističnega obdobja niso posvečali posebne pozornosti raziskovanju in predstavljanju lokalne zgodovine, javnemu praznovanju krščanskih praznikov, obujanju krščanskih šeg in navad. Organizirani so bili prihod dedka Mraza, pustovanje, praznovanje dneva žena za 8. marec. To ni bilo značilno le za Komen, temveč tudi za ostale skupnosti v Sloveniji, saj je takratna oblast,

Komenske ženske z otroci pri obnovi Komna leta 1945. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

ki je poskušala bedeti nad vsakim delovanjem skupnosti kot tudi nad državnimi izobraževalnimi in kulturnimi institucijami, oblikovala svojo interpretacijo preteklosti, pri čemer je bila večja pozornost posvečena NOB, manj pa lokalnim kulturnim posebnostim. Skrb za kulturne spomenike in lokalno zgodovino sta na Krasu opravljala Goriški muzej, ustanovljen leta 1952, in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice, ustanovljen leta 1961, ki pa sta v začetnih letih delovala ob pomanjkanju tako finančnih sredstev kot izobraženega kadra. Med domačim prebivalstvom pa v tem obdobju ni bilo čutiti želje po raziskovanju načina življenja svojih prednikov.

Postmoderna doba

Po padcu berlinskega zidu (1989) in razkroju večjih multietničnih in večnacionalnih držav (Sovjetske zveze, Jugoslavije, Češkoslovaške) v vzhodnem evropskem bloku ter ukinitvi kolonialnih držav v vzhodnem predelu sveta smo priča nastanku številnih manjših nacionalnih držav. Zaradi nerešenega nacionalnega vprašanja pride do vojn na Balkanu. Na eni strani so se narodi, nacije, borili za večjo mednarodno prepoznavnost, na drugi pa so začeli priprave za vstop v transnacionalna gibanja (Evropsko unijo, NATO, Svet Evrope itd). S hitrejšim odpiranjem na zahodne trge se intenzivirajo gospodarski globalizacijski procesi, ki ne pomenijo le univerzalizacije, deteritorializacije, temveč tudi odkritje lokalnosti. Intenzivnejši stiki z zahodom pripeljejo nove države v novo obdobje,

Pihalna godba Komen leta 1980. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

imenovano postmoderna doba, in do spoznavanja nove kulturne paradigme – postmodernizma.

Pri opredeljevanju novega koncepta se teoretiki ne morejo zediniti, ali sploh gre za novo dobo oziroma stopnjo zgodovinske družbe (Jameson 2001; Scott 1993) ali samo za del modernosti (Lyotard 2002, 2004) oziroma zadnje, krizne ali razkrojne faze moderne dobe (Habermas 1994). Zaradi novih družbenogospodarskih in kulturnih sprememb velja soglašati z avtorji, ki postmoderno obdobje označujejo kot novo dobo, s svojo pripadajočo umetnostjo in kulturo, ko so spremembe na kulturnem področju in novi umetnostni slogi zaznamovali življenje in delovanje celotne družbene sfere. Večina teoretikov, npr. Fredric Jameson, Jean-François Lyotard, Charles Jencks, Jean Baudrillard, glavne značilnosti postmoderne dobe povezuje z značilnostmi postindustrijske družbe, ki jo imenujemo tudi informacijska družba, ta pa je zaznamovana z monopolnim kapitalizmom, informacijsko prepletenostjo, razmahom medijev in globalizacijo. Glavni pogoj za njen obstoj je pozni kapitalizem, ki naj bi nastal pod vplivom zahodne hegemonije po svetu in z razmahom množičnih občil.

Temeljna značilnost postmoderne dobe je konec razlikovanja med različnimi polji družbe, kot so politično, ekonomsko, socialno in kulturno. To po Kumarju ni nekaj novega, saj sta k temu stremela že Durkheim in Marx, ko je šlo za povezovanje politike, religije in kulture v ekonomsko življenje (Kumar 1995: 102). Impulz postmoderne teorije izvirno prihaja iz umetnostne sfere. Družba se je z novimi tehnološkimi dosežki, razvojem in spoznanji tako temeljito in obsežno spremenila, da je umetnostna sfera (likovna

umetnost, arhitektura, literatura, glasba) začela puščati pečat tudi na družbenem področju. Po besedah Jamesona in Scotta je umetnost popolnoma zaznamovala družbo ter njeno ekonomsko, socialno in kulturno področje (Jameson 2001; Scott 1993).

Umetnostni slog nove postmoderne dobe³⁰ zaznamuje termin postmodernizem, ki ga Daniell Bell označuje kot nadaljevanje modernizma, vendar, kot pojasnjuje Kumar, paralela med modernizmom in postmodernizmom ne more delovati, saj je modernizem na splošno deloval kot kulturna reakcija moderne industrijske dobe, medtem ko je za postmodernizem značilno zблиževanje ali komplementarnost med postmoderno kulturo in postindustrijsko družbo. Umetnost je v postmodernizmu razumljena kot odsev in spremljajoča komponenta družbe in ekonomskega sistema. Zaradi tehnološke reprodukcije se začnejo brisati meje med visoko in množično umetnostjo. Zato je kulturna razsežnost postmodernizma postala izrazito popularna, umetnost se je bolj ali manj iz obrtne dejavnosti spremenila v industrijsko, ki je spremenila celotno družbo oziroma se spojila z njo in s tem prilagodila logiki kapitalizma in trga. Gospodarstvo v postindustrijski družbi je povezano s produkcijo umetnostnih predmetov in servisov, kar povzroči porast kulturne industrije v izobraževanju, množičnih občilih, turizmu, prostem času in športu. Naraščajoči vpliv kapitalizma in z njim povezana materialnost sta izpodrinili duhovnost in materialna logika, ki se prilagaja zakonitostim povpraševanja in ponudbe na trgu, se je naselila tudi v umetnost, ki jo je začel obvladovati »čut vida« – estetski jezik. Zato v sodobni, postmoderni družbi prevladuje vizualna estetska kultura, kar pomeni, da je poleg kakovosti oziroma včasih intenzivneje kot kakovost pomembna vizualna/estetska podoba kulturnih elementov. Lash Scott kot pogoj uveljavljanja postmodernizma predpostavlja nastanek novega srednjega razreda, ki se je razvil v obdobju klasičnega industrijskega kapitalizma. Podlago za njegov razvoj vidi v pojavu množičnih občil, v možnosti izobrazbe, izboljšanju finančnega stanja, mednarodne trgovine itn. Poleg tega postindustrijski srednji razred pogosto temelji na različnih poklicih in izhaja iz mlajše generacije kot starejše uveljavljeno meščanstvo, ki je v preteklosti predstavljalo elito. V postmoderni dobi pa po Scottu elite ni več, saj jo predstavlja del množice, ki je s pomočjo elektronske komunikacije začela problematizirati razliko med elitno in množično kulturo (Scott 1993: 29–31).

Glavna značilnost postmodernizma je obujanje preteklosti, pri čemer gre bolj za sprejetje in predelavo (poustvarjanje) preteklosti, pogosto igrivo, hudomušno ali na način paradije, kot pa njeno popolnoma zavračanje. Kot pojasnjujejo avtorji, postmodernizem niti ne zavrača niti ne posnema preteklosti, temveč jo vnovič obnovi in razloži z namenom bogatenja sedanjosti. Teoretiki govorijo tudi o *sintezi* ali *hibridizaciji* starega in novega ter *simulaciji*, poudarjanju identičnih kopij nečesa, izvirnik česar morda ni nikoli obstajal. Jameson pojav sopostavljanja različnih slogov iz preteklosti, igro poljubnih slogovnih aluzij, form in del imenuje *pastiš* (ital. *pasticcio*). Njegova značilnost naj bi bila predvsem posnemanje »posebnega« in »edinstvenega«, ne pa odražanje osebnega sloga. Po njegovem razmišljanju je posledica novonastalega postmodernističnega sloga

³⁰ Lash Scott ta slog imenuje kulturna paradigma, Frederic Jameson pa kulturna dominanta.

hrepenenje porabnikov po iskanju lastne podobe (lastne identitete) v transformiranem svetu. Pristop sedanjosti preko stereotipizirane preteklosti podeli sedanji stvarnosti zgodovinski čar in bleščavost. Vendar dela iz postmoderne nimajo namena predstavljati zgodovinske preteklosti, temveč so odsev naših predstav o njej (Jameson 2001: 24–28). Ta postmodernistična raba novih in starih slogov se najbolje odraža v arhitekturi (več v 4. poglavju).

Odkrivanje lokalnih preteklosti je delno tudi posledica globalizacije, ekonomske tendence po povezovanju sveta in oblikovanju predvsem gospodarskih in vojaških transnacionalnih združb (Evropska unija, NATO). To je povzročilo razpad pomena teritorialnih meja, ki so jih države oblikovale v času moderne dobe. Meje postanejo fleksibilne in prepustne, kar posledično vodi k fleksibilnejšemu klasificiranju skupin, s katerimi se lahko posameznik identificira. Pri razumevanju prostora je rezultat globalizacije deterritorializacija, kar nekateri avtorji konceptualizirajo kot zmago prostora (angl. *space*) nad krajem (angl. *place*).³¹ Anthony Giddens to pojasnjuje s zmanjšanjem pomena socialnih odnosov na lokalnem območju in vzpostavitvijo odnosov zunaj lokalnega, na t. i. lokalni in globalni ravni. S tem prihaja med posameznimi kraji do prepletanj, vendar ne le z lokalnega območja, temveč tudi iz ostalih predelov in krajev tako na ravni nacije kot širše, na globalni ravni. Kraji pod takimi pogoji postanejo »fantazmagorični«, kar pomeni da se identiteta kraja ne povezuje le z lokalnimi potrebami, temveč tudi globalnimi (Giddens 1990: 17).

Zaradi pridruževanja supranacionalnim blokom pride do poudarjanja subnacionalnih teritorijev, npr. v primeru Evropske unije, oblikovanja regij ali manjših krajevnih območij. To pomeni erozijo nacionalne države, katere moč in oblast sta temeljili na določenem, z mejami opredeljenem prostoru. To povzroči upad pomena nacionalnih identitet ter konstruiranje in prezentacijo regionalnih oziroma multikulturnih identitet (kraška, srbsko-slovenska identiteta). Ulrich Beck, ki se je ukvarjal z zmotami globalizma, pravi, da naj bi globalizacija ustvarjala svetovno družbo, ki »nacionalno državo spodkopava in jo relativizira« (Beck 2003: 17). Odslej vse, kar se dogaja na našem planetu, ni več le krajevno omejen proces, saj vsaka iznajdba, zmaga ali katastrofa zadeva cel svet, zato moramo »svoje življenje in delovanje, svoje organizacije in institucije reorientirati in reorganizirati vzdolž osi 'lokalno – globalno'« (prav tam: 25). Razvoj svetovnega trga globoko učinkuje tudi na lokalne kulture, identitete in življenjske sloge: gre za »kulturno globalizacijo«, tj. za proizvodnjo kulturnih simbolov oziroma za »konvergentnost globalne

³¹ Kraj (angl. *place*) je razumljen kot fizično okolje geografsko opredeljenih socialnih aktivnosti. Prostor (angl. *space*) pa je razumljen kot širše območje, ki ni geografsko oziroma fizično opredeljeno. V predmoderni družbi sta prostor in kraj večinoma sovpadala, dokler so bile prostorske dimenzije socialnega življenja odvisne le od lokalnih (krajevnih) aktivnosti. Moderno obdobje prekine enakovrednost prostora in kraja s pospeševanjem dejavnosti zunaj lokalnega (krajevnega območja) in medsebojne (krajevne) interakcije. Kraj ne strukturira več sedanjega dogajanja oziroma socialnih odnosov na lokalnem območju, temveč dogajanje v širši sferi (s pojavom tiskanih medijev ljudje spoznavajo, kaj se dogaja po svetu, kar delno vpliva tudi na njihovo življenje). V postmoderni družbi, za katero je značilen intenzivnejši razmah množičnih medijev (poleg časopisa in televizije tudi internet, satelitska TV), pa naj bi bil še intenzivnejši vpliv širšega sveta na lokalno območje oziroma domači kraj (gl. Tilley 1994; Gupta, Ferguson 1999b; Low, Lawrence-Zúñiga 2003).

kulture« (prav tam: 66). Kot sinonim za to geslo se uporablja macdonaldizacija (več gl. Vidmar Horvat 2006: 35). Tako se vse bolj uveljavlja nekakšna univerzalizacija v smislu poenotenja življenjskih slogov, kulturnih simbolov in transnacionalnih načinov vedenja. Hkrati Beck in Robertson zagovarjata tudi tezo, da je bil le redko kateri mišljenjski stereotip tako temeljito zavržen kot prav mit o macdonaldizaciji in konvergentnosti kulturnih vsebin, saj »gre pri globalizaciji venomer tudi za lokalizacijo« (Beck 2003: 70), ki jo Robertson označi za glocalizacijo (Robertson 2002: 35). Globalizacija namreč ne pomeni avtomatičnega, enostranskega in enodimenzionalnega poenostavljanja, temveč novo vrsto poudarjanje lokalnega. Pri tem lokalnost ni obravnavana kot nasprotje globalnemu, temveč kot aspekt globalizacije, ki vključuje konstruiranje vse bolj diferenciranih potrošnikov in invencijo potrošniških tradicij, najvidnejši v razvoju turistične industrije (Robertson 2002: 35, 38). Podobno tudi Beck poudari, da dekolonizacija in relokalizacija ne pomenita že samodejne renesanse lokalnega. Na ponovno oživitev lokalnih posebnosti namreč vplivajo globalne značilnosti, ko se kulturne prvine, nekdanje značilne le za določen omejen prostor (npr. kulinarika, arhitektura), pojavijo v translokalni izmenjavi, dialogu in konfliktu. Na kratko povedano, do nekakšne renesanse lokalnega pride, če nam uspe lokalne posebnosti umestiti v globalno in jih v tem okviru prenoviti (Beck 2003: 72), oziroma ko elemente tradicionalne kraške arhitekture iz 19. stoletja umestimo v t. i. ekološko naravnane pasivne hiše, značilne za 21. stoletje.

Dinamika relokalizacije oz. vnovičnega zavedanja in prepoznavanja svojega lokalnega prostora v kontekstu globalne kulture pomeni novo relacijo med globalnim prostorom in lokalnim krajem. Lokalna ekonomija, kultura in identiteta so v postmodernem času vedno v relaciji do globalnega prostora in ne več do nacionalne sfere kot v času moderne. Nikakor ne smemo prezreti pomena nacionalnih držav, spremeni se le razumevanje, da so lokalne kulture zasenčene s pojavom »svetovne kulture«. ³² S tem se večji del interesa začne posvečati lokalni ekonomiji in njeni strategiji, zato je postmoderno gospodarstvo zasnovano na občutku kraja, na vnovičnem oživljanju lokalnega in posebnega; izražen je globok občutek za lokalne človeške izkušnje in identitete v kraju in času. Poveča se interes za vlaganje v lokalni kulturni prostor in vzdrževanje lokalne identitete s poudarjanjem lokalnega spomina in dediščine.

Komenski Kras v postmodernem obdobju

Značilnosti postmoderne dobe se odražajo tudi v kraškem prostoru, kjer se ravno tako kot na ostalih geografskih območjih Slovenije kažejo v intenzivnejšem zanimanju posameznih lokalnih skupnosti in društev za raziskovanje preteklosti in ustvarjanje dediščine. Poglavitni cilj aktivnosti je medsebojno druženje, raziskovanje lokalne zgodovine in turistična predstavitev vaških prostorov zunaj krajevnih meja. Poleg tega so po osamosvojitvi Slovenije tudi državne službe, druge državotvorne (npr. izobraževalne) ustanove

³² Beck pravi, da se ne moremo »namreč izogniti temu, da ne bi iz globalnega sveta, prepletenega z globalnim trgom, potrošnjo in informacijami, ničesar absorbirali, vendar se o načinu tega izbora odloča lokalno oziroma komunalno« (Beck 2003: 81).

in mediji začeli vlagati več truda v razpoznavnost slovenske države in njenih pokrajin. Še pred tremi desetletji se prebivalstvo na Krasu ni ne zavedalo ne znalo vrednotiti ostankov, dejanj, idej svojih prednikov, danes pa se odkrivanje in vrednotenje preteklosti kaže-ta v razvejeni mreži novih privatnih muzejev (tematskih muzejev, muzejev zbirateljev), v okviru osnovnošolskih in občinskih projektov, katerih namen je največkrat »dolgoročno ohranjanje bogate naravne in kulturne dediščine in kakovostnega življenja« (*Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije* 2000: 7), predvsem pa gre za potrebo, da se celostno varstvo izjemnih naravnih vrednot in kulturne dediščine vključi v razvoj-na prizadevanja (*Izvedbeni program skupnega razvojnega programa Kraške regije* 2003). Posledice lahko zasledimo že v številnih prezentacijah lokalne zgodovine (skoraj ni vasi, ki ne bi imela svoje kratke zgodovine predstavljene v knjižni obliki), obujanju starih šeg in navad ob večjih vaških praznikih (praznovanju godu vaškega zavetnika in poletnih prireditvah), zanimanju raznih ljubiteljev oziroma amaterjev za preteklost, vključevanju kulinarčnih posebnosti v jedilnike gostiln, restavracij in turističnih kmetij, opremljanju turističnih objektov s starimi predmeti, popularizaciji preteklosti za namene promocije in trženje industrijskih in obrtnih produktov ... Ukvarjanje z dediščino oziroma odkri-vanje in vključevanje lokalne preteklosti v sedanje oblike življenja je obenem pogojeno s postmodernističnim slogom, ki reflektira vnovično obujanja lokalne identitete, katere identifikacijski znaki so sestavine iz lokalne materialne, duhovne in socialne preteklosti.

Za lažje razumevanje predstavljenih družbenih praks ustvarjanja kulturne dediščine na Krasu velja najprej razložiti rabo besed lokalnost in skupnost, saj v sociološko-antro-pološki literaturi lahko zaznamo mnogovrstnost njunih rab. Kot pojasnjuje John Urry v delu *Consuming Places*, je termin lokalnost uporabljen v dokaj različnih znanstvenih dis-kusijah, kjer označuje tudi široko vrsto konceptov. V delu je predstavil deset oblik rabe oziroma konstruiranja termina lokalno (Urry 1995: 72). Sama razumem lokalnost kot obliko socialne organizacije, ustvarjene znotraj nacije, regije ali province; lokalnost pa je lahko razumljena tudi kot del kulture tistih, ki živijo na danem geografskem območju (kot je Kras), kjer je razlika med tistimi, ki so lokalni – Kraševci, in tistimi, ki niso. Ta bi-narna opozicija (med nami in drugimi) je lahko postavljena in reproducirana na različne načine, vedno pa se nanaša na občutek pripadanja dani skupnosti. Arjun Appadurai je lokalnost označil kot socialno produkcijo akterjev – ljudi, ki oblikujejo prostorsko loka-lizirano kulturno skupnost, tj. soseščino, kjer gre za prostorsko in kulturno dimenzijo skupnosti. Ker je lokalnost po svoji naravi krhek družbeni pojav, jo je treba s pomočjo lokalnih subjektov in dejanj (med katere uvršča predvsem obrede) nenehno vzdrževati in ohranjati (Appadurai 1996: 179). To od deležnikov zahteva veliko napora in družbene moči, da s časom postane nekaj ritualnega, samoumevnega, celo naravnega. Značilno pa je, da se lokalnost vedno odvija in definira v odnosu do dogajanja zunaj meja lokalne skupnosti. Zato se po Appaduraju družbena praksa oblikovanja lokalne skupnosti – soseščine, odvija v določenem družbenem, zgodovinskem in političnem kontekstu, ki na eni strani omogoča gradnjo, potrditev in ohranitev skupnosti znotraj nje same, na drugi pa vključuje tudi predstavo in gradnjo družbene skupnosti zunaj ločnic lokalnosti. S tem je občutek lokalnosti nujno vezan na občutek in predstave v širšem kontekstu; v odnosu

Etnološka delavnica izdelovanja ivanovih venčkov v Štanjelu.
(Foto: Jasna Fakin Bajec, 2011.)

do sprememb v zunanjem svetu se sčasoma spreminjajo tudi lokalni obredi, navade in prakse, ki ohranjajo občutek lokalne pripadnosti (Appadurai 1996: 183–185). Podobno sta lokalnost opredelila Akhil Gupta in James Ferguson, ki o njej pravita, da preprosto pomeni, da je »nekdo umeščen v določen kraj in da je pomen tega kraja drugačen in nasprotujoč pomenom drugih krajev« (nav. po Gregorič Bon 2008: 33).

Podobno kot termin lokalnost je v širšem znanstvenem kontekstu na različne načine razumljen izraz skupnost, zato je njegova definicija po Nigelu Rapportu in Joanni Overing težko opredeljiva (Rapport, Overing 2000: 60). Novi antropološki pristopi, ki zavračajo strukturalistično razumevanje, poudarjajo, da se je pri raziskovanju skupnosti treba osredotočiti na percepcijo, kako je skupnost razumljena kot del družbenega življenja, oziroma kako so člani skupnosti označeni in kako skupnost opredeljujejo akterji, ki ji pripisujejo določene pomeni. Poglavitno je tudi, kako se ti pomeni razlikujejo od pomenov v drugih skupnostih. Po Fredriku Barthu (1969) družbene skupnosti oblikujejo identiteto tako, da definirajo razlike do drugih skupnosti in s tem postavljajo ločnice med nami in njimi. Na teh predpostavkah je Anthony Cohen (1985) skupnost razumel kot simbolni konstrukt, kot sistem vrednot, norm in moralnih zakonov, ki med člani omogočajo občutek identitete znotraj določenih meja. Zavest o skupnosti je odvisna od zavedanja medsebojnih ločnic, a hkrati vključuje tako zavedanje podobnosti med člani kot razlik z drugimi skupnostmi oziroma socialnimi entitetami. Glavni identifikacijski znaki skupnosti so po Cohenu simboli, katerih materialnost se ohranja, pomen pa

se spreminja. Po Cohenu obsega skupnost širše pomensko polje od družine, sorodstva, vendar bolj omejeno in neposredno kot družba in država. Je prostor, kjer ljudje zunaj svojih domov dobijo temeljne izkušnje družbenega življenja, kjer se naučijo prijateljstva oziroma vzpostavijo občutek socialne interakcije (Cohen 1985).

V našem kontekstu je skupnost razumljena v okviru vaških skupnosti, opredeljenih v Zakonu o lokalni samoupravi (Ur. l. št. 82/1998), kjer je občina označena kot temeljna samoupravna lokalna skupnost, vaška skupnost pa kot delovno, posvetovalno telo občinskemu sedežu, županu in občinski upravi. V skupnost so lahko vključene posamezne vasi ali več naselij, kjer se občani povežejo zaradi skupnih potreb, interesov in varovanja koristi. Z raziskavo se je potrdila Cohenova teza, da se skupnosti identificirajo na podlagi ločevanja z drugimi skupnostmi s pomočjo vaških praznovanj, dialekta, zgodovine, načina življenja – torej glede na materialne, socialne in duhovne značilnosti –, ki jih avtor opredeli kot simbolne znake skupnosti. Dogaja pa se, da se v določeni vaški skupnosti oblikujejo in utemeljujejo še manjše skupnosti, največkrat med avtohtonimi in neavtohtonimi prebivalci vasi. To razlikovanje in poudarjanje ločnic ponekod povzroči vaške spore, kar posledično vpliva na pasivnost lokalnih akterjev pri izvajanju praks ustvarjanja kulturne dediščine (gl. peto poglavje).

Po osamosvojitvi Slovenije in z novo lokalno samoupravo (Ur. l. št. 72/1993) je bil Kras razdeljen na občine Divača, Hrpelje-Kozina (manjši del), Sežana, Komen in Miren-Kostanjevica (manjši del).³³ Občino Komen, ki leži na zahodnem delu kraške planote – na t. i. Komensko-Tržaškem Krasu in obsega 103 km² površine,³⁴ sestavlja 35 naselij oziroma 20 vaških skupnosti.³⁵ Po popisu prebivalstva leta 2002 živi na celotnem območju okoli 3.515 prebivalcev. Središče občine je naselje Komen, kjer je tudi občinski sedež, zgodovinsko, arhitekturno in turistično najbolj znan kraj pa je Štanjel, s starim utrjenim delom in grajskim kompleksom na griču Thurn. Večina prebivalstva je zaposlena v okoliških večjih naseljih (Sežani, Novi Gorici in Ajdovščini), del pa tudi v manjših podjetjih v Komnu (Alukomen, Iskri Avtoelektriki Livarni Komen, d. o. o., ter v manjših privatnih obratih). V Komnu je tudi Osnovna šola Antona Šibelja Stjenka, v Štanjelu pa njena podružnica. Večina prebivalstva se ukvarja s kmetijstvom kot dopolnilno dejavnostjo, v zadnjih letih predvsem z vinogradništvom, ki postopoma izpodriva živinorejo in poljedelstvo.

Intenzivnejše delo na kulturnem področju, vidno tako v raziskovanju lokalne zgodovine, njenem predstavljanju kot tudi trženju za turistične namene, se je v okviru vaških

³³ Zakon o ustanovitvi občin in določitvi njihovih območij je bil sprejet oktobra 1994 (Ur. l. št. 60/49). Občine so postale temeljne samoupravne lokalne skupnosti; ki v okviru ustave in zakonov samostojno urejajo in opravljajo svoje zadeve in izvršujejo naloge.

³⁴ Ob slovensko-italijanski meji z občinami Doberdob, Devin-Nabrežina in Zgonik. Na severnem robu slovenskega dela Krasa sega do Braniške doline, kjer se območje nadaljuje v Vipavsko dolino in meji z občinami Miren-Kostanjevica, Nova Gorica, Ajdovščina in Vipava, na južni strani jo omejuje še občina Sežana.

³⁵ Na kraški planoti so vaške skupnosti: Gorjansko, Brje pri Komnu, Brestovica pri Komnu, Klanec, Komen, Ivanji Grad-Zagrajec, Preserje, Volčji Grad, Sveto, Škrbina, Mali Dol, Tomačevica, Gabrovica-Coljava, Kobjeglava-Tupelče, Hruševica, Štanjel, Kobdilj, Lukovec, v Braniški dolini pa krajevni skupnosti Gornja Branica in Lisjaki.

Utrip iz delavnice Suhi zid na Krasu 2011. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Branik, 2011.)

skupnosti na Komenskem Krasu začelo v devetdesetih letih 20. stoletja. Vaške aktivnosti za urejanje domačega kraja, popravilo vaških poti, kamnitih vaških zidov (*suhih zidov*), so se odvijale tudi v času življenja v Jugoslaviji, vendar se je intenzivnost oživljanja in prezentacije lokalne preteklosti začela pod samostojno Slovenijo. Vaščan iz Komna, znan kot dober sogovornik o lokalni zgodovini, je vnovično vrednotenje lokalnih posebnosti in oživljanje starih šeg in navad, kulinarčnih posebnosti in preteklih arhitekturnih elementov po osamosvojitvi pojasnil z dejstvom, da je »zadeva postala popolnoma [ideološko – op. avt.] neproblematična, kar je prej bilo še polemično,³⁶ je postalo zaželeno in celo se odpirajo možnosti sofinanciranja«. ³⁷ Nadalje je poudaril, da je problem, ker se je v času po drugi svetovni vojni veliko materialnih in nematerialnih sestavin lokalne preteklosti izgubilo, pozabilo, uničilo. Zaradi polstoletnega obdobja od druge svetovne vojne do danes bo po njegovih besedah potreben še daljši čas, da se bo zapisalo, ovrednotilo in se

³⁶ Npr. miklavževanje, božič, praznovanje vaških praznikov ob godu vaških cerkvenih svetnikov, rituali ob smrti oziroma pokopu pokojnika itn.

³⁷ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

začelo ceniti stare sestavine lokalne preteklosti in z njimi povezane vrednote. Pri tem velja še posebej poudariti, da je kulturno-zgodovinsko-etnološko delovanje v posameznih vaških skupnostih vedno povezano s posameznimi vaščani, ki so v skupnosti s svojim vedenjem in močjo (pri čemer ni mišljena le politična moč, temveč tudi ekonomska in izobrazbena) spodbudili intenzivnejše kulturno delovanje.

V nadaljevanju se bomo podrobneje seznanili s kulturnimi dejavnostmi v treh vaških skupnostih: Komen, Sveto, Volčji Grad in Štanjel. Naselje Štanjel predstavlja za Kras pomembno kulturno in turistično središče, zato mu je Občina Komen v preteklih obdobjih namenjala več finančnih sredstev kot ostalim vaškim skupnostim. Ker so pri njegovi revitalizaciji sodelovali številni državni zavodi (Goriški muzej, Zavod za varstvo kulturne dediščine RS, Zavod RS za varstvo narave, Fakulteta za arhitekturo) in posamezni strokovnjaki, ki so se o njegovi problematiki razpisali v številnih člankih in knjižnih delih (gl. Deu 2000, 2002, 2005a, 2005b, 2005c, 2010; Lah 2000a, 2000b, 2002; Štupar-Šumi 1987b idr.), mu v nadaljevanju namenjam posebno poglavje. Dejavnosti ostalih vaških skupnosti pa so predstavljene pri analizi vlog dediščine v sodobnem svetu. Odločitev za raziskovanje omenjenih skupnosti izvira iz njihovega nekontinuiranega kulturnega delovanja in rabe dediščine: v nekaterih obdobjih so bile te skupnosti zelo aktivne in ustvarjalne pri oživljanju preteklosti oziroma njenem vključevanju v sedanje življenje, a so kaj hitro po intenzivnem delu in obujanju tudi prenehale delovati.

Dediščina – vez med preteklostjo in sedanjostjo

*Dediščina je tisto, kar je enkratno,
kar smo podedovali, in to nas veže na naše prednike.
Je ena dobrina, ki smo jo dobili in ki je prov, da jo tudi oddamo.³⁸*

Izguba zaupanja v prihodnost, mišljenje, da je sodobno življenje brezkompromisno, medtem ko so bili v preteklosti boljši časi; povečana čustvenost do patine starosti – do zgodovinskih krajev, izdelkov, hiš, podeželja itn.; atraktivne vizualne prezentacije preteklosti v muzejih in drugih institucijah, namenjene razvoju turističnih vsebin (angl. *heritage industry*); interpretacije preteklosti skozi opredmeteno zgodovino, ki delno zasenči pretekle socialne odnose in boje; mišljenje, da se je zgodovina preoblikovala v dediščino in oblikuje varno, sterilno preteklost ter odstranjuje nevarnosti, uničenja in zapeljevanja itn., so po besedah Johna Urryja (1996: 52) vsepovsod po svetu povečali nostalgijo, hrepenenje in moledovanje po preteklosti. To se med drugim odraža v številnih procesih in praksah konstruiranja in uporabe dediščine na posameznih lokalnih območjih. Poleg tega je ukvarjanje in oblikovanje dediščine v današnjem svetu porabniške družbe poznega kapitalizma, transnacionalnih gibanj, novih oblik transnacionalnih skupnosti, tokov preseljevanja ljudi in novega razumevanja prostora postalo del procesa soustvarjanja, utemeljevanja in poudarjanja človeških skupnosti (vaških, regionalnih, nacionalnih, nadnacionalnih) in kolektivnih identitet.

Danes se z dediščino ne ukvarja le avtoritativno telo, tj. znanstveniki in strokovnjaki v državnih ustanovah in raziskovalnih institucijah, temveč širši krog prebivalstva, npr. predstavniki lokalnih in regionalnih skupnosti, člani najrazličnejših kulturnih, turističnih, razvojnih in drugih društev ali otroci v okviru izobraževalnih projektov. In če se je morda še pred dvema desetletjema zdelo, da je skrb za ohranjanje ostankov iz preteklosti v rokah le določenih kulturnih ustanov na ravni države,³⁹ postaja dediščina v sodobnem svetu čedalje bolj skrb manjših lokalnih skupnosti in njihovih akterjev, ki s pomočjo odkrivanja in ohranjanja ostankov iz preteklosti utemeljujejo, soustvarjajo in predstavljajo svoj lokalni prostor.

Termin dediščina je že star, izvira iz besedišča predmodernih družb. V današnjih časih ga opredeljujejo novi pomeni, upošteva nove razsežnosti mobilnosti in drugih socialnih, kulturnih, ekonomskih in političnih značilnosti t. i. postmoderne družbe (Davison 2008: 31). Temeljne definicije, ki bi povsem enoumno povzela pojem dediščina, ni, vsak posameznik jo lahko interpretira skozi svoj pogled. Njeno razumevanje v širši jav-

³⁸ Sogovornik (1937–2011) je bil iz Svetega, intervju: september 2007.

³⁹ V Sloveniji se na državni ravni z dediščino ukvarjajo muzeji in arhivi, območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, raziskovalni inštituti in druge kulturne organizacije.

nosti pa nastaja tudi skozi interpretacije oziroma diskurz, ki ga na eni strani oblikujejo avtoritativna telesa, ki v okviru državnih ustanov in pod vplivi mednarodnih konvencij, dogovorov in predpisov oblikujejo zakone o varstvu kulturne dediščine, na drugi pa posamezniki lokalnih vaških skupnosti, ki lahko v procesu ustvarjanja dediščine vidijo drugačne vzvode, namene in potrebe.

Odgovorni v Zavodu za varstvo kulturne dediščine RS,⁴⁰ državnih muzejih in arhivih na podlagi Zakona o varstvu kulturne dediščine premičnim in nepremičnim predmetom, naseljem, krajinam, zbirkam itn. (ki so dobrine javnega interesa in po strokovni interpretaciji ustrezajo postavljenim merilom) podelijo status kulturne dediščine ali kulturnega spomenika in jih vpišejo v register kulturne dediščine.⁴¹ Dobrine so lahko v lasti države oziroma občine (kot je npr. grad v Štanjelu) ali zasebnih lastnikov; pri vseh pa se zahteva upoštevanje določenih oblicij.⁴² Pri tem imajo lastniki sicer določene pravice,⁴³ vendar, kot ugotavlja Mojca Tercelj Otorepec, konservatorica etnologinja pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine, so te pravice omejene (Tercelj Otorepec 2007: 16). Zato prihaja v primerih nepremične kulturne dediščine do nesoglasij in nesporazumov med zasebnimi lastniki, prebivalci naselbinske dediščine in konservatorsko stroko iz institucij za varstvo kulturne dediščine, saj imajo oboji od varstva dediščine različna pričakovanja. Pomen varstva dediščine je po Zakonu o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008 javna korist, ki se določa v skladu s kulturnim, vzgojnim, razvojnim, simbolnim in identifikacijskim pomenom dediščine za državo, pokrajino in občino (Ur. l. št. 16/2008, 2. člen).

Nasprotno od državnih institucij pa se vloga dediščine kaže v vaških skupnostih na Krasu. Na vprašanje, kaj Kraševci razumejo pod pojmom dediščina, sicer dobimo podobne interpretacije, kot je dediščina razumljena v strokovnih člankih⁴⁴ in Zakonu o varstvu kulturne dediščine: »kar upamo iz preteklosti prenesti na mlajši rod«,⁴⁵ »kar so

⁴⁰ Ime Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS se je vzporedno z dopolnjevanjem zakona o kulturni dediščini spreminjalo. Do leta 1981 se je imenoval Zavod za varstvo spomenikov najprej LR Slovenije, po letu 1963 pa SR Slovenije. S sprejetjem Zakona o varstvu naravne in kulturne dediščine leta 1981 se je preimenoval v Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine R Slovenije. Leta 1999 sta na podlagi Zakona o varstvu kulturne dediščine in Zakona o ohranjanju narave iz skupnega zavoda nastali dve ustanovi: Zavod za varstvo kulturne dediščine RS in Zavod RS za varstvo narave.

⁴¹ V registru kulturne dediščine se dediščina deli na tri vrste: nepremično, integralno in premično ter devet tipov (arheološko, profano stavbno, sakralno stavbno, sakralno-profano stavbno, memorialno, vrtnoarhitekturno, naselbinsko dediščino, kulturno krajino, zgodovinsko krajino) (gl. <http://rkd.situla.org/>).

⁴² Lastnik mora varovati spomenik v sorazmerju s svojimi zmožnostmi (Ur. l. št. 16/2008, 38. člen), za posege mora pridobiti od pooblaščenih institucij kulturnovarstveno soglasje in pogoje (Ur. l. št. 16/2008, 28. člen, 29. člen).

⁴³ Pravica do brezplačnih pojasnil, nasvetov in navodil pristojne organizacije v zvezi z lastnostmi, družbenim pomenom, ohranitvijo in vzdrževanjem dediščine (Ur. l. št. 16/2008, 37. člen). Pravica do nadomestila, če se lastniku zaradi varstvenega režima poslabšajo pogoji za gospodarsko izkoriščanje spomenika in tega v okviru varstvenega režima ni mogoče nadomestiti z drugo dejavnostjo (Ur. l. št. 16/2008, 39. člen).

⁴⁴ O politiki varstva stavbne (nepremične) dediščine, mednarodnih definicijah in njihovem pomenu ter vlogi etnologije pri samem varstvu je pri nas pisala Zvezda Delak Koželj (gl. 2001, 2005a, 2005b, 2009).

⁴⁵ Sogovornik (roj. 1942) je iz Komna. Intervju: 22. avgust 2007.

Etnološki muzej v Kraški hiši v Štanjelu. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2007.)

Zasebna zbirka starih fotografij in razglednic pri pokojnem Jožetu Volčiču iz Komna. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

zapustili naši nonoti in naši starši»⁴⁶ oziroma kot je predstavila sogovornica iz Svetega, »dediščina ima že eno lepo besedo, noter je ded, to, kar ti dedje zapustijo«,⁴⁷ »kar ostane v spominu, če kaj povjerbeš [podeduješ – op. avt.], če kaj zapustiš, če kaj dobiš«,⁴⁸ ali kot je razmišljal starejši sogovornik, »ku en gospodar, ki že ima ene visoke lete, zmeraj zapusti ta mlajšim, da bodo nazaj uživali nadalje. Da ne gre v maloru [se ne uniči – op. avt.].«⁴⁹ Sogovornik iz Komna pa je dediščino opredelil kot:

*Življenje naših prednikov, ker ga mi še živimo v podobni obliki, kot so ga živeli oni, in celotna zapuščina, ki so jo nam za življenje zapustili predniki, pred nami in kolikšen del te zapuščine je sposoben se vklopiti v današnje, čeprav modernizirano življenje. Z jezikom, kulturo, običaji, izreki, z vsemi kar koli je.*⁵⁰

Večina sogovornikov se je tudi zavedala, da dediščina izhaja iz lastništva in predstavlja »družinsko zapuščino, ki je lahko materialna ali nematerialna«,⁵¹ ki pa ima v sodobnosti razširjen pomen. Vendar je treba poudariti, da lokalno prebivalstvo pri akcijah restavriranja, ohranjanja in predstavljanja elementov iz preteklosti o pomenu oziroma koristi dediščine niti ne razmišlja. Na podlagi raziskave se je namreč izkazalo, da vaščani ne ustvarjajo dediščine zaradi akta varovanja preteklih stvaritev ali tržnega namena, temveč zaradi drugih osebnih in socialno integracijskih potreb in vrednot, in tako je njena tržna ali identifikacijska uporaba sekundarnega pomena. Za razumevanje postavljene trditve bomo nekoliko podrobneje osvetlili kulturne dejavnosti v Vaški skupnosti Volčji Grad, manjši vasi na južnem pobočju Komenskega Krasa.

Vaška skupnost je začela aktivno delovati na področju obujanja starih šeg in navad leta 2003, ko so v vasi ustanovili Društvo za ohranjanje, oživljanje in razvoj naravne, kulturne in etnološke dediščine Volčji Grad – Debela griža (Razvojno društvo Debela griža). Ustanovitev društva je pravno pogojena, saj se pred tem niso mogli prijavljati na razpise razvojnih projektov različnih ministrstev Republike Slovenije in ustanov Evropske unije. Skupne delovne akcije za ureditev vasi so izvajali tudi pred društveno organiziranostjo, v katero so vključeni skoraj vsi krajanje Volčjega Grada. Pomembna delovna vaška akcija se še danes izvede pred vaškim praznikom sv. Janeza Krstnika (24. junija), ko vaščani uredijo okolico cerkve in lokalno cesto do Komna. Leta 2000 so s prostovoljnim delom in denarnimi prispevki uredili javno razsvetljavo in vodovod do pokopališča. V naslednjem letu so s pomočjo župnišča Komen popravili streho cerkve. Vas slovi po arhitekturnih in zgodovinskih posebnostih. V njej je eno največjih kraških gradišč iz praskupnosti – Debela griža, mimo katere je bila po pripovedovanju speljana rimska pot, ki je povezovala Trst z Vipavsko dolino. Včasih so v vasi delovale štiri kamnoseške delavnice (obrt je začela družina Štolfa, ki se je v vas preselila v sredini 19. stoletja), katerih delo se odraža na številnih umetelno izklesanih detajlih kraških domačij in na cerkveni

⁴⁶ Roj. 1967, intervju: 11. januar 2006.

⁴⁷ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

⁴⁸ Roj. 1932, intervju: avgust 2005.

⁴⁹ Roj. 1929, intervju: avgust 2005.

⁵⁰ O politiki varstva stavbne (nepremične) dediščine, mednarodnih definicijah in njihovem pomenu ter vlogi etnologije pri samem varstvu je pri nas pisala Zvezda Delak Koželj (gl. 2001, 2005a, 2005b, 2009).

⁵¹ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

stavbi. Ker je vas čedalje bolj turistično slovela, število obiskovalcev vasi se je povečalo s predstavitvijo zgodovinskega gradišča Debela griža v *Leksikonu Slovenije* (3. knjiga, 1987),⁵² so vaščani začeli razmišljati, da bi jo bolj promovirali. K temu so jih spodbudile tudi želje nekaterih domačinov, ki so v turističnih priložnostih videli možnost prodaje kmetijskih pridelkov, zlasti kraškega terana. S skupnimi močmi so na t. i. *robudah* (prostovoljnih delovnih akcijah) v letih 2003–2005 izvedli več aktivnosti: očistili so stare vodne zbiralnike za živino – *kale*, restavrirali vaške kamnite zbiralnike za vodo – *štirne*, uredili tematsko učno pot – Pot kamna, na kateri predstavljajo gradišče, *vrzel* (vhod na lastnikovo parcelo), pastirsko hiško, udrto jamo – *bezen*, suhokamnite zidove, kaverno, *kale*, *lokev*⁵³ in znamenite arhitekturne detajle po vasi. Po turistični poti imajo organizirano vodenje, za promocijo vasi pa so oblikovali svojo internetno stran (gl. <http://www.volcjugrad.com/>).

Najpomembnejši projekt, ki so ga vaščani izvedli v poletnih mesecih leta 2005, je bil film o zgodovini načina življenja v vasi z naslovom *»Takú je blo v Volčjem Gradu«*; predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasi Volčji Grad. Glavni akterji v dokumentarnem filmu so prav vaščani, ki so pod strokovnim vodstvom predstavili glavna kmečka opravila, ki so se na kraški kmetiji odvijala v poletnem in jesenskem času, poleg tega še peko kruha, arhitekturo, kamnoseštvo in kamnarstvo. Istega leta je vaščan ob vaškem prazniku sv. Janeza Krstnika javnosti predstavil vojaško zbirko predmetov iz prve svetovne vojne. V poletnih mesecih istega leta so tudi prvič organizirali otroški tabor, na katerem vaški otroci v poletnih počitnicah teden dni na različnih delavnicah spoznavajo posebnosti življenja na Krasu. Leta 2007 so se povezali z občino Vrba (Velden) s Koroške in z njihovimi vaščani izvedli kraško trgatve (*bndimo*), ki so jo na eni izmed vaških kmetij oplemenitili s prepevanjem ljudskih pesmi in domačo kulinariko. Pridelano vino, imenovano vino prijateljstva KOVE (ime izhaja iz imen obeh občin Komen in Velden), so januarja 2008 odnesli na Koroško. Po besedah vaščanke Vlaste Metlikovec je vino postalo simbol prijateljstva med Slovenci (primorskimi in koroškimi) in med Evropejci (Slovenci in Avstrijci) (gl. <http://www.volcjugrad.com>).

V pogovoru z nekdanjim predsednikom razvojnega društva Debela griža Boštjanom Štolfa (predsednik v času 2003–2006) o delovanju društva in idejah za opravljene naloge s področja ohranjanja in uporabe dediščine, je bilo posebej zanimivo njegovo razmišljanje o vlogi in pomenu praks ustvarjanja dediščine v lokalnem prostoru; predstavil je akcijo čiščenja vaških vodnjakov v Volčjem Gradu leta 2005:

Vedlo se je, da vodnjaki niso bili očiščeni že ogromno let, eni celo od druge svetovne vojne, in v vodnjakih se je res nabralo ogromno blata, eni so celo puščeli. In pr' nes je v bistvi taku, eden da idejo, se dobijo en večer ali dva na Kržadi [v središču vasi, na vaškem trgu – op. avt.] in pove drugem in se razšjere, da bi blo dobro nardet. Takrat je bla volja in je bil en horuk [akcija – op. avt.]; so se dobili enu sobotu, in so spuceli vodnjak, na novo zafugjerele, namaltali in gasilci so na-

⁵² Gradišče Debela griža velja v bližnji in daljni okolici za najbolje ohranjeno gradišče na slovenskem delu Krasa.

⁵³ Manjši zbiralnik vode, namenjen za pranje perila.

Nočni pohod po učni poti Pot kamna v Volčjem Gradu leta 2005. Obiskovalci so si prvič ogledali informativne table. (Foto: Boštjan Štolfa. Hrani: Društvo Debela griza iz Volčjega Grada.)

Utrip iz otroškega tabora v Volčjem Gradu. Otroci so se učili izdelovanja pastirskih piščali. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2005.)

peljali vodo nuter in je blo rešeno.« /.../ »V bistvi smo s tem res ubili dve muhi na en mah; ena da imeš čistu vodu na Kržadi, jo poleti pije mulerija, imeš pumpe – ročna črpalka – dosti ljudi ju hode jesket za zalivat, imeš vodu, ki je pomembna poleti, če kej zagori za gasilce, torej rezervat. In druga stvar, ki se je vaščani ne zavedajo, je to ohranjanje dediščine.⁵⁴

Kljub začudenju in presenečenju nad izjavo, da se vaščani pomena ohranjanja ne zavedajo – zaradi akcije *Križem kražem po Volčjem Gradu* bi morali biti dobro ozaveščeni o pomenu ohranjanja dediščine –, se je v intervjujih z drugimi sogovorniki ta domneva potrdila. Kot jo je pojasnil nekdanji predsednik: »Se ne zavedajo, ker sem bil pr obeh vodnjakih in šlo je za žur in fešte, da se neki dela in da so vsi vkep. Ker bistvo te vasi je, da se dela za skupno dobro. Pri vsaki prostovoljni akciji res radi pridejo, vejo, da se bodo imeli fajn. In bo nekaj dobrega nerjeno za tisto poletje.« Pri tem me je sicer opozoril na druge možne odgovore, vendar:

... ma poglovitno je kej družga. Tudi nardili vodnjakov niso, da bi neko dediščino nadaljevali ali začeli. Tekret je bla potreba, da se jeh nardi, zdej je bla pač potreba, da se jih očisti. Da se ima takret čisto vodo. Tudi na Krasi, v bistvi jih ne briga, kej drugi pišejo o nas, ali pa kej se govori, kakšno je ohranjanje, in vse živo. V bistvu /.../ nardimo, ker tekret čutimo, da je prov, da nardimo. Se je očistlo kal,⁵⁵ ma niti ne približno z namenom, da bi ohranjali ne vem kej. Je bil zaraščen, tam se je kurlo kres [dan pred prvim majem – op. avt.], je blo zažgano, grdo in smo se zmiselni, dejmo malo spucet in nekej nardet iz tistega prostora. In zdej drugi korak pej je, da se tem jima fešte, da se sedi lipe, ker smo dobili od Ministrstva za okolje denar za ureditev okolice. In to je una stopnja, ki se pojavi pole. To je naraven način razvoja, prav res naraven.

S tem potrdimo tezo, da predmet iz preteklosti, ki ga v sodobnosti označimo za dediščino, predstavlja medij oziroma sredstvo, ki krepi občutek pripadnosti in mobilizira posameznika v skupnost. Obenem restavriran in ohranjen predmet identificira lokalne, regionalne, nacionalne in širše transnacionalne skupnosti (dediščina Krasa, Slovenije, EU). Z drugimi besedami, ukvarjanje z dediščino lahko brez večjega truda pritegne širšo javnost (npr. pripadnike določene skupnosti), da s skupnimi močmi zavaruje ostanke, ki so jih zapustili predniki, ob tem pa še zadovolji potrebo po druženju in zabavi. Kot to pojasni pri akcijah aktiven vaščan Volčjega Grada:

Prav je, da se dediščino ohranja, če hočeš ohranjat, moraš nekej delat, moraš nekej napravt in če nekaj delaš, se tudi pogovarjaš, se videvaš. To je že dosti. Če se ne videvaš, je nekaj narubek. /.../ In taku greš v družbu, magar samo delet, kej pomagat, ne glede se izmenjavaš mnenja, se pomeneš in se ustvari nek odnos.⁵⁶

Na vprašanje, zakaj se udeležuje delovnih akcij, katerih posledica so restavrirani stari predmeti, pa odgovori: »Prvo sem šel, ker sem vedu, da bo fešta, da se bo jelo in

⁵⁴ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

⁵⁵ Pred akcijo čiščenja vaških vodnjakov so vaščani očistili tudi kale – vodne zbiralnike, ki so se uporabljali za napajanje živine.

⁵⁶ Roj. 1953, intervju: 11. januar 2006.

pilo, in da bo veselo. To je blo zmerej, to je blo prvo.« Sogovornik iz Komna je današnje prostovoljne delovne akcije, ki imajo na Krasu že dolgo tradicijo, pojasnil takole:

Nekoč je bla zabava in druženje polovica deleža v odločitvi za robuto. Drugi del je bil prispevek v to, kar je treba. Dandanašnji pa se mi zdi /.../ izključno še druženje. Jaz vidim v robuti veliko več te vrednote kot pa samega dela, bolj spoštujem tudi delovni učinek, ki se tam napravi. Samo da se tam ljudje tudi pogovarjajo, otroci med sabo, zadnje robute so bile od najmlajših pa do najstarejših sestavljene, ko pride do raznih pogovorov, in kroži vedno pogovor čez nekoč in danes.⁵⁷

Pri nadaljnjem razmišljanja o vlogi dediščine velja izpostaviti tudi mnenje nekdanjega predsednika Razvojnega društva Debela griža, ki je verjetno kot študent arhitekture imel drugačen odnos do dediščine kot ostali prebivalci kraških vasi: vodnjak, ki ga danes vrednotimo kot kraško dediščino, ni nastal zaradi same dediščine, temveč določene potrebe, tj. hrambe pitne vode. Tudi čiščenje vodnjakov v letu 2005 se v Volčjem Gradu ni izvajalo zaradi ohranjanja dediščine, temveč potrebe – zaradi hude suše so vodo potrebovali za zalivanje kmetijskih pridelkov. Glede na to je treba pod drobnogled postaviti vprašanja, na kakšen način in kdo ustvarja dediščino v vaških skupnostih Komenskega Krasa? So to krajani, ki izvajajo restavratorske akcije, ali drugi, ki pišejo o aktivnostih krajanov oziroma za njihovo delavnost poskušajo preko državnih in mednarodnih razpisov pridobiti denar, ki ga vaščani med drugim porabijo tudi za vaško druženje? Ker so cilji številnih projektov prav ohranjanje, reprezentacija in varovanje značilnosti kulturne krajine, se tem razpisom tudi prilagodijo besedišče in izjave o vaških dejavnostih in akcijah, ki posledično v vaških skupnostih oblikujejo diskurz ukvarjanja z dediščino.

Primer obnove vaškega vodnjaka kaže, da imamo na eni strani strokovno in znanstveno javnost, ki ima v okviru državnih institucij moč in s svojo avtoritativnostjo pomembno vpliva na delovanje, upravljanje in rabo dediščine v t. i. javnem interesu, na drugi pa akterje na lokalnih območjih, ki lahko delujejo pod vplivom avtoritativnih teles, včasih pa v dediščini prepoznavajo druge vrednote in se zaradi tega lahko uprejo državi avtoriteti. To se je zgodilo v sedemdesetih letih 20. stoletja v starem delu Štanjela, ko se prebivalci niso mogli sporazumeti s takratno konservatorsko stroko o popravilu svojih bivalnih enot in so se zaradi možnosti novogradenj v bližnji okolici raje odločili za izselitev iz starega dela Štanjela. Kot zapiše Graham Fairclough »kar navadni ljudje vrednotijo, je lahko različno od strokovnjakov, lahko pa vrednotijo isto stvar, vendar zaradi različnih razlogov, kot so razlogi povezav, spomina, lokalnosti« (Fairclough 2008: 299). V monografiji bomo sledili tema dvema razumevanjema; njunim prepletanjem, dopolnjevanjem, na drugi strani pa nasprotjem, nesoglasjem in sporom. Odgovorili bomo tudi na vprašanje, kdo na Krasu oblikuje dediščino oziroma kateri diskurzi prevladujejo pri vrednotenju kulturnih produktov iz preteklosti. Pred podrobno seznanitvijo s praksami ustvarjanja dediščine in njene vloge je treba spoznati, kako se je koncept razumevanja in uporabe dediščine spreminjal z družbenimi spremembami, in predstaviti nove pristope pri raziskovanju ustvarjanja in vloge dediščine v postmodernem obdobju.

⁵⁷ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

Zgodovinski razvoj pojma dediščina

Dediščina kot materialna in nematerialna kulturna prvina

Pojem dediščina je v *Slovenskem etnološkem leksikonu* (nadalje SEL) pojasnjen kot premoženje, ki se deduje (osnovni pojem dednega prava), in kot izročilo oz. kot gnotne, družbene in duhovne sestavine kulture in načinov življenja, ki vsakokratno sedanjost povezujejo s prejšnjimi obdobji (SEL 2004: 76). V Zakonu o varstvu kulturne dediščine RS iz leta 2008 je ta definirana kot dobrina, podedovana iz preteklosti, opredeljena kot odsev in izraz vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij. Po Zakonu vključuje dediščina tudi vidike okolja, ki izhajajo iz medsebojnega vplivanja med ljudmi in prostorom skozi čas (Ur. l. št. 16/2008, 1. člen). Na angleškem govornem območju beseda dediščina (*heritage*) izvira iz stare francoščine (*eritare* ali *heritage*) in je od 13. stoletja dalje pomenila vsako lastnino, še posebej zemljo, ki se prenese s pravicami dedovanja. V zgodnjem 17. stoletju je hkrati označevala tudi položaj, ki ga posameznik ob rojstvu podeduje od prednikov. Ta pomen besede se po Nazarju AlSayyadu ohranja tudi v današnjem razumevanju, s tem da se je razširil tako na materialni kot nematerialni svet, ki se prenaša od prednikov do njihovih neposrednih potomcev skozi posredne pomene (AlSayyad 2001b: 28). S tem soglaša tudi Graeme Davison, ki pravi, da pojem dediščina izvirno pomeni lastnino ali premoženje, ki ga starši prenesejo na svoje otroke, čeprav se zunaj družinskega prava lahko nanaša tudi na intelektualno in duhovno zapuščino (Davison 2008: 31). V današnjih časih, zlasti od sedemdesetih let 20. stoletja dalje, se je pojem dediščine po Davisonu razširil do te mere, da označuje vse vrednotene značilnosti in kulturne prvine našega okolja, ki jih želimo ohraniti pred propadanjem ali razdejanjem tehnološko razvitega sveta. Dogaja pa se, da stvari lahko niso stare ali zgodovinsko pomembne, pa so kljub temu predstavljene kot dediščina. S tem se je beseda svobodno razširila na skoraj vse proizvode, katerih namen je reproducirati pretekle značilnosti, kar se v sedanjosti odraža pri arhitekturnih stilih, uporabi starega pohištva, gospodinjstskih orodjih ali celo pri kulinariki (prav tam).

V slovenski in tuji strokovni literaturi se beseda dediščina deli na več pomenov. V Zakonu o varstvu kulturne dediščine RS (št. 16/2008) poznamo delitev na *materialno* in *živo dediščino* (*nematerialno*). Živa dediščina predstavlja znanje, ideje, interpretacije, ki so ustvarile materialno dediščino, ki jo nadalje sestavljata *premična* in *nepremična* dediščina (Ur. l. RS št. 16/2008, 1. člen). Premična dediščina opredeljuje predmete, ki jih lahko vzamemo v roke, prestavimo ali prenesemo kam drugam, nepremična pa predmete, ki jih z običajnim premikom ni mogoče prenesti, saj je ta dediščina nastala v določenem okolju (Hazler 1999: 11). Po Vitu Hazlerju je ta delitev nekoliko shematična in toga, vendar se je izoblikovala z razvojem različnih varstvenih ustanov, ki so si prizadevale ohranjati dediščino različnih oblik, materialov, vsebin, starosti in različne ohranjenosti ter predvsem ogroženosti (prav tam). Zavod za varstvo kulturne dediščine RS na svoji

Krajani Komna ob koncu delovne akcije ureditve kala Luže leta 1999.
(Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Obnova vaškega vodnjaka v vasi Mali Dol. Krajani so vodnjak, ki je datiran v leto 1896, obnovili leta 1997. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

spletni strani ločuje dediščino na snovno (materialno dediščino), stavbno, arheološko, kulturnokrajinsko (integralno dediščino, območje nacionalne prepoznavnosti), premično in zbirke, narodno bogastvo in nesnovno dediščino (<http://www.zvkds.si>). Do leta 1999, ko sta bila sprejeta Zakon o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. št. 7/1999) in Zakon o ohranjanju narave (Ur. l. št. 56/1999, popr. Ur. l. št. 31/2000), se je dediščina delila na *kulturno* in *naravno*. Kulturna dediščina je predstavljala vso tisto človekovo ustvarjalnost, ki je nastala mimo delovanja narave ali brez nje. Naravna dediščina pa je predstavljala celotno človekovo naravno okolje, ne le zavestno ali namensko oblikovano, temveč tudi kulturno krajino, z vsem okoljem in naravnim življenjem v njem ter s človekom, ki deluje v njem (SEL 2004: 76). Janez Bogataj je to razlikovanje pripisal zakonodaji; kar je mogoče sprejemljivo s stališča birokrata, je nesprejemljivo z vidika celovitega pogleda na človekovo razmerje do kulturnega in naravnega okolja (Bogataj 1992: 10). V sodobnosti se takim delitvam nasprotuje in uvaja se le termin dediščina, razumljen v kontekstu kulturne dediščine in njene manifestacije (Bogataj 1992; Muršič 2005). Za naravno dediščino pa se čedalje bolj uveljavljata izraza naravne vrednote in naravni spomeniki (Tercelj Otorepec 2007: 15).⁵⁸

Konec 19. stoletja in v zgodnjem 20. stoletju, v dobi nastajanja in legitimiranja nacionalnih držav in vzpona nacionalizma, se je oblikoval termin *nacionalna dediščina*. Povezana je s pojavom nacionaliziranja preteklosti (gl. Jezernik 2010; Rogelj Škafar 2011) oz. nastanka nacionalne zgodovine (Štih 2005) in predstavlja »tisto telo ljudskih običajev in političnih idej, na katerih so novi režimi osnovali svojo identiteto« (Davison 2008: 31). Ker nacionalna država ni bila razumljena le kot politična entiteta (domovina posameznih, homogenih ljudi), temveč tudi kot kulturna (kultura v pomenu načina življenja, v materialnem, socialnem in duhovnem smislu), so bili do nedavnega, kot pojasnjuje Denis Bryne, kraji s kulturno dediščino razumljeni kot kraji nacionalne lastnine, ki jo upravlja in vzdržuje država oziroma državno-avtoritetna telesa (Bryne 2008: 150). Nastajajoče nacije v 19. in 20. stoletju so namreč za utrditev nacionalnih identifikacij, prepoznavnost in konstruiranje občutka povezanosti ter soglasnosti med državljani potrebovale materialne vire (spomenike, območja ali kraje z zgodovinskimi spomeniki ter druge zgodovinske predmete) družbenokulturnih skupin, ki so konstruirale nacijo. Nacionalna dediščina je tako predstavljala pomemben znak za odkrivanje, oblikovanje nacionalne identitete. Zato je bilo vzgajanje o pomenu nacionalne dediščine pomembna odgovornost vsake vlade.

V moderni dobi se soočamo z dvema pomembnima procesoma oblikovanja dediščine kot identifikacijskega sredstva nacionalnih in etničnih oziroma rasnih skupin. S kolonialno ekspanzijo, ki so jo izvajale zahodnoevropske države na neevropskih tleh, se vzpostavlja dialog o rasi in oblikovanju nacionalne identitete, hkrati pa sta etnična in kulturna identiteta močno navezani na evolucionistično razumevanje razvoja ras.

⁵⁸ Opozicija med kulturno in naravno dediščino je implicitno tudi sistemsko definirana na ravni ministrstev: s kulturno dediščino se tako ukvarjajo ustanove, ki delujejo pod vodstvom Ministrstva za kulturo (Zavodi za varovanje kulturne dediščine RS, muzeji, arhivi), z naravnimi vrednotami in spomeniki pa ustanove, ki delujejo pod vodstvom Ministrstva za okolje in prostor (Zavod RS za varstvo narave).

V duhu ekspanzionistične zahodne prevlade so evropski osvajalci razumeli sebe in se predstavljali kot največji dosežek človeškega tehnološkega, kulturnega in intelektualnega napredka (Smith 2006: 17–18). Stik kolonizatorjev s kulturo domačega ljudstva je zaostрил socialne odnose, in kot navaja večina antropologov (Appadurai 1996; AlSayyad 2001b; Byrne 2008 idr.), je avtoriteta kolonizatorjev omejila oziroma zatrla delovanje in prezentacijo domačih kultur ter podpirala kulturo kolonizatorjev, tudi z rabo oziroma oblikovanjem dediščine. Muzeji, ki so nastajali v kolonialnih državah, so izražali moč zahodnega imperializma, saj so si lastili ekonomijo in kulturo koloniziranih dežel. Kljub preziranju avtohtonih domačih znanj, izgubi starih predmetov, zatiranju lokalne identitete, oblikovanju stereotipov in ponekod tudi mešanju kultur in nastanku hibridnih kulturnih oblik (stavb, ritualov, navad), so bili elementi domače kulture še vedno sposobni preživeti v krogu domače družine. Po AlSayyadu je zatiranje domačih kulturnih tradicij in soočanje s tradicionalnimi rituali »drugih« med domačim prebivalstvom spodbudilo impulze za njihovo ohranjanje (AlSayyad 2001b: 5–6), kar se je najbolj izkazalo v postkolonialnem obdobju.⁵⁹

Po drugi strani pa sta industrijska revolucija in z njo povezana urbanizacija med ljudmi povzročila občutek socialne in geografske negotovosti, kar je skupaj s spremenjenim evropskim občutkom historične zavesti, ki ga je povzročila francoska revolucija,⁶⁰ privedlo do potrebe po novih mehanizmi zagotavljanja in izražanja socialnih povezanosti, identitete ter strukturiranja novih socialnih odnosov. Nacionalni in rasni diskurzi so udomačili povezave med koncepti identitete, zgodovine in teritorija, kar je povzročilo pojav, ki ga danes identificiramo z »dediščino« (Smith 2006: 18). Občutek nove moderne Evrope naj bi bil izražen v spomenikih, ki naj bi bili varovani in upravljani za vzgajanje javnosti in fizično prezentacijo nacionalne identitete, evropskega okusa in dosežkov. Graham in drugi avtorji to pojasnjujejo s konceptom »biti moderen je predstavljalo biti Evropejec in biti Evropejec je pomenilo zagovarjati evropske vrednote, ki so pomenile vrh kulturnega dosežka in socialne evolucije« (Graham idr. 2000: 17). Razstave in druge kolektivne prakse v muzejih so tako utelešale naracijo napredka, superiornost evropskih

⁵⁹ Nezar AlSayyad, direktor mednarodne organizacije International Association for the Study of Traditional Environments (nadalje IASTE) in urednik zbornikov prispevkov s konferenc, ki jih organizirana IASTE, v zborniku *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage* (2001) loči ustvarjanje dediščine v tri obdobja. Prvo obdobje umesti v 19. stoletje, ko je bil svet priča rasti modernega industrijskega kapitalizma in drugih oblik kolonializma. Drugo obdobje poveže s postkolonialnim obdobjem, ko se je v osvobojenih nacijah povečalo število na novo kategoriziranih historičnih spomenikov in drugih simboličnih zgradb. Tradicija in drugi elementi iz preteklosti, ki jih domače prebivalstvo do nedavnega ni cenilo, postanejo viri izražanja na novo utemeljene nacionalne identitete. Tretje obdobje označi z današnjo globalno dobo, ko sta pod vplivi globalne ekonomije in kulturnih izmenjav postala najpomembnejše iskanje in rekonstrukcija identitete. Priča smo tudi tekmovanju nacij pri izkoriščanju naravnih virov in ustvarjanju dediščine z namenom privabiti mednarodne investitorje, obenem pa je turistični razvoj okrepil, produciral notranje skupnosti nacij, ki omogočajo, da je ustvarjanje dediščine povezano s potrošnjo tradicije (gl. AlSayyad 2001b: 3–6).

⁶⁰ Francoska revolucija je prva, ki naj bi svet popeljala v dobo nove zgodovine, kreacijo novih stvari in se uprla preteklosti kot viru inspiracije in dobrih primerov. Naznanila je cilj moderne dobe, tj. pridobitev svobode z upoštevanjem človeškega razuma (gl. Kumar 1995: 80–81).

nacij, racionalnost, nacionalno in kulturno identiteto. Poleg institucionalizacije muzejev, katerih poslanstvo je bilo izobraževanje državljanov, je mnogo evropskih nacij pozornost namenilo upravljanju starodavnih predmetov in zgodovinskih stavb. Zakonodajna varovanja nepremičnih predmetov in stavb, takrat že označenih kot »spomeniki«,⁶¹ je uvedla posebno prakso konservatorstva, ki zajema različne »ukrepe, posege, aktivnosti ali dejavnosti s področja ohranjanja oziroma varstva dediščine« (Lah 2002: 35).

Kraji s kulturno dediščino so se razvili zlasti pod vplivom romantičnega gibanja, ki je v nasprotju z razsvetljenstvom poudarjalo iracionalnost in oboževanje narave. Začne se razvoj parkov, ki so bila izvorno identificirani z naravno dediščino pokrajine, kar je nadalje zbudilo razvoj sistema nacionalnih zgodovinskih parkov⁶² ali zavarovanih območij (Graham idr. 2000: 13). Želja po zaščiti in obnovi nacionalnih spomenikov se je razširila v široko konservatorsko gibanje, še posebej vidno na srednjeveških stavbah, saj je romantika na novo ovrednotila v času razsvetljenstva marginaliziran krščanski srednji vek. Pobuda za identifikacijo in konservatorstvo dediščine je bila sicer vedno vladna, vendar so jo sprožili strastni, izobraženi in na splošno vplivni posamezniki, ki so zaznali težo urbanizacije in industrializacije in s tem želeli urbanemu prebivalstvu zagotoviti dostop do ruralne zemlje in pokrajine. Potrebna je bila tako za opredeljevanje, izkazovanje in bogatenje njihove kulture kot okolje za krepitev njihovega zdravja. Ob nekaterih večjih pobudah so se posamezniki vključili v prostovoljne organizacije, kot je v Veliki Britaniji še danes *British National Trust* (ustanovljen leta 1895), ki so bile deležne vladne naklonjenosti in so omogočile nastajanje zakonov o varovanju dediščine (prav tam: 15–16). Smithova pri tem poudarja, da je diskurz o varovanju spomenikov, ki se je razvil v 19. stoletju, nastal zaradi naracije o nacionalizmu, romantičnih idej in želje evropske socialne in politične elite po prikazovanju nacionalne kulture s pomočjo pomembnih zgodovinskih krajev. Tako so si vlada, organizacije in predvsem izobraženi posamezniki prizadevali, da bi se javnost zavedala starodavnosti in svojega nacionalnega in kulturnega značaja prav z ohranjanjem spomenikov (Smith 2006: 22). Spomenik je navadno simboliziral nekaj »dobrega«, saj je bil izbran z namenom opominjati javnost na vrednote in reprezentacijo domoljubne evropske (in tudi ameriške) nacionalne identitete. Tudi kadar je šlo za ohranjanje česa »slabega«, je bilo to pogosto predstavljeno kot izjemen »tragičen« dogodek (prav tam: 23).

Pri tem velja poudariti, da je bilo za obdobje renesanse sicer značilno vrednotenje antičnih umetnostnih del, vendar so bili njihovi fizični ostanki v glavnem zanemarjeni in uničeni; arhitekturne stavbe in skulpture so bile predvsem vir klasičnih sledi za renesančna dela, ne da bi te ostanke iz preteklosti zavarovali pred krajo in izgubo (Lowenthal 1985: XVI). Šele v 19. stoletju sta se razširila ideja konservatorstva in restavriranja ter

⁶¹ Po Choayu je pojem spomenik označeval moč, veličino in lepoto; uveljavil se je v 17. stoletju za potrditev občutka javnega dosežka in estetske senziibilnosti. Predstavljal je pričo zgodovine in delo umetnosti, ki prevzame komemorativno vlogo v sprožanju določenih javnih spominov, vrednot in konceptov, ki utelešajo poseben evropski pogled na svet (nav. po Smith 2006: 19).

⁶² Prvi nacionalni park je bil Yellowstone, ustanovljen leta 1872 v Združenih državah Amerike. Je največji park na svetu (pribl. 9.000 km²).

spoznanje, da se po fizičnem uničenju ali funkcionalni uporabi stavb ali mestnih območij ne uniči in ne nadomesti. Ker vsebujejo prenosljive vrednote, kot so arhitekturne/estetske, socialne in moralne, morajo biti ohranjena (ali celo restavrirana) glede na njihovo domnevno originalno podobo ali najpomembnejše razvojno obdobje (gl. Graham idr. 2000: 16; Lah 2002: 36). Tako so načine ohranjanja spomenikov in večjih kulturnih območij definirali v posebnih nacionalnih konservatorskih zakonih, ki so se postopoma začeli oblikovati v 19. stoletju.

V avstrijski monarhiji je prvi edikt o varovanju arhivalij (rokopisov, korespondenc, načrtov) izšel že leta 1749, vendar je šlo za gradivo, potrebno za državno upravo. Prvi pomemben dekret za konservatorstvo je leta 1812 deželnim oblastem naročal, da morajo pošiljati dvornemu kabinetu predmete, najdene v zemlji, oziroma opise ali slike tistih, ki so pretežki za prevoz na Dunaj. Dekret je predmete, tj. kulturne spomenike, tudi podrobneje razčlenil (gl. Zaletelj 1980: 29; Hazler 1999).⁶³ Do leta 1848 je habsburška monarhija dobila prve administrativne spomeniškovarstvene ukrepe, po katerih je pojem spomenika vseboval arhivalije in antične umetniške najdbe (Zaletelj 1980: 29), leta 1850 pa je bila ustanovljena Centralna komisija za preučevanje in hranjenje stavbnih spomenikov, ki pomeni začetek strokovnega spomeniškega varstva. Spomeniki so bili že ločeni na premične in nepremične; premični so bili enačeni z muzealijami, med nepremične pa so spadale stavbe in druge nepremičnine. V okviru splošne skrbi za kulturne spomenike so se v 18. in 19. stoletju razvili prvi muzeji in arhivi (gl. Zaletelj 1980; Hazler 1999; Hudalet 2005, 2008). Leta 1887 je bil ustanovljen prvi Kranjski deželni arhiv v Ljubljani, leta 1831 pa muzej v Ljubljani. Leta 1825 je muzej dobil tudi Trst, in sicer naravoslovni, vendar je vključeval tudi arheološko gradivo. Ljubitelji zgodovine so se na Kranjskem leta 1843 povezali v Zgodovinsko društvo za Kranjsko, Štajersko in Koroško.

Poleg državnih zakonov in drugih aktov se je konec 19. stoletja postopoma začelo oblikovati mednarodnopravno varstvo kulturne dediščine. To se je delilo na varstvo kulturnih spomenikov, umetnin in zgodovinskih dokumentov v medvojnem času (značilno že v prejšnjih zgodovinskih obdobjih)⁶⁴ in varstvo v mirnem času, ki se je razvilo šele v 20. stoletju. Pomembno prelomnico v postopnem uveljavljanju mednarodnih pogodb in dokumentov o varstvu kulturnih spomenikov, umetnin in druge dediščine, ki so bili ponudni državam kot izhodišče za oblikovanje nacionalnih strategij in zakonov, pa predstavlja *Atenska listina*, sprejeta leta 1931 (Lah 2002: 40). Pomen ohranjanja, varstva in zaščite ostankov iz preteklosti pa se je zlasti povečal po drugi svetovni vojni z ustanovitvijo

⁶³ Za spomenike so bili navedeni naslednji predmeti: kipi, poprsja in glave iz bronu ter kamna; male plastike, podobe poganskih božanstev iz plemenitih in neplemenitih kovin, kamna in gline; orožje, posode in orodja iz bronu in drugih snovi; visoki in globoki reliefi iz kamna; basreliefi iz kamna; nagrobniki in napisni kamni (Zaletelj 1980: 29).

⁶⁴ Magdalena Petrič pojasnjuje, da sega prvi poskus kodificiranja pravil, ki urejajo ravnanje bojujočih se strani in obsegajo varstvo kulturnih dobrin, v leto 1863, ko je v času ameriške državljanske vojne zvezna vojska izdala navodila, znana kot »Lieber Code« (Petrič 2000: 8).

mednarodne organizacije Unesco⁶⁵ leta 1946 in kasneje njenih podorganizacij ICOM⁶⁶ (leta 1946) in ICCROM⁶⁷ (leta 1956), ko sta uničenje in razdejanje v drugi svetovni vojni prinesla spoznanje, da je treba vzpostaviti učinkovitejšo mednarodno organiziranost na področju izobraževanja, znanosti in kulture.⁶⁸

Z uveljavljanjem mednarodnim pravnih aktov o varstvu kulturnih spomenikov in umetnin se med cilji in nameni varovanja omenja ohranitev *kulturnih dobrin* in *vrednot* iz preteklosti za prihodnje rodove. Pod izrazom kulturne dobrine je Unescova prva *Konvencija o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada* iz leta 1954 opredelila: stavbe in premične spomenike; znanstvene zbirke, zbirke knjig, arhivov in celo dokumentacijo o dediščini; ter stavbe, ki varujejo ali razstavljajo premične kulturne dobrine, kot so muzeji, knjižnice, arhivi ipd. (Petrič 2000: 10). V *Priporočilu o varovanju ogroženih kulturnih dobrin* iz leta 1968 pa kulturne dobrine zajemajo tri kategorije: nepremične (arheološka najdišča, zgodovinska prizorišča in etnološke strukture ipd.), premične dobrine kulturnega pomena in še neodkrita in nekatalogizirana najdišča ter preostanke preteklosti, ki so umetniško ali zgodovinsko pomembni (Glažar 2008: 36). Vendar se je človeštvo vse bolj zavedalo splošne vrednosti teh vrednot, ki jih je štel za svojo skupno dediščino, zato se začne namesto kulturnega spomenika in kulturne dobrine vse bolj uveljavljati izraz kulturna dediščina, ki se je v pomenu kulturne dobrine prvič uporabil leta 1969 v *Evropski konvenciji o varstvu arheološke dediščine* (Petrič 2000: 6). Po Petričevi kulturno dediščino najbolje opredeljuje *Priporočilo o zaščiti kulturne in naravne dediščine na nacionalni ravni* (sprejeto 1972), v katerem je kulturna dediščina predstavljena kot homogena celota ne zgolj nekega dela z izjemno lastno vrednostjo, temveč tudi skromnejših predmetov, ki v času pridobijo kulturno ali naravno vrednost (Glažar 2008: 43). Ugotavljanje, kaj je kulturno pomembno, pa se spreminja s časom in prostorom (Petrič 2000: 6). Poleg tega se je koncept kulturne dediščine z Unescmom pril-

⁶⁵ Unesco (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) prek konvencij, priporočil in deklaracij (izjav) na področju izobraževanja, znanosti in kulture bistveno prispeva k boljšemu, usklajenejšemu in kvalitetnejšemu delovanju celotne družbe. V Unesco je vključena tudi Slovenija. Slovenska nacionalna komisija, ki deluje v okviru Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo RS, je članica izvršilnega odbora Unesca in tudi izvajalka mnogih projektov (glede pravil in izvajanj deklaracij, priporočil in listin glej: Petrič 2000; Glažar 2008).

⁶⁶ ICOM (International Council of Museums, tj. Mednarodni muzejski svet) je vodilna mednarodna, neprofitna in nevladna organizacija, ki povezuje muzeje vseh vrst in disciplin, druge včlanjene institucije ter strokovnjake v svetovno komunikacijsko mrežo. Vzdržuje formalne odnose z Unescmom, ima status svetovalke pri OZN za ekonomske in socialne zadeve. Predstavlja most med člani mednarodnih odborov in ostalimi člani. Posveča se ohranjanju, razvoju in posredovanju vedenj o svetovni naravni in kulturni dediščini, pričujoči in bodoči, premični, nepremični in neoprijemljivi (<http://slovenia.icom.museum/icom.html>).

⁶⁷ ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property) deluje kot raziskovalni in izobraževalni center za izmenjavo konservatorskih informacij med specialisti iz vseh priključenih nacij.

⁶⁸ Prvi dokument na področju konservatorstva je bila *Beneška listina* (*Charter of Venice*), ki se je začela oblikovati leta 1957, dokončno pa je bila sprejeta leta 1964. Listina je pomembna zaradi pojma integritete arhitekturnega objekta, pomena zgodovinske avtentičnosti spomenikov in razpršitve pojma spomenik na celotna mestna območja ter celote v podeželskem prostoru (Lah 2002: 41).

godil namenom mednarodne uporabe in se iz domačih ali nacionalnih okvirov razširil v mednarodni prostor. Leta 1972 je Unesco sprejel *Konvencijo o varstvu svetovne naravne in kulturne dediščine*, kjer v preambuli poudarja, da svetovna kulturna dediščina pripada vsemu človeštvu, za kulturno dediščino pa so opredelili spomenik, skupino stavb ali kraj zgodovinskega, estetskega, arheološkega, znanstvenega, etnološkega ali antropološkega pomena (Petrič 2000: 16) oziroma tiste ostanke, ki za širšo družbo pomenijo vrednostne značilnosti okolja. V tej konvenciji dediščina ni le monumentalna, temveč tudi univerzalno pomembna, fizično oprijemljiva in spoštovana (Davison 2008: 31).

Pojem naravne in kulturne dediščine se v Sloveniji za kulturne spomenike in dele varovane narave uradno uporablja od leta 1981 z novim Zakonom o naravni in kulturni dediščini (gl. Hazler 1999: 128), pred tem pa smo govorili o spomenikih (iz njih izvira tudi stari naziv strokovne službe za spomeniško varstvo), o znamenitostih, izročilu, starinah. Jugoslavija je konvencijo o varstvu svetovne in naravne dediščine podpisala leta 1974 (Bogataj 1992: 13; Delak Koželj 2005a).

Javno zanimanje za okolje in njegovo dediščino se je v zahodnem svetu razširilo zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Nekateri teoretiki so povečano zanimanje za dediščino videli kot posledico političnih in socialnih sprememb v šestdesetih letih (Lowenthal 1985), medtem ko so ga drugi pojasnjevali kot rezultat povečanega prostega časa in s tem javnega zanimanje za bivalno in kulturno okolje. Smithova poudarja, da se je od konca šestdesetih let in v sedemdesetih povečal zagon na dveh področjih dediščinskih praks. Eno je množična produkcija na dediščini temelječega turizma, ki je na Zahodu postal pomemben ekonomski in kulturni fenomen sredi sedemdesetih let, ko se je povečal javni interes za dediščino in zgodovino. Drugo področje je stopnja, na kateri sta bili nacionalna javna politika upravljanja dediščine in njena zakonodaja splošno vpeljani in/ali izboljšani zlasti pod vplivom mednarodnih konvencij, priporočil in listin (Smith 2006: 26).

Postmodernistični preobrat, ki povzroči na eni strani refleksijo teoretske, epistemološke in praktične raziskovalne pozicije humanistov, na drugi pa spoznanje, da globalizacijski procesi radikalno spreminjajo svet, tudi na področju dediščine prinese nov pogled na razumevanje njenega koncepta. S kritiko teorij moderne in evolucionističnih pogledov na neevropske družbe se uveljavi spoznanje, da dediščina ne predstavlja le materialnega sveta, kot je bila razumljena na Zahodu, temveč tudi pesmi, ples, hrano, jezik, gledališče in druge uprizoritve, ustno zgodovino, tradicije in druga znanja, kot so dediščino razumeli v Aziji in Afriki. To privede do spoznanja, da je dediščina v bistvu nematerialna, da je ključnega pomena, kot navaja Smithova, njena praksa (veščine) in ne tipi materialov, uporabljeni v praksi, ali sam kraj. Na Krasu tako dediščina ni samo kamniti zid, ki obdaja dvorišča kraških domačij, temveč so to tudi znanja in veščine gradnje tega zidu.

Unescov odgovor kritiki univerzalizacije zahodnega koncepta dediščine in vrednot je bila leta 2003 sprejeta *Konvencija o varovanju neopredmetene kulturne dediščine*, ki obsega »nezahoden način razumevanja dediščine« (Smith 2006: 55), torej tudi prakse, reprezentacije, izraznost, znanje in veščine, ki jih skupnosti in v nekaterih primerih tudi

posamezniki prepoznavajo kot del svoje kulturne dediščine (Muršič 2005b: 30). S tem se je pojem dediščine razširil; zajema tudi sodobne stvaritve, vsakodnevno življenje preteklih časov (rokodelstvo ipd.) ter neumetniško in nezagodovinsko dediščino (izročila, folkloro). V svojih ciljih konvencija poudarja tudi pomen dediščine na lokalni in nacionalni ravni ter nujnost spoznavanja kulturnih identitet v mednarodnem okolju. Njen osnovni namen pa je ohranitev značilnosti identitet narodov in etničnih skupnosti v najširšem materialnem, družbenem in duhovnem obsegu, ki so zaradi globalizacijskih procesov ogrožene na področju gospodarstva, komunikacij, jezikov, narečij in kulture nasploh (Hazler 2005: 5; gl. še Delak Koželj 2005b).

Tako se je po mednarodnih konvencijah in priporočilih koncept dediščine razširil do te mere, da obsega skoraj vse, kar je človek naredil in spremenil, tako vidne in otipljive stvari kot nevidni in neotipljivi, nesnovni del, ki obstaja zgolj v človeški zavesti. To je dediščina idej, znanstvenih odkritij, človeške duhovne ustvarjalnosti. Ali kot je razmišljal študent arhitekture iz Volčjega Grada, ki je koncept dediščine gotovo spoznal že v diskusiji s profesorji:

... enemu otroki razložiti dediščino je najlažje, če mu rečeš, da je tu neka materialna zapuščina. Torej tle vse stavemo na kamen in kamnoseštvo, ker tega je ogromno. Samo dediščina je tudi nekej drugega, kjer je važna ta zavest v glavah, identiteta kraja. Da se res eden čute Kraševca, da bo tudi nekej naredu kot Kraševc, torej vse v tej smeri dediščine ohranjanja, skladnega razvoja. To je ta dediščina, ki je v glavah. Ki jo je treba dograjevati, skrbet zanju in obuditi.

Za nadaljnjo razumevanje koncepta dediščine je zanimivo razmišljanje podal sogovornik iz Kobdilja, inženir organizacije dela in turistični vodnik, ki je veliko potoval po tujih deželah in je dediščino povezal z našo identiteto in samozavestjo:

Tisto, kar nam, Slovencem, manjka. Dediščina. Premalo se zavedamo svoje dediščine, kaj smo. Zmeraj se obnašamo podcenjevalno. Če vzamemo zgodovino, mi imamo zelo burno zgodovino. Taka pač, kot je. Samo je ne znamo cent.

Z novimi postmodernističnimi in konstruktivističnimi pristopi se uveljavljajo razlage, da dediščina pomeni »kar koli želiš«; njena vrednota ne leži v njeni analitični preciznosti, temveč v njenem psihološkem odzivu. Namiguje na zakladnico globoko zakopanih, vendar nedefiniranih vrednot (Davison 2008: 33). Kar pa mi vrednotimo iz preteklosti, je odvisno od tega, kaj vrednotimo ali zavračamo v sedanjosti oziroma kaj načrtujemo v prihodnosti. Zato dediščina predstavlja uporabo preteklosti v sedanjosti za naloge ali projekte, zamišljene za prihodnost. Pri tem je pomemben koncept časa, kot poudarjajo Brian Graham, G. J. Ashworth in J. E. Tunbridge, kajti dediščina je pogled sedanjosti na preteklost ali naprej na prihodnost. V obeh primerih pogled ne more biti drugačen kot iz sedanjosti; perspektiva je nejasna in nerazločna ter preoblikovana s trenutnimi zadevami in predispozicijami, polje vizije pa je omejeno zaradi selektivnega pogleda na pretekle fragmente ali odvisno od planirane prihodnosti (Graham idr. 2000: 2).

Po sodobnih postavkah bistvo preučevanja dediščine ni v njeni materialnosti, temveč v raziskavi *socialnih praks* oziroma *procesov*, v katerih posamezniki v sedanjem času materialnim, socialnim ali duhovnim prvinam iz preteklosti pripisujejo nove pomene.

Ti jim nadalje omogočajo sredstvo za identifikacijo in ekonomsko izrabo. S sodobnimi pogledi pri raziskovanju dediščine ni več toliko pomembna materialnost (fizični predmet) ali nematerialnost (pesem, ideja, običaj), temveč pomen, ideja ali vrednota, ki jih elementi dediščine utelešajo. Ključni oblikovalci, transformatorji in prenašalci pomena pa so ljudje.

Dediščina kot socialna praksa

Sodobne postmoderne teorije poudarjajo, da je razumevanje človeškega prostora, njegovih dejanj in artefaktov treba raziskovati skozi aktivno vlogo posameznika, ki s svojimi dejanji oblikuje družbene realnosti. Človek kot agent deluje v kulturnem procesu, v katerem oblikuje pomene, ki se nanašajo na kulturne produkte. Pomeni se kažejo pri vrednotenju, spoštovanju, rekonstruiranju, podiranju, uničevanju in restavriranju kulturnih produktov oziroma prvin. Kultura je razumljena kot gibljiva in spreminjajoča se kategorija, njeni nosilci pa kot aktivni lastniki in modifikatorji kulture. Za interpretacijo dediščine kot socialne prakse bosta uporabljeni teoriji: Stuarta Halla, ki s pomočjo kulturnega kroga izpostavi pomen reprezentacije kulturnih pomenov; in teorija prakse in habitusa Pierra Bourdieuja, ki med drugim izpostavi delovanje človeka. Za ilustracijo obeh pristopov bo kot primer uporabljen kamen, ki za kraški prostor predstavlja temeljni simbol opredeljevanja naravnih značilnosti kulturne krajine in lokalne kraške identitete. Na njegov pomen kaže že klasično ime današnjega Krasa, ki naj bi bilo Carasudus, Mons Carasad ali Karusad, Carsus in podobne oblike iz predindoevropskega jezika, katerih izvor je iz korena ka(r)a/gara, kar pomeni kamen (Kranjc 1994: 131).

Pri razumevanju koncepta kulture⁶⁹ niso toliko pomembne same stvari (kamen, kamniti zid, kamnite posode, vodnjak, stereotipi o Kraševcu)⁷⁰ kot sam proces oziroma

⁶⁹ Tako kot razumevanje številnih konceptov, povezanih z delovanjem človeka, družbe in njegovih artefaktov, se s postmodernim preobratom, ki na eni strani prinese refleksijo humanističnih znanosti, na drugi pa spreminjanje samega delovanja družbenih skupnosti (ukinjanje pomena nacije, večji pomen regionalnih oziroma vaških skupnosti, oblikovanje transnacionalnih skupnosti) in drugih družbenih procesov (migracije, turizem), spremeni tudi razumevanje koncepta kulture. Kot pojasnjujeta Gupta in Ferguson, je bila kultura med kulturnimi in socialnimi antropologi najprej razumljena kot ločena, individualna kulturna entiteta, povezana z ljudmi, plemeni, nacija. To razumevanje je razvilo teorije sveta kot mozaika ločenih kultur. Kasneje je bilo razumevanje koncepta kulture fokusirano na oblikovanje sistema pomenov (kultura kot semiotski sistem ali tekst), kar je le okrepilo to vizijo sveta. Opisovali in analizirali so jo kot strnjeno celoto. Kot univerzum deljenih pomenov je bila vsaka kultura radikalno ločena od drugih, ki so imele svoje pomene in svojo celovito logiko. Nadalje se z antropološko kritiko pozornost osredotoča na kulturo kot manj enotno in bolj fragmentarno, na njene ločnice kot literarno fikcijo in ne naravne danosti. Raziskovanje se ne utemeljuje na predpostavki, da so kulture fiksirane v kraju, temveč na spoznanju, da so vse povezave kraja, ljudi in kulture socialne in historične kreacije. Zato morajo biti kulturne teritorialne oblike (npr. nacija) razumljene kot kompleksen in neprestan rezultat historičnih in političnih procesov, ki so v nenehnem toku. S poststrukturalističnimi pristopi se je težišče raziskovanja osredotočilo na raziskovanje praks, ki nikoli preprosto ne odrejajo kulture, temveč jo nenehno reinterpretirajo. Poudarek je na raziskovanju kompleksnih in včasih ironičnih političnih procesih, skozi katere so kulturne oblike imponirane, izumljene, predelane in transformirane (Gupta, Ferguson 1999a: 1–5).

⁷⁰ Stereotip pravi, da je Kraševac trd kot kamen, torej trmast, vendar se ga da podobno kot kamen tudi obdelati, kar se kaže v prilagojenosti življenja kraškim naravnim danostim.

vrsta praks, ki oblikujejo pomen, ki ga imajo kamen in kamniti izdelki oziroma o kamnu podane izjave. Če sledimo modelu Halla (2003: 2), je kultura Krasa povezana s samo produkcijo kulturnih prvin in menjavo pomenov, ki jih imajo te sestavine.

Če se osredotočimo na kamen in njegovo zgodovino uporabe in pomena, spoznamo, da se je na Krasu odnos ljudi do kamna spreminjal skozi zgodovinska obdobja. Do druge svetovne vojne je bil kamen osnovni gradbeni material pri gradnji bivalnih in gospodarskih objektov ter suhih zidov (ponekod imenovanih *ograd*), ki so na poljih ločevali lastnino zemljišč in varovali zemljo pred burjo, nekaterim vaščanom pa sta pridobivanje kamna v kamnolomih in njegova nadaljnja obdelava v kamnoseških delavnicah prinašala dnevni zaslužek. Skoraj ni bilo družine, katere član ne bi bil zaposlen v kamnolomu, bodisi v večjih kamnolomih v Nabrežini/Aurisini v današnji Italiji bodisi v manjših, t. i. vaških *javah*, v Koprivi, Gabrovici, Škrbini, namenjenih za manjša kamnoseška dela. Veliko je bilo tudi kamnoseških mojstrov, ki so izdelovali umetelne kamnite izdelke, kot so kamnite stopnice, okenski okvirji – *jerte*, podporni kamni ganka – *konzole*, kamnite *šape* – zgornji, vidni del vodnjaka, kamniti vhodi v kraška dvorišča – *kalune*, mize, posode za shranjevanje suhomesnih izdelkov itd. Iz kamna so v apnenicah – *frnažah* izdelovali apno, ki so ga uporabljali za beljenje sten notranjih bivalnih in gospodarskih prostorov ter v vinogradniške namene, s kurjenjem apnenic pa so opravljali potrebno či-

Kraška krajina ob vasi Komen z značilnimi kamnitimi suhimi zidovi. V ozadju je romarska cerkev Device Marije Oberšljanske. Razglednica je bila odposlana leta 1929. (Hrani: Družina Volčič iz Komna.)

ščenje kraške gmajne, ki se danes vse bolj zarašča. Pomembna kamnita dediščina Krasa so tudi kupolaste pastirske hiške, predvsem večšina njihove izgradnje, saj so podobno kot suhi kamniti zidovi grajene iz kamna brez dodajanja veziva. Namenjene so bile za preprosta začasna zavetišča pred neugodnimi klimatskimi razmerami na pašnikih. Kamen kot gradbeni material je bil s posebnim načinom zidave bivalnih sten izjemno dober klimatski regulator, saj v nasprotju s betonskim zidom velja, da kamniti zid bolje diha in ohranja temperaturo. Pridobivanje kamna je bilo v obdobju ročne obdelave zelo mučno in težavno delo, zaradi tega so ljudje do kamna vzpostavili poseben čustven odnos, zlasti kamnoseki, kamnarji in zidarji (več o tem gl. Renčelj 2007; Kernel 2003).

Po drugi svetovni vojni, ko na Krasu spoznajo nove gradbene materiale, nove načine gradnje, tehnološko razvitejšo mehanizacijo obdelave kamna, začne kamen izgubljati pomen. O tem priča množično zapiranje dotlej številnih kamnolomov, ki so do šestdesetih let 20. stoletja številnim pomenili s trudom pridobljeni, a stalni dohodek. Leta 1960 je na Krasu delovalo še dvanaest kamnolomov, petnajst let pozneje pa le še Marmorjev kamnolom Lipica (Guzej-Sabadin 1988 b: 4). Z zapiranjem kamnolomov so odhajali tudi strokovnjaki. Nekdanji funkcionalni in estetski pomen začnejo izgubljati tudi kamnoseški izdelki, kar se je kazalo v zapuščanju, uničevanju, odlaganju oziroma vgrajevanju izdelkov v stene novih stanovanj ali le v razstavljanju kamnitih izdelkov na muzejskih razstavah.

Povpraševanje po kamnu in kamnoseških izdelkih se je po podatkih iz članka v *Primorskih novicah* začelo v osemdesetih letih 20. stoletja, ko je tudi podjetje Marmor Sežana – industrija kraškega marmorja zabeležilo večje povpraševanje po svojih izdelkih. Leta 1980 so v Marmorju Sežana želeli kamnu in kamnarstvu povrniti sloves, ki ga je nekoč imela najstarejša dejavnost na Krasu, in ustanovili poslovno skupnost slovenske kamnarske dejavnosti. Med njenimi najpomembnejšimi nalogami so bile geološke raziskave in vzgoja kadrov za to industrijo. V osnovnih šolah so organizirali kamnoseške krožke, ki so po pisanju novinarka obrodili dobre sadove, saj je kar več učencev nadaljevalo študij v Ljubljani. Še petnajst let prej pa niso mogli dobiti niti enega domačega vajenca (Guzej-Sabadin 1988 b: 4). Zanimanje za kamnoseški poklic in kamnoseške izdelke se je zlasti povečalo v devetdesetih letih, ko so tudi politiki na Krasu (člani Slovenske ljudske stranke leta 1996) začeli razmišljati, da bi ustanovili obrtno kamnoseško šolo, saj so bili mnjenja, da ima kamnoseška šola v Ljubljani »malo opraviti z žlahtno in nekoč mednarodno priznano zgodovino obdelovanja kamna« (Primorske novice, 19. november 1996, št. 90: 8). Pot do ustanovitve kamnoseške šole je bila dolga, saj je morala ideja v javnosti in med politiki najprej dozoreti. V začetku so številni imeli pomisleke, da mladim in širši javnosti kamnoseški poklic ne zanima. Idejo za kamnoseško šolo so podali tudi starejši kamnoseški mojstri, leta 2000 pa poslanec v državnem zboru, današnji župan Občine Sežana Davorin Terčon in takratni direktor visokošolskega središča v Kopru Danijel Božič. Vložila sta veliko napora, da se je ideja o šolanju za kamnoseški poklic končno uresničila z ustanovitvijo Višje strokovne šole v okviru Šolskega centra Srečka Kosovela Sežana (ustanovljenega leta 2004). V njej so leta 2008 začeli izvajati dva programa: oblikovanje materialov (kamen, kovina, polimeri) in fotografija. Sočasno so na

Kamnolom Kremenjak v Koprivi okoli leta 1950.
(Hrani: Sonja Peroci iz Koprive.)

Pastirska dediščina pri vasi Lokve. Vaščan Boris Čok na delavnici Suhi
zid na Krasu 2011 predstavlja večšine gradnje kupolastih hišk. (Foto: Jasna
Fakin Bajec, 2011.)

Krasu potekale številne dejavnosti, katerih cilj je bil med Kraševci vnovično spodbuditi vrednotenje kamna. V okviru osnovnih šol so ob kamnoseških interesnih dejavnostih potekali raziskovalni projekti. Na osnovni šoli v Komnu so v šolskem letu 1993/94 raziskovali kamnito dediščino v lastnem kraju (natečaj Zveze prijateljev mladine za mlade geologe).

Pri nalogi so učenci evidentirali, popisali, fotografirali in opisali arhitekturne kamnoseške izdelke Krasa.⁷¹ Izšle so tudi številne publikacije, med katerimi je treba izpostaviti deli arhitekta Ivana Pertota *Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*, 1. del (1994), in *Kamnita dediščina Krasa: Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*, 2. del (1997), slikovno bogati deli Stanislava Renčlja, dr. živilskih tehnoloških znanosti, *Kras: kamen in življenje* (2007) in v soavtorstvu z dr. arhitekture Ljubom Lahom *Kraška hiša in arhitektura Krasa* (2004). Leta 1998 so v Gradbenem centru Slovenije v Ljubljani v sklopu projekta predstavitev značilnosti stavbarstva na Slovenskem pripravili razstavo Dediščina stavbarstva Primorske in Krasa, kjer je bil večji poudarek namenjen značilnostim kraškega stavbarstva. Po besedah avtorice razstave Ive Šubelj Kramar so se za Kras odločili zaradi predstavitve prilagajanja človeka okolju, v katerem živi in v katerem lahko tudi sodoben človek uporabi izkušnje prejšnjih rodov za sedanjost in prihodnost (Primorske novice, 20. januar 1998, št. 5: 15). Na razstavi so predstavili kame-nine, pravi kamniti suhi zid (zid brez veziva) ter tri kraške hiše, krite s slamo, s skrlami in opečnatimi korci. Provizorične hiše so imele tudi kamnite okvirje oken in vrat (t. i. *jerte*), kamnite žlebove, značilne kraške dimnike in spahnjenico (kamniti izzidek, v katerem je bilo v notranjosti ognjišče). Predstavili so tudi vaški vodnjak oziroma njegovo *šapo* (zgornji, vidni del vodnjaka), kraški kamnoseki pa so prikazali svoje kamnite izdelke. Ker se je avtorica razstave zavedala, da so danes kamniti izdelki dragi, so v tretjem sklopu razstave poleg lesenih izdelkov (oken in polken) predstavili tudi betonske imitacije kamnitih izdelkov. Ob razstavi so izvedli še predavanje o ohranjanju krajinske tipike primorske in kraške stavbne dediščine (Primorske novice, 3. februar 1998, št. 9: 11). V letih 2003–2004 je Občina Sežana s finančno pomočjo Evropskih skladov (program PHARE čezmejnega sodelovanja Slovenija/Italija, Sklad za male projekte) za namene višjega in visokošolskega središča izvajala čezmejni projekt *Porton – središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna*, v katerem so posebno pozornost namenili ozaveščanju javnosti o vrednotah kamnite dediščine v regiji. V ta namen so organizirali številne okrogle mize oziroma predavanja, začeli strokovno teoretično in praktično usposablјati učitelje osnovnih šol in druge zainteresirane posameznike ter pripravili izobraževalni program za višje in visokošolsko središče. Posebno pozornost so namenili prav mladim in zanje organizirali več kamnoseških in restavratorskih delavnic po posameznih vaseh, težišče dogajanja pa se je odvijalo v mladinskem hotelu v Pliskovici. Glavni cilj projekta je bil kamnoseštvu na Krasu vnovič vrniti mesto in ugled, »kakršnega je imelo nekdaj in

⁷¹ Za izdano raziskovalno nalogo, ki je nastala pod mentorstvom zgodovinarke Zdenke Jerant Ličen, so prejeli zlato priznanje komisije za delo geoloških krožkov Zveze prijateljev mladine Slovenije. Del zbranega gradiva je objavljen v dveh številkah revije *Kras*: junij 1994, št. 3, str 42–43; avgust 1994, št. 4, str. 24–27.

kakršno mu pritiče glede na naravne danosti kraškega prostora ter glede na tradicijo te dejavnosti» (Agencija Kras 2004: 26–27).

Treba je tudi poudariti, da so k vnovičnemu vrednotenju kamna, ki pa v sedanjosti ni več glavni gradbeni material, temveč material za dodatne arhitekturne detajle (kamnite konzole, kamniti okvirji okoli oken in vrat, kamniti zidovi okoli stanovanjskih objektov), prispevali boljši gmotni položaj kraških ljudi zlasti po osamosvojitvi Slovenije ter množična občila, ki so veliko prispevala k vnovičnemu vrednotenju starih kraških materialov. S širšimi dejavnostmi, ki so Kraševce ozaveščale o pomenu vrednotenja kamna in njegove uporabe, je kamen na Krasu znova pridobil vrednost. Postal je dediščina Krasa, ki Kraševcem predstavlja simbol medsebojne povezanosti in element konstruiranja skupne družbene formacije s skupno kolektivno identiteto. Znotraj oblikovane skupnosti se izražajo misli in občutja o kamnu na način, ki je razumljen tudi drugim članom skupnosti. S tem je kultura Krasa odvisna od interpretacij udeležencev v skupnosti (Kraševcev) oziroma od pomena, ki ga ima simbol med notranjimi pripadniki.⁷² Pri raziskovanju pomena, ki ga ima določena kulturna prvina (v našem primeru kamen), pa je pomembno, kako in kdo vpliva na konstruiranje pomena, ideje, ki jo ima kamen. Stuart Hall označi poti, načine in akcije oblikovanja kulturnih pomenov za kulturne prakse. K temu prišteva celoten proces; v našem primeru tako dejavnosti strokovne in politične javnosti kot akcije uporabnikov, ki želijo zaradi različnih dejavnikov (identifikacijskih, turističnih, gospodarskih, estetskih) kamnu vnovič povrniti sloves. Pri tem kamen sam po sebi nima enotno fiksiranega in nespremenljivega pomena, temveč je njegov pomen odvisen od načina njegove uporabe oziroma reprezentacije. V okviru Hallove interpretacije kulturnih praks lahko rečemo, da podeljujemo pomen objektom, ljudem in dogodkom z mrežo interpretacij; z načinom uporabe kamna ali njegove integracije v vsakdanjih praksah (kot estetski element); z načini predstavljanja – z izborom besed, s katerimi ga opisujemo, z oblikovanjem in pripovedovanjem zgodbe o njem; z oblikovanjem in produciranjem podob; z občutji, ki jih povežemo z njim; z načini, kako ga klasificiramo in konceptualiziramo; z vrednotami, ki mu jim pripišemo. Koncept kulture vključuje vse te prakse, ki niso odvisne od genskih zasnov, temveč izpogajanih pomenov in vrednot v določeni družbi in njihovega nadaljnjega učinka. Zato po Hallu »kultura v tem smislu prodira v vso družbo. Je to, kar ločuje človeške prvine v socialnem življenju od biološke danosti. Njeno raziskovanje poudari pomembno vlogo simbolične danosti v vsakem središču socialnega življenja.« (Hall 2003: 3)

Hall nadalje razloži produciranje pomena s pomočjo kulturnega kroga, pri katerem je *reprezentacija* osrednja praksa, ki poustvarja kulturo oziroma pomene, ki si jih o določenih stvareh, objektih, idejah delijo pripadniki določene kulturne formacije. Po

⁷² Hall pri tem opozarja, da prepoznavanje pomena sicer lahko povzroči razumevanje kulture kot zelo edinstvene in kognitivne, vendar je v vsaki kulturi vedno velika različnost pomenov o neki temi in več kot en način interpretacije ali reprezentacije (Hall 1997: 2). Podobno interpretacijo poda tudi Anthony Cohen pri opredeljevanju simbolov, za katere je značilno, da so pomeni, ki jih simbolom dajo akterji skupnosti, lahko znotraj skupnosti različni, vendar je kljub temu (lahko) naloga simbola, to je identificiranje in integriranje skupnosti, realizirana (Cohen 1985).

Hallovi razlagi se pomeni producirajo na različnih krajih in krožijo skozi različne procese in prakse. Pomen je tisto, kar nam daje občutek naše lastne *identitete* – kaj smo in komu pripadamo. Kamen je za Kras postal ključni identifikacijski simbol opredeljevanja kraške identitete, kar se najbolj kaže v njegovi raznovrstni in množični uporabi. Obenem je povezan z vprašanji uporabe kulture pri identifikaciji in vzdrževanju identitete znotraj neke družbene formacije ter njihovim ločevanjem od druge socialne skupnosti. Pomen kulturnih elementov se nenehno *producira* in *izmenjuje* v vsaki osebni in skupinski interakciji, v kateri smo udeleženi (npr. pogovor med kamnosekom in mladimi). Nadalje stvarjem dajemo vrednoto in pomen z *lastnino* in njihovo *potrošnjo* oziroma vključevanjem v različne vsakdanje navade in prakse dnevnega življenja (uporaba kamnitih izdelkov pri vsakdanjih opravilih, npr. v kuhinji). Pomeni tudi *regulirajo* in *organizirajo* naše vodenje in prakse; pomagajo postaviti pravila, norme in konvencije, s katerimi je socialno življenje urejeno in vodeno.

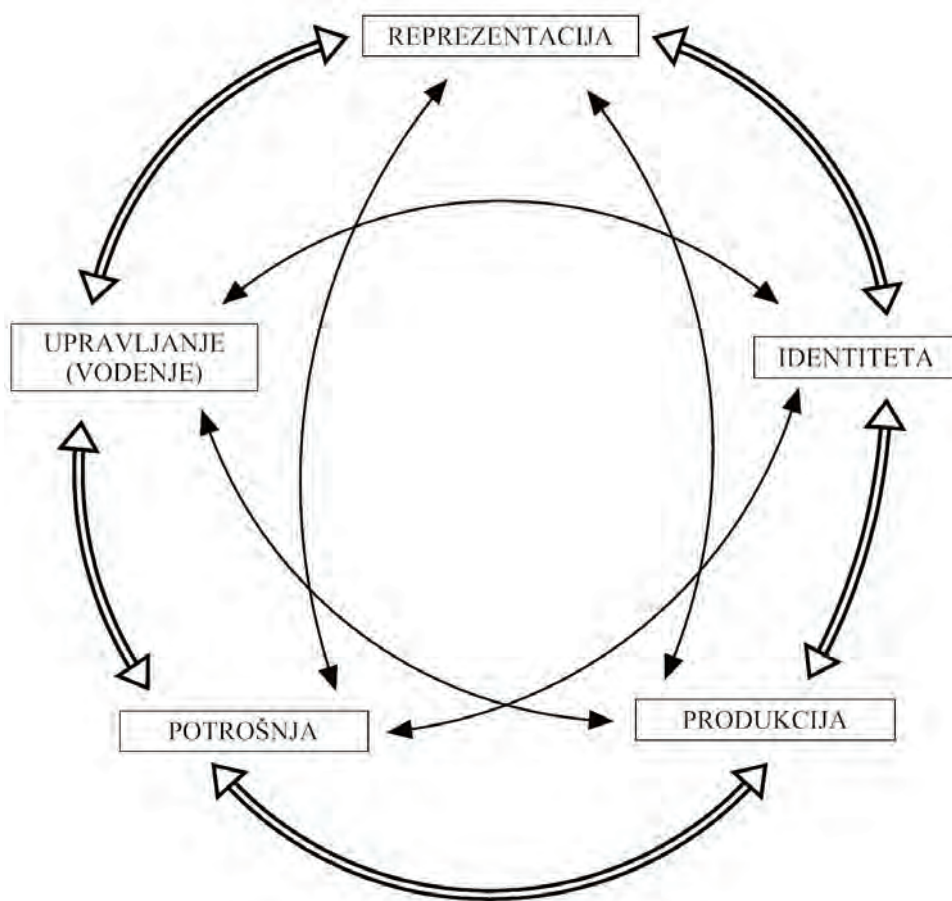
Pomembno vlogo pri utelešanju pomena ima jezik, razumljen v širšem pomenu besede – kot sistem znakov, s katerimi ljudje izražajo svoje ideje, koncepte, občutke (Hall 2003: 4). Jezik kot ključna shramba kulturnih vrednot in pomenov operira kot reprezentativni sistem (angl. *representational system*); v jeziku uporabljamo znake in simbole (npr. kamnoseški ali geološki izrazi, domači izrazi za kamne), ki članom drugih skupin/interesov/lokacije označujejo ali predstavljajo njihove koncepte, ideje in občutke. Ti znaki so del kraškega naravnega in materialnega sveta, vendar njihova pomembnost ni v njihovi materialnosti, temveč v njihovi družbeni vlogi. Konstruirajo pomen, ga prenesejo in napovejo. V tem smislu je jezik temelj kulture in pomeni vse oblike komuniciranja. Tako se v teoriji kulturnega kroga pomen oblikuje skozi produkcijo in ni preprosto najden. Iz tega je nadalje moč sklepati, da je razumevanje reprezentacije povezano z procesom konstrukcije, zato je tudi kultura konceptualizirana kot konstitutivni proces. Družbene skupnosti lahko nenehno producirajo in reproducirajo lastne ideje in prepričanja, kar se odraža tudi v materialnem svetu družbenih dejstev (prav tam: 5–6).

Hall poudarja, da ni enotnega ali pravilnega zakona, ki bi zagotavljal, da bodo stvari imele samo en in resničen pomen ali da se pomen čez čas ne bo spremenil. Na Krasu je bil pomen kamna v času pred drugo svetovno vojno drugačen kot v obdobju pospešenega tehnološkega razvoja po drugi svetovni vojni in drugačen kot danes. Po Hallu nimamo poštenega, racionalnega ali instrumentalnega odnosa do pomena, saj pomeni mobilizirajo občutke, tako pozitivne kot negativne, in so poleg tega močno vpeti v razmerja moči. Spreminjanje pomena je odvisno že od tega, kdo ga podeljuje; moški/ženska, belec/črnc, bogat/reven, mlad/star, državljan/tujec, izobražen/neizobražen (prav tam: 10). Na tem področju je podeljevanje pomena omejeno na *interpretacijo* – ne debato o tem, kdo ima prav in kdo ne, temveč med enako verodostojnimi, z včasih v družbi izpogajanimi (angl. *negotiated*)⁷³ pomeni in interpretacijami. Vsak posameznik lahko poda

⁷³ Rajko Muršič poudarja, da je v slovenskem jeziku težko poiskati ustrezen izraz, posebno kadar nas zanimajo kakšni »*negotiated identities*« in »*negotiated meanings*«. Avtor predlaga uporabo izrazov kot izposlované, dogovorjene ali pogodbene identitete in pomeni. Vendar se mu še bližji zdi izraz »pribarantane« identitete, čeprav bolj spominja na trgovanje in mešetarjenje (Muršič 2000a: 315). V monografiji je uporabljen izraz

Udeleženka kamnoseške delavnice v Mladinskem hotelu v Pliskovici leta 2011. (Hrani: Mladinski hotel Pliskovica.)

Kulturni krog. (Vir: *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, 2003, str. 1.)

svojo interpretacijo oziroma ima o predmetu svoj pomen, ki se oblikuje skozi različne človeške izkušnje. Na Krasu se je v diskurzu o vnovičnem ovrednotenju kamna pokazalo, da so imeli strokovnjaki, politiki in prebivalci z drugih geografskih območij do kamna drugačen odnos kot Kraševci, ki so kamen doživljali kot simbol, ki jih je spominjal na obdobje revščine, lakote in težkega dela, saj je bila takratna obdelava v primerjavi z današnjo zelo težavna. Pomen tako ni enostaven ali transparenten in skozi reprezentacijo ne preživi nedotakljive poti, temveč se lahko spremeni že z načinom predstavitve v obliki kamnoseške razstave. Obiskovalci bodo na eni strani občudovali kamnoseške

izpogajani pomeni, saj gre pri določanju pomena, ki ga imajo kulturne prvine, za pogajanje med različnimi akterji, kateri pomen se bo v določeni skupnosti oblikoval. Do nedavnega so pri pogajanju imeli večjo moč akterji iz strokovnih in političnih institucij, v današnjih časih pa se poskuša upoštevati tudi pomene glavnih nosilcev določene lokalne kulture.

stvaritve in lepoto kraškega kamna, na drugi pa začeli razmišljati o nekdanjih kamnoseških mojstrih, ki niso imeli današnjih razpoložljivih sredstev za njegovo obdelavo. Ta izkušnja bo pomembno vplivala na spreminjanje osebnega pogleda in pomena, ki ga ima kamnoseška dejavnost. V reprezentativni praksi, ki krožno deluje znotraj kulture (npr. med različnimi generacijami kamnosekov, skozi različne kraje, situacije, dogodke), pomen kamna ne konča svojega obhoda, dokler ga ne dekodira ena generacija ali dokler ne dobi drugačnega pomena. Kot pravi Hall, je pomen »spolzka navada, spreminjajoča in preoblikujoča se s kontekstom, uporabo in historičnimi pogoji. Pomen ni nikoli končno določen. Je vedno izpogajan in upogljiv ter odgovarja na nove situacije. Je vedno v sporu in včasih grenko izborjen. Obstajajo vedno različni krogi pomenov, ki krožijo v vsaki kulturi ob istem času« (Hall 2003: 9). Jezik je lastnina, lastna niti sprejemniku niti oddajniku/pošiljatelju pomena. Je deljena v kulturnem prostoru, v katerem se skozi jezik tvori pomen. Oddajnik in sprejemnik, govorec in poslušalec, pisatelj in bralec so aktivni udeleženci v procesu, ki je vedno dvojen, vedno interaktiven. Reprezentacija zato funkcioniра kot model in v modelu dialoga. Kar vzdržuje dialog, so obstoječi deljeni kulturni kodi, ki pa ne zagotavljajo, da bodo pomeni za vedno ostali isti (2003: 9–10).

Po interpretacijah Grahama, Tunbridgea in Ashwortha igra dediščina podobno vlogo kot jezik v kulturnem krogu Stuarta Halla; je eden izmed mehanizmov, s katerimi se pomen producira in reproducira. Ker pa je postala dediščina v porabniški družbi tudi ekonomski proizvod, ki lahko prekriva, nasprotuje ali celo zanika njeno kulturno vlogo identifikacijskega znaka, je lahko znotraj kulture ob različnih časovnih intervalih različno reprezentirana, njena interpretacija pa se spreminja tudi med kulturami skozi čas. Zato lahko ima mnogo podedovanih nasprotujočih si uporab in nosi istočasno konflikten pomen (prim. pomen narodnoosvobodilnih spomenikov v socialističnem in post-socialističnem oz. tranzicijskem času). Pri njenem raziskovanju pa je pomembno prav razkritje teh notranjih nesoglasij (Graham idr. 2000: 3). Ključnega pomena pri proizvodjanju pomenov so akterji, ljudje, ki jih Hallov pristop izrecno ne izpostavlja. Akterji pod vplivi notranjih odločitev in strategij in na drugi strani zunanjih dejavnikov (družbenih, političnih, ekonomskih) v medsebojni interakciji poustvarjajo pomene.

Pomembnost razumevanja človekovega delovanja in ravnanja oziroma poznavanja njegovih dejanj ali praks pa med drugim izpostavlja Bourdieujev koncept habitusa, ki se nanaša na pridobljeno znanje, ki ga individuumi uporabljajo, da bi bili v družbi sprejeti in uspešni. Habitus trajno in generativno zaznamujejo dispozicije, razumljene kot predpogoj, težnja, nagnjenja ali naklonjenost skupnosti, da proizvaja individualne in kolektivne prakse (dejanja, način dela, način življenja, rituale, navade skupnosti in posameznikov), ki so skupne z določenimi shemami socialne skupine. Habitus kot sistem trajnih in spremenljivih dispozicij združuje pretekle izkušnje in na podlagi sodobnih objektivnih okoliščin proizvaja misli, zaznavanja, obnašanja in dejanja članov skupine. Habitusa (npr. navad skupine kamnosekov) se novi član nauči tako, da spozna pretekle izkušnje kamnosekov, ki jih v sedanjosti v novih gospodarskodružbenih okoliščinah dopolni z novimi pomeni ali koncepti. Pravil izvajanja praks se posameznik nauči skozi življenje v procesu socializacije, ki se začne že pri njegovem rojstvu. Socializacija ni le

mentalni proces, temveč je precej globlja, saj oblikuje tako razum ljudi (mišljenje, čustvovanje), njihovo telo (način hoje, prehranjevanje) kot skupinski okus, ki opredeljuje in reproducira družbeno razslojenost. Skozi proces socializacije posameznik sprejema habitus skupine; habitus se uteleša v posamezniku s tem, da ta svoje individualne prakse prilagodi izvajanju zunanjih zakonov, oblikovanih v objektivnih strukturah. Bourdieuja predvsem zanima individualno pridobivanje veščin, s katerimi se individuuum prilagodi habitusu skupnosti, in nadaljnje razvijanje in izpopolnjevanje teh veščin. Take pobude individuuum oziroma njihove aktivne vloge pri oblikovanju družbene realnosti imenuje tvornost (angl. *agency*). Oblikovanje habitusa preko praks izvajajo akterji družbe, ki na podlagi posameznih in skupinskih ukrepov in delovanj, torej prek tvornosti, nenehno krepijo in oblikujejo habitus. S tem habitus razumemo kot konstrukt družbe (določene skupnosti, razreda), ki ga nenehno krepijo posamezni in skupinski ukrepi, ki jih zahteva skupina, katere last je. Funkcionira kot materializacija kolektivnega spomina, ki v naslednikih reproducira dosežke predhodnikov, ob soočenju z novimi položaji (novimi izkušnjami, informacijami, družbenimi pogoji ali dejanji) pa izumlja nova sredstva za opravljanje starih funkcij. Družbena dejanja (prakse), ki se odvijajo po določenih pravilih skupnosti (npr. socialnega razreda), se spreminjajo s strategijami, ki jih glede na dane in spreminjajoče se dispozicije razvijajo posamezniki v danem okviru habitusa, a ga s svojo dejavnostjo tudi povratno spreminjajo (Muršič 2000: 232). Za delovanje družbe so tako ključni subjekti »s svojimi vezmi in koreninami« (Bourdieu 2002: 90) in človeška dejanja, ki so odvisna od preteklih izkušenj in ravnanj kot dejanj, ki se na podlagi preteklosti oblikujejo tudi v sedanjosti. Tako habitus ni konstantna kategorija, temveč so samo posamezne internalizirane in eksternalizirane človeške izkušnje (Muršič 1995: 151) in človeška dejanja, ki so odvisna od preteklih človeških izkušenj in ravnanj v sodobni družbi (socialni strukturi z določenimi pravili in strategijami).

Ob upoštevanju obeh pristopov lahko v primeru dediščine strnemo, da obstajajo v vsaki družbi ali kulturi skupno sprejeti načini razmišljanja o določenem zgodovinskem kraju (npr. zapuščenem kamnolomu) ali skupno sprejeti oziroma izpogajani oz. dogovorjeni pomeni, ki jih pripisujemo določenim predmetom iz preteklosti (npr. kamnu). Razumevanje in pomeni so vedno interpretirani skozi izkušnje in niso dana kategorija. Pri tem je pomembno, kaj nam o kamnu povedo naši starši ali stari starši, na kakšen način so se ti elementi oblikovali, kakšno funkcijo so opravljali in kakšen odnos do njih so vzpostavili. Ker pa ima vsaka generacija tudi svoje lastne izkušnje, se pomeni in vrednote kulturnih prvin spreminjajo v toku sedanjih potreb, želja in pričakovanj. Kar v sedanjosti podedujemo od prejšnjih generacij, je fizični kraj (kamnolom), območje oziroma stari predmet (kamen) ter pomen, ki so ga tem območjem in krajem dale prejšnje generacije. Vendar se v življenju poleg podedovanja preteklih pomenov nenehno proizvajajo novi pomeni in mišljenja, kar je odvisno od mnogih širših družbenopolitičnih dejavnikov. Vsaka generacija podeli od prejšnje generacije podedovanim krajem, območjem in predmetom nove pomene, ki so se izoblikovali na podlagi prejšnjih pomenov in sedanjih potreb. Seveda poznamo tudi primere, ko nove generacije ne dajejo le novih pomenov, temveč pomene prejšnjih generacij le podedujejo oziroma ponovijo (prim. ročne obdela-

ve kamna, priprava terana po starih postopkih). Kljub dedovanju ali nadaljevanju prejšnjih pomenov pa je treba priznati, da skoraj vsaka generacija prejšnji pomen zaznamuje z lastnimi sledmi; proizvajanje pomenov ni nekaj dokončnega, gre za proces nenehnega nastajanja. Pokrajina, kraj ali predmet so tako legalizirani in personalizirani z vsako generacijo na način, da sedanjost in preteklost delujeta druga ob drugi. Kot je že poudaril Bourdieu, je za razumevanje družbenega dogajanja treba spoznati prakse oziroma mesto produkcije praks (lat. *opus operatum*) in oblikovanje praks (lat. *modus operandi*), ki jih zaznamujeta prostor in čas s svojim ritmom, orientacijo in ireverzibilnostjo (Bourdieu 2002: 24). Ključni element koncepta habitusa je ideja, da nadaljujemo delo pridobivanja védenja in veščin skozi vse naše življenje, pri čemer starim krajem nenehno pripisujemo nove pomene. Način življenja je tako nenehna improvizacija, v kateri posameznik poustvarja tradicionalne »kulturne prvine« s podoživljanjem habitusa, in tako se tradicija neprestano pretvarja v/z inovacijo. Dediščina pomeni kulturno prakso, vključeno v konstrukcijo in regulacijo vrste vrednot in razumevanj (Smith 2006: 11).

Bistvo ukvarjanja z dediščino tako ni v tem, ali je en predmet dediščine historično bolj korekten, resnično avtentičen, vreden ali kvalitativno bogatejši kot drugi. Ključni so ljudje, (tako strokovna kot nestrokovna javnost), ki v sedanjosti kreirajo dediščino oziroma pripisujejo predmetom dediščine pomen. Zato jih ne smemo obravnavati le kot prejemnike ali pošiljatelje pomena. Dediščina je vez s preteklostjo, oziroma kot se je izrazila sogovornica,⁷⁴ »vez z mojo korenino«, vendar je tu pomembna simbolika, »da ob predmetu razmišljam o tem, kako je ta človek to delal. Svoje delo, ljubezen do nekega materiala ali pa znanje, rokovanje s tem materialom, uporabo, da je neko stvar naredil, lahko je narejena zelo fino, lahko pa je včasih narejena robato, odvisno od tega, kako je stvari znal tisti človek takrat.« S tem sedanjost – v tem primeru današnja razmišljanja ob predmetu – kreira dediščino, jo upravlja za vrsto novih sodobnih namenov, identifikacijo, spomin in razvoj.

Da dediščine nikoli ne smemo razumeti le kot oblike preteklosti, temveč predvsem kot obliko sedanjosti in sodobnosti z razsežnostjo zgodovine, pravi tudi Janez Bogataj, ki opozarja, da dediščino predstavljajo »vse kulturne sestavine, ki so se v kakih oblikah in načinih ohranile iz določenih zgodovinskih obdobj ali jih vsaj poznamo kot neke oblike življenjskega sloga preteklosti. To so oblike življenjskih slogov, ki jih je zgodovina že 'preverila'; danes lahko še vedno vitalno 'živijo' med nami, seveda izključno v svoji sodobni, današnji obliki ali pa so na kak drug način shranjeni kot zgodovinski spomin na pretekle oblike.« (Bogataj 1992: 12) S tem vidimo, da se je Bogataj pri svojem raziskovanju osredotočal na spoznavanje uporabe in pomena predmeta v sodobnosti in hkrati poudarjal, da »dediščina ne more nastati kot nekaj samega po sebi, ampak šele po naši zavestni presoji in tudi strokovnih utemeljitvah« (prav tam), kar pomeni, da smo ljudje tisti, ki v sodobnosti prvinam iz preteklosti pripisujemo pomen. Sodobnost pa po Bogataju predstavlja »neke vrste filter, 'čistilno napravo' našega odnosa do dediščine, tudi za njeno kakovostno vrednotenje, sprejemanje in zavračanje posameznih sestavin,

⁷⁴ Sogovornica (roj. 1950) ima v Štanjelu drugi dom, intervju: 4. avgust 2007.

predvsem pa prenos in nadgraditev modelov v bodoče oblike ustvarjalnosti» (prav tam). V delu *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem* (1992) lahko nekoliko problematiziramo predstavitev različnih odnosov do dediščine, kot so romantični, nostalgичni, negativni, tržni oziroma ekonomski in strokovni odnos. Po predstavljeni interpretaciji procesa ustvarjanja dediščine odnos do nje oziroma odnos do materialnih predmetov ne more biti bolj ali manj dober, strokoven, negativen. Predmete, ki jih opredelimo kot dediščino in jih pod različnimi kriteriji izberemo v sodobnosti, ne moremo negativno ceniti, saj jih v drugačnih primerih ne bi izbrali in bi bili prepuščeni postopnemu propadu. Strinjam pa se, da lahko izpostavimo različen odnos do preteklosti, saj dobro vemo, da tako politična oblast kot njeni podaniki navadno izpostavljajo le določene dogodke iz preteklosti in pozabljajo oziroma zanemarjajo druge, čemur smo bili priča ob vsakem menjavanju oblasti. Vsaka vladajoča politična stran je namreč monopolizirala svojo interpretacijo preteklosti oziroma favorizirala le določene dogodke iz preteklosti in zanemarjala ali uničevala druge. Dober primer odnosa do dediščine na lokalni ravni je kraški portal (vhod v dvorišče kraške domačije). Danes mnogi Kraševci obnavljajo kraške portale in jih postavljajo pred novozgrajene hiše; v času po drugi svetovni vojni pa niso predstavljali dediščine, saj so jih množično uničevali, odstranjevali ali zamenjevali z železnimi *portoni*. V tem obdobju je dediščina predstavljala nekaj drugega, npr. spomenik NOB, ki je simboliziral boj slovenskega naroda proti okupatorju. Raziskovanje kulturnega procesa, pri katerem akterji pripisujejo predmetom različne pomeni, pa kaže, da je imel npr. kraški portal v času nastanka (v 19. stoletju) drugačno funkcijo in pomen, kot ju ima danes, oziroma da se je njegova funkcija skozi čas spreminjala. Včasih je v kompleksu z visokim kamnitim zidom, ki je obdajal dvorišče domačije, poleg estetskega pomena služil tudi za fizično zapiranje osrednjega prostora kmetije in zaščito pred burjo, medtem ko sta se danes estetski pomen in funkcija zapiranja ohranila, ne moremo pa trditi, da se je povsod ohranila funkcija zaščite pred burjo. To zlasti velja pri novogradnjah, ki navadno ne upoštevajo optimalne lege (smer vetra) in zaradi drugačnih potreb in estetskih vrednot nimajo visokih zidov. Spoznamo pa, da je portal dobil identifikacijski pomen;⁷⁵ postal je znak kraške identitete.

Barbara Kirshenblatt-Gimblett pojasnjuje, da so prvine (predmeti) dediščine ustvarjene skozi proces razstavljanja, saj to podeli predmetu sožitje z vsakdanjim življenjem. Že zavržen, porušen predmet oživi v drugi obliki, obliki dediščine (Kirshenblatt-Gimblett 1998: 149). Zato je po njenem mnenju dediščina oblika kulturne produkcije v sedanjosti, ki ima vir v preteklosti. Potemtakem tudi ne moremo govoriti, da dediščino ohranjamo, restavriramo, varujemo, reklamiramo, saj dediščina v sedanjosti producira nekaj novega, kar ima vir v preteklosti (prav tam: 150). S tem pa smo vsi, ki se tako ali drugače ukvarjamo s predmeti iz preteklosti, soustvarjalci dediščine.

Pri procesu oblikovanja in rabe dediščine delujejo mnogi deležniki. Na eni strani dediščino ustvarja strokovna javnost iz različnih državnih institucij, ki prihaja npr. v

⁷⁵ Spreminjanje funkcij elementov kraške arhitekture podrobneje analiziram v razdelku o Kraški arhitekturni dediščini kot simbolu kraške identitete v četrtem poglavju.

zgodovinsko, arhitekturno ali arheološko pomembne kraje in jih po svojih merilih⁷⁶ ali vrednostnem sistemu⁷⁷ identificira kot dediščino. Na drugi strani so lokalni prebivalci, ki v samih zgodovinskih krajih živijo in jim za razliko od strokovnjakov pripisujejo drugačne pomene, odvisne od mnogih dejavnikov: lastnih izkušenj in izkušenj svojih prednikov, lastnih potreb v sedanjosti, zgodovinskih pripovedi, ki so se oblikovale o kraju ali predmetu, lahko pa sta se njihova vdanost in zavedanje o kraju oblikovala skozi proces strokovnega ali političnega diskurza (Bryne 2008: 169). Na oblikovanje pomena v moderni družbi vplivajo tudi tiskani in elektronski mediji, ki akterjem omogočajo videnje pomena, ki ga izoblikujejo generacije v drugih predelih sveta.

Do nedavnega so strokovnjaki (arheologi, zgodovinarji, etnologi, umetnostni zgodovinarji itd.) poskušali dajati dediščini svoje pomene, ne da bi se pri tem zavedali pomenov, ki so se izoblikovali v skupnosti, katere del je ustvarjena dediščina. Zaradi tega je prihajalo in ponekod še vedno prihaja do nesoglasij in sporov med obema stranema, posebej je bilo to očitno v Štanjelu. Obenem ne gre prezreti, da o dediščini vedno govorimo na določenem političnem prizorišču skupnosti. Njeno vrednotenje torej ni odvisno izključno od pripadnikov te skupnosti, temveč jo bistveno soustvarja politična moč vladajočih struktur, ki s svojimi finančnimi viri podpirajo ali zavračajo razumevanje in rabo sledi preteklosti.

Diskurz o dediščini

Splošno mnenje je, da dediščina neproblematično identificira staro – da je spomeniško in estetsko prijeten predel krajine, stavbe, kraja in artefakta. Kar jaz poudarjam /.../ je, da je to le prevladujoči diskurz o dediščini, ki deluje tako, da konstituira načine, kako mislimo, govorimo in pišemo o dediščini. Diskurz o dediščini udomači prakso, v kateri so zbrani običajni predmeti za ohranjanje in varovanje za prihodnje generacije. /.../ Posledično diskurz legalizira vrsto praks in dejanj, ki popularizirajo javno in strokovno konstrukcijo dediščine in uniči alternativne in podrejene ideje o dediščini. (Smith 2006: 11)

Zaradi kompleksnosti razumevanja koncepta dediščine sodobni avtorji predlagajo,

⁷⁶ Če izpostavim delo Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, kjer delujejo različne stroke (arheologi, arhitekti, umetnostni zgodovinarji, etnologi in kulturni antropologi) in zaradi neusklajevanja premalo interdisciplinarno sodelujejo, vsaka stroka razvija glede na svoje preferenčno zanimanje svoja merila. Z zaposlitvijo etnologov se je nekdani poudarek na avtorskem, razvojnem, kulturnocivilizacijskem, tipološkem, zgodovinskopričevalnem in prostorskem merilu razširil še na etnološkosocialno merilo, ki omogoča ovrednotiti dediščino z vidika socialne in profesionalne raznolikosti njenih graditeljev, lastnikov in uporabnikov, z vidika njene namembnosti. Vito Hazler poudarja še štiri ključne kriterije za vrednotenje dediščine, kot so geografsko ali prostorsko merilo, zgodovinsko in časovno merilo, likovno ali estetsko merilo in gradbeno razvojno merilo (Hazler 1999; Tercelj Otorepec 2007: 17).

⁷⁷ V okviru ICCROM in ICOM sta Bernard M. Feilden in Jukka Jokilehto oblikovala univerzalni sistem vrednotenja, ki ima preko Unesc-a najširšo mednarodno oporo. Izpostavlja kulturne vrednote (identitetne, relativne umetniške ali tehnične vrednote, vrednote redkosti) in sodobne družbeno-ekonomske vrednote (ekonomske, funkcionalne, edukacijske, socialne in politične). Po Ljubu Lahu je te vrednote mogoče aplicirati na vrednotenje vseh vrst dediščin (Lah 2002: 52–55).

da se o njej govori kot o diskurzu, kot je izraz razumel Michael Foucault,⁷⁸ oziroma o tvorbi konceptov in jezikovnih izrazov, ki se lahko razvijajo v okviru občutka do fizičnih sledi človeške preteklosti. Oblikujejo ga lahko strokovna javnost in politične sfere, lahko pa širše, nestrokovno prebivalstvo v določenem času in prostoru (Byrne 2008: 165).

Foucault se je pri svojem raziskovanju osredotočil na skupine izjav,⁷⁹ ki omogočajo način reprezentiranja znanja o posebnih temah v posebnem zgodovinskem trenutku. Ta proces oblikuje različne discipline (npr. arheologijo, zgodovino, etnologijo),⁸⁰ ki nadalje ravna s konstruiranim in reprezentiranim znanjem. Diskurzi ne le reflektirajo socialne pomene, relacije in entitete, temveč jih tudi konstruirajo in vodijo. Po njegovem mnenju so diskurzi produkcija znanja skozi jezik oziroma načini uporabe jezika za ustvarjanje materialnega sveta. Ključno pri tem je razumevanje notranjega odnosa med jezikom in socialno prakso, ki sproži in oblikuje pomen. Pomeni tudi oblikujejo in vplivajo na človekovo ravnanje, tako dobijo prakse diskurzivni vidik. Na Krasu so npr. k oblikovanju vnovičnega pozitivnega pomena kamna veliko prispevale akcije v okviru čezmejnega projekta *Porton – središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna*, katerega poglobitveni cilj je bil ovrednotiti kamnarsko dejavnost. Po predstavitvah zgodovine kamnoseštva na predavanjih in okroglih mizah so Kraševci vnovič začeli razmišljati o uporabi in obdelavi kraškega kamna. Z izpeljavo Foucaultovega razmisleka o diskurzu lahko rečemo, da npr. diskurz o kamniti dediščini ne le reflektira socialni pomen kamna, razmerje do kamna, temveč da definira kamnito dediščino, jo konstruira in upravlja (npr. pri razvoju kraškega turizma). S številnimi predstavitvami kamna v obliki razstav, člankov in posvetovanj diskurz vpliva na pomembnost teme, saj se o njej govori in se jo utemeljuje ob različnih formalnih in neformalnih priložnostih, hkrati diskurz vpliva tudi na podajanje novih idej in reguliranje upravljanja drugih praks.⁸¹ Tako kot diskurz usmerja določeno debato o temi, posledično tudi definira sprejemljiv in intelektualen način govora, pisanja ali vodenja debate o kamnu, kar pomeni, da se v določenem družbenem prostoru (pre)oblikuje definicija pomena kamna ali kamnite dediščine. Sprejeto definicijo, v večini primerov definicijo strokovnjakov, politikov, širša javnost sprejme praviloma brez lastnega razmisleka in sčasoma postane nekaj samoumevnega, s tem pa izključi, omeji in zmanjša druge razmisleke ali razumevanja odnosa do obravnavane teme ali njene konstrukcije (nav. po Hall 2003: 44; Smith 2006: 14; Byrne 2008: 165). To se je pokazalo tudi v pričujoči raziskavi, saj sem pred njenim začetkom samoumevno predvidevala, da

⁷⁸ Foucault je diskurzu dal drug pomen, kot ga ima v lingvistiki, kjer pomeni komunikacijo v procesu (Kumar Zuljan 2006).

⁷⁹ Foucault pojasnjuje, da izjava (v našem primeru *Kras, dežela kamna ali zibelka kamnoseštva*) nastopa v dogodku (npr. propagandnem obvestilu, promocijskem gradivu), ki vedno učinkuje na materialnem nivoju (fizični predstavitvi pokrajine); ima svoje mesto in obstaja v relaciji, koeksistenci, razpršitvi, razdelitvi, kopičenju in selekciji materialnih elementov (Foucault 1991: 19). Nadalje poudarja, da tako dogodki kot izjave stopajo v določene regularnosti, tvorijo nize, se navezujejo na določene tipe ponavljanj, vztrajajo in se hkrati spreminjajo skozi ponovitve, formirajo omrežja.

⁸⁰ Kot pojasnjuje, je »disciplina princip, ki kontrolira produkcijo diskurza; utrjuje mu meje z igro neke identitete, ki ima obliko neprestane reaktualizacije pravil« (Foucault 1991: 13).

⁸¹ Tako ne samo akterji konstruirajo pomen skozi diskurz, temveč tudi nadalje diskurz oblikuje nove pomene, ki so neodvisni od produktov akterjev (prim. Smith 2006: 14).

krajani Volčjega Grada opravljajo obnovitvena dela zaradi ohranjanja lokalne dediščine, a se je na terenu pokazalo, da sta bili vaščanom pomembnejša druženje in zabava. Poleg tega izpogajane diskusije o pomenu vrednotenja kamna, kamnoseških predmetov in kamnoseškega poklica lahko omejuje druge debate, kot npr. debato o dragi obdelavi kamna in hkrati dolgotrajni prenovi starih kraških domačij, ki od lastnikov objektov zahteva poleg več denarja tudi daljše obdobje obnove, kot bi bila potrebna pri novogradnji. Zaradi tega se številni raje odločajo za nekatere arhitekturno sporne posege – novogradnje oziroma montažne gradnje, ki povsem kazijo kraško krajino in zanikujejo splošno prepričanje arhitektov, da je prenova stare hiše cenejša kot novogradnja. Ker si nekateri Kraševci zaradi finančnih težav ne morejo privoščiti kamnitih detajlov, npr. okenskih ali vratnih okvirjev, visokega zidu okoli stanovanjskega objekta ali kamnitega vhoda z lesenimi vrati v dvorišče, saj bi za tako gradnjo potrebovali posebej izkušene in seveda drage mojstre, prihaja zaradi različnih pogledov in praks do nesoglasja med stroko in domačini. To se kaže v izjavah Žive Deu (dr. arh.), da »domačini /.../ kljub kakovostnim vzorom še vedno ne cenijo starega« (Deu 2004: 12) oziroma da si domačini »želijo novo hišo, in to takšno, kot jo ponuja trg globalnega arhitekturnega oblikovanja« (prav tam). Premiki k boljšemu vrednotenju kamnite dediščine na Krasu so po njenem mnenju posledica »ravnania ljudi, ki prihajajo iz mest, in manj zasluga domačinov« (prav tam: 15). Nihče pa se pri oblikovanju t. i. strokovnega diskurza ne vpraša, zakaj si ravno ljudje iz mesta, ki si na Krasu popravljajo ali gradijo svoj drugi dom, finančno lahko privoščijo kamnite izdelke, medtem ko si jih domačini ne morejo, nihče od strokovnjakov arhitektov tudi ne poda natančne ocene, za koliko je po njihovi interpretaciji prenova stare hiše cenejša od novogradnje oziroma koliko več časa in denarja se prihrani pri prenovi kot pri novogradnji. Poleg tega pa ob poudarjanju kamnitih detajlov, ki sicer res opredeljujejo geografske značilnosti kraškega prostora ter vzajemni odnos med človekom in naravo, obenem tudi ne objavijo študije in primerov, kako bi s cenejšimi materiali dosegli enak učinek, kot ga na Krasu predstavlja kamen.

Pomen in prakse so tako konstruirani znotraj diskurza, za katerega je na področju dediščine pomembno, od kod prihaja pomen, saj fizični ostanki, kot smo že spoznali, obstajajo, vendar nimajo fiksnega pomena, tega le prevzamejo kot objekti določenega znanja znotraj diskurza. Po Foucaultu v vsakem obdobju diskurz producira oblike znanja, artefakte, subjekte in prakse, ki se razlikujejo od obdobja do obdobja tako s kontinuiteto kot tudi z diskontinuiteto med obdobji. Zato je po njegovem mnenju bistvena analiza diskurzivnega polja, v katerem je ključno razumevanje izjav, v našem primeru sloganov *Kras – dežela kamna* ali *Štanjel – biser kraške arhitekture*. Pri raziskovanju izjav je treba spoznati ozkost in posamičnost dogodka, v katerem je izjava izrečena; določiti pogoje njenega obstoja, da se najbolj utemeljeno opredelijo njene meje, v kakšnem kontekstu se pojavlja ta izjava. Zanimati nas tako mora, kaj želimo povedati z izjavo *Štanjel – biser kraške arhitekture*: predstaviti in popularizirati Štanjel, privabiti turiste in druge investitorje? S podrobno analizo bi ugotovili, da Štanjel za ostale občane Občine Komen nikakor ne predstavlja bisera arhitekture, saj nekateri menijo, da mu je občina iz svojega proračuna namenjala preveč denarja, prav tako ni biser za same Štanjelce, saj

bi se v nasprotnem primeru ne izselili iz starega, zaščenega jedra. Poglobiti se je treba tudi v korelacijo z drugimi izjavami, ki se lahko navezujejo nanjo. S tem se med drugim pokaže, katere druge forme izjavljanja ta izjava izključuje. Če je Štanjel biser kraške arhitekture, ali lahko isto trdimo za vasi Sveto ali Volčji Grad, ki sta veliko bolj ohranjeni in urejeni kot Štanjel? V manifestiranem nikakor ne iščemo napol zamolke zgovornosti nekega drugega diskurza; pokazati moramo, kot pravi Foucault, zakaj izjava ni mogla biti drugačna od te, kakršna je bila, v čem je izključena iz vsakega drugega diskurza, na kakšen način zavzema med drugimi in v razmerju do njih prostor, ki ga ne more zasesti nobena druga izjava (Foucault 2001: 31). Skratka, zakaj se ni pojavila izjava Sveto – biser kraške arhitekture?

Laurajane Smith tako kot Foucault poudarja, da je diskurz socialna akcija, in priznava, da se načini, kako ljudje govorijo, razpravljajo o stvareh in jih razumejo, utelešajo na materialnem nivoju. Diskurz je treba razumeti kot specifično skupino idej, konceptov in kategorij, ki so producirani, reproducirani in transformirani v posebni vrsti praks in misli, katerih pomen je podan s fizično in socialno realnostjo. Diskurz kot kolekcija idej, konceptov in kategorij, ki se nanašajo na dediščino, povzroča različne načine razumevanja socialnih praks ravnanja z dediščino, ki se spreminjajo tudi glede na pozicijo socialnih akterjev (Smith 2006: 14). Pomembno je spoznanje, kako dediščino konstruirajo ali razumejo akterji z nižjo, poklicno ali srednjo izobrazbo in kako akterji z višjo ali univerzitetno. Poleg tega lahko obstajajo razlike že znotraj iste stroke oziroma stopnje izobrazbe – humanisti morda upravljamo z dediščino drugače kot naravoslovci, razlike tudi obstajajo med ekonomisti/razvojniki in konzervatorji ali okoljevarstveniki.

Foucault se je pri raziskovanju osredotočil predvsem na epistemološko vprašanje konstrukcij in praks znanja, zlasti odnosov med močjo in znanjem, ki podpirajo oblike strokovnih form in relacij moči, ki oblikujejo dominantni diskurz. V kritikah se izpostavlja (gl. Smith 2006: 14, 15), da je prezrl materialna, gospodarska in strukturna dejstva, ki so vključena v polje moči in znanja. Obenem se tudi ni ukvarjal s tem, ali materialne stvari obstajajo, temveč le, od kod prihaja njihov pomen. Poleg tega tudi ni podal jasnega metodološkega aparata povezave med znanjem, prakso in socialnimi spremembami. Zato Smithova v svoji raziskavi izpostavlja diskurz po Faircloughu, ki je razvil teorijo kritičnih diskurzivnih analiz (angl. *Critical Discourse Analysis*). Ta teorija ponuja osnovo in metodološke pristope, ki si prizadevajo pojasniti povezave med diskurzom in praksami, ki se odražajo v človeških odnosih, socialnih akcijah in njihovih rezultatih. V naši raziskavi gre za vprašanje, kako diskurz o celostnem varstvu dediščine Krasa, ki ga izpostavlja strokovna javnost, vpliva na rabo dediščine v razvoju določenega turističnega, kulturnega društva ali vaške skupnosti. Tako so se prebivalci Volčjega Grada kot družbeni akterji lotili obnove vaških vodnjakov z drugačnimi nameni, kot so morda bila pričakovanja strokovnjakov. V tem primeru je bila večina obnovitvenih aktivnosti povezana tako z medsebojnim druženjem kot z razvojem vaškega turizma, ki jim (lahko) prinaša dodaten vir zaslužka, medtem ko se namena ohranjanja dediščine za identificiranje lokalnega prostora niti ne zavedajo in smo to vlogo akciji obnove dediščine pripisali strokovnjaki. Po kritični diskurzivni analizi je težišče raziskave treba

osredotočiti na razumevanje, kako ljudje delujejo oz. ravna v posameznih diskurzih, kakšen je odnos med diskurzi in razumevanje diskurzov kot elementov, ki oblikujejo različne odnose med ljudmi in jih prisilijo vanje. V takem primeru diskurzi lahko pomagajo regulirati, ohranjati in spreminjati socialne odnose; diskurz je element socialne prakse. Vsako socialno telo ali sekcija znotraj družbe namreč ustvarja svoje diskurze, kot so diskurzi strokovne javnosti, diskurz politikov, javnih uslužbencev, vaških skupnosti. Pomembno je spoznati, ali obstajata medsebojno tekmovanje in interrelacija diskurzov, ki so ključni pri načinu razmišljanja in ravnanja ljudi ter delujejo odvisno s socialnim in fizičnim svetom. Pri Štanjelu je tako treba spoznati diskurza stroke in politične oblasti ter razmišljanja tamkajšnjih prebivalcev in ugotoviti, kateri je prevladal pri revitalizaciji oziroma ali so se diskurzi dopolnjevali ali si bili nasprotujoči. Po metodologiji kritične diskurzivne analize je treba analizirati tudi socialni in politični kontekst, v katerem se razvija diskurz, in podati njegovo analizo. Raziskava diskurza je namreč prepletena z legitimacijo in vzdrževanjem moči (Smith 2006: 15). Obenem Fairclough opozarja, da je treba nameniti pozornost vprašanju, kako so diskurzi inkorporirani v projektno delo, kjer so uporabljene besede oz. izrazi, ki jih v vsakodnevnik pogovorih ne uporabljamo (nav. po Smith 2006: 16). Raziskava učinkov določenih čezmejnih razvojnih projektov, financiranih od Evropske skupnosti (npr. programi PHARE, Interreg in drugi čezmejni projekti), ki v svojih prioritetah izpostavljajo pomen ohranjanja kulturne dediščine, integracije skupnosti, medgeneracijskih povezav, medkulturnih sožitij itd., pokaže, da je jezik ključno orodje odkrivanja in reflektiranja socialnih projektov in odnosov ter ugotavljanja socialnih sprememb. Tako mikroanalize diskurza omogočajo tudi makroanalize socialnega konteksta. Zato se je treba osredotočiti na analizo sodb o interrelaciji diskurza z močjo in dominacijo, socialnimi hierarhijami, odnosi v spolih, delovanjem ideologij, pogajanji med različnimi socialnimi identitetami in dejanji produkcije ter upiranjem znotraj politične sfere (prav tam: 16). Pri dejavnostih raziskovanja lokalne preteklosti po posameznih vaških skupnostih v Občini Komen se je izkazalo, da so bile večinoma odvisne le od posameznikov (predsednikov društev, vodij krožkov, urednikov knjig) oziroma določene ožje skupine ljudi, ki je v raziskovanju videla možnost druženja ali morda ekonomski interes. Smithova zagovarja tezo, da obstaja vodilni avtoriziran diskurz dediščine (angl. *authorized heritage discourse*), ki ga v našem primeru vnovičnega vrednotenja kamna in kamnoseških dejavnosti predstavljajo strokovnjaki in politiki, ki so vodili kamnoseški projekt Porton, in osnovnošolski učitelji, ki so vodili raziskovalne projekte o kamniti dediščini in se opirali na zahteve moči in vedenja tehničnih in estetskih strokovnjakov, vključenih v državne institucije. Ta diskurz je postal pomemben tudi zaradi političnega delovanja nacije ali ožjega lokalnega območja, saj naj bi kamnita dediščina predstavljala posebnosti Krasa drugim geografskim območjem Slovenije in širše tujim skupnostim. Poleg tega predstavlja turistično značilnost lokalnega območja. Hkrati z njenim vrednotenjem so zadovoljene želje strokovnjakov (zgodovinarjev, etnologov, arhitektov, kamnosekov), ki si prizadevajo, da bi se ta kraška dejavnost vnovič obudila. Avtorizirano delovanje diskurza je usmerjeno v identificiranje posebne oblike strokovnosti, ki je imenovana za podajanje izjav o pomenu in naravi dediščine, in v presojo

nad drugimi diskurzi dediščine, ki so lahko oblikovani v okviru vaških skupnosti, ki pa po mnenju Smithove lahko povzroči, da je diskurz vaške skupnosti neupoštevane. To ne pomeni, da strokovne izjave in sodbe niso izpogajane, vendar postanejo v tem procesu meje pogajanja o vrednotah in pomenih dediščine zelo tesno postavljene, še posebno v specifičnih pogajanjih o upravljanju in interpretaciji posebnih dediščinskih krajev (npr. Štanjel). Moč lahko povzroči tudi upor, ki po Gupti in Fergusonu obstaja v relaciji do »strategije moči«, kjer se strategija spreminja, saj je mobilna in mnogovrstna. Vendar, kot je pojasnil že Foucault v delu *Zgodovina seksualnosti* (2010), ni na eni strani diskurz o moči in obratno na drugi diskurz, ki teče nasproti. Diskurzi so taktični elementi ali bloki, ki operirajo na polju relacije moči; obstajajo različni in celo nasprotujoči si znotraj iste strategije; lahko, nasprotno, krožijo, ne da bi spreminjali svoje oblike med nasprotnimi strategijami (nav. po Gupta, Ferguson 1999a: 19). Prakse, ki se upirajo določeni strategiji moči, niso nikoli neodvisne od zunanje moči, temveč taktično primerne in vnovično razvrščene znotraj druge strategije moči. V Štanjelu so se vaščani uprli moči konservatorjev tako, da so se začeli izseljevati iz starega dela in graditi nove bivalne enote zunaj obzidja. Pri tem so morebiti sledili lokalno vaškemu diskurzu, da je življenje v zavarovanem območju nemogoče glede na sodobne življenjske potrebe oziroma nekoliko lažje in svobodnejše oblike načina življenja. Zaradi drugačnih družbenopolitičnih okoliščin pa se niso zavedali pomena varovanja starih kraških arhitekturnih posebnosti.

Diskurz nadalje konstruira tudi dve pomembni postavitvi dediščinskih praks; tistih, ki se fokusirajo na upravljanje in konservatorstvo območij dediščine, krajev in objektov, in tistih, povezanih z obiskom krajev v okviru turizma in prostega časa. Tako diskurz dediščine ne konstruira samo ideje o dediščini, ampak tudi njene prakse pogajanj in regulacij o vrsti socialnih in kulturnih vrednot in pomenov, ki jih imajo elementi dediščine. Upravljanje z dediščino in obiski krajev postanejo dejanja, ki so neposredno vpletena v priložnostno konstrukcijo ali rekonstrukcijo pomenov (Smith 2006: 12).

Tako so prakse dediščine lahko definirane kot: 1) upravljanje in konservatorski protokoli, tehnike, procedure, ki jih izvajajo upravljavci dediščine – arheologi, arhitekti, muzealci in drugi strokovnjaki (dediščina v okviru mednarodnih konvencij, priporočil, listin ter nacionalnih zakonov in delovanj državnih institucij v okviru teh zakonov); 2) kot ekonomska praksa in/ali praksa v turistične namene (dediščina v okviru ekonomske uporabe predvsem v turistične namene); 3) hkrati kot socialna in kulturna praksa, ki postavlja pomene, ključne za opredeljevanje kolektivne identitete in homogeniziranje skupnosti (dediščina v okviru politične in socialne uporabe). Te prakse se podobno kot pomeni, ki jih utelešajo materialne stvari dediščine, konstituira z diskurzom, ki odraža te prakse in jih hkrati tudi konstruira (Smith 2006: 13). Osredotoča se na delo, ki jih prakse in predstave dediščine opravljajo na kulturni in socialni ravni.

V nadaljevanju se bomo osredotočili na razumevanje dediščine v kontekstu ekonomske prakse, torej rabe dediščine predvsem za razvoj turizma, in na njeno razumevanje kot socialne in kulturne prakse, torej politične in socialne rabe dediščine na območju Krasa. V analizi konstruiranja dediščine bodo upoštevane prakse njenega konstruiranja, kot jih izvajajo strokovne javnosti in prebivalci vaških skupnosti, ter medsebojna preple-

tanja in upori slednjih. Preden stopimo v osrednje raziskovalno jedro, moramo pojasniti koncept dediščine v konfrontaciji s pojmi, ki v svojih nalogah in definicijah uporabljajo interpretacijo preteklosti. Pojasnili bomo razmerje med dediščino in tradicijo ter vlogo kolektivnega spomina pri opredeljevanju pomena dediščine v sodobnem svetu.

Dediščina in kolektivni spomin

Zavedanje preteklosti se oblikuje na podlagi spomina. Z njim obnavljamo prejšnje dogodke, razlikujemo včeraj od danes ter potrdimo lastne izkušnje in druga doživetja. Spomin napolni življenje, potrdi človekovo osebnost, njegova izguba pa nas prikraja za razumevanje pomena življenja. Kot oblika zavedanja je spomin oseben; občuten je kot dogodek, ki se je zgodil samo nam; »navezuje se na nam poznane okoliščine, dejanja, občutke in z njim povezane izkušnje« (Brumen 2000: 25). Vendar tako kot človeško življenje ni ločeno od življenja skupnosti, tudi osebni (individualni) spomin ni povsem izoliran. Njegovo spominjanje je večje in močnejše, če se lahko opremo na spomine drugih: sorodnikov, prijateljev, znancev, sodelavcev, skratka skupine, katere del smo, se z njimi identificiramo in delimo svojo preteklost. Najprej se spominjamo naših lastnih izkušenj in preteklosti; po odločitvi, da bomo spomine delili z drugimi, postanejo javni. Delitev osebnega spomina s skupnostjo izostri in omogoča lažji priklic lastnih spominov oziroma po Halbwachsu »naši spomini ostanejo kolektivni in nam jih priklicujejo drugi celo tedaj, ko gre za dogodke, v katere smo bili vmešani zgolj mi sami, in za predmete, ki smo jih videli samo mi. V resnici namreč nikoli nismo sami. Ni potrebno, da so navzoči drugi ljudje, ki se materialno ločijo od nas: zmeraj nosimo s seboj in v sebi nekaj oseb« (Halbwachs 2001: 24)⁸² S pomočjo spominov drugih, s t. i. kolektivnim spominom, potrdimo tudi naše lastne spomine in jim damo neko trajno vrednost. Njihova pripoved je prilagojena spominu celotne skupnosti, saj »so spomini hkrati strukturirani z jezikom, z učenjem ali opazovanjem, s kolektivnimi idejami in izkušnjami, ki jih delimo z drugimi« (Brumen 2001: 24), kar posledično povzroča manjše razlikovanje med osebnim in kolektivnim spominom (Lowenthal 1985: 196). Vendar doživljajo drugi pripovedovalčeve spomine na drugačen način kot sam pripovedovalec. Zapomnjena vsebina je edinstvena, vključuje minute in intimne detajle preteklih dogodkov, odnosov in občutkov (prav tam: 194–195).

Pri vnovičnem spominjanju preteklega dogodka, ki je v nas pustil notranje sledi, t. i. »spominske sledi« (Poole 2008: 151), ki nam omogočajo kasnejše aktiviranje in delujejo kot neprekinjen most nad časovnim prepadom (povezujejo sedanjost in preteklost),

⁸² Halbwachs pojasnjuje, da četudi se skozi mesto sprehajamo sami, se na določenih krajih, ob znamenitostih, parkih, trgovinah vedno spominjamo, kaj so nam o teh mestnih posebnostih povedali ali napisali npr. zgodovinarji, arhitekti, urbanisti, poslovneži itn. Zato »za vse te okoliščine ne morem reči, da sem bil v njih sam, da sem razmišljal sam, to pa zato ne, ker sem se v mislih postavil v to in to skupino, tisto, ki sem jo sestavljal z arhitektom /.../ slikarjem, geometrom /.../ ali romanopiscem. Drugi ljudje so imeli spomine skupaj z menoj. Še precej več, pomagajo mi, da si jih prikličem /.../ se obrnem k njim, v trenutku se postavim v njihov zorni kot ...« (Halbwachs 2001: 25).

se je treba zavedati, da se spomin aktivira v sedanjosti, ki je prepletena z drugimi vrednotami, potrebami, željami, kot je bil trenutek zapomnjenja. Vnovično spominjanje je namreč odvisno od sedanjih potreb in namenov. To nas prisili v selekcijo, preoblikovanje preteklosti in njeno prilagajanje sodobnim zahtevam. Tu ne smemo prezreti dejanja pozabljanja (zatiranje ali brisanje spomina), ki priznava, da obstajajo spomini, ki niso ravno dobri in so zato neustrezni. Obenem pozabljanje omogoča klasificiranje in urejanje spominov oziroma njihovo preoblikovanje z nenehno revizijo. S tem koncept spomina oziroma proces pomnjenja ni preprosto način priklica preteklih izkušenj, ampak kompleksen in kontinuiran proces pogajanj in bojev med tem, kaj bo vnovič zapomnjeno in kaj pozabljeno (prim. Harrison 2008: 6; Smith 2006: 58). James Wertsch poudarja, da je spominjanje aktiven proces, v katerem je preteklost kolektivno ali individualno ne-prestano izpogajana in reinterpretirana, ne nujno skozi sedanje izkušnje, temveč tudi iz potreb sedanjosti. Zato sedanjost neprestano piše pomene preteklosti; skozi spomine in zgodovino se konstruira povezava med preteklostjo in sedanjostjo (nav. po Smith 2006: 58). To ne pomeni, da preteklost ne vpliva na sedanjost, ampak so ti vplivi razumljeni in preoblikovani skozi dominanten diskurz današnjega dne. Zato spomin pravzaprav predstavlja medijsko akcijo spominjanja, ki je sama po sebi vključena v proces oblikovanja pomena (prav tam: 59). Tako je naše skladišče natančnih spominov v neprestanem toku, v neprestanem neopaznem spreminjanju; novi spomini se nenehno dodajajo, stari pozabljajo, nekateri dvigajo na površje sedanjega zavedanja, drugi potopijo pod zavedno noto (Lowenthal 1985: 194). S starostjo posameznika se akumulirajo, in čeprav so nekateri za vedno izgubljeni in drugi spremenjeni, je mogoče v spomin priklicati mnogo stvari, njihov priklic raste s širino življenja, ki se dopolnjuje z mnogovrstnimi izkušnjami.

V kontekstu raziskovanja zgodovine načina življenja lokalnih skupnosti imamo opraviti s kolektivnimi spomini, ki se jim do nedavnega ni posvečala večja pozornost. Spoznanje njihovega pomena pri raziskovanju družbe in njegovih nosilcev se je začelo po prevodu Halbwachsovega dela *La mémoire collective* (1952) v angleški jezik leta 1980 in 1992 oziroma s konceptualizacijo interdisciplinarnega študija *Social memory studies* (o tem več Olick and Robbins 1998, nav. po Olick 2008: 25).⁸³ V desetih letih se je po ugotovitvah mnogih avtorjev (Olick 1998; Misztal 2003; Smith 2006; Poole 2008) izredno povečalo zanimanje za preučevanju kolektivnega spomina, kar nam narekujejo tako številna dela, mednarodne konference, ne nazadnje tudi nove strokovne in znanstvene revije.

Pomen Halbwachsovega dela je poleg uveljavljanja samega koncepta kolektivnega

⁸³ Barbara A. Misztal poudarja, da se je koncept spomina v socialnih znanostih oblikoval s »komemorativno vneto« v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja, povezano z nekaterimi obletnicami, kot je bila petdeseta obletnica konca druge svetovne vojne, s povečanim interesom raziskovanja spomina v etničnih skupnostih, pri oživiljenju debate o holokavstu in ob koncu hladne vojne, ki je prinesel eksplozijo prejšnjih zatrtih spominov. Poleg tega se je povečala vloga filmov, ki prikazujejo nekdanji način življenja, in vloga krajev spomina za turistične namene in ustvarjanje dediščine. Hkrati se je razširilo pisanje avtobiografij in ponovno ocenjevanje nacionalnih preteklosti in kultur v novih demokratičnih deželah Vzhodne Evrope, Južne Amerike in Južne Afrike, kjer se je začelo javno debatirati o preteklih nacionalnih napakah (Misztal 2003: 2).

spomina⁸⁴ v konfrontaciji do individualnega spomina in zgodovine tudi v opozorilu na pomembnost vloge sedanjosti. Ker je spomin vedno podrejen potrebam (pre)oblikovanja ali utemeljevanja in poudarjanja identitete v sedanjosti, je zato nujno selektiven. Kolektivno je legitimiran s tem, da opravlja pomembne skupne interese in percepcije kolektivne identitete. Poveže kolektivno skupnost, ji da stabilnost in kontinuiteto (gl. Halbwachs 2001: 93). Med člani kolektivne skupine je posredovan in preoblikovan s komemoracijami in drugimi slavljenji oziroma spomini. Vloga spomina pri zaznamovanju kolektivne izkušnje določene skupnosti ima pri integraciji članov in oblikovanju kolektivne identitete izreden pomen. V vaški skupnosti Komen je tak pomemben dogodek, ki vsako leto poveže večino starejšega prebivalstva vasi, spomin na požig vasi med drugo svetovno vojno in izgon prebivalstva v begunstvo na Bavarsko.

Vas Komen in tri sosednja naselja (Divči, Tomačevica in Mali Dol) so bili požgani 15. februarja 1944. Šlo je za maščevanje nemških vojakov za napad partizanskih enot na nemška vozila v predelu Dovce med Komnom in Branikom. Vasi so bile požgane, krajanji pa deportirani v Nemčijo, natančno v Neumarkt na Bavarsko. Nekateri so med izgnanstvom živeli na okoliških kmetijah in v stanovanjih lastnikov tovarn, kjer so delali, starejši in bolni pa v tamkajšnjem taborišču. Po osamosvojitvi Slovenije so preživeli krajanji ustanovili krajevno organizacijo Društva izgnancev Slovenije 1941–1945, ki je začela intenzivneje delovati leta 1994. Kot je v pogovoru pojasnil takratni predsednik Emil Švara, so se večje aktivnosti začele s pripravami na petdeseto obletnico požiga vasi, saj je spoznal, da je bil takratni svet krajevne skupnosti zaradi spreminjanja zakona o novih občinah nekoliko pasiven in je grozilo, da obletnica požiga ne bo obeležena. V vasi so sicer vsako leto pripravili proslavo, vendar si je kot predsednik želel, da bi ob jubilejni obletnici zapisali spomin krajanov na doživeto izkušnjo.

Takrat sem dal to pobudo in so nekako preložili, ker sem bil pobudnik, tudi name, da sem vodu ta pripravljalni odbor za to slovesnost, ki se je potem zgodila naslednjo leto 1994. Takrat sem v ta odbor pridobil tudi Ivanko Uršič, kot zgodovinarica, sem smatru, da nam bo precej pomagala. Pole ona je še sama, ko je vidla, kako so se te stvari postavljale, je še pridobila Dorotejo Kraljevo [Dorotejo Jazbec, por. Božič– op. avt.], da so one dve skupej pripravile ta zbornik 'Iz požganih domov v izgnanstvo'.⁸⁵

I. Uršič in D. Jazbec sta zbrali in objavili pričevanja o izkušnjah izgnancev v Nemčiji in uredili kroniko župnika Viktorja Kosa, ki je Komence spremljal v izgnanstvo. Vloga župnika Viktorja Kosa in kaplana Mirka Rennerja je bila za izgnane krajane izredno pomembna, saj sta skupaj s župljani odšla v izgnanstvo in tam mnogim pomagala preživeti. Zaradi tega so se člani Krajevnega društva Izgnancev Slovenije 1941–1945 odločili,

⁸⁴ Po Rossu Pooleju se je koncept kolektivnega spomina oblikoval v času t. i. neliterarnih družb, ki so svojo preteklost bolj ali manj spoznavale preko prakse spominjanja. Z razvojem literature se je tem praksam oporekalo in končno so bile odstranjene z zgodovinsko disciplino. Vendar, kot poudarja avtor, je v današnjem svetu množičnih občil praksa, s katero je bil kolektivni spomin konstruiran, zelo različna od tiste v neliterarnih družbah (Poole 2008: 150).

⁸⁵ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

da bi bilo prov, da se na nek primeren način obeleži dekana Viktorja Kosa, in smo uspeli tudi postaviti to spominsko ploščo na sedanjí sedež županstva Občine Komen in obenem smo si tudi zadali nalogo, da bomo v tistem letu šli po petdesetih letih prvič organizirano v Neumarkt. To je dalo neke nove spodbude, ker prej nismo vedli, o marsikateri zadevi smo dokončno izvedeli.⁸⁶

V naslednjih letih so se srečanja s prebivalci Neumarkta in sosednjih vasi ponovila. Krajevna organizacija je v naslednjih letih izvedla še nekaj pomenljivih prireditev. Leta 1995 je ob obisku župana Neumarkta in nekaterih drugih nemških gostov z župnijo Komen pripravila odkritje plošče kaplanu Mirku Renerju. Leta 1997 je skupaj z Občino Komen pripravila slovesnost ob petdeseti letnici delovanja anglo-ameriške zavezniške vojaške uprave v coni A, h kateri je od leta 1945 do leta 1947 spadal tudi Komenski Kras. Na slovesnosti, na katero so povabili veterane ameriških in britanskih zavezniških enot, so se zavezniškim vojakom zahvalili za pomoč, ki so jo v hrani, obleki, posteljnini, zdravstvenih storitvah in predvsem pri obnovi požganih domov nudili prebivalcem vasi Divči, Komen, Mali Dol, Tomačevica in Štanjel. Ob tej slovesnosti so britansko-ameriškim zaveznikom odkrili spominsko ploščo. Sodelovali so pri obnovi zanemarjenih in poškodovanih pokopališč iz prve svetovne vojne. K temu jih je po besedah takratnega predsednika spodbudilo:

Ker smo bili po petdesetih letih v Neumarktu, v tem mestu, kjer smo bili internirani, smo tem videli, da so naši rajniki pokopani na vojaškem pokopališču. Kot vidimo iz pričevanj Viktorja Kosa, so bili naši preminuli pokopani ob civilnem pokopališču. Po vojni, ko so urejali to pokopališče, ki je prej služilo predvsem za ruske in druge ujetnike, na isto pokopališče so prenesli posmrtné ostanke tudi naših izgnancev, ki so umrli v Neumarktu in okolici. To t. i. vojaško pokopališče me je spodbudilo, ko sem razmišljal, da na Krasu, saj na tem delu Krasa, je še trinajst vojaških pokopališč iz prve svetovne vojne in so bile več al men vse zanemarjene. Zato sem smatru, da je prov, da izgnanci, glede na to, da je to pokopališče v Neumarktu urejeno, da lahko nekaj naredimo. In smo se pole v odboru organizirali.⁸⁷

Vzpostavili so stik z avstrijskim veleposlaništvom v Ljubljani, ki jih je povežalo z organizacijo Avstrijski črni križ, ki skrbi za pokopališča iz prve svetovne vojne. Želja izgnancev, predvsem pa takratnega predsednika komenske krajevne organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945, je bila, da bi avstrijska vojaška pokopališča uredili podobno, kot so urejena v Italiji, saj »če gremo pogledat na Nabrežino ali na Prosek ali pa v kakšen drugi krey, vidimo, da tam, ki ni bilo tega zanemarjanja, tudi zanalašč uničevanja, da imajo ta pokopališča drugačen izgled kakor te, ki so na Krasu v Sloveniji«. ⁸⁸ V naslednjih letih so bili pri obnovi avstro-ogrskih vojaških pokopališč iz prve svetovne vojne zelo uspešni, saj so ob pomoči kraških občin uspeli, da je v letih 1998 – 2003 Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve obnovilo največje vojaško pokopališče na

⁸⁶ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

⁸⁷ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

⁸⁸ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

Člani komenske krajevnice organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 na pokopališču v Neumarktu na Bavarskem, kjer so pokopani krajanji Komna, Divč, Tomačevici in Malega Dola, umrli v času izgnanstva v drugi svetovni vojni. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Krasu v Gorjanskem, v naslednjih letih pa še pokopališča na Brjah pri Komnu, Dutovljah in Sežani.

Ob šestdeseti obletnici požiga navedenih vasi leta 2004 je komenska krajevna organizacija Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 pod vodstvom predsednice Sabine Godnič organizirala zgodovinsko-fotografsko razstavo *»Naših 60 let«; kulturni, gospodarski in družbenopolitični razvoj v vaseh Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevici*, ki sva jo strokovno pripravili z zgodovinarico Ivanko Uršič. Društvo še vedno nadaljuje tradicijo vsakoletne priprave proslave, namenjene spominu požiga vasi, na dan 15. februarja. Po pripovedovanju krajanov je komemoracija ob dnevu spomina na požig vasi pomemben vaški dogodek, kar se je nekdaj kazalo v udeležbi na proslavi, ki jo pripravljajo skupaj z Osnovno šolo Komen. Udeležba na komemoraciji v zadnjih letih upada: na eni strani je čedalje manj starejših, ki so bili priča dogodkom, na drugi strani pa mlajše generacije temu prazniku oziroma spominu na požig Komna pripisujejo manjši pomen.

Za razliko od zgodovinopisja, ki naj bi interpretiralo natančno podatkovno opredelitev preteklih dogodkov, je za kolektivne spomine značilno, da navadno nimajo koledarske natančnosti, spominjajoči se datumi so pogosto netočni, nerazločni ali kalejdoskopski; zadostuje že opredelitev »prejšnji dan« ali »dolgo tega«. Zopet priklicani spomini so

redko zaporedni, saj jih lociramo glede na vnovič priklicane asociacijske dogodke. Poleg tega nove izkušnje neprenehoma spreminjajo miselno shemo, ki preoblikuje, kar smo si prvotno zapomnili. Shranimo bolj ali manj isti material, vendar dodamo nove izkušnje in dognanja, ki spremenijo pomen in pomembnost. Še več, kot pojasnjuje Lowenthal, vsaka priložnost spominjanja in naracije spremeni spomin, saj z novo naracijo ne spremenimo starega, temveč kreiramo novo (Lowenthal 1985: 209). Druge spremembe so podedovane z zrelostjo, staranjem in generacijsko premestitvijo. Danes se krajani komna in sosednjih vasi ob proslavljanju 15. februarja ne spominjajo le požiga vasi, temveč tudi samega razvoja vasi po tragični usodi, kar je pokazala že zamisel članov komenske Krajeвне organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 za razstavo »*Naših 60 let»; kulturni, gospodarski in družbeni razvoj v vaseh Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevica* leta 2004. Poleg tega se ob obletnici že pojavljajo nove diskusije o vzrokih za požig vasi. Do pred nekaj let je bila v javnosti znana razlaga, da je šlo le za maščevanje nemških in italijanskih vojakov za akcijo Južnoprimorskega odreda, ko so njegovi borci 2. februarja 1944 v kraju med Komnom in Branikom (v Dovcah) napadli nemško in italijansko kolono tovarnjakov. Po diskusijah, ki so v javnost prišle šele pred nekaj leti, sicer povezano tudi s spremembo politične strukture, so za požig vasi v Dovcah krivi drugi, bolj tragični dogodki.

Podobno poudarja tudi Young, ki pravi, da spomin ni neposredno posredovan od generacije do generacije, temveč se v mislih vsake generacije pretopi, vsaka predstavitev (v obliki slavljenja, komemoracije) ali akt komunikacije ali pomnjenja doda novo patino pomena. Pri tem niso le kreirani in izpogajani novi skupni družbeni pomeni za komemorirane in pripovedovane spomine, proces vpliva tudi na sprejemnike, slavljence in druge vključene v to kulturno dogajanje. To ne prinaša neresničnosti ali napačnosti individualnih ali kolektivnih spominov, temveč pomeni, da so spomini, pomnjenje in pozabljanje kulturni proces kreiranja pomena (nav. po Smith 2006: 64). Spomin ima za razliko od zgodovine intimen odnos do sedanjosti skozi osebne in kolektivne akcije pomnjenja. V nasprotju s profesionalno zgodovinsko naracijo ima posebno čustveno moč, ki se odraža prav pri materialnih reprezentacijah (npr. obisku koncentracijskih taborišč oziroma kot v primeru komenske krajeвне organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 v večkratnem obisku krajev, kjer so krajani prebivali v izgnanstvu). Ti spomini posamezniku in skupnosti (v tem primeru skupnosti izgnancev) omogočajo občutek individualne oziroma kolektivne identitete (identitete izgnanca).

Pri raziskovanju družbene vloge dediščine so ključne kulturne prvine iz preteklosti, ki utelešajo kolektivni spomin. Barbara A. Misztal poudarja, da so spomini ljudi oblikovani s pomočjo kulturnih artefaktov, kot so filmi, spomeniki, statusi, spominki itn. Uteleseni so tudi v redno ponavljajočih se praksah, kot so slavljenja, komemoracije, festivali in drugi rituali (Misztal 2003: 13). Za Pooleja so socialni objekti pomembni kot kulturni spomini ne samo zato, ker so historični ostanki, temveč zato, ker ima del njihovega pomena referenco na določen vidik preteklosti – na človeka, dosežek ali kaj podobnega. Socialni objekt (npr. koncentracijsko taborišče ali spomenik NOB) oblikuje vidik socialnega spomina, pri čemer je oziroma bi morala biti referirana preteklost (življenje

Obnovljeno avstro–ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Gorjanskem. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2005.)

v taborišču ali boj v drugi svetovni vojni) skupna dediščina vsem članom skupine. Za razliko od individualnega spomina, ki je zasnovan na izkušnjah in spominskih sledih, utelešenih v posamezniku, je kolektivni spomin zasnovan na objektih in praksah (obiskovanju krajev internacije) ter je stvar interpretacije širše skupnosti oziroma politike (Poole 2008: 151).

S pomenom socialnih objektov oziroma artefaktov, ki skupnostim predstavljajo mnemotehnična sredstva priklica kolektivnega spomina, se je ukvarjal tudi John Urry. V članku *How Societies Remember the Past* (1996) se je med drugim spraševal, kako so se skozi čas spreminjali načini spominjanja, zlasti kako so se procesi kolektivnega zapomnjenja spremenili v sodobnem svetu, kjer so nacionalne meje bolj in bolj prepletene z vedno hitrejšimi tokovi podob, informacij, idej in ljudi. Kot pojasnjuje, je ob razumevanju, da je le sedanjost resnična, medtem ko sta preteklost in prihodnost umišljeni oziroma reprezentirani preko socialnih praks, tudi spomin utelešen v človeških telesih in modernih napravah za shranjevanje in pridobivanje informacij, kot so fotografije, tiski, abeceda, sezname, magnetofonski trak, podatkovne baze itn. Poleg tega so spomini organizirani okoli različnih artefaktov, npr. sob, stavb, pohištva in objektov, ki prikličejo spomine pogosto v oblikah, ki so nepredvidljive in razdiralne. Spomini so utelešeni v artefaktih, ki za vsakega posameznika lahko predstavljajo različne pomene.⁸⁹ Vsak objekt,

⁸⁹ Na primer neka stavba ima lahko za njene prebivalce drugačne pomene, kot ji jih pripisuje arhitekt. Celó

kraj ali območje, ki ga domačini, obiskovalci ali raziskovalci vrednotijo oziroma spoštujejo, hkrati na različne načine »berejo« oziroma razumejo (gl. še Macdonald 1996). Med glavnimi nameni razstav in drugih uprizoritev je tudi vzbuditi spomine, ki so lahko osebni ali pa se nanašajo na skupnost, kjer se je nekdo rodil ali odraščal; osredotočajo se na obsežne kolektivne interese, kot so razredni, spolni, generacijski, etnični itn. Namen teh razstavljenih artefaktov ali uprizorjenih podob je povezati sedanost in preteklost. Poleg tega spominjanje lahko povzroči razmišljanje o tem, zakaj se določene kolektivne sanje niso realizirale; odpre možnosti razglabljanja, kaj bi lahko bilo, ali kako bi se lahko dogodki, odnosi ali kariera različno odvijali. Tako glavni cilj obiskovanja muzejev in dediščinskih krajev ni le izkusiti arteficialno zgodovino, temveč tudi vzbujati osebne in kolektivne spomine (Urry 1996) in nadaljnja razmišljanja in raziskovanja. S tem lahko delno razložimo tudi pomembno raziskovalno akcijo krajanov Komna leta 1995, ko so po petdeseti obletnici požiga vasi na pobudo takratnega predsednika komenske krajevne organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 najprej zapisali spomine interniranih krajanov in objavili kroniko takratnega župnika Viktorja Kosa, čez leto dni pa v okviru andragoških študijskih krožkov nadaljevali raziskovanje lokalne zgodovine in izdali drugo zgodovinsko knjigo *Komen skozi čas in običaje* (1996). Oblikovana sta bila dva študijska krožka, ki sta se ukvarjala z zgodovino Komna in kraškimi šegami in navadami. Študijski krožek *Komen skozi čas*, ki ga je vodila Alenka Kariž, je zbiral materialne in pisne vire o kraju, kar je za člane krožka predstavljalo velik izziv, saj so bili vsi pisni viri uničeni ob požigu vasi. Člani drugega krožka *Običaji na Komenskem Krasu*, ki ga je vodila Erna Stantič, so zbrali podatke o šegah in navadah ob večjih cerkvenih praznikih ter podatke o nastanku in razvoju cerkva na komenskem območju. Strokovno je krožkoma pomagala zgodovinarka iz Komna Ivanka Uršič, sodelavka Pokrajinskega arhiva iz Nove Gorice. Krožek *Običaji na Komenskem Krasu* je zbral tudi gradivo o komenski narodni noši, ki so jo razstavili na zaključni razstavi (junija 1996), na kateri so med drugim predstavili izdano publikacijo. Istega leta je danes pokojni vaščan Jože Volčič za javnost odprl zasebno zbirko starih razglednic iz Komna. Zbirka je dragocen zgodovinski vir prav zaradi skromnih zgodovinskih virov o Komnu. Danes je zbirka v lasti sina pokojnega zbiratelja.

K izpolnitvi želje, da bi krajan Komna in okoliških vasi raziskovali lokalno zgodovino in pisali o njej, so botrovali tudi drugi dogodki, npr. finančna pomoč na novo ustanovljene Občine Komen, ki je potrebovala občinska protokolarna darila, možnost vodenja andragoškega študijskega krožka, kar sta prevzeli vaščanki, ki sta zaradi tranzicijskih težav izgubili službo, in večji posluh lokalnih podjetij, ki so s finančnimi sredstvi pomagala pri izdaji publikacij. Ob javnem odprtju zasebne zbirke starih razglednic pa sta se med krajan razširila diskusija in razmišljanje o mogoči današnji vizualni podobi vasi Komen, če ne bi bila požgana. V okviru lokalnega diskurza sta nastali tudi dve seminar-ski nalogi: *Komen skozi čas na starih razglednicah* (Fakin 1997) in *Kulturni, gospodarski in politični utrip Komencev v drugi polovici 19. stoletja* (Štolfa 2000).

zapuščene stavbe lahko puščajo sledi in oživijo spomine, sanje in mite prejšnjih obdobj.

Kolektivni spomini tako predstavljajo oporo pri ohranjanju avtentičnih sledi preteklosti, v predmetih utelešeni spomini pa pomagajo skupnostim zapomniti si njihovo preteklost in jo vključiti v sedanjost. Predmeti ali območja z utelešenimi spomini predstavljajo mnemotehnične stvari, simbole ali ikone, ki so lahko »prebrani« oziroma raziskani in reprezentirani širši javnosti s strani arheologov, zgodovinarjev, etnologov, antropologov in drugih raziskovalcev, lahko pa jim pomembno vrednost podeli sama lokalna skupnost, ki v sodobnem času aktivno sodeluje pri oblikovanju vaše dediščine. Kot vrsta materialnih ostankov, ki so vključeni v strokovni diskurz o dediščini, lahko predmeti ali območja postanejo tudi znaki opredeljevanja človeških izkušenj v določenih vaških skupnostih, kar posledično vključi javnost v upravljanje z dediščino (Harrison idr. 2008: 6). Utelešenje spomina skozi materialno dediščino tudi pomeni, da so objekti lahko zbrani, ohranjeni, izgubljeni, uničeni ali obnovljeni. Ker so spomini utelešeni v materialnosti, so prepričljivejši in močnejši. Sogovornica iz Štanjela, ki je podedovala staro hišo po svojih starših oziroma starih starših, je povedala:⁹⁰

Enga INRI-ja [križ s podobo Kristusa – op. avt.] imam gor na vratih na hodniku. Ves čudež je tist INRI, dokler bom jaz živa, ne bo dol z vrat šel, zaradi tega, ker to je moj prvi spomin na nono. Ko sem prišla [na obisk k noni v Štanjel – op. avt.], mislim, da sem imela štiri leta, in se spomnem, ko me je nona dvignila v naročje, ker pri nas doma ni bilo INRI-jev, on je bil na vratih in verjetno sem mogla vprašat, kaj to je. Ta pogled tistih vrat in INRI-ja ga imam še zmeraj. To je tisto, kar začne vleč.

Pomembno je prav spoznanje, da je vsak spomin izpogajan in da se spreminja. V določenem trenutku sogovornica ob križu razmišlja o svoji babici, v drugem kontekstu pa o pomenu križa na notranjih stenah bivalnih prostorov. Pogajanje poteka v specifičnih poljih, prostorih ali s posebno materialno oporo, ko predmete, veččine in druge prakse označujemo kot dediščino. Pogajanja oziroma diskurzi se nanašajo na vrednote, pomen in ideologije reprezentacije, ki so ključnega pomena pri sestavljanju individualnih in skupinskih povezav s preteklostjo, občutku kontinuitete in identitete. Čedalje večje število organizacij, društev in aktivnih vaških skupnosti, ki si v sodobnem času prizadevajo ohranяти, raziskovati in predstavljati kulturno dediščino, je tako izraz sodobne potrebe po pogajanjih o socialni identiteti in pomenih, ki jih predmeti utelešajo. Lahko pa se v tem kaže prizadevnost in možnost državljanov, da ob nacionalni zgodovinski naraciji zapišejo tudi lokalne zgodovine, ki so bile v prejšnjih političnih strukturah in vrednotah (npr. obdobju kolonializma, socialistične Jugoslavije) s strani nekaterih državnostvornih institucij prezrte, neraziskane oziroma pozabljene,⁹¹ spremembe politične strukture pa

⁹⁰ Sogovornica (roj. 1950) ima v Štanjelu svoj drugi dom. Intervju: 4. avgust 2007.

⁹¹ Misztalova pojasnjuje, da je pozabljanje nujna prvina konstruiranja spomina ravno - tako kot pisanje zgodovinske naracije nujno vključuje eliminacijo določenih prvin. Na vlogo pozabljanja pri konstruiranju nacionalnih identitet je opozoril Ernest Renan, ki je leta 1882 vztrajal, da zahteva kreacija nacije kreativno uporabo preteklih dogodkov. Poudarjal je, da obstoj nacije ni samo v tem, da imajo člani mnogo skupnih stvari, temveč tudi v tem, da so določene stvari pozabili. Da bi zagotovili nacionalno kohezijo, je nujno treba pozabiti dogodke, ki predstavljajo grožnjo skupnosti, in se spomniti herojev in slavnih dni (nav. po Misztal 2003: 17).

Del članov študijskega krožka »Komen skozi čas« leta 1996 pri svojem raziskovalnem delu. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Voditeljici andragoškega študijskega krožka Erna Stantič in Alenka Kariž ter pokojni zbiratelj starih fotografij Jože Volčič na zaključni razstavi leta 1996. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

so obudile možnosti vnovičnega raziskovanja. Na Komenskem Krasu do pred nekaj desetletji niso posvečali večje pozornosti lokalni zgodovini, javnemu obujanju starih, s cerkvenim koledarjem povezanih ritualov, poudarjanju pomena ljudskih pesmi in narečij, kot to počnejo danes, kar nam nazorno kažejo že aktivnosti Osnovne šole Komen in posameznih vaških skupnosti. Ko sem bila učenka te šole (1984–1993), se nismo niti pri pouku zgodovine niti pri interesnih dejavnostih ukvarjali z lokalno zgodovino, medtem ko se začne v devetdesetih letih 20. stoletja zgodovini posameznih naselij posvečati večja pozornost (npr. projekt kamnite dediščine, projekt Križem kražem po Komenskem Krasu in drugi). Delno je to povezano s spremenjenim učnim načrtom, novim vodstvom in možnostjo prijavljanja k raznim projektom, ki favorizirajo raziskovanje lokalnih značilnosti. To ne pomeni, da takratne generacije nismo poznale življenja naših prednikov, vendar smo ga spoznavale v pogovorih s starši in starimi starši, torej po ustnem izročilu, ne pa iz zgodovinskih knjig ali šolskega kurikuluma. Velja pa poudariti, da je osnovna šola vedno sodelovala pri pripravi krajevnih proslav, npr. za 15. februar, in s pripravo nastopov oziroma z udeležbo na proslavi delno vplivala na ohranjanje krajevné zgodovine. Pri beleženju svoje lokalne zgodovine velja izpostaviti tudi Vaško skupnost Sveto, ki je leta 1996 dobila svoje prvo knjižno delo *Sveto, Puntarska vas na Krasu*. Izšla je izpod peresa štirih domačih vaščanov, Marice in Ivana Lozej, Bojane Kermolj in Nade Lozej, ki so predstavili nastanek in razvoj vasi, njeno soočenje s prvo svetovno vojno, zgodovino NOB v drugi vojni in čas po njej. Po strokovnem nasvetu zgodovinarke iz Goriškega muzeja Slavice Plahuta, ki so jo avtorji, ki po poklicu niso bili zgodovinarji, prosili za strokovno pomoč, so zgodovinskemu delu dodali še del o kulturnih znamenitostih, predvsem cerkve, bližnje starodavne lipe, vaških vodnjakih in drugih arhitekturnih posebnosti. Ob predstavitvi zbornika so pripravili razstavo domačih starih predmetov, ki je bila po mnenju organizatorjev zelo uspešna. Soorganizatorka je pojasnila:

Tisti prostor je bil trikrat premajhen za to, kar smo mi dobili. Ne bom rekla, da je blo ne vem kako strokovno, smo to laiki delali, zbrali smo po namenu, po zgodovinskem obdobju. Eno nit smo najdlji, tako da je blo na mestu, da si lahko pogledu. Sprva ko smo hodili naokrog, je blo: 'Ne dam, ker ne boste več prinesli nazaj.' Ma potem, ko je eden prinesel, drugi, tretji, je bilo groznega. Mi je žal, da ne bi kaj takšnega ponovili. Pod vsakim predmetom smo napisali, čigavo je, kaj je. Pomagali so nam tudi starejši, kako bi to Kraševko oblekli. Nardili smo tudi Kraševca. Prostor je bil premajhen. Imajo ljudje še dosti doma.⁹²

Kot navaja Smithova, je kolektivni spomin, ki se vzdržuje v določeni manjši skupnosti (vaški, regionalni, etnični), sicer močno pogojen z »uradno« državno zgodovinsko naracijo (v tem primeru z zgodovino druge svetovne vojne), ki jo pripadniki skupnosti spoznavajo z izobraževanjem v šolah, iz občil in knjig, od političnih strank in ideologij, vendar ima po drugi strani lokalna preteklost nezamenljivo vlogo pri oblikovanju skupinske zavesti. Po Halbwachsu ima vsak kolektivni spomin za svojega nosilca časovno in prostorsko natančno določeno in omejeno skupino, ki ga vzdržuje (Halbwachs 2001: 87).

⁹² Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

Poole pri tem izpostavlja, da ima kolektivni spomin določene kvalitete mita in zgodovine; podaja zgodbe, ki si jih delijo člani skupine, s katerimi se identificirajo, vendar ima tudi kvalitete nacionalne zgodovine, saj podaja dejansko preteklost. Tako spomin ni bolj povezan z mitom, kot poudarja večina avtorjev, temveč je za Pooleja lociran med mitom in zgodovino, saj je tako kot zgodovina odprt za kritiko, popravljanje in spremenjanje. Zapomnjeni dogodki se premikajo od dejanske preteklosti do polja mitologije, polja, ki je zunaj zgodovine. Kolektivni spomin tako ni samo zbirka zahtev o preteklosti, temveč tudi vir skupinske identitete. Skupini v sedanjem trenutku omogoča možnost izražanja in pripovedi o boju in dosežkih, zmagi in porazu. S tem razlika med spominom in zgodovino ni toliko v vsebini, temveč v perspektivi; zgodovina je pisana v tretji, spomin pa v prvi osebi (Poole 2008: 159). V socialnem spominu posameznik nastopa kot nosilec dogodkov.

Skupinski spomin, ki je utelešen v preteklih prvinah, igra pomembno vlogo pri oblikovanju dediščine in posledično oblikovanju kolektivne identitete. Zato je pri razumevanju dediščine treba upoštevati tudi proces spominjanja in pomnjenja. Proces oblikovanja dediščine pospešijo ali spodbudijo socialni spomin. Če dediščino razumemo kot materialno in duhovno prvino, igra spomin vlogo kulturnega orodja (vira) pri interpretaciji določene naracije. Pri razumevanju dediščine kot socialne prakse (ugotavljanje, kakšen pomen ima kulturna prvina) pa je spomin vključen v pogajanja o pomenih, ki jih utelešajo prvine dediščine, in v raziskovanje vzrokov sprememb teh pomenov (Smith 2006: 64). To pomeni, da dediščina ni pasiven subjekt upravljanja in konservatorstva ali turističnega obiskovanja, temveč gre za aktiven proces, vključen v konstrukcijo in pogajanje o pomenih, ki jih imajo prvine dediščine oziroma jih pridobijo skozi spominjanje. Kolektivni spomini skozi akt pomnjenja in spominjanja pomagajo skupnosti oblikovati simbole, katerih pomen se oblikuje v skupnosti, kar nadalje omogoča medsebojno povezovanje njenih članov in generacij. Do tega lahko pride tako na nacionalni ravni kot v vaških skupnostih ali posameznih društvih. Proces ustvarjanja dediščine pa ne oblikujejo statičnega pomena in vrednot, temveč se pomeni in vrednote izpogajajo in nenehno predelujejo s procesi pomnjenja in spominjanja. Lahko so avtorizirani od države in uporabljeni v regulaciji ter vodenju občutka nacionalne kolektivnosti, lahko pa so oblikovani in predpisani v bolj omejeni populaciji in skupinah.

V tem smislu osnovna funkcija spomina ni ohraniti preteklost, temveč jo prilagoditi, obogatiti in jo uporabiti za potrebe sedanjosti. Poleg tega spomin ne le ohranja prejšnje izkušnje, temveč nam jih pomaga tudi razumeti. Spomini tudi niso določene refleksije preteklosti, temveč izbirne, selektivne rekonstrukcije, osnovane na poznejših dejanjih in percepcijah ter vedno spreminjajočih se kodih, s katerimi načrtujemo, simboliziramo in klasificiramo svet okoli nas. Kot zapiše Lowenthal, nam spomini ne omogočajo samo slediti, ampak tudi graditi na prejšnjem trudu, ne samo preživeti v današnjem svetu, temveč naše trenutke in dneve izboljševati z gosto tkanimi snopi časa (Lowenthal 1985: 210).

Dediščina in tradicija

V strokovni literaturi, vsakdanjih pogovorih in razumevanjih ima beseda tradicija mnogovrstne rabe, kar nakazuje na problematičnost njene opredelitve. Koren besede *tradicijs* izvira iz latinske besede *tradere*, kar pomeni prenesti, prenašati ali dati nekaj na drugo. Ne predstavlja oprijemljive stvari, temveč proces oziroma akcijo v specifičnem kontekstu (Jacobs 2004: 31). V 15. in 16. stoletju je v stari francoščini današnja angleška beseda *tradition* pomenila dejanje zapuščanja oziroma predaje kaj potomcem ali komu odstopiti materialne objekte. Razumljena je bila tudi kot akt zapustitve ali predaje nečesa ali celo kot ustna izročitev informacij. Od 17. stoletja dalje je bila stvarneje definirana kot »akcija prenosa ali zapuščanja nekomu različnih verovanj, pravil in običajev« (AlSayyad 2001b: 28). Od 19. stoletja je bila zopet bolj nerazločno pojmovana kot »dolgo osnovan in splošneje sprejet običaj ali metoda produkcije, ki ima moč zakona«. Postala je široko opažena zbirka verovanj in praks iz preteklosti (prav tam: 28). Po Edwardu Shilsu tradicijo predstavlja »kar koli, kar je preneseno ali zapuščeno iz preteklosti« (nav. po Thompson 1996: 91), David Gross pa jo v delu *The Past in Ruins: Tradition and the Critique of Modernity* (1992) predstavi kot »nekaj natančnega ali vrednega, kar je nekomu dano v zaupanje, pri čemer se od prejemnika pričakuje, da bo sprejeto obdržal v nedotakljivi in nepoškodovani obliki, vendar zunaj občutka obveze do darovalca« (nav. po Luke 1996: 114). S tem je tradicija pridobila karakter povezovalne avtoritativne tvornosti, ki je nekoč življenju dala pomen, namen in osnovo (Luke 1996: 114).

Slovenski etnološki leksikon (nadalje *SEL*) tradicijo opredeljuje kot izročilo (kar se v življenju skupin in posameznikov s prenosom skozi čas ohranja in ustali v daljšem obdobju) in proces prenašanja kulture (*SEL* 2004: 635), ki je nenehno podvržen spreminjanju, spremembe pa so skladne z gmotnimi, družbenimi in duhovnimi potrebami ter možnostmi, tudi cenzuro skupnosti. V prvem primeru tradicija označuje kulturne prvine (materialne, duhovne) ali skupke teh prvin, kulturne vzorce, načine življenja oziroma kulturo v celoti. Tradicija kot kulturni proces pa pomeni vzdrževanje sociohistorične kontinuitete. Marija Stanonik v članku Tradicijski vidiki slovstvene folklore pojasnjuje, da je tradicija temelj vsake zgodovine, brez nje bi ostal človek zgolj biološko bitje brez napredka in kulture (Stanonik 1990: 1710), saj je po njeni interpretaciji eden bistvenih razločkov med živaljo in človekom v njegovem spominu na doživete izkušnje (prav tam: 1709).

Podobno kot je tradicija definirana v slovenski etnološki literaturi, jo razumejo tudi Kraševci. Na vprašanje, kaj razumejo pod pojmom tradicija, so največkrat pojasnili: »običaji, šege, navade, ki izvirajo iz preteklosti in živijo še danes«, »kar se podeduje oziroma prenaša iz roda v rod in predstavlja neko pomembno stvar«, »ohranjanje in negovanje vrednot, šeg, običajev, katere skušamo živeti in prenašati na svoje potomce«.

Sogovornica iz Volčjega Grada⁹³ pa je pri pojasnjevanju definicije izpostavila, da je »tradicija bolj podvržena enemu procesu spreminjanja. Da se nekaj ponavlja po enem izročilu, ponavlja iz roda v rod, ampak se tudi novi elementi podajajo, stvari spreminjajo.« Zanimivo razmišljanje je podala tudi starejša sogovornica iz Sežane (rojena leta 1944), ki je odgovorila, da je tradicija »nekaj, kar je vedno bilo, in ko se več natančno ne spomniš, kako izgleda, malo improviziraš«. ⁹⁴ S tem vidimo, da so razmišljanja Kraševcev o tradiciji interpretirana v kontekstu njenega spreminjanja oziroma procesa, ki je podvržen spreminjanju in tako povezan tudi z improvizacijo in inovacijo. Ključna pri povezovanju tradicije z razvojem pa je prav inovacija oziroma kot je to s pomočjo linearnega razumevanja časa pojasnila sogovornica: ⁹⁵

Jaz mislim, da je inovacija nekaj, če gledam premico v razvoju, tradicija je tisti del zadaj, inovacija pa je tuki dol, ki pelje stvari naprej. Ampak mislim, da vsaka inovacija tudi v svoji osnovi, v razmišljanju človek mora pogledat, kaj je tisto za nazaj in kaj je bilo tisto nazaj slabo in kaj želi izboljšati in s tega ven inovira. Mislim, da inovacija brez tradicije ne more bit. V nobenem primeru. Mogoče, da ta tradicija bolj nazaj postaja bolj čustven element razmišljanja. Mogoče ta bližnja tradicija je tista, ki inovacijo vzpodbuja. Mislim, da ena brez druge ne moreta.

Čeprav razmišljanja krajanov Krasa, kaj razumejo pod pojmom tradicija, vsebujejo mnenja, da se tradicija spreminja in ni fiksna, zakoreninjena in nespreminjajoča se tvorba, pa določena dejanja, ki jih bomo spoznali v nadaljevanju, tega ne odražajo. To sicer ni značilno le za Kras, temveč tudi za ostale pokrajine Slovenije in širše, kar lahko pojasnimo z družbenozgodovinskim razvojem razumevanja pojma tradicije skozi čas.

Začetna ideja koncepta tradicije se je oblikovala v času moderne dobe in ni utelešala spremembe oziroma inovacije, temveč je bila tradicija »umišljena kot identifikacijsko dopolnilo modernosti« (Upton 2001: 298) oz. je identificirala njeno nasprotje. Z gospodarskim, kulturnim in socialnim vzponom zahodne družbe in s tem tudi humanistične znanosti so zahodne socialne teorije izoblikovale dihotomna koncepta tradicija – modernost; modernost kot »pozitivne novosti«, postavljene nad tradicijo in proti njej kot »negativni starosti« (Luke 1996: 110). Moderne družbe so sebi nasproten svet videle v tako imenovanih tradicionalnih družbah, tradicionalnem načinu življenja z relativno statičnimi šegami in navadami, verovanji, obnašanji, podedovanimi skozi generacije, in nespremenljivimi predmeti in dejanji v času in prostoru. Tradicija je bila videna kot »akumulacija starih običajev, povezanost s preteklostjo, brezpogojno sprejetje uporab in simbolov preteklosti, legitimacija kakršne koli uporabe preteklosti ali obdaritev preteklosti s kvalitetai svetosti« (Eisenstadt 1973: 9). Nadalje Eisenstadt poudarja, da je »vdanost nekemu resničnemu ali simbolnemu preteklemu dogodku, redu ali osebnosti« predstavljala poglavitno žarišča kolektivne identitete in hkrati »zarisovalca legitimnih meja ustvarjalnosti in inovacije« (Eisenstadt 1989a: 108) in tako utemeljevala temeljno

⁹³ Sogovornica (roj. 1960) ima na Volčjem Gradu drugi dom. Intervju: 11. november 2006.

⁹⁴ Intervju: 17. september 2008.

⁹⁵ Sogovornica (roj. 1950) ima v Štanjelu drugi dom. Intervju: 4. avgust 2007.

merilo družbene dejavnosti. Po Barbari A. Misztal je bila ustno prenašana tradicija sestavljena iz zbirke mitologij, seznama vladarjev, genealogij, legend in imen klanov, tako da je spomin, skozi katerega se je prenašala tradicija, ljudem omogočal zgodovinsko osnovo za obstoj etničnih skupin ali družin (Misztal 2003: 28, 29). Čeprav so se inovacije in spremembe v tradicionalnih skupnostih dogajale, so bile te majhne, in še to v rokah bogov in majhnega števila ljudi, ki so imeli vladarsko moč (Tuan 1989: 28). Koncept tradicije je navadno predstavljal stabilnost, zakoreninjenost v čas in prostor ter avtoriteto, neodvisno od individuumov in sprejeto brez vsake refleksije. Ker so bile tradicionalne družbe omejene pri izbiri, urejanju in oblikovanju svojih življenj, življenjskih prostorov in artefaktov, tradicija tudi ni vključevala kreativnosti in izbire, značilnih idealov modernih časov (prav tam). Življenje ljudi je bilo omejeno na lokalno okolje, lokalno klimo in socialnoekonomske dejavnosti, s katerimi so se ukvarjali. Živeli so v dokaj izoliranih skupnostih, v katerih so vzpostavili medsebojne socialne odnose, pri čemer se je tradicija ustno producirala v socialnih interakcijah v vsakdanjem življenju. S tem je bil vzpostavljen tudi odnos med generacijami in geografskim prostorom.

Z razvojem t. i. modernih družb pa se je ta odnos bistveno spremenil. Jane M. Jacobs pojasnjuje, da je modernost razumljena kot osvoboditev od predmodernega načina življenja, ko je človek postavljen v bolj neodvisen, racionaliziran in individualiziran svet (Jacobs 2004: 30). V času moderne dobe gre za nepreklicen propad vloge tradicije. Radikalni obrat se zgodi tudi pri zapustitvi pomena lokalnega prostora kot pomembnega življenjskega sveta, oblikovanega z družbo, ki temelji na interakciji iz oči v oči (angl. *face-to-face*). Zmanjša se pomen socialnih odnosov v lokalnem območju in vzpostavijo se odnosi zunaj lokalnega oziroma na t. i. lokalni in globalni ravni. Človek postane aktiven agent razumske izbire in avtoriteta ne živi več zunaj njega – v tradiciji, temveč znotraj njega – v njegovi lastni izbiri (Giddens 1991).

Nov pogled, označen kot postmoderni preobrat v drugi polovici 20. stoletja, je povzročil tudi refleksijo v razumevanju tradicionalnih in modernih družb ter njihovih medsebojnih odnosov, vzpostavljenih zaradi političnega boja, kulturne nostalgije, socialnega nadzora in moralnega kesanja (Luke 1996: 111). Kritiki modernističnih teoretikov so opozarjali, da je dosledno ločevanje na moderne in nemoderne oziroma tradicionalne družbe preveč togo in mehanično, saj obstajajo med enimi in drugimi številni prehodi, ki kažejo specifična družbena stanja, med katerimi bi težko odkrili družbo, ki je popolnoma moderna oziroma nemoderna, in da so se te teorije razvile zaradi podlega ahistoričnega in evropocentričnega gledanja (Rizman 1989: 9, 15). Zaradi refleksije začnejo nastajati novi termini, med njima tudi *detradicionalizacija* in *posttradicionalne družbe*, ki predpostavljajo preseganje v moderni družbi oblikovanih mnenj, da t. i. tradicionalne družbe niso izkusile pomembnih sprememb v kontrastu do modernih družb. Vendar je, kot pojasnjuje John B. Thomson, koncept detradicionalizacije viden le kot »novo vino v stari steklenici« (Thomson 1996: 89), pri čemer izpostavi, da termin detradicionalizacija navadno poudarja, da tradicija ni izginila iz modernega sveta, temveč se je njen status spremenil v dveh smereh. Prvič, postala je manj dogmatična, avtoritativna, gotova, zakoreninjena oziroma ni več razumljena kot nesporna resnica. V različnih oblikah lahko

preživi tudi v modernem svetu, kot na primer transformirana v vrsto fundamentalizmov, ki zavračajo zahtevo po diskurzivnih opravičilih in z zahtevo po doslednem in nedvoumnem upoštevanju načel svoje ideologije poskušajo vnovič zagovarjati neranljiv karakter tradicije (primer verski fundamentalizem). Druga razločevalna značilnost tradicije je relacija med spremenjenim statusom tradicije in procesom lastne identifikacije. Ker je tradicija v predmodernih družbah omogočala relativno stabilno ogrodje za izražanje lastnega jaza in je bila s tem ključna v procesu samoopredeljevanja, lahko tudi v sodobnem, globalnem svetu s poudarjanjem pomena lokalnih (vaških, regionalnih) identitet deluje kot zatočišče za individuum, ki se ne znajdejo v dobi radikalne negotovosti, ko se izgubljata občutka za prostor in čas (prav tam: 90).

Podobno je bila tradicija razumljena tudi v slovenskih etnoloških krogih. Po mnenju Marije Stanonik so v uvodniku prve številke *Traditiones* (1972), zbornika Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, tradicijo razumeli kot statično, okamnelo in kot ostalino (Stanonik 1990: 1711). V svojem razmišljanju o tradiciji Stanonikova izpostavi poglede mnogih tujih avtorjev, da tradicija vsebuje tako propadanje kot obnavljanje, tako improvizacijo kot selekcijo. Božidar Jezernik leta 1980 opozori,

da se na poti od ust do ust tradicija po vsebini in obliki lahko spremeni kakor odmev v začarani votlini. Tako tudi ustna tradicija ni nekaj statičnega, ampak prav nasprotno: je proces. In ker je proces, na njeno reproduciranje ne vplivajo samo pripovedovalci, temveč tudi poslušalci in okoliščine, v katerih se pripoveduje: ni vsaka pripoved za vsaka ušesa, niti ni vsaka priložnost primerna za vsako pripoved (Jezernik 1980: 50).

Z razvrednotenjem starih konceptov in podajanjem novih pomenov ter razumevanj je v mednarodnih znanstvenih poljih v okviru izpraševanj o koncu zgodovine, koncu velikih pripovedi in koncu nacije prišlo tudi do izpraševanja o koncu tradicije, kot so se leta 2000 spraševali na mednarodni konferenci *The End of Tradition?*, ki jo je organiziral *International Association for the Study of Traditional Environments (IASTE)*. Avtorji istimenskega zbornika poudarjajo (AlSayyad 2004a), da tisto, kar se je končalo, ni tradicija sama po sebi, temveč ideja tradicije kot glasnika avtentičnosti, kot shramba specifičnih kulturnih pomenov, kot krajevno osnovan in časovno postavljen koncept; kot statična avtoritativna legalnost in kot dediščina v lasti določene skupine ljudi. Novo razumevanje je bilo postavljeno v kontekst novih gospodarsko-družbenih sprememb, ki so jih na eni strani prinesli pozni kapitalizem in tržna logika kapitala ter na drugi transnacionalni premiki, ki so povzročili deteritorializacijo in hkrati relokalizacijo. Z detradicionalizacijo se je izgubila krajevno osnovana avtoriteta in nastala je kulturna homogenizacija, npr. globalna kultura, ki teoretično odpravi koncept tradicije, kot so jo razumeli v predmodernem času. Vendar je, kot nadalje pojasnjujejo avtorji, prav globalizacija povzročila nove pogoje za njeno pojavnost, postavila nove mehanizme za njen prenos in prinesla nove politične obveznosti za njeno predstavljanje. Pod vplivom globalizacije je bila tradicija preoblikovana in poživljena za tržne in identifikacijske namene. To se kaže v vedno večjem številu npr. trgovin z izdelki tradicionalne (domače in umetnostne) obrti, oživiljanju tradicionalnih predstav (obhodi pusta), krajevnih koreografijah in uprizoritvah

za turistično ponudbo (povorka kmečkih vozov na vaških veselicah), v nostalgijah, religioznih fundamentalizmi in drugih načinih, na katere se izkazuje kolektivna ali prostorska identiteta, ki se pojavijo kot obramba proti sodobnemu gospodarskemu vplivu zahodnega sveta oz. ekonomski globalizaciji.

Z razumevanjem tradicije kot nečim arhaičnim ali ostanki (kot stara šega ali naveda) se nove oblike pojavijo kot nekaj, kar ni dovolj avtentično oziroma kar sta Ranger in Hobsbawm označila za »izumljeno (umišljeno) tradicijo«, ko je demonstracija tradicionalnih pojavov ideološka in pogosto zgodovinsko neutemeljena. Kot poudarja Hobsbawm, »tradicije, ki se pojavijo in zahtevajo, da so stare, so pogosto dokaj sodobne v originalih in včasih izumljene« (Hobsbawm 1996: 1).⁹⁶ Ideja »umišljene tradicije« je nastala predvsem v okviru razumevanja vloge tradicije pri identifikaciji nacije, kar je splošen pojav oblikovanja in utemeljevanja nacij s strani politične moči.

Kot pojasnjuje Thompson, je z razvojem modernih družb sicer prišlo do postopnega zmanjševanja utemeljevanja tradicionalnih dejanj in vloge tradicionalne avtoritete, vendar je v drugih pogledih v modernem svetu tradicija obdržala svojo pomembnost, še posebno kot sredstvo oblikovanja pripadnosti in občutenja sveta. Pri tem pa je bila odločilno preoblikovana in je izgubila svoje sidrišče v časovno in prostorsko lokaliziranem življenju (npr. tradicionalne jedi, nekdanje značilne ob določenih večjih opravilih na kmetiji, se v sedanjem času v gostilnah ponujajo kot predjedi; to velja npr. za teranov toč – na maslu popražen pršut, zalit s teranom). To pa ne pomeni, da tradicije plavajo svobodno; nasprotno, nenehno so znova utelešene v novih odnosih in zasidrane v nove teritorialne oblike (Thompson 1996: 94), značilne za globalni svet. Thompson tudi poudari, da se je koncept tradicije preoblikoval, transformiral in morda celo okreplil zaradi večjega vpliva medijev. Z njihovim razvojem so individuumi sposobni doživljati dogodke, opazovati druge in se na splošno učiti o svetu – realnem in umišljenem –, ki se razprostira onstran sfere dnevnih srečanj. S tem so bolj vpeti v mreže komunikacij in oblike interakcij, ki so več kot interakcije iz oči v oči (*face-to-face*). Uporaba tehnoloških medijev (papirja, električne žice, elektromagnetnih valov) omogoča prenos informacije in simbolne vsebine individuumu, oddaljenemu v prostoru, času ali obeh kategorijah. Te informacije tako vzpostavljajo relacije med individuumi, ki si ne delijo iste prostorskočasovne povezave, vendar se za razliko od tradicionalnih povezav, pri katerih so se informacije prenašale z dialogom med dvema osebam v istem prostoru in času, prenašajo enostransko preko monologa. Kot nadalje poudarja Thompson, ustno prenesena tradicija še vedno

⁹⁶ Eric Hobsbawm loči dve vrsti izumljenih tradicij. Prva je ustvarjena in formalno institucionalizirana (npr. kurjenje kresov in postavljanje mlajev na večer pred 1. majem – praznikom dela), druga pa bolj ustreza novim razmeram in pojavom, ki sčasoma postanejo tradicionalni (zaradi razvoja turizma v Štanjelu ustanovijo boljšo tržnico in sejem domače obrti, ki sta tradicionalno vsako zadnjo nedeljo v mesecu na štanjelskem grajskem dvorišču). Za »izumljene tradicije« je značilno, da je njihova kontinuiteta s preteklostjo pretežno navidezna, saj so dejansko odzivi na nove okoliščine, prevzamejo oblike s sklicevanjem na stare oz. pretekle razmere ali ustvarjajo svojo lastno preteklost s kvaziobligatornim ponavljanjem (Hobsbawm 1996: 2).

igra pomembno vlogo v dnevnem življenju, vendar je zaradi medijev manj ritualizirana, personalizirana in lokalizirana.⁹⁷

Avtorji v novem razumevanju tradicije izpostavljajo različne komponente. Dell Upton svojo pozornost usmeri v binarno opozicijo med avtentičnim in neavtentičnim (avtentično kot tradicionalno in neavtentično kot moderno) in pravi, da je koncept tradicije kot nekaj avtentičnega služil zaradi bojazni, da je moderno življenje po svoji naravi neavtentično – celo popačeno ali nepristno (Upton 2001: 299). Raziskovalci dediščine in tradicije v sodobnosti se sicer zavedajo, da je avtentično (npr. avtentična kraška arhitektura) težko opredeljiv pojem, celo neobstoječa kvaliteta, in da ne moremo predstavljati avtentične kulture, saj se ta nenehno spreminja. Vendar se strokovni delavci s tem ne ukvarjajo, temveč nerefektirano poudarjajo, da je avtentično preizkušena in zelena kvaliteta tradicije (prav tam: 300).

Če poskušam to razložiti na primeru Krasa, velikokrat v raznih promocijskih materialih zasledimo, da se kraški pršut suši oziroma zori v »avtentičnem kraškem okolju«, kar je zavajanje, saj so se dejavniki sušenja suhomesnega izdelka zaradi klimatskih sprememb (burje, vlage, temperature) v primerjavi s preteklostjo zelo spremenili. Izkrivljanja so tudi na področju strokovnega diskurza o ohranjanju t. i. avtentične kraške arhitekture. Na okrogli mizi *Zakaj izgineva kraška avtentična kultura?*⁹⁸ v Lipici so strokovnjaki, uradniki državne uprave, lastniki objektov, investitorji in izvajalci gradbenih in prenovitvenih del tematizirali problem izginjanja tradicionalne kraške arhitekture, vendar so se pri samem diskurzu izognili konceptualizaciji, kaj predstavlja avtentično kraško arhitekturo. So to enocelične kamnite hiše, krite s slamo ali kamnitimi *skrlami* iz 13. stoletja? So to mnogocelične bivalne enote z gospodarskimi poslopji, zaprtimi dvorišči in reprezentativnimi vhodi iz 19. stoletja? Tipske hiše iz druge polovice 20. stoletja? Ali morda novogradnje s t. i. tradicionalnimi in modernimi prvini iz 21. stoletja? Upton pri tem še izpostavi, da je treba raziskovanje dediščine in tradicije vpeti v politične okoliščine, ker je problem vedno političen, saj dobro vemo, da se retorika dediščine, identitete in avtentičnosti navadno pojavi v času velikih političnih in ekonomskih sprememb – v Evropi v sredini 18. stoletja, globalno konec 19. stoletja in spet konec 20. stoletja (Upton 2001: 302–303).

AlSayyad tudi poudari, da je postala tradicija globalno vezivo. Ker se ljudje celotnega sveta lahko identificirajo z več kot eno tradicijo in več kot eno identiteto (afro-ameriško, arabsko-muslimansko), potem mora biti tradicija sprejeta kot enako vezljiva, da ti dve narodnosti poveže skupaj. »S povečanjem moči civilnih, lokalnih in vojaških skupin,

⁹⁷ Po razlagah Thompsona v vsakodnevnih aktivnostih zahteva ohranjanje tradicije skozi čas nenehno uveljavljanje in poudarjanje simbolne vsebine (npr. poudarjanje pomena izdelovanja adventnega venčka v predbožičnem času). Z zapisom in fiksiranjem simbolne vsebine v materialno podlago (npr. z zapisom v knjigo, članek) tradicije v določenem obsegu ne potrebujejo več praktičnega in kontinuiranega uveljavljanja in poznavanja simbolnega pomena, kar povzroči, da se ta postopoma izgubi (ali se še zavedamo, kaj je simbol prižiganja svečk na adventnem venčku). Zaradi medijev postanejo tradicije ločene od svojih nosilcev in kraja, kjer je tradicija zasidrana. Tako so bile tradicije izkoreninjene in vez, ki je povezovala tradicije do specifičnega kraja, postopoma postaja šibkejša (Thompson 1996: 97, 98). Dobre in slabe strani zapisa nekoč ustne tradicije predstavlja tudi Marija Stanonik (1990).

⁹⁸ Okroglo mizo sta leta 1999 organizirali revija *Kras* in Fakulteta za arhitekturo, Univerze v Ljubljani.

tradicije večinoma ne poseduje samo država, ampak so /.../ tradicije /.../ oblikovane z dvema dodanima dejavnikoma; kot praktičen odpor proti največji dominantni kulturi in z vdanostjo skupinski identiteti, ki bi lahko postala pomembnejša kot njihova nacionalna ali državna identiteta.« (AlSayyad 2004b: 23)

Pomembno interpretacijo tradicije poda tudi Timothy W. Luke, ki v članku *Identity, Meaning and Globalization: Detradicionalization in Postmodern Space-time Compression* na podlagi kritike Davida Grossa izpostavi pomen akterjev, torej nosilcev tradicije. Gross (1992) predstavi tradicijo kot dragoceno posodo, ohranjeno v obliki in vsebini, ki se prenaša skozi najmanj tri generacije. Kot posoda naj bi tradicija nosila določen tovor duhovnih vrednot ali moralnega pomena in kulturni prestiž, ki oblikuje občutek kontinuitete. Po Grossu se z vrednotami natovorjena posoda tradicije prevaža, naklada in raztovarja ob prihodu vsake nove človeške generacije. V nadaljevanju so sprejemniki prisiljeni nositi posodo tradicije in njene vsebine skozi čas do začetka naslednje nove generacije. S tem bi lahko tradicijo sicer razumeli kot posodo z nespreminjajočo se vsebino, vendar, kot poudari avtor, »nič, kar je zgodovinsko povzročeno, ne ostane fiksno in statično za vedno ... Nobena tradicija ni tako natančno prevzeta, kot je bila dana, ali natančno predana naprej, kot je bila dobljena« (nav. po Luke 1996: 115). Ker so tradicije izražene, je njihovo prenašanje ali izročitev lahko sprejeta, izpogajana, spremenjena ali asimilirana s popolno privolitvijo ali konfliktom. S tem Gross poudari, da je tradicija subjektiven proces ali kot »pogovor« med generacijami, kjer vsaka nova generacija zapusti svoj pogled. S tem tradicija definira vrednote, omogoča kontinuiteto in kodificira oblike obnašanja. Gross se v svoji definiciji zaveda tudi pomena ljudi, ki lahko preživijo le, če delujejo skupaj in kjer tradicija igra vlogo kulturne in emocionalne kohezivnosti, vendar – kot poudarja Luke – pozablja, da tradicija ne more delovati ali misliti, temveč lahko samo ljudje delujejo v akcijah in mislih. Sicer je pravilno razmišljanje, da tradicija preskrbi kategorije, omogoča red, stabilizira družbo, ohrani dediščino, okrepi kohezivnost skupnosti, goji dispozicije, daje vezljivost, producira spoštovanje in spodbuja pobožnost, vendar (kot poudari Luke) te stvari lahko naredijo samo ljudje. Tradicija ni nič več kot sledi praks, znak verovanja in podobne kontinuitete, odkrite v človeških mislih in dejanjih. Tradicija ne vodi skozi dobo kot avtoritativni subjekt, kot je poudaril Gross, temveč to počno človeški subjekti, ki imajo avtoriteto, da uporabljajo tradicijo za vodenje in organiziranje kolektivnega razumevanja misli in dejanj. Tradicije vedno delujejo v ostankih, dodatkih, modifikacijah in izboljšavah obstoječih človeških dejanj. Zato tradicije ne smemo razumeti kot nujno statične, zaostale in konservativne, temveč kot zelo dinamično, sodobno in usmerjeno v prihodnost, saj predstavlja aktiven del dnevnega življenja v modernem svetu (Luke 1996: 116) in jo vedno vodijo človeški akterji.

Treba je tudi sprejeti spoznanje, da tradicija predstavlja »začasnost, minljivost, naključnost«, in nasprotovati konceptom, da tako imenovano tradicionalno okolje, predmeti, oblike obnašanja, ideje, rituali, ki jih podedujemo iz preteklosti, izražajo avtentičnost nasproti neavtentičnim prvinam iz sedanjega časa. Kot zapiše AlSayyad, so tradicionalna območja kraji, kjer živijo resnični ljudje in kjer se razvijajo resnični konflikti, ki prvinam iz preteklosti podeljujejo nove odnose, vloge, pomene in funkcije. Nespametno

je tudi razlikovanje med ponaredkom in resničnostjo, saj lahko tudi simulacija postane realna (ALSayyad 2004b: 23). Zato lahko kot tradicijo jemljemo tudi kraški vodnjak pred igralnico v Lipici, katerega postavitev pred turistični kompleks je leta 2001 močno razburkala politike v Občini Sežana, saj so bili nekateri mnenja, da »tista štirna je sramota za Kras. Če Casino Lipica pri vsem denarju, ki ga ima, ni bil sposoben investirati v eno lepo kraško šapo, naj porušijo tudi tisti beton, ki so ga postavili pred vhod.« (Uršič Zupan 2001a: 5.) Če izvzamemo druge spore med Casinojem Lipica in Občino Sežana in se osredotočimo na betonski vodnjak, ki po obliki odraža nekdanje kamnite šape, ki so jih na Krasu gradili v drugi polovici 19. stoletja, moramo potrditi, da tudi postavitev improvizirane vodnjake pred stavbo igralnice predstavlja tradicijo. Prvič predstavlja tradicijo že oblika, značilna za vodnjake, grajene v 19. stoletju, ki se je prenesla do današnjih dni, čeprav je vodnjak zgrajen z novim materialom. Material se je skozi čas spremenil. Nekdaj je bila šapa grajena iz kamna, v času socializma, ko je bil pred kamnom favoriziran beton, pa so poškodovane šape vodnjakov popravljali z betonom, kar se odraža tudi na postavljenem vodnjaku. Drugič, vodnjaki so nekdanj vedno stali v središču vasi ali pred bivalnimi enotami, kar enako velja za vodnjak pred igralnico. Spremenila pa se je njegova funkcija; včasih je bil namenjen shranjevanju vode, tu pa ga uporabljajo v estetske namene. Kvečjemu bi lahko problematizirali sodobno funkcijo prvin, ki jih prenesemo iz preteklosti, saj lahko z novo funkcijo njihov prvotni pomen razvrednotimo. Smotrno je, da se nekdanja funkcija, če je le mogoče, ohrani, kar pomeni, da bi pred igralnico resnično zgradili vodnjak in ne le postavili šape, to je zgornjega, vidnega dela vodnjaka.

Vloga prenosa starih kulturnih prvin se je v sodobnem svetu dopolnila in ne predstavlja več le identifikacijskega znaka, temveč se je njen pomen komodificiral in prilagodil logiki tržnega kapitalizma. Sogovornik iz Volčjega Grada⁹⁹ na vprašanje, kaj razume pod besedno zvezo dediščina med tradicijo in inovacijo, pojasni, da je

tradicija to, da imaš nekaj iz preteklosti, in inovacija to, da predstaviš v sodobni obliki, na sodoben način, lahko tudi tržeš. Neki potegent kot nekoč in na pravičen način to danes presentirat, uporabet, prodat, kar koli.

Spoštovanje tradicije pa se v sodobnem postkapitalističnem svetu kaže tudi v višji tržni ceni tradicionalnih prvin in postopkov, kar velja tudi pri pripravi vina in obdelavi kamna, kot je to pojasnil sogovornik iz Kobdilja:¹⁰⁰

Pri pridelavi vina se vračamo nazaj k tradiciji, posebno na teranu. To je prisililo tudi tržišče, ker je dosti bolj cenjeno, ker tako se manj uporablja kemije in teh stvari, se vrača nazaj v tradicijo, vendar ne prenese vsaka stvar tradicionalnega dela. Tudi pri vinu, nekaj je na tradiciji, ma večina je na inovativnih dejavnostih, da se vino drugači dela. Se pa vrača dosti na tradicionalni postopek. Je pa res, da tradicionalni postopek je dosti več dela, dosti več priprav. Tudi strojno obdelan kamen ali ročno. Videš takoj razliko, vendar je petkrat dražji. Ali pa strojno ometavanje zida ali pa ročno, bistvena razlika, samo cenovno narediš po možnostih.

⁹⁹ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

¹⁰⁰ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

In kako na koncu vendarle povezati tradicijo in dediščino? Kot je bilo že uvodoma predstavljeno, je odgovor odvisen od načina razumevanja pojmov tradicija in dediščina. V določenih razumevanjih sta pojma sinonimna in predstavljata materialne in nematerialne prvine kulture (predmete, rituale, oblike obnašanja, ideje) iz preteklosti, ki se ohranjajo v sedanjosti – njihov pogled pa je odvisen od sedanjih perspektiv. V drugih razumevanjih pa sta oba koncepta razumljena kot proces, praksa, kjer akterji, to so ljudje, materialnim in nematerialnim prvinam določajo pomen z reprezentacijo. Generalno pa v javnosti tradicija pomeni proces, v katerem se materialna ali nematerialna dediščina sooblikuje in uporablja. Vsekakor pa je tradicija kot proces podvržena spremembam. Z njeno pomočjo in pomočjo inovacije se družba in njeni akterji razvijajo.

Vaški vodnjak v starem delu Štanjela. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2007.)

Vodnjak pred igralnico v Lipici. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2011.)

Brušenje srpa. (Foto: Boštjan Štolfa, Volčji Grad, 2005. Hrani: Razvojno društvo Debela griža iz Volčjega Grada.)

Socialnopolitična uporaba dediščine na Krasu

Dediščina skozi teorijo identitetne dinamike

Globalizacija, diaspore, migracije, potovanja turistov in popotnikov, nove tehnologije, delovanje multinacionalnih korporacij, večja gibljivost in hkrati negotovost na trgu dela ter drugi sodobni pojavi vodijo ljudi k samospraševanju: kdo smo, kaj nas povezuje in dela drugačne od drugih, kaj je naša preteklost in kje je naša prihodnost, kako občutimo prostor, kako se predstavljamo in kaj je pomembno za nas? Zaradi izgubljenega občutka varnosti, ki so ga nekdaj utelešale v času in prostoru utemeljene skupnosti (v predmodernem času osnovane na sorodstvenih in vaških odnosih), se ljudje sprašujejo o osebnih in socialni (kulturni) identiteti, ki sta med seboj povezani. Po Christopherju Tilleyju sta ti identiteti, dokler se o njiju ne sprašujemo in ju ne problematiziramo, varni in neproblematični (Tilley 2006: 7).¹⁰¹ Zygmunt Bauman poudarja, da je že sam koncept identitete oziroma njeno rojstvo problematično zaradi nezadostne opredeljenosti in svobode gibanja, kar povzroča negotovost (Bauman 1996: 19). O identiteti se teoretično razglablja v zadnjih nekaj desetletjih (Hall 1996: 1), predvsem zaradi nastajajočih družbenih sprememb, značilnih za postmoderni svet,¹⁰² vendar je po Baumanu identiteta konstrukt modernega časa (Bauman 1996: 18).

Vsak subjekt mora za normalno eksistenco pripadati določeni skupnosti, naj bo to vaška, regionalna, nacionalna, verska, manjšinska ali migracijska, in s tem imeti skupinsko identiteto. Le tako ga »drugi« člane skupnosti sprejmejo medse, kar je osnovni pogo, da se med »drugimi« izrazi njegov »jaz«, ki opredeljuje njegovo osebnost in individualni občutek pripadnosti. Po Stuartu Hallu se posameznik v skupnosti identificira na podlagi izvora in skupnih značilnosti z drugimi ter s solidarnostjo in z zvestobo (Hall 1996: 2). Vendar skupnost, v kateri se (re)konstruira kolektivna identiteta, ni utemeljena samo na kulturnih podobnostih in socialni koheziji, temveč je, kot pojasnjujeta Akhil Gupta in James Ferguson, tudi kategorična entiteta, ki temelji na različnih oblikah izključitve in konstruiranja drugih. S tem identifikacija posameznika in skupnosti, ki ji posameznik pripada, poteka hkrati z zavedanjem obstoja drugih oseb in z vzajemnimi relacijami med nami in drugimi. Zato se tudi kolektivni in individualni subjekt oblikuje skozi proces izključevanja in ločevanja med nami in drugimi (Gupta, Ferguson 1999a: 13).¹⁰³ Postati del

¹⁰¹ Kot pojasnjuje Charles Taylor, v predmodernih časih ljudje niso govorili o identiteti in prepoznavanju – ne zato, ker ne bi imeli identitet, ali zato, ker te niso bile odvisne od prepoznavanja, ampak zlasti zato, ker so bile preveč neproblematične, da bi jih sploh tematizirali (nav. po Praprotnik 1999: 31).

¹⁰² Po Appaduraiju postaja moderni svet bolj in bolj deteritorializiran (1996), po Hannerzu pa kulture pridobivajo hibridne in kreolizirane oblike (1997).

¹⁰³ Opredeljevanje identitete z izključevanjem oziroma primerjavo s tujci (drugimi) in ne z opredeljevanjem skupnih značilnosti je utemeljil norveški antropolog Fredrik Barth v delu *Ethnic Groups and Boundaries* (1969).

skupnosti pomeni biti interpeliran v subjekt, ki je podoben drugim znotraj skupnosti in različen od tistih, ki so izključeni. Zato identitete niso svobodno izbrane, temveč določene z družbeno strukturo. To po Gupti in Fergusonu vključuje tudi upor, v katerem se po Michaelu Foucaultu izraža moč, ki jo imajo v družbi določeni akterji. Foucault poudarja, da posameznik s svojo individualnostjo in kolektivno identiteto postane subjekt pod vplivom moči, ki ga oblikuje oziroma vpliva nanj (nav. po Gupta, Ferguson 1999a: 18).

S poststrukturalnimi paradigmami, ki na teoretskem področju uvajajo spoznanja o spremenljivosti in fluidnosti družbenih konceptov, se je oblikovalo tudi spoznanje, da ima lahko posameznik več identitet, ki se stalno spreminjajo in niso fiksne, statične oziroma nespremenljive, kot so jih predstavljali v preteklosti.¹⁰⁴ Po Tilleyju je identiteta refleksija sedanje pozicije, minljivi trenutek v lastni ali skupinski biografiji, v kateri živimo, le delno je povezana s preteklostjo in načrti v prihodnosti (Tilley 2006: 9). Prebivalci Krasa se tako identificirajo z več identitetami: krajevno (npr. komensko ali volčjegrajsko), regionalno (kraško) ali širšo nacionalno (slovensko). Z vstopom Slovenije v Evropsko unijo pa se začne poudarjati tudi evropska identiteta. Zaradi globalnih tokov in premeščanj je lahko ena izmed identitet prepletena z dvema narodnostnima, kot je slovensko-italijanska.

Zaradi spremenljivosti identitete teoretiki predlagajo (gl. Hall 1996; Gupta, Ferguson 1999a; Muršič 2006, Praprotnik 1999 idr.), da se namesto o identitetah govori o procesu identifikacije, torej s čim, na kakšen način in kdaj se npr. prebivalci Krasa identificirajo s kraškimi ali slovenskimi simboli. Bistvo identitete je v njenem stalnem redefiniranju oziroma identifikaciji, ki se vedno konstituira v interakciji do drugega (Praprotnik 1999: 73). Za Stuarta Halla so identifikacijski procesi diskurzivne prakse, tj. proces stalne artikulacije, prilagajanja, združevanja itd., pri čemer za svoje označevanje potrebujejo materialne znake oziroma simbole (kamen, kraška hiša, narečje, rituali itn.). Ker delujejo na podlagi razlikovanja, povzročajo diskurzivno delovanje pri povezovanju in označevanju simbolnih ločnic in produkcije »mejnega efekta« (Hall 1996: 2–3). Tako je identiteta analitični konstrukt, ki je »vedno izid strinjanja ali nestrinjanja, vedno stvar konvencij, dogovorov, inovacij, vedno do neke mere deljen in do neke mere izpogajan« (Ule 2000: 3). Pomembno je le, da daje občutek smiselnosti in da je nekakšna smernica, ki človeku omogoča, da se znajde v kaotičnem in nepredvidljivim življenjskem okolju. Zaradi diskurzivnih praks je po Hallu treba raziskovanje identitete postaviti v historične okvire. Čeprav se na prvi pogled zdi, da skupnosti ali posameznik iščejo izvor svoje identitete v preteklosti, so po Hallu uporabljene prvine iz zgodovine, jezika ali kulture potrebne za proces nadaljnega opredeljevanja in ne za opredeljevanje sedanjega obstoja; ne, kdo smo ali od kod prihajamo, temveč bolj, kaj bomo postali, kako smo bili predstavljeni in kako to vpliva na nadaljnje predstavljanje. Zato jih je treba razumeti kot produkte v specifičnih historičnih in institucionalnih območjih s posebno diskurzivno formacijo in praksami ter z določenimi strategijami (Hall 1996: 6–7).

¹⁰⁴ Do preloma razumevanja identitete je prišlo ob dekolonizaciji in neizogibnih posledicah globalnih procesov, ki povzročajo, da socialna identiteta ni nujno prostorsko ali geografsko opredeljena.

Da bi razumeli načine oblikovanja kraške identitete, je ključno spoznati prakse oziroma dejanja, s katerimi se Kraševci identificirajo (npr. gradnja bivalnih enot z uporabo kamnoseških detajlov oziroma upoštevanje tradicionalnih arhitekturnih smernic), in pogoje ali okoliščine, ki so povzročili, da so kamen oziroma kamniti detajli vnovič postali identifikacijski dejavniki tega identitetnega opredeljevanja. Obenem je treba tudi spoznati, na kakšen način se prebivalec Krasa identificira kot Kraševец. Ob tem moramo upoštevati, da se Kraševci stalno opredeljujejo v konfrontaciji s prebivalci drugih pokrajin, največkrat z Vipavci.

Christopher Tilley raziskovanje identitet in uporabo identifikacijskih znakov umešča v mrežo odnosov moči, dominance in upora ter njihovih relacij do različnih oblik vedenja (Tilley 2006). Iz zgodovine Primorske je znano, da je na Krasu v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno italijanska fašistična oblast prepovedala uporabo najpomembnejšega identifikacijskega znaka slovenske nacionalne identitete, to je jezika. V socialistični Jugoslaviji so bile navzoče težnje, da bi zmanjšali oziroma izbrisali notranje nacionalne razliknosti (npr. nacionalne jezike, nekatere krščanske rituale, lokalne zgodovinske posebnosti) in ustvarili nove skupne nacionalne simbole, npr. Triglav, srbsko-hrvaški jezik, slovanske rituale (kruh in sol za dobrodošlico), zgodovino NOB.

Pri opredeljevanju identitete igrajo pomembno vlogo prav kulturne prvine iz preteklosti, tradicionalne kulturne prakse, kolektivni spomin in ne nazadnje tudi kolektivna amnezija (Rizman 2001: 42). Kulturne prvine iz preteklosti delujejo kot simboli, katerih materialnost ostaja, glede na kontekst, čas in prostor pa se spreminja njihov pomen. Cohen razlaga, da so simboli različne prvine in ideje (šege, hrana, arhitektura, starost, jezik, vedenje, spol itn.), ki so skupne ljudem v neki skupnosti. Njihova poglobljena značilnost je pomenska večplastnost, ki je posledica različnih interpretacij oziroma razumevanj. Vsak pomen, ki ga član skupnosti pripisuje določenemu simbolu, je namreč povezan z njegovimi izkušnjami. Na podlagi osebnih in skupinskih izkušenj se razvija proces osmišljanja kulturnih prvin, pri čemer se je treba zavedati, da so pomeni, ki jih pripisujejo prvinam, lahko spremenljivi. Pogosto so simboli definirani kot stvari, ki pomenijo oziroma izražajo različen pomen, vendar ti pomeni niso jasno izraženi in določeni. Po Johnu Alexandru Armstrongu so simboli glavni kazalniki mejnikov, saj ostajajo bolj v zavesti subjektov kot pa v črtah na zemljevidu. Najpogosteje so simbolni mejni mehanizmi besede (npr. uradni državni jeziki, narečja, dialekti), ki člane skupine opozarjajo, da se približujejo pregradi, ki deli njihovo skupino od druge (Armstrong 1991: 45). Vendar simboli vključujejo tudi geste, glasbo in druge prvine dediščine. Bistveno je, kot poudarja Armstrong, da postanejo simboli učinkoviti tako med člani ene skupine kot med posameznimi skupinami. Simboli nastajajo tudi generacije ali stoletja prej, preden kateri koli član skupine komunicira z njimi. Zato je, kot pojasnjuje Armstrong, simbolna komunikacija v dobri meri komunikacija *longue durée*, ki poteka tudi med mrtvimi in živimi (Armstrong 1991: 46).

Značilnost kulturnih prvin iz preteklosti, ki v sedanjosti delujejo kot simboli ali znaki identifikacije, so po Davidu Lowenthalu povezani z občutkom pripadnosti, kontinuitete in materialne realnosti. V delu *The Past is a Foreign Country* (1985) predstavi tako

dobro kot slabe strani preteklosti pri identificiranju sedanosti, kjer pri dobrih stvareh izpostavi domačnost in identificiranje, gotovost in legalizacijo, individualno in skupinsko identiteto, smernice, obogatitev in odrešitev (Lowenthal 1985: 38). Najpomembnejše vrednote preteklosti, ki jo hkrati ločijo od sedanosti in prihodnosti, pa so po mnenju avtorja starodavnost, kontinuiteta, prenehanje in zaporednost (prav tam: 53). Starodavnost (angl. *antiquity*) predmetov vključuje kvalitete, kot so predhodnost, oddaljenost, prvobitnost in primitivnost. Zaradi oddaljenosti so stari predmeti bolj spoštovani, saj so se ohranili pred zobom časa, medtem ko se prvobitnost nanaša na njihovo originalnost, primitivnost pa na njihovo nepokvarjenost s kasnejšo tehnološko izkrivljenostjo. Hkrati sledi preteklosti izražajo idejo kontinuitete in za moderno obdobje značilno progresivnost oziroma evolucionistični socialni razvoj. Tudi družbe, ki poskušajo zanikati stare šege in navade (npr. religiozne prakse v SFR Jugoslaviji – miklavževanje ipd.), pri oblikovanju novih ritualov posnemajo ali priredijo stare (uvredba dedka Mraza). Poleg tega družbe kreirajo simbolične pokrajine (npr. nacionalne ali krajinske parke), v katerih določeni artefakti pridobijo kulturni status ali status kulturne dediščine zaradi zgodovinskega ali časovnega merila (gl. Hazler 1999: 169), ker kažejo nepretrgano povezavo sedanosti s preteklostjo. Preteklost tudi zagotavlja občutek prenehanja (konca) v smislu, kar se je zgodilo, se je končalo, to pa daje občutek kompleksnosti, stabilnosti, trajnosti, torej lastnosti, ki jih v sodobnem času primanjkuje. Ker je preteklost končana, je lahko urejena in udomačena, razumljiva, varna in daje nasprotje tuji, kaotični in spreminjajoči se sedanosti (Lowenthal 1985: 62). Zadnja značilnost preteklosti je zaporednost (angl. *sequence*), ki z urejanjem in razdelitvijo časa v linearni in direktni tok daje preteklosti obliko in omogoča lociranje našega življenja v historični čas. Lowenthal pojasnjuje, da omogoča zaporednost historičnih dogodkov spreminjanje spomina, varovanje identitete in produkcijo tradicije. Hkrati urejena kronologija omogoča praznovanje obletnic, preštevane dni od najpomembnejšega dogodka, razdelitev našega življenja v različna starostna obdobja, poudarjanje edinstvenosti preteklih dogodkov in oblikovanje pokrajin (Lowenthal 1985: 63, gl. še Graham idr. 2000: 18).

Pomen materialne dediščine oziroma njene reprezentacijske in simbolne vrednosti se po Laurajane Smith najbolje odraža pri konstruiranju in utemeljevanju nacionalne identitete. Eden glavnih ciljev avtoriziranega diskurza dediščine v kulturnih državnih institucijah (muzejih, arhivih, državnih inštitutih, šolah, knjižnicah) je sooblikovanje diskurza o nacionalni ideologiji. Ker se v delu še podrobneje ukvarjam z (re)konstruiranjem in utemeljevanjem nacionalne in lokalne identitete na Krasu, ki se opredelujeta s pomočjo identifikacijskih znakov iz preteklosti, velja v nadaljevanju nekoliko podrobneje pogledati značilnosti sooblikovanja nacionalne identitete, v naslednjem razdelku pa procese oblikovanja in utrjevanja lokalne ter regionalne identitete. Pri utemeljevanju slednje ima pomembno vlogo razumevanje prostorskih resursov.

Vloga dediščine pri vzpostavljanju nacionalne identitete

Koncept naroda kot politično ozaveščene etnije, ki si lasti pravico do državnosti (Rizman 1991: 18), se je oblikoval konec 18. in v 19. stoletju. Z narodom je povezan tudi nacionalizem – ideologija konstruiranja, legitimiranja in vzpostavljanja občutka pripadnosti narodu. Po Orvarju Löfgrenu nacionalizem temelji na ideji narodove skupnosti, katere člani si delijo nacionalno zgodovino, kulturo, skupno usodo ter idejo bratstva in enakosti. Nacionalizem tako vsebuje politične strategije, uporabljene za zakrinkanje razrednih interesov in tudi za boj z njimi (Löfgren 1989: 7).

V kontekstu sodobnih poststrukturalističnih teoretikov¹⁰⁵ je narod razumljen kot namišljeni konstrukt, ki je zrasel v glavah nacionalistov in meščanskih elit, da bi ti izpolnili svoje politične cilje. Sodobne teorije opredeljujejo nacionalizem kot kulturni fenomen in zgodovinski proces, pri katerem je izpostavljena ideja naroda kot subjektivne zahteve po skupnosti kot celoti, ki ji želijo posamezniki pripadati in si zato s pomočjo državotvornih mehanizmov in orodij to skupnost umišljajo. Pri tem se narod opredeljuje kot entiteta z določeno ločnico, s katero se loči od drugih narodov oziroma nacij. Zaveš, da obstajajo stvari znotraj določene, npr. naše skupnosti, ki pripadajo samo »nam«, hkrati tudi tvori razlikovanje do drugih, kar vzpostavlja koncepcijo umišljene vezi med ljudmi v skupnosti na določenem teritoriju (Praprotnik 1999: 73). Narod in njegova identiteta naj bi trajala tako dolgo, kolikor obstajajo ločnice (kolikor časa nas »drugi«, ki so drugačni od »nas«, priznavajo in prepoznavajo). Predstave o drugih, fiksnih ali imaginarnih so navadno povezane z negativnimi konotacijami, kjer sovražni, nerazviti, nesocializirani tujci omogočajo pozitivnejše mnenje o lastni skupnosti. Tako nastajajo in se oblikujejo stereotipi o narodih in manjših lokalnih skupnostih.¹⁰⁶ Širitvijo teritorija si mora skupnost stalno izmišljati nove ločnice in prepovedi, ki so pogoj za obstoj njene »vsebine«.

Na območju Krasa so se skozi zgodovino večinoma oblikovali stereotipi o Kraševcih oziroma Kraševkah. Ti so med drugim odražali naravne značilnosti pokrajine in značajske lastnosti prebivalcev, ki so se ločevale od prebivalcev sosednjih pokrajin. V pogovorih se izmenjujejo reki, kot je »če imaš Kraševko za ženo, ne potrebuješ več psa«, saj naj bi bila Kraševka zelo trmasta in hudobna. Drugi rek je »da so Kraševci rdeči, kot je njihova zemlja«, kar odraža, da so manj verni kot prebivalci v sosednji Vipavski dolini. Rek, ki odraža nasprotje s sosednjimi Vipavci, je tudi »da je Vipavec vzel Kraševko za ženo, ker ima trdne parklje«, kar pomeni, da je v nasprotju z Vipavko bolj delavna.

¹⁰⁵ Do nedavnega so se z nacionalizmom kot zgodovinskodružbenim procesom ukvarjali zgodovinarji in antropologi, pri čemer so se zgodovinarji osredotočali na politični in ideološki fenomen, antropologi pa so se ukvarjali s konceptualnimi prvinami etničnosti, in sicer s poudarkom na skupnih perspektivah. To tradicionalno ločevanje se je postopoma razkrajalo, ko so zgodovinarji postali pozornejši na nacije kot kulturne formacije, antropologi pa so se začeli zanimati za kulturno politiko gradnje nacije (več Löfgren 1989: 7).

¹⁰⁶ Več o stereotipni reprezentaciji v funkciji narodne/nacionalne identitete piše Rogelj Škafar (2011: 59–62).

Oblikovali pa so se tudi stereotipi o posameznih vaških skupnostih kot npr. na območju Štanjela in treh sosednjih vasi Kobdilj, Hruševica in Kobjeglava, kjer so se vaščani med seboj zmerjali, da so Štanjelci *špagarji*,¹⁰⁷ Kobdiljci *rogovilci*,¹⁰⁸ Hruševljani *vrzotarji*,¹⁰⁹ Kobjeglavci pa *puntarji*.¹¹⁰ S temi stereotipi, ki jih skupnosti navadno podelijo drugim, se kaže tudi zunanja identifikacija vasi.

Pri vzpostavljanju nacionalne zavesti in identitete je Löfgren izpostavil pomen oblikovanja nacionalne kulture in zgodovine, kjer so že v 19. stoletju ključno vlogo odigrali prav rituali, jezik, pesmi in druge navade takrat najštevilnejšega dela prebivalstva, to je kmetov. Ta t. i. ljudska kultura je postala nacionalizirana v procesu selekcije, relokalizacije in »konzumiranja« značilnosti kmečke kulture. Pri tem je pomembno spoznanje, kaj je bilo oziroma je izpuščeno (ignorirano ali pozabljeno) – kot nevredno reprezentacije v nacionalnih muzejih ali knjigah o ljudski dediščini (Löfgren 1989: 12; Rogelj Škafar 2011). Kot bo razvidno iz analize identifikacijskih znakov opredeljevanja nacionalne in lokalne identitete v kraškem prostoru, so tudi pri tem v zgodovini odigrale pomembno vlogo prvine kmečke kulture, ki so jih v obdobju SFR Jugoslavije uporabljali za turistične vsebine in prikaz napredka, v času samostojne Slovenije pa kot »tipične« značilnosti slovenskega naroda, s katerimi se je poskušal diferencirati sodobni čas od obdobja življenja v SFR Jugoslaviji.

Pri konstruiranju nacionalne identitete so značilni predvsem tisti simboli, ki omogočajo občutenje izvora oziroma porekla nacije in vzpostavljajo njeno zgodovinsko kontinuiteto, da se torej v državi izraža že prej obstoječa identiteta, ki predstavlja pragmatično ideološko formo (pri Slovencih se je npr. konstruiral mit o Karantaniji kot prvi slovenski državi). Pri tej potrebi ne gre toliko za iskanje zgodovinske resnice kot za potrebo po oblikovanju in ohranjanju občutka »Mi« in s tem narodne zavesti in identitete v sedanjosti ter občutenja skupnosti kot trajne in legitimne entitete (Štih 2006: 30).

Vzpostavitev nacionalnega porekla in možnost opredeljevanja homogene nacionalne celote ideologija doseže s pomočjo institucionalizacije državotvornih teles (šol, medijev, kulturnih institucij), preoblikovanjem ritualov in konstruiranjem mitov,¹¹¹ ki po-

¹⁰⁷ Za to poimenovanje krajanov Štanjela obstajata dve razlagi. Po eni naj bi kot grofovi uslužbenci ob tolminskem puntu pomagali gospodu pri zajetju puntarjev. Po drugi pa, ker so si hlače zavezovali z vrvjo, po domače *špago*.

¹⁰⁸ To poimenovanje naj bi krajanj Kobdilja dobili zaradi pogostih nevshečnosti, ki so jih povzročali drugim sokrajanom.

¹⁰⁹ Po stari šegi naj bi na novega leta dan »prijaznim« dekletom postavili na okno *vrzote* (glavo ohrovt), dekletom, ki so zavrnile vaškega fanta, pa so ob kamin postavili slamnatega moža.

¹¹⁰ Po legendi naj bi se neprestano upirali, puntali proti grofom v Štanjelu.

¹¹¹ Pri mitih sta najpomembnejša učinek prebujanja močne zavesti članov skupine o njihovi »skupni usodi« in vpliv na čustva z izpostavljanjem posameznikove solidarnosti proti tuji sili, torej s poudarjanjem lastne mejne percepcije. Peter Štih pravi, da miti razumejo zgodovino kot objekt, ki ji lahko nadenemo poljubno podobo in jo po potrebi tudi menjamo, in da projicirajo sodobne želje in predstave v preteklosti, ki jih nikoli ni bilo (Štih 2006: 26). Nacionalne zgodovine, tj. kolektivne in že zato nujno precej enostavne, črnebele in stereotipizirane predstave o zgodovini posameznih narodov, so pravzaprav tesno povezane z miti. Zato se ni čuditi, da so sodobni zgodovinski miti svoj največji impulz dobili prav z oblikovanjem modernih evropskih narodov v 19. stoletju. Enostavni identifikacijski vzorci, vzori in jasno razpoznavni sovražniki, ki jih je ponujala mitologizirana in nacionalna zgodovina, so lahko postali silno uporabno politično orodje in orožje (prav tam: 26). Temeljni nacionalni miti lahko preživijo različne politične in ideološke sisteme in

sameznike interpelirajo v državljane oziroma subjekte in fiksirajo občutek pripadnosti oziroma po Andersonu občutek ljubezni do naroda.¹¹² Naloga državotvornih institucij je, da z avtoriziranim diskurzom na podlagi sprejetih zakonov, smernic in meril konstruirajo nacionalne simbole. Tako se pomeni, ki se pripisujejo prvinam dediščine, med drugim tudi oblikujejo znotraj specifičnih družbenopolitičnih pogojev v določenem času in prostoru. V nadaljevanju se bomo osredotočili na procese oblikovanja dediščine v času SFR Jugoslavije in samostojne Slovenije. Preden se bomo lotili spoznavanja zgodovinskega procesa oblikovanja kolektivnih identitet in njihovih na dediščini utemeljenih identifikacijskih znakov na Krasu, je treba odgovoriti še na vprašanje, katere skupnosti v današnjem globalnem svetu poleg države še omogočajo posameznikom samoopredeljevanje oziroma občutenje individualne in kolektivne identitete in kako se to odraža pri vrednotenju preteklosti.

Vloga dediščine pri vzpostavljanju prostorske in lokalne identitete

Večina avtorjev, ki se ukvarja s preučevanjem posledic globalizacije, zatrjuje, da ta še zdaleč ne pomeni le univerzalizacije in deteritorializacije oziroma da se je svet preoblikoval v »globalno vas«, kot je to opredelil McLuhan (nav. po Bajuk Senčar 2005: 15). Čedalje bolj je namreč jasno, da soočenje s številnimi tujci bolj prispeva k povečani zavesti o naši predvsem regionalni in vaški različnosti, namesto k zavesti o tem, da smo svetovljani ali kozmopoliti. Globalizacija s širitvijo supraterritorialnosti bistveno spodbuja potrebe ljudi po identifikaciji z nečim, kar je človeku domače in sploh bližje svetu čustev, torej z nacionalno in lokalno identiteto. Ker se ljudje v sodobnem globalnem svetu počutijo negotove in zmedene ne glede na očitno materialno izobilje, ki jih obdaja in preplavlja, pa tudi zaradi izobilja znanja in znanosti, ki stalno spreminjata poglede na življenje, se vse bolj zatekajo k izhodiščnim identifikacijam, ki jih ponujajo »dom(ovina), jezik, tradicije in nacional(izira)ne kulture« (Muršič 2002: 7). Zato Arjun Appadurai v delu *Modernity at Large* (1996) za sodobni svet izpostavi pomen lokalnih skupnosti (socialno in prostorsko definirane skupnosti), ki pa so ravno tako kot nacionalne razumljene kot kulturni konstrukti. Vzpostavijo in obdržijo se namreč skozi nenehno gradnjo skupinske identitete in njenih identifikacijskih simbolov, kot so rituali, spomeniki, jeziki in drugo. Navadno se skupnosti identificirajo s posebnim krajem ali krajevnim območjem oziroma omejenim prostorom (Appadurai 1996: 178).

Pri konstruiranju in produciranju socialnih praks, ki vzdržujejo skupnost in vplivajo na oblikovanje lokalnih identitet, pa imajo glavno vlogo prav akterji – ljudje, ki s

se lahko preoblikujejo primerno duhu časa in politično-ideološkemu trenutku, vendar še naprej pritegnejo poglede in občudovanja naroda. Pri tem imajo miti in z njimi povezani stereotipi pomembno konstitutivno mesto v nacionalnih zgodovinah in ne morejo obstajati drug brez drugega.

¹¹² Kot pravi Anderson, narode in njihove pripadnike navdihuje tudi ljubezen, za katero so se ljudje pripravljeni žrtvovati (Anderson 1998: 16).

Utrip z Obrtnega sejma v Celju, kjer so se skupno predstavili obrtniki
Območne obrtno-podjetniške zbornice Sežana leta 1997
(Hrani: Območna obrtno-podjetniška zbornica Sežana.)

pomočjo kulturnih prvin in praks reprezentirajo in lokalizirajo življenjski prostor. K upoštevanju pomena lokalnih akterjev pri oblikovanju skupnosti oziroma njihovih krajevnih območij so pripomogle ugotovitve, da lahko kulturne prvine ali produkte, ki so bili včasih značilni za določeno okolje ali kraj, najdemo v različnih manifestacijah po vsem svetu (prim. kitajska in italijanska kuhinja v drugih predelih sveta).¹¹³ Prav tako so k njihovemu upoštevanju prispevali tudi postmodernistični konstruktivistični pristopi,¹¹⁴ ki prostora, kraja in lokacije, kjer raziskovalci opravljajo svoje raziskovalno delo, ne razumejo več kot samoumevno danost – entiteto, statično v določenem geografskem, etno-nacionalnem in ideološkem kontekstu –, ampak prav kot konstrukt socialnih akterjev.¹¹⁵

¹¹³ Čeprav so že difuzionisti vzpostavili pomen povezav med ljudstvi, izposojanja in prenosa kulturnih artefaktov ter znanj, v sodobnem, postmodernem času zamisli o prenosu kulturnih vsebin v družboslovju pridobivajo nov pomen. Kot navaja Jaka Repič, so k temu prispevali novi koncepti v antropologiji, kot so teorije kulturne invencije in izposojanja, hibridizacije, kreolizacije in različne raziskave, ki se ukvarjajo s prostorom, interakcijami in transnacionalnimi migracijami (Repič 2006: 27).

¹¹⁴ Postmoderne teorije kritizirajo strukturalno-funkcionalistični pristop, za katerega je bilo značilno raziskovanje ljudstev v točno določenih krajih z natančno določenimi mejami in značilno lastno kulturo. Opredelitvi prostora in časa sta jim sicer predstavljali pristop pri raziskovanju družbene strukture, vendar so ju jemali kot samoumeven dejavnik, ki ga pri analizi niso upoštevali. Nepozorni so bili tudi na širši globalni prostor in na povezanost lokalnih značilnosti z globalnimi tokovi.

¹¹⁵ Vznikanje kulturnih fenomenov, ki niso povezani z utrjenim fizičnim prostorom, temveč sta zanje značilna gibanje in ustvarjanje tokov, je antropološko raziskovanje usmerilo v zanimanje za teme, kot so

Navadno so pokrajine in kraji predstavljeni kot strukture občutij lokalnega prostora skozi aktivnosti in predstave, ki jih izvajajo njihovi prebivalci, ki kristalizirajo in izražajo skupinsko identiteto. Občutek pripadnosti se vzpostavi s produciranjem in ohranjanjem določenih materialnih oblik, s katerimi se prebivalci predstavljajo zunaj svojih meja. Lep primer možnosti predstavitve domačega okolja so danes turistični sejmi, kjer se Kraševci predstavljajo s kamnitimi izdelki, teranom, pršutom in konji, narodno nošo in ljudsko pesmijo.

To nakazuje, da je pri raziskovanju nekega geografskega ali lokalnega območja oziroma kraja treba dati prednost procesu družbene konstrukcije prostora oziroma prostorjenju (angl. *spatialization*), ne pa avtonomnemu prostoru (kraju, lokaciji) in njegovim konkretizacijam.¹¹⁶ Pomembno je, kako so npr. Kras predstavljali različni strokovnjaki (tuji in domači), novinarji ali lokalni prebivalci v 17. stoletju, obdobju italijanske države med prvo in drugo svetovno vojno, v času socialistične Jugoslavije in samostojni Sloveniji. Pri tem nas mora zanimati, kot poudarjajo številni avtorji (Tilley 1994; Urry 1995; Low, Lawrence-Zúñiga 2003; Lefebvre 2003; Muršič 2006), kako se je prostor oblikoval kot skupnost, kako se je konstruirala identiteta prostora glede na njegovo vpletanje v sistem hierarhično organiziranih prostorov (npr. identiteta vasi glede na identiteto regije, države ali transnacionalne skupnosti), kako se prostorske identitete spreminjajo in niha-jo glede na trenutna razmerja moči. Preučiti je potrebno procese, ki izhajajo iz velikega števila lokalnih pobud in morda strokovnih interesov, ter procese, ki izhajajo iz spontan- nih tržnih menjav itd. Glavno vlogo je torej treba nameniti akterjem, njihovi tvornosti in njihovemu proizvajanju sprememb v določenih prostorskih oblikah ter spoznanju, da so vse asociacije o prostoru, ljudeh in kulturi socialne in historične kreacije, ki morajo biti razložene, in ne dana naravna dejstva (Muršič 2006). Kulturne teritorializacije (npr. etnična ali nacionalna skupnost) moramo razumeti kot probleme, kot kompleksne in negotove rezultate historičnih in političnih procesov (Gupta, Ferguson 1999a: 4).

Prvi, ki je opozoril na razumevanje prostora z vidika njegovega oblikovanja in razumevanja delovanja ljudi, ki živijo v njem, je bil Henri Lefebvre, ki je v delu *The Production of Space* (2003) poudaril, da prostor ni nevtralna in pasivna geometrija, temveč se producira in reproducira ter tako predstavlja kraj pogajanj. Še več, vse oblike različnih prostorskih fenomenov – zemlja, teritorij, kraj itn. – bi morali razumeti kot del podobne dialektične strukture prostora in prostorjenja. V slovenski antropologiji se je s podobnimi vprašanji ukvarjal Matej Vranješ, ki je v delu *Prostor, teritorij, kraj: produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči* (2008) opredelil prostorske prakse, prostorske reprezentacije in prostorsko izkustvo. *Prostorske prakse* je označil kot proces reprodukcije, preoblikovanja in uporabe t. i. materialnega »zunanjega« objektiviziranega vidika prostora, ki ga hkrati ra-

meje, migracije, nacionalizmi, identitete, globalni fenomeni, turizem, avtentičnost itd. (Low, Lawrence-Zúñiga 2003: 2). Zato so v ospredju raziskave o prepletanju procesov oblikovanja prostora in delovanja ljudi v kompleksnih kulturnih politikah države (Gupta, Ferguson 1999a: 4).

¹¹⁶ V sodobni antropologiji je mogoče govoriti o dveh smereh soočanja s konceptualizacijo in družbeno konstrukcijo prostora. Prvo zanima prostor, v katerega se razteza človeško obvladovanje narave (kraški svet), drugo pa so prostori, ki jih ljudje dobesedno ustvarijo z gradbenimi in drugimi posegi v prostor (industrijske cone, trgovaška središča itn.) (Muršič 2006: 50).

zumemo kot rezultat in medij individualne in družbene aktivnosti, vedënja in interakcij (dejavnosti v prostoru). *Prostorske reprezentacije* razume kot »mentalni«, kognitivni vidik družbene produkcije prostora, ki se nanaša na znake (simbole) ter pomene in vedenje ter so predvsem rezultat dojemanja, razumevanja in interpretacije predmetnega prostora oziroma prostorskih praks. Reprezentacije so po Vranješ u torej rezultat »upomenjanja« predmetnega prostora in prostorskih praks (krajine, zemljevidi, predstave). Pod tretjo razdelitev postavi *prostorsko izkustvo* kot pojav družbene prostorskeosti, ki se producira skozi prostorske prakse (vedenje) in reprezentacije (upomenjenje) (Vranješ 2008: 23–24).

John Urry daje pomen prostorom in materialnim objektom, saj poudarja, da prostora ne smemo razumeti kot absolutno entiteto, ločeno od materialnih objektov, lociranih v njem, a ga tudi ne moremo zreducirati samo na materialne objekte. V zavračanju teze o absolutnem prostoru je bistveno, da se pri upoštevanju razširjenosti objektov osredotočimo tudi na prostorske vplive. Na primer, v kolikšni meri je spahnjenica (kot kraška arhitekturna posebnost) razširjena na Krasu ter kako je njena razširjenost vplivala na kulturo bivanja na Krasu in v sosednjih pokrajinah (v Vipavski dolini). Zato avtor opominja, da je smotrnejše uporabljati oziroma raziskovati »distance«, »kontinuitete«, »medsebojnosti«, »vsebin« itn., ki bi označevale različne prostorske relacije z objekti, tj., kje je spahnjenica na Krasu bolj razširjena (na spodnjem ali zgornjem Krasu), kaj je vplivalo na njeno obliko, kako se je razvijala in zakaj jo uporabljajo danes. Po Urryju tudi ni pravilno razmišljanje o medsebojnem vplivanju prostorov; vzajemno namreč vplivajo samo socialni objekti znotraj enega ali več prostorov (Urry 1995: 65). Tako je npr. uporaba kamna pri gradnji bivalnih enot na Krasu delno vplivala tudi na bivalno kulturo Vipavske doline (več gl. Ledinek Lozej 2011). V nadaljevanju tudi Urry poudarja, da je prostorsko okolje spremenljiv človeški produkt, del pomembnih socialnih struktur. Zato različna področja, kot so mesta, agrikulturne cone, nove trgovske (industrijske) cone, trgovska središča in magistrale, niso le prvine danih prostorskih struktur in determinant zunanjih človeških aktivnosti, temveč socialni produkti, ki se neprestano spreminjajo. Prostor sam po sebi nima splošnega učinka; pomen nekega prostora ali kraja je odvisen od posebnega značaja socialnih objektov, ki jih preučujemo, saj si lastijo posebne karakteristike ali moč, ki nadalje tudi daje učinek prostoru (Urry 1995: 66). Danes kraško krajino poleg naravnih značilnosti (kraških jam, podtalne vode, presihajočega jezera, vrtač itn.) določajo tudi značilne kulturne prvine: kraška arhitektura, kulinarčne posebnosti, stari kmečki predmeti, ki obenem kažejo vzajemni odnos človeka do naravnega okolja. Zavedati se je treba, da kraški prostor ne bi bil tako »edinstven« in »poseben«, če na njem ne bi živel, ustvarjal in deloval človek, ki je oblikoval danes prepoznane in vrednotene kulturne prvine. Pomen krajine in njenih naravnih in kulturnih elementov kot identifikacijskih znakov prostora je analizirala tudi Ana Kučan, ki je poudarila, da prostor sicer lahko opišemo s fizičnimi prvinami, ki ga sestavljajo, vendar v tem primeru razberemo samo podobo v nekem časovnem izseku. Pomembno je ugotoviti, kaj fizične prvine simbolizirajo oziroma kateri pomeni se jim pripisujejo, saj se identiteta ne navezuje na prostor, temveč na družbeno ustvarjeno podobo o prostoru (Kučan 1998: 9–10).

Razumevanje prostora, lokalnega območja ali kraja lahko osnujemo na fizičnem

razumevanju prostora ali v njegovem socialnem in kulturnem smislu, kjer je poudarek na občutku pripadanja ter sposobnosti oblikovanja osebnih in družbenih vrednot in pomenov. Escobar poudarja, da je kraj »kategorija misli« in »konstruirana realnost« (nav. po Smith 2006: 74). Pri procesu prostorjenja ima ključno vlogo tudi dediščina, tj. socialna praksa, v kateri se vrednote in pomeni, utelešeni v materialnih objektih, družbeno izpogajajo in nadalje razvijajo. Laurajane Smith poudarja, da dediščina ne vpliva le na proces konstrukcije in reprezentacije identitet ali spomina. Vrednote, ki oblikujejo občutek identitete ali poudarjajo spomin, so namreč uporabljene tudi za razumevanje in oblikovanje sodobnih pomenov. Dediščina ne oblikuje le občutka abstraktne identitete, temveč nam tudi pomaga lokalizirati nacijo, skupnost ali posameznika v socialnem in fizičnem svetu. V materialni prezentaciji ne omogoča le fizičnega sidra ali teritorialnega občutka pripadanja, temveč nam tudi dovoljuje pogajanja o občutku o socialnem prostoru ali skupinski identiteti in pripadanju kulturni skupnosti. V tem smislu dediščina postane kulturno orodje, ki jo nacije, družbe, skupnosti in posamezniki uporabljajo za izražanje, pospeševanje in oblikovanje občutka identitete, osebnosti in pripadanja. Z reprezentacijo dediščine v določenem kraju je spodbujena »moč kraja«, ki skupinskim ali osebnim izkušnjam in izražanjem daje fizično realnost (Smith 2006: 75). Smithova nadalje poudarja, da relacija med identiteto in krajem ni le reprezentativna; pomemben je tudi reprezentativni učinek, ki ga ima kraj na izražanje identitete in socialnih vrednot. Gre za učinek, ki ga npr. koncentracijska taborišča kot kraj dediščine sprožijo med obiskovalci. Pri tem se učinek razlikuje med obiskovalci, ki so včasih bili interniranci, med njihovimi sorodniki in drugimi obiskovalci. Kraj dediščine je tako uporabljen za identifikacijo in pogajanje o tistih vrednotah in pomenih, ki pomagajo definirati občutek kraja in kulturno ter socialno ogrodje za soočanja s sedanostjo (Smith 2006: 75). Za Tuana je kraj utelešenje ali materialna reprezentacija občutij, podob in misli, ki ne označuje le določenega lokalnega območja, temveč tudi celotno pokrajino (nav. po Smith 2006: 76). Vendar kraj ni pomemben le zaradi izražanje preteklih človeških izkušenj, temveč tudi zaradi nadaljnjega učinka, ki ga odraža. Dediščinski kraji (angl. *heritage places*), npr. pokopališča iz prve svetovne vojne, niso le reprezentacija preteklih človeških izkušenj (kraj pokopa umrlih vojakov na soški fronti), temveč pri obiskovalcu glede na njegove izkušnje in percepcije tudi sprožijo razmišljanje o smislu vojne za doseganje političnih apetitov določenih političnih sil. Dediščinski kraji tako za obiskovalce ali lokalne prebivalce predstavljajo občutek identitete in pripadanja, hkrati pa tudi oblikujejo individualno reakcijo oziroma nove izkušnje, ki posamezniku omogočajo, da predhodno izoblikovane ali izpogajane izkušnje preoblikuje ali na novo osmisli.

Posamezniki si pomene in spomine iz preteklih človeških izkušenj oblikujejo v interakcijah s fizičnimi kraji in pokrajinami, s predstavami, povezanimi s pomeni in spomini, in z vsakim novim srečanjem s krajem ter z vsako novo izkušnjo kraja, pri čemer se pomeni in spomini lahko vnovič spremenijo ali predelajo. Po Tilleyju so te izkušnje, razumevanja in uporaba prostora kontrolirani in izkoriščani v sistemih dominacij, ki se v manjših skupnostih organizirajo skozi starost, spol, sorodstvo in dedovanje (Tilley 1994: 26). Podobno kot je razumevanje in oblikovanje identitete vzpostavljeno v odnosu

Avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Štanjelu okoli leta 1917. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala v Štanjelu in Goriški muzej Kromberk.)

Obnovljeno vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Štanjelu. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2005.)

do drugih, je tudi razumevanje določenega kraja, ki je postavljen ob drugem (npr. Kras nasproti Vipavski dolini), treba razumeti v relaciji do drugih.

Poleg krajev in prostorov je pomembno spoznati tudi pomen pokrajine, ki je ravno tako kot kraj simbolno opredeljena. Tilley jo opredeli kot socialne prakse, racionalno konstituirane iz prostora in kraja (Tilley 1994: 22). Graham Fairclough zapiše, da je pokrajina »bistveno mnogovrstna v svojem pomenu, pomembnosti, lastnini, socialni in individualni relevantnosti ter svoji možni prihodnosti« (Fairclough 2008: 303). Je naravno dinamična in odprta za pomembne časovne spremembe, tudi brez fizičnega človeškega posega. Tako kot kraj tudi pokrajina predstavlja fizično entiteto (realnost), ki se lahko reprezentira na simboličen način (Graham idr. 2000: 29).

Naško Križnar, dober poznavalec ljudske materialne kulture na Krasu, ni zasledil slovenske pokrajine, kjer bi bili tako izraziti simboli kot tu. »Teran, pršut, Lipicanci, žbrinca [koš za listje, narejen iz vej beke – op. avt.] pa kraška arhitektura. V Sloveniji ni pokrajine, ki bi bila tako izrazita, tako monotematska, kot je Kras. Pa je tako na prepihu.«¹¹⁷ Ker so pomeni in vrednote, ki jih imajo določeni znaki, ki opredeljujejo pokrajino, dani od akterjev, ki v pokrajini živijo oziroma ki jo obiskujejo ali jo raziskujejo, prihaja med njimi zaradi različnih izkušenj, interesov in pričakovanj do razhajanj in nesoglasij glede odnosa do materialnih ostankov iz preteklosti. Razlike pri dojemanju pokrajine se odražajo že pri avtohtonih prebivalcih Krasa, saj kraško pokrajino čisto drugače razume kraški kmet, kot jo razumeta kraški pesnik Srečko Kosovel ali Jože Spacal, mojster scenografije, mozaika, grafike in slikarstva, ki je v intervjuju poudaril, da je »Kras s kamnom, z zemljo in z ljudmi, med katerimi sem rasel, oblikoval mojo osebnost, in zato je bila sprva moja likovna dejavnost en sam Kras« (Gujev-Sabadin 1996: 25). Sogovornik iz Komna pa je zatrdil, da mu Kras pomeni »čudovito pokrajino, rodni kraj, ki mi daje življenje, kjer imamo značilnosti, na katere smo ponosni. Pokrajina, ki je ni take, kjer je umirjeno življenje skozi celo leto, ni večjih vremenskih nevščenosti, svež zrak«.¹¹⁸ Na vprašanje, ali bi na enak način opredelil Kras v sedemdesetih letih 20. stoletja, je odgovoril, da ne, »ker takrat sem imel 14 let in me ni toliko zanimal sam kraj, takrat je bila drugačna pamet kot sedaj v zrelih letih«. Čisto drugače pa se pomen Krasa oblikuje med enodnevnimi obiskovalci kraške pokrajine ali ljudmi, ki so si na Krasu ustvarili svoj drugi dom. Zanje je Kras, kot to poetično opredeli urednik revije *Kras* Dušan Rebolj, »nekaj, kar duša zazna s čutili. Izzareva spokojnost, a vendar spodbuja k delavnosti. Ko občudujem njegove lepote, imam občutek, da je Kras center veselja«. (*Primorske novice*, 28. april 2000, št. 34: 7)

Pomeni in zaznave pa se nenehno transformirajo, kot je že poudaril sogovornik iz Komna, in sicer skozi človekove izkušnje, ki so odvisne od starosti in širših družbeno-zgodovinskih sprememb. Aleksander Panjek v knjigi *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa* (2006) razkriva, da so do 19. stoletja diskurz o Krasu kot »neprijazni puščavi, kjer v bistvu domujeta samo dva elementa: gola skala in burja«

¹¹⁷ Roj. 1941, intervju: 19. november 2008.

¹¹⁸ Roj. 1952, intervju: 8. januar 2008.

(Panjek 2006: 29) večinoma oblikovali tuji raziskovalci in potopisci; v začetku 20. stoletja pa so domači intelektualci, npr. pesnika Scipio Slataper iz Trsta, sin slovenskega očeta, in Srečko Kosovel iz Tomaja pri Sežani, začeli Krasu pripisovati »dobroto in lepoto, kljub njegovi ostrini« (prav tam: 31). Oba sta v diskurz vnesla nove, s čustvi prepojene poglede, saj sta o Krasu govorila kot o svojem domu. Pri tem je zanimivo raziskovanje pomena, ki ga Krasu dajejo prebivalci, ki so se iz različnih vzrokov (političnih, izobraževalnih, življenjskih) za kratek čas ali za vedno izselili s Krasa in se v svojo rodno pokrajino vračajo kot obiskovalci ali le ob koncu tedna. Iz lastnih izkušenj naj poudarim, da se geografskih značilnosti Krasa – to je kamna, značilnosti kraške arhitekture, rdeče rumenih jesenskih barv ruja in trte – nisem zavedala, dokler nisem šla na univerzitetno šolanje v Ljubljano (od leta 1997 do 2002) in se potem le ob koncu tedna vračala domov. Danes imam do kraške pokrajine, iz katere sem se zaradi poroke odselila, spet drugačen, morda še bolj čustven odnos, ki me spominja na rodno vas, otroštvo in mladost, stare starše, starše itd.

Pokrajina je rezultat praks oziroma zgodovinskih aktivnosti, v katerih se oblikujejo človeške izkušnje. V pokrajinah se odslikavajo družbeni odnosi (npr. odnos med Kraševci in neavtohtonimi prebivalci, ki si na Krasu oblikujejo svoj drugi dom) in prispevajo k ustvarjanju krajinske podobe v družbeni zavesti. Kaže se tudi moč vplivnih posameznikov ali skupin, ki poskušajo z univerzalizacijo svojih kulturnih resnic skozi tradicije, besedila, spomenike, slike in pokrajine determinirati pomene, ki jih utelešajo fizične naravne in antropogene prvine krajine (Graham idr. 2000: 31). Zato so pokrajine razumljene kot kulturni konstrukti s simboličnimi pomeni, ki jih uporabljajo ljudje, da jih lažje utelesijo, razumejo in konceptualizirajo. Simbolni ali ikonografski pristop do pokrajin jasno spoznava, da obstaja politika reprezentacije, ki je odvisna od moči, ki jo imajo določeni akterji. Pri tem se lahko vprašamo, kakšno vlogo sta imela pesnik Srečko Kosovel ali likovni umetnik Lojze Spacal pri predstavljanju in uveljavljanju Krasa na širšem, nekraškem območju. Ali sta kot umetnika bistveno prispevala k poznavanju značilnosti kraške pokrajine? Domnevamo lahko, da sta umetnika spodbudila zavest o posebnostih kraške pokrajine med izobraženci ali v okviru šolskega kurikulumu, medtem ko se je širša javnost in politika začela zavedati njenih posebnosti, ko so jo na to opozorili tuji strokovnjaki. Zanimiv je primer, ki ga je na dveh okroglih mizah¹¹⁹ na Krasu predstavila Zofija Klemen-Krek, v drugi polovici devetdesetih let direktorica in generalna sekretarka Slovenske nacionalne komisije za Unesco. Domači strokovnjaki pri pripravljanju predlogov za vpis slovenskih krajin na svetovni seznam naravne in kulturne dediščine niso predvideli naravne in kulturne krajine Krasa. Zato je moral priti strokovnjak svetovnega slovesa, ki je pripomnil:

Oprostite gospa, kje pa je klasični kras? Ali ne veste, da je to pokrajina, ki absolutno sodi v seznam svetovne naravne in kulturne dediščine po svojih značilnostih kraških pojavov v podzemlju in na površju ter skupaj s kulturno dediščino tvori tipično kraško kulturno krajino! (Klemen-Krek 1999: 32, gl. še 1995: 56)

¹¹⁹ Na okroglih mizah *Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa* leta 1995 in *Zakaj izgineva avtentična kraška arhitektura* leta 1998. Obe srečanja je skupaj s pokrovitelji organizirala revija Kras.

Nato so strokovnjaki na novo oblikovali predloge in vanje vključili tudi Kras s kulturno krajino, z vsemi arhitekturnimi in drugi spomeniki itn. Zaradi možnosti prijav na mednarodne projekte, ki so med drugim ozaveščali širšo javnost o posebnostih Krasa, in družbenega vpliva množičnih občil, ki so začela predstavljati Kras, se je tudi med Kraševci začela utrjevati zavest o pomenu zaščite njihove pokrajine. Vzroke za njeno (ne)vrednotenje med domačimi prebivalci in strokovnjaki pa lahko iščemo v različnih družbenokulturnih, socialnih in gospodarskih okoliščinah, ki so vplivale na oblikovanje pomenov oziroma vrednot, ki smo jih pripisovali kulturnim sestavinam, ki danes identificirajo kraško krajino. Na strokovnem srečanju v Lipici z naslovom *Zakaj izgineva avtentična kraška arhitektura* leta 1998 so nekateri navzoči strokovnjaki, npr. etnolog Naško Križnar, arhitekt Ljubo Lah in arhitekt Peter Gabrijelčič, pravilno interpretirali, da tisti, ki si na Krasu ustvarijo svoj drugi dom, in ljubitelji arhitekturnih ostalin vidijo v stari kraški arhitekturi estetsko vrednost ali kulturno vrednost v smislu zgodovinskega spomina, aktivno prebivalstvo, ki živi tam, pa vidi v arhitekturi produkcijsko vrednost (hišo, v kateri živijo in jo prilagajajo svojemu življenju). S spreminjanjem načina življenja in novimi potrebami aktivnega prebivalstva pa nastaja potreba po novih bivalnih oblikah. Zaradi tega prihaja do različnih stališč, zato po besedah Gabrijelčiča:

Ni naključje, da so tisti, ki ohranjajo te strukture v njihovi avtentičnosti, predvsem ljubitelji, ki – kot pravijo – vidijo samo ta kulturni segment dediščine, medtem ko so tisti, ki so glavni 'krivci' ali povzročitelji te degradacije, tisti aktivni prebivalci, ki so zaradi svojih življenjskih razmer pač prisiljeni to strukturo tudi spreminjati. (Gabrijelčič 1999: 47)

Saša Poljak Istenič ta pojav razloži s pojmom »podeželska idila«, ko turistični obiskovalci, kupci ali graditelji počitniških hiš na podeželju razumejo podeželski način življenja kot diametralno nasprotje mestnemu (Poljak Istenič 2008a: 357) in zato podeželskim prvinam dediščine za razliko od domačinov pripisujejo estetske oz. nefunkcionalne vidike, medtem ko domačini določenim elementom (zlasti kraški hiši) pripisujejo praktičen, funkcionalen vidik. Prav zaradi tega je pri raziskovanju dediščine ključno poznavanje kulturnih praks in pomenov, ki so jih akterji pripisovali kulturnim produktom. Duncan zapiše, da je pokrajina urejeno zborovanje objektov, besedil, ki deluje kot sistem, skozi katerega se izraža in reproducira skupnost (nav. po Graham idr. 2000: 31). Tilley sklene, da ima pokrajina ontološki pomen, saj je živeta in posredno oblikovana in spremenjena, napolnjena s kulturnim pomenom in simbolizmom. Zato je objekt za opazovanje, upodobitev, reprezentacijo in estetizacijo (Tilley 1994: 25–26). Pomembno se je zavedati večglasnosti (angl. *multi-vocality*) kraja (Smith 2006: 79), saj že predstavljeni primeri kažejo, da vsak človek prostor doživlja in izraža na svoj način, kar je utemeljeno na različnih izkušnjah, izobrazbi, starosti, družbeni poziciji itd. Kraj kot kolaž sečišč in prekrivanj pomenov ni samo prostor, kjer se pojavijo pomenske izkušnje, temveč so v njem pomeni izborjeni in izpogajani. Pri definiranju in določanju razvojnih smernic prostora moramo to pluralnost upoštevati.

Ključni segmenti, ki jih je treba v tem razdelku konkretneje razviti in analizirati, potemtakem so: kako prebivalci Krasa oblikujejo in reprezentirajo svoj prostor, to je v

širšem smislu pokrajino Kras, v ožjem pa svojo vaško skupnost oziroma kraj bivanja; katere prvine predstavljajo identifikacijske znake opredeljevanja in kako se ti znaki in njihovi pomeni spreminjajo skozi čas; kako se izražata skupnost in lokalnost?

Proces ustvarjanja kraške dediščine skozi dinamiko spreminjanja kolektivnih identitet

Spreminjanje kraške krajine

Prve podatke o Krasu, predvsem pa o kraških pojavih, ki so med prebivalstvom in raziskovalci vzbujali radovednost in zanimanje ter tudi strah, zasledimo že v antiki. V tem času sta bila znana dva kraška pojava: ponikanje reke Reke v Škocjanskih jamah in njen izvir v Štivanu kot reka Timav. Preučeval ju je Pozidonij iz Apameje (135–50 pr. n. št.), ki v svojih spisih omenja tudi Škocjanske jame (Kranjc 1994: 131).¹²⁰ Širše geografsko območje Krasa je vstopilo v zgodovino z rimskim napadom v 2. stoletju pred našim štetjem in z njegovo poznejšo zasedbo ter vključitvijo v rimski imperij. Rimljani so na Kras prvič prodrli leta 178 pr. n. št., ko so prekoračili reko Timav, da bi porazili in podjarmili Histre in s tem utrdili svoje vzhodne meje (gl. Kranjc 1994: 131). V tistem času je rimski zgodovinar Plinij pisal o vinu pucinum, ki so ga pridobivali na tem področju. Natančne meje Krasa v antiki je težko določiti, po mnenju Andreja Kranjca pa niso veliko odstopale od današnjega pojmovanja Krasa (prav tam).

V srednjem veku so Kras imenovali Carsium, Carsia, Carstrum, Carsum, Cars, Karst ali Carst. Kot navaja zgodovinar Branko Marušič, so v njegovo ozemlje vključevali včasih tudi celotno Vipavsko dolino, dele notranje Istre in kvarnersko obalo. Kras se je delil na zgornji in spodnji; spodnji je bil goriški in tržaški, zgornji pa Čičarija, Brkini in Pivka (Marušič 1999: 164–165). Po razpadu frankovske države je soseda Krasa na jugu postala Beneška republika.

Z razvojem tiska v novem veku je Kras postajal vedno bolj znan. V potopisih in domoznanskih spisih od 16. do 19. stoletja je kras, predvsem pa njena nemška oblika karst, postal sinonim za poseben tip zemeljskega površja. To je postopoma postajal tudi mednarodni termin, ki ima v nekaterih jezikih svoje različice, in sicer predvsem kot karst in carso.¹²¹ V 19. stoletju so v znanstveno terminologijo začeli vnašati tudi slovenske in nasploh južnoslovanske izraze za poimenovanje kraških pojavov in krajinskih značilnosti (npr. dolina, uvala, polje) (Panjek 2006: 28).

Med prvimi, ki je pisal o prebivalcih klasičnega krasa, je bil Marc'Antonio Nicoletti (ok. 1537–1596), ki je veljal za najpomembnejšega zgodovinopisca na območju Furlanije v

¹²⁰ Vergilij (70–19 pr. n. št.) omenja te izvire v Eneidi (Kranjc 1994: 131).

¹²¹ Za potnike, ki so želeli potovali iz srednje Evrope čez vzhodne Alpe proti Trstu, je bila edina mogoča smer čez Kras, saj so tam potekale in se križale številne prometne in trgovske poti. Zaradi posebnosti pokrajine se jim je pot še posebej vtisnila v spomin, saj so za njen prehod morali počakati na pravo vreme, se založiti s hrano in vodo, in bili so presrečni, ko so z roba kraške planote pod seboj zagledali modro morje in Trst (Kranjc 1994: 132).

Vas Škrbina z neporaslimi okoliškimi hribi pred prvo svetovno vojno.
(Hrani: Darko Cotič iz Temnice.)

16. stoletju. V svojem spisu *Il Patriarcato d'Aguileia sotto Volfero di Cologna* (1870–1871) omenja tudi kraško prebivalstvo, ki ga imenuje Giapidi, Carsi ali Tarsi (Nicoletti 1970) in ga po interpretacijah zgodovinarke Neve Makuc najverjetneje dojema kot posebno etnično skupino, ki naj bi že v najstarejšem obdobju naseljevala Kras, ki ga imenuje *Carniola secca*. Te prebivalce opiše kot postavne in ponosne pastirje, ki sklepajo poroke le v vasi, da ne bi omadeževali svoje krvi (Makuc: 2009: 47).¹²²

Za polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) je pojem Kraševci podobno širok kot Pivčani, Notranjci ali Gorenjci (Kranjc 1994: 131). V *Slavi vojvodine Kranjske*¹²³ iz leta 1686 opisuje Kraševce kot prebivalce s

posebnim govorom in obleko. Močne in delavne; hrano si iščejo v vinogradih, kjer uspeva najboljše vino kakor prošek, muškatelec in še več drugih dobrih vrst, ki jih izvažajo v daljne dežele. Njih tla so sicer povsod kamnita in skoraj ni videti zemlje, pa le rode najboljše vino. /.../ Ti dobri ljudje si pomagajo in živijo prav siromašno ter so zelo zadovoljni, če imajo kos surove slanine, /.../ čebule in pustega (ali grobega črnega otrobnatega) kruha. Ponekod trpijo tudi veliko pomanjkanje lesa in, zlasti poleti, bistre vode. Tako pomanjkanje pa jim ne jemlje dobre

¹²² »Huomini pastorali, di bello aspetto, di corpo dritto, et eleuato, di pacienza bellicosa, e di tanta alterezza, da così ignobili riferiscono la lor prima origine alla Nobiltà Romana.« (Makuc 2009: 47)

¹²³ Valvasorjev opis Krasa velja za prvi celostni opis ne le kraških pojavov in posebnosti, temveč tudi pokrajine in ljudi.

telesne moči, saj so kljub temu vendarle močni, čili in zdravi. /.../ Moški so prav grobi, divji in zopni na pogled, čisto rjavi od sonca, ženske pa so ponekod lepo bele in kaj čedne, toda noša jih zelo kazi in zatemnjuje blesk njih naravne lepote (Panjek 2006: 19–20; glej še Reisp 1968: 73–74, 204).¹²⁴

Glavne prvine, ki v 17. in 18. stoletju zaznamujejo kraško krajino, predstavljajo po Panjeku »veliko dela in truda, malo zemlje in veliko kamenja, preveč burje in premalo vode« (Panjek 2006: 12) ter krajino »morja kamnitih valov« (prav tam: 15). Valvasor jo v bakrorezih predstavi kot pokrajino z goličavami, griči, pustimi planjavami, golim skalovjem in kamenjem, kjer pravih gozdov ni videti, razen za Senožecami (Panjek 2006: 17).

Po pisanju prvih potopiscev sta največje težave Kraševcem povzročala skopa, nerodovitna pokrajina in težave z oskrbo pitne vode. Izviri vode so sicer ob robu Krasa (Kobdijl, Povir, Brestovica pri Komnu itn.), vendar jih prebivalci v notranjosti planote v preteklosti niso mogli uporabljati, ker so bili predaleč, voda, ki se pretaka skozi Kras, pa je bila pregloboko. Oskrbo z vodo so reševali z gradnjo kalov – zbiralnikov vode za živino (več. gl. Zobec 2008), in vodnjakov, ki so jih polnili s kapnico (več gl. Belingar 2010). Težavnejša kot oskrba s pitno vodo je bila priprava prostora za nekdanj najpomembnejšo gospodarsko panogo – kmetijstvo. Za razvoj poljedelstva je bila pomembna rodovitna rdeča kraška zemlja, t. i. jerina ali *terra rossa*, ki je bila predvsem v vrtačah. Drugje so začeli prebivalci pokrajino spreminjati tako, da so površine z malo prsti najprej očistili kamenja in nato nanje nanosili zemljo. Kamenje so zložili v zidove, imenovane *suhi zidovi* (ponekod tudi *ograde*), grajene brez veziva, in *grize* (kupi kamenja – *groblja*), ki še danes zaznamujejo kraški svet. Panjek med prvimi deli, ki omenjajo kamnite zidove, ki obdajajo obdelano zemljo sredi kraške gmajne, predstavi opis grofa Karla von Zinzendorfa, pomembne osebnosti na tržaškem prostoru v 18. stoletju (Panjek 2006: 23).

Ostale kamnite predele so uporabili za pašnike, ki so nastali iz некоč bogatih gozdov.¹²⁵ V 19. stoletju se je pokrajina zaradi čedalje bolj intenzivne kmetijske dejavnosti, zlasti pretirane paše in kultiviranja, spremenila v golo kamnito puščavo. Za problem se je zanimal inženir gozdarstva Josef Ressel, ki je že leta 1822 preučeval možnosti pogozdovanja Krasa s črnim borom. Po njegovi zamisli so dvajset let pozneje na nekaterih predelih kraške planote nasadili prve borove nasade, na komenskem območju konec 19. stoletja. S pogozdovanjem Krasa so postali ti iglavci nova značilna prvina kraške pokrajine, že za Srečka Kosovela pa je bor eden najpomembnejših simbolov kraškega sveta (Panjek 2006: 33). Intenzivnejše pogozdovanje je vplivalo na obseg pašnikov, kar je hkra-

¹²⁴ Kraško pokrajino in njene prebivalce v toku zgodovinskih in družbenih sprememb od 17. stoletja do današnjih dni je ob analizi zapisov prvih popotnikov, strokovne literature in drugih leposlovnih del obširneje predstavil tržaški zgodovinar Aleksander Panjek v delu *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa* (2006).

¹²⁵ Pred približno 15.000 leti pr. n. št. so bile za kraško krajino značilne velikanske površine hrastovih gozdov. Človek jih je začel iztrebljati zaradi priprav kmetovalnih površin. Zaradi požigalništva je zemlja postopoma opustela. K temu je precej prispevalo tudi pašništvo z ovci in kozami. V javnosti prevladuje mnenje, da je do opustelosti Krasa prišlo zaradi izsekovanja hrastovih gozdov za gradnjo Benetk, kar pa gozdarji zanikajo.

Iz kamna grajeni suhi zid v vasi Lokev. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2011.)

ti vplivalo na spremembo kmetijskih dejavnost. Postopoma so začeli opuščati ovčerejo, vedno bolj pa se je razvijalo vinogradništvo,¹²⁶ ki je sčasoma postalo najpomembnejša kmetijska dejavnost.

Človek je kamninskim, vodnim in podnebnim razmeram prilagodil tudi svoja bivališča, grajena v gručastih naseljih na nerodovitnih predelih ali na manjših vzpetinah (Štanjel, Tomaj, Kobjeglava idr.). Ker vsaka arhitektura izvira iz dejanskih potreb prebivalstva, so prvi arhitekturni objekti nastajali v sožitju z razvojem kmetijskih dejavnosti. Kraško okolje je do prvih povojnih let druge svetovne vojne vzpostavljalo ravnovesje med naravnim okoljem in kulturno dejavnostjo prebivalstva. To je prisililo ljudi v izrabo gradbenega materiala, ki ga je bilo mogoče najti v neposredni bližini, to je kamna in lesa. V ravnovesju z okoljem in klimatskimi pogoji so bila oblikovana tudi naselja, ki so se oblikovala glede na lego in značilnosti ozemlja, dolin in površin, najprimernejših za poljedelstvo.

Zaradi razvoja novih tehnologij in industrije se je kraško okolje po drugi svetovni

¹²⁶ Pred pojavom trtne uši v drugi polovici 19. stoletja so Kraševci sadili trto kot tretjerazredno kulturo na obronkih obdelovalnega območja in slabo rodovitnih predelih. Trta je rasla samorodno, se vzpenjala po drevesih in ji na splošno niso posvečali večje pozornosti. Specializirano vinogradništvo se je močno razširilo šele po letu 1900, ko je Avstro-Ogrska dajala brezobrestna posojila za preureditev in posodobitev vinogradov.

vojni zelo spremenilo. Zaradi manjše donosnosti zemljišč – kmetijska dejavnost je bila namreč prešibka, da bi omogočala preživetje, poleg tega pa je jugoslovanska politika v prvih letih po drugi svetovni vojni razvoj usmerjala v industrijo – se je delovna sila preusmerila v industrijske obrate in storitve, ki so omogočali boljši zaslužek v najbližjih industrijskih in urbanih območjih. To je privedlo do opuščanja obdelovalnih površin in spremembe odnosa do naravnega in kmetijskega okolja. Vplivalo je na zaraščanje krajine in povzročilo, da si kraške pokrajine ne predstavljamo več s pašniki, temveč z goščavo. Kraška pokrajina je izgubila tudi del svoje kulturne posebnosti, saj gradbeni posegi po drugi svetovni vojni (v vaseh, ki so jih prizadele grozote prve svetovne vojne, pa že v drugem desetletju 20. stoletja) niso upoštevali krajevnih arhitekturnih značilnosti. Pri novogradnjah so opustili naravne materiale in niso upoštevali že izoblikovanega okolja. Z razpršeno gradnjo okrog zgodovinskih vaških jeder so postale vse manj jasne meje med različno rabo tal, med naselitvenim območjem, travniki, pašniki in gozdom. Z intenzivnejšim vinogradništvom, ki prav v zadnjih desetletjih doživlja razcvet (predvsem zaradi na trgu cenjenega vina terana), so se razširili vinogradi, in sicer tam, kjer so bile prej njive in pašniki.

Ker je z intenzivno urbanizacijo in industrializacijo mestnih središč podeželje še nedavno bilo prepuščeno stihiji, depopulaciji in zanemarjanju kmetijskih dejavnosti, se v sodobnem času teži k ozaveščanju podeželskega prebivalstva o vrednotah naravnega in kulturnega okolja. Podeželje naj bi doživelo gospodarski, kulturni in socialni razcvet v okvirih trajnostnega (uravnoveženega) razvoja. S spreminjanjem kraške krajine, katere prvine so se skozi desetletja oblikovale v pomembne identifikacijske znake (kamen, bor, burja, ruj, arhitektura itn.), se je spreminjal tudi pomen kraške identitete.

Kolektivne identitete na Krasu do druge svetovne vojne

Kraševci se je posebnosti bivalnega prostora in njegovih značilnosti intenzivneje začel zavedati ob gospodarskem in urbanem razvoju avstrijskega pristanišča Trst, ki je bil za kraškega kmeta prvo pomembno urbano središče, kjer se je soočil z modernističnimi idejami in drugimi kulturami. Demografska rast Trsta¹²⁷ se je zaradi priliva trgovcev, podjetnikov in delavcev iz bolj in manj oddaljenih zalednih krajev skozi stoletja zelo povečevala. Glavnina priseljskega toka je izvirala iz naravnega mestnega zaledja; največ priseljencev je prišlo iz Goriške, Kranjske, Istre in Furlanije. V drugi polovici 19. stoletja pa se je povečal priseljski delež iz bolj oddaljenih avstrijskih dežel (Kalc 2002: 15).¹²⁸ Sprva so se prebivalci z ostalih območij označevali po krajevnih oziroma pokrajinskih imenih (Kraševci, Istrani, Furlani, Vipavci), s prvimi narodnimi gibanji v predmarčni

¹²⁷ Hiter vzpon mesta nam nazorno kažejo demografski podatki rasti prebivalstva, ki naj bi se med letoma 1700 in 1800 povečalo kar za 4,5-krat (Finzi 2001: 17) – od začetnih 5.000 je poskočilo na skoraj 30.000 prebivalcev.

¹²⁸ Ob zadnjem avstrijskem popisu leta 1910 so našli 229.417 prebivalcev; od tega se je kar 56.928 oseb opredelilo za Slovence, kar pomeni, da je bil Trst največje slovensko mesto (Kalc 2000: 15).

dobi, zlasti v drugi polovici 19. stoletja, pa tudi po narodnih opredelitvah – Slovenci, Hrvati, Italijani, Nemci.

V času pred marčno revolucijo je kljub bližini kozmopolitskega Trsta med prebivalstvom večinoma prevladoval občutek pripadnosti deželi in monarhiji, ki sta jo utelešala dinastija in monarh (Vodopivec 2006: 46). Ker so v tem obdobju prebivalci Krasa predstavljali podložniški stan, podrejen in življenjsko odvisen od fevdalnih gospodov, hkrati pa so bili večinoma nemobilni, so se glede na tržaške vire identificirali le kot Kraševci (Davis 1989).

Po Benedictu Andersonu (1998) smo začeli Slovenci in s tem tudi Kraševci konstruirati svojo nacionalno identiteto z nastankom prve slovenske knjige v obdobju protestantizma (16. stoletje). Prvi slovensko-italijanski slovar *Vocabolario Italiano e Schiauo*, ki je na Krasu prvi primer slovenskega knjižnega ustvarjanja, je v Devinu napisal Gregoria Alasia da Sommaripa leta 1607. Drugo pomembno besedilo, ki je vsebovalo tudi slovenske besede, pa je bilo delo štanjelskega župnika Jožefa Cusania *Christianus moribundus* (*Umirajoči kristjan*) iz leta 1749. Gospodarski, družbeni, politični in kulturni razvoj slovenskih pokrajin v drugi polovici 18. stoletja je že omogočil začetek slovenskega narodnega prebujanja.

Kraška pokrajina je v tem obdobju, to je v novem veku, upravno spadala pod habsburško oblast. Po goriškem zgodovinarju Marušiču so se prebivalci Avstrijskega Primorja imenovali Primorci, pa tudi Goričani, Tržačani in Istrani (Marušič 2002: 59) oziroma v zoženem smislu Tolminci, Brici, Kraševci, Cerkljani in Bovčani. Tako je vse do prvih političnih programov o vzpostavljanju slovenske nacionalne zavesti prevladovala pokrajinska (kraška) oziroma deželna (goriška) ali regijska (primorska) identiteta. V člankih takratnih časopisov (*Soča*, *Domovina*) se je pokrajinska kraška identiteta še vedno definirala z geografskimi značilnostmi. V časopisu *Domovina* iz leta 1867 tako beremo: »Kraševce je vselej mož; vi ste trdne volje in stanovitnega značaja, kakor vaše kraško kamenje« (*Domovina*, 19. januar 1867, list 3: 1).

K procesu prebujanja narodne in narodnokulturne zavesti v drugi polovici 18. stoletja in v 19. stoletju so veliko prispevali tudi začetki sistematičnega zanimanja za način življenja nižjega socialnega sloja, to je kmečkega prebivalstva. To je povezano z nacionalnim prepovedom v Evropi in »odkritjem« t. i. ljudske kulture s strani intelektualcev oziroma zgornjih in srednjih družbenih razredov. Ti so se nagibali k mnenju, da so kmetje narodov najboljši predstavnik, saj naj bi bili najmanj podvrženi tujim vplivom, poleg tega pa naj bi bili najbolj v stiku z narodovo oddaljeno preteklostjo. »Iznajdena« ljudska kultura (narečja, pesništvo, noše) je postala sredstvo za promocijo razredne zavesti in narodne identitete (Rogelj Škafar 2011: 37–38).

Na Slovenskem ima pri zbiranju ljudskega izročila velike zasluge Karel Štrekelj (1859–1912), rojen na Krasu (v Gorjanskem), ki je v duhu prebujanja, iskanja in utemeljevanja slovenske nacionalne identitete utemeljil raziskovalne smernice za zbiranje in razumevanje t. i. narodnega blaga, v katerem je videl podlago za izobraževanje in vzgojo širših plasti prebivalstva. Prizadeval si je, da bi se slovensko ljudstvo zavedalo svojih

nacionalnih korenin in ne častilo vsega, kar je tuje. Ker je želel pritegniti k zbiranju širši krog zbirateljev, je natančneje opredelil, kaj je narodovo blago, ki ga je označil za to,

čemur sicer pravijo tudi ustno ali tradicionalno slovstvo, ki obsega vse, kar pomaga spoznavati in preiskovati 'dušeslovje' kakega naroda, ali kakor današnji radi pravijo, 'demopsihologijo' njegovo. V novejšem času se rabi za narodno blago in učenje o njem pogosto angleška beseda folklore, nauk ali vesti o narodu. Folklorista ne zanima samo narodna pesem, pravljica, pripovedka, uganka, vraža, narodni pregovor rek in zagovor – on pazi tudi na šege in običaje, na narodno pravo, narodne igre, narodno medicino in vremenska pravila kmetova; tudi kletvin in narodnih anekdot ne zameta (nav. po Kropelj 2001: 34).

Iz Štrekljeve razlage je moč sklepati, da so se nekateri raziskovalci in zbiralci pomena pesmi, plesov in pripovedk – tega, kar je danes v mednarodni Unescovi konvenciji opredeljeno kot nematerialna dediščina – zavedali že v 19. stoletju, medtem ko je do uradnega priznanja pomena nematerialne dediščine kot identifikacijskega znaka opredeljevanja skupnosti prišlo šele leta 2003, ko je bila konvencija uradno sprejeta.

Štreklja je žalostilo tudi uničevanje starih predmetov, saj je leta 1906 v pismu krajev-nemu zgodovinarju Matiji Sili iz Tomaja potožil:

Koliko je še pri nas neobdelanega polja v etnografskem oziru! Mi ne poznamo niti svojih hiš; gnijejo nam stara ognjišča; stare mize, stare škrinje razjedajo črvi in neumna mladina jih meče na ogenj ...(in) se nič ne briga za staro 'romantiko'. Kvečjemu kak rimski kamen ostane, ker je prevelik in pretežak, da bi ga današnji 'nadjudje' spravili in uničili (nav. po Matičetov 1974–1981: 596).

Nacionalno delovanje se je nato nadaljevalo v obliki čitalnic, v katerih so se večinoma srečevali meščani, in na ljudskih zborovanjih oziroma taborih, kjer so sodelovale velike množice kmetov in malega meščanstva. Čitalnice (prva, ustanovljena v Trstu leta 1861) so imele tudi svoje pevske zборе in knjižnico, izdajale so slovenske časopise in pomembno vplivale na vzpostavljanje ključnih identifikacijskih narodnih simbolov, kot so jezik, pesmi, plesi, noša itn. V čitalnicah je bila glavni identifikacijski znak beseda – predvsem na prireditvah z govori, predavanji, deklamacijami, glasbenimi in pevsкими nastopi ter gledališkimi igrami. Kljub največkrat nizki umetniški ravni čitalniških prireditvev pa so po Vodopivcu te vplivale na nadaljnji slovenski glasbeni in gledališki razvoj, saj so med udeleženci utrjevale vezi in občutenje narodne pripadnosti (Vodopivec 2006: 78). Na Primorskem so čitalnice odpirali tudi na podeželju. Cilj taborov, na Slovenskem predvsem v letih 1868–1871, je bil vzpostavitev enakopravnosti vseh narodov v avstrijski monarhiji; pomemben identifikacijski znak, ki je ločeval primorske Slovence od Italijanov, pa je bila narodna noša. V času taborskega gibanja se je utrdila slovenska identiteta čez meje zgodovinskih dežel, torej na ozemlju, kjer se je govorilo slovensko (več gl. Rogelj Škafar 2011: 71).

V drugi polovici 19. stoletja se je ob poudarjanju kraške identitete vedno bolj oblikovala tudi slovenska narodna identiteta, ki se je za Kraševca utemeljevala ob gospodarsko in politično vse močnejšem italijanskem prebivalstvu. To se je v Trstu zatekalo k politiki nepopustljive narodne obrambe, ki si je prizadevala za ohranitev nespremenljive italijan-

Prosvetno društvo Zarja iz Koprive leta 1920. (Hrani: Sonja Peroci iz Koprive.)

ske podobe mesta (Kacin-Wohinz, Troha 2001: 31).¹²⁹ Ker je bil razvoj Trsta v veliki meri odvisen prav od sprememb v gospodarski strukturi in razvojni dinamiki zaledja, »saj ko je gospodarstvo v zaledju zajela konjunktura, je tudi Trst doživiljal prometno-trgovski razmah, in ko je zaledje potonilo v depresijo, je tudi pristanišče doživljalo stagnacijo« (Vodopivec 2000: 59), se je med mestom in zaledjem pa tudi med mestnim in primestnim prebivalstvom ter Slovenci in Italijani vse bolj vzpostavljala sovražna odnos, kar je krepilo tako slovensko kot italijansko identiteto. Po prvi svetovni vojni, po razpadu Avstro-Ogrske, ko so bili primorski Slovenci z Rapalsko pogodbo priključeni k Italiji v pokrajinsko skupnost Venezia Giulia (Julijska krajina), je postal cilj italijanske politike popolnoma uničiti slovensko nacionalno identiteto. Zaradi ogroženosti slovenskih nacionalnih identifikacijskih znakov, ki so še vedno temeljili na jeziku, so se začela oblikovati prosvetna društva, ki so skupaj s primorskimi duhovniki predstavljala osrednje slovensko kulturno in družabno središče in kljub tuji nadoblasti pomembno vplivala na razvoj in utrjevanje narodne zavesti (gl. Fakin Bajec 2007).

¹²⁹ Tržaška elita je bila namreč prepričana, kot pojasnjuje Boris Gombač, »da bo svojo monopolno oblast obdržala le, če bo tržaško družbo uspela poenotiti, razvrstiti, kontrolirati in podrediti v boju proti Dunaju, kjer je nastopala s poudarjanjem zgodovinske avtonomije, doma pa s poudarjanjem italijanstva, uspešnosti produktivnih slojev, strahom pred drugače govorečimi ter s privilegiranjem mesta nasproti zaledju« (Gombač 1993: 47).

Oblikovanje jugoslovanske identitete po drugi svetovni vojni

Nove družbenopolitične spremembe na kraškem podeželju

Med drugo svetovno vojno so nekatere vasi na Komenskem Krasu (Komen, Štanjel, Tomačevica, Mali Dol, Divči, Lukovec) zaradi požiga utrpeli precej materialne škode, veliko Kraševcev je bilo vpoklicanih v vojsko, do leta 1943 v italijansko, po kapitulaciji Italije pa so na Krasu delovale partizanske brigade, bataljoni in odredi. Zaradi bojev in deportacij v Nemčijo¹³⁰ je Kras imel izgube tudi med borci, taboriščniki in prisilnimi delavci.

Po koncu druge svetovne vojne je sledilo nemirno obdobje, ko so se krojile nove meje med evropskimi državami. Leta 1945 je bilo sporno primorsko ozemlje razdeljeno na cono A pod upravo zavezniške vojske (zasedle so ga ameriško-angleške čete) in cono B pod upravo Jugoslovanske armade. Del Krasa (pretežno spodnji Kras) je spadal pod cono A, del zgornjega Krasa pa pod cono B. Mirovna pogodba z Italijo, podpisana v Parizu leta 1947, je začrtala novo mejo in takrat so ustanovili Svobodno tržaško ozemlje (nadalje STO). Z novo državno mejo je manjši del Krasa ostal v Italiji, nekoliko večji na Svobodnem tržaškem ozemlju, največji del pa je pripadel Jugoslaviji. Dokončno mejo, določeno z Londonskim sporazumom leta 1954, ki je potrdil razmejitve STO, sta obe vladi dokončno potrdili z Osimskimi sporazumi leta 1975. Večji del Krasa je pripadel Jugoslaviji, manjši pa je ostal v Italiji.

Primorski Slovenci so vložili izjemen napor v priključitev Primorske k matičnemu kulturnemu in geografskemu območju Slovenije v okviru Jugoslavije. Najznačilnejši simboli in označevalci teh prizadevanj, upora proti najprej fašističnemu, nato nacifašističnemu režimu so požig Narodnega doma, TIGR, oba tržaška procesa, talci, partizanstvo, kratkotrajna osvoboditev Trsta itd. Po ugotovitvah Inge Miklavčič-Brezigar se je »boj za priključitev Primorske Slovenije k Jugoslaviji odvijal tudi prek povsem etnografskih elementov, s katerimi je primorsko 'ljudstvo' poskušalo dokazati svojo identiteto. Elementi identitete so bili 'materializirani' v vidne, slišne in otipljive simbole, izražene v slovenskem jeziku, običajih in noši« (Miklavčič-Brezigar 2001: 38). Jezik se je kot identifikacijski simbol izrazil v izjavah, reprezentiranih na manjših vzpetinah, kjer še danes zasledimo napise »Tito« ali »naš Tito«, in na stenah hiš, kjer so še ohranjeni grafiti »tu smo Slovenci«, »tu živimo Slovenci«, »tu je Jugoslavija«. Ključni identifikacijski znak opredeljevanja Primorske in posledično tudi slovenske identitete je ostala pesem. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji je himna primorskega naroda postala pesem *Vstajenje Primorske*, za katero je besedilo napisal Lev Svetek - Zorin, uglasbil pa jo je Rado Simoniti. Pomemben simbol opredeljevanja slovenstva je po Miklavčič-Brezigarjevi postala tudi noša, ki se je sredi 20. stoletja modernizirala, tako da na manifestacijah za priključitev Primorske k Jugoslaviji ni bilo zaslediti stare narodne noše iz 19. stoletja, ki je ravno tako ločevala slovensko kmečko ljudstvo od meščanskih Italijanov, temveč so si dekleta in

¹³⁰ Večina prebivalstva vasi Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevica je bila deportirana v Nemčijo, prebivalci Štanjela, Kobjilja in Lukovca pa so bili kot begunci naseljeni v sosednjih vaseh.

Komenska plesna skupina pod vodstvom mentorice Vide Kovačič (*Lipanceve*) po vrnitvi iz Nemčije. Dekleta se učijo za prvomajski nastop v Trstu leta 1946. V ozadju slike je viden slavalok v obliki Triglava. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

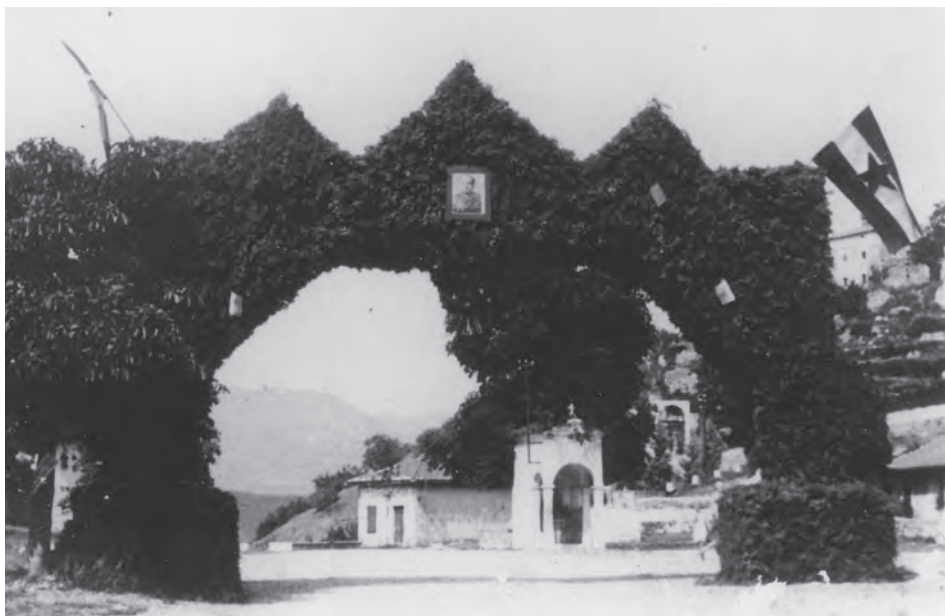
žene izmislile nošo, prilagojeno novim časom. Bela bluza, rdeče krilo in modre naramnice so se skladale z barvami slovenske zastave, politično opredelitev nosilke pa je nakazala rdeča zastava (Miklavčič-Brezigar 1998: 3–4).

V vaseh so za označevanje slovenske oziroma jugoslovanske identitete uporabljali še dve prvini iz kmečke kulture. Prva je postavljanje *kalun* ob poroki mladoporočencev (to je poročna šega, pri kateri se z brinjevimi vejami in cveticami okrasita vhoda domov mladoporočencev) in slavalokov ob večjih cerkvenih praznikih, druga pa krašenje notranjosti cerkva z venci, narejenimi iz bršljanovih listov, in sicer ob verskih praznovanjih, kot so sv. obhajilo, sv. birma, krst zvonov, nova ali zlata maša. Prvi ritual so uporabili pri oblikovanju veličastnih zelenih slavalokov v obliki Triglava, ki so jih po vaseh postavljali ob proslavljanju priključitve Primorske k Jugoslaviji leta 1947 (Miklavčič-Brezigar 1998: 6). Istega leta so *kalune* v obliki Triglava postavljali tudi ob vaških slovesnostih, ko so anglo-ameriški zavezniki prebivalcem v vojni uničenih domov izročili ključne obnovljene bivalne enot. Drugo prvinjo iz kmečkega okolja pa so uporabljali pri slavnostnih odprtjih državnih stavb, ki so jih na vaseh predstavljali združni domovi.

S priključitvijo Primorske k Jugoslaviji se je tako kot v preostali Sloveniji tudi na Krasu bistveno spremenil način življenja. Nova oblast je v skladu s smernicami moderne dobe ljudi najprej pozvala k obnovi porušene domovine, kasneje pa k intenzivni industrializaciji, urbanizaciji in sekularizaciji. Cilj oblasti je bil oblikovanje nove gospodarske

Slavolok postavljen ob Evharističnem shodu v Komnu leta 1923.
(Hrani: Vilma Godnič iz Komna.)

Slavolok s Triglavom v Štanjelu postavljen ob priključitvi Primorske k
Jugoslaviji. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala v Štanjelu in Goriški muzej.)

Ob koncu gradnje zadružnega doma v Komnu leta 1948. Dom je okrašen z bršljanovimi venci. (Hrani: Društvo izgnancev Komen.)

družbe, v kateri so skušali kulturo kmetov in malih obrtnikov preobraziti v sodobno industrijsko družbo z delavsko kulturo. Čeprav kmetijstvo ni bilo popolnoma zanemarjeno in podeželje še ne degradirano, saj naj bi po prvem petletnem planu, sprejetem leta 1947, oblast skladno razvijala vse gospodarske panoge, so na Krasu zaradi nacionalizacije zemlje in industrializacije podeželja postopoma začeli opuščati nekatere kmetijske dejavnosti. Poleg odpiranja novih industrijskih obratov v večjih kraških naseljih (v Sežani, Komnu, Dutovljah, Senožečah) in možnosti, da mladi lahko odidejo na šolanje v urbana središča (Maribor), je bilo krčenje kmetijskih dejavnosti povezano tudi s slabimi naravnimi pogoji. Skopa, kamnita pokrajina in neprijazne klimatske razmere (predvsem poletna suša) niso ugodne možnosti za razvoj ekstenzivnih kmetijskih gospodarskih panog (živinoreje, prasičereje, poljedelstva). Obenem je bil gospodarski razvoj slovenskega dela Krasa prizadet zaradi nove državne meje in ločitve od nekdanj pomembnega gospodarskega središča Trsta. Krajan iz Komna je pojasnil:

Ko je bila 1947 postavljena ta meja, ni blo tako, kot si predstavljaste vi mladi, da se da jet na en način ali drugi uradno ali legalno čez, takrat legalno se ni dalo jet, nelegalno pa si bil izpostavljen življenju. /.../ Ljudje so se mogli odločit, ali pobegniti črez, in pole so šli v tujino, to je bil kar razmeroma en del. Tisti, ki ni jemu se preživljat s tem kmetijstvom /.../ je mogu jet v neke druge kraje. Ko se je začela razvijat Nova Gorica, so se izseljevali. Se spominjam, da so nekateri, ki so

*bili prej zaposleni v Malfankuni [Tržiču – op. avt.], v ladjedelnici, da so se pole vozili s kamioni v Reko, vsak teden so prišli domu.*¹³¹

Čeprav so z Videmskim sporazumom (*Sporazum o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemnega prometa in pomorskega prevoza in prometa med Tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj*) leta 1955 določili obmejno območje, ki je obsegalo desetkilometrski pas vzdolž zahodne meje, in sta bila osebni promet in prenos blaga za imetnike prepustnic čez maloobmejne prehode lažja, je po mnenju drugega komenskega krajana »ta meje bla zgodovinsko gledano ena od mejnikov nazadovanja tega prostora. Drugi se je razvijal, Nova Gorica se je razvijala, Koper se je razvil, ta prostor pa je zaradi meje nazadoval«. ¹³²

Komen, glavno središče v Občini Komen, ki je zaradi političnih, gospodarskih in kulturnih dejavnosti pred drugo svetovno vojno veljal za »kraški Pariz« ali »metropolo spodnjega Krasa« (gl. Fakin 2002), se je tudi po drugi svetovni vojni kljub trpki usodi zaradi vojnega požiga razvijal gospodarsko in kulturno. Po vojni, ko v Komnu še ni bila razvita industrija, je »večina mladih šla ven«. Kot je pojasnil sogovornik iz Svetega, je v tistem času »mlada generacija /.../ pohitela v Maribor na osnovno izobraževanje, tam je bila Industrijsko kovinarska šola, tam je dosti fantov dobilo osnovno izobrazbo. Tisti, ki so bili sposobni, so tudi naprej šli. Ta je pobrala prvo generacijo, ki je šla ven«. ¹³³ Industrijski razvoj se je v Komnu začel v petdesetih letih 20. stoletja z mizarsko delavnico Bor, nato kovinsko industrijo Aluminij (do leta 1978 je pod Aluminij delovala Livarna) in tekstilno industrijo Konfekcija. Ustanovitev teh obratov je pomenila »osnovni, čeprav zelo skromen košček kruha in dve zrni soli, ampak prvo, kar so lahko domačini s svojim delom in skromnim znanjem, ki so ga za to potrebo imeli, lahko zaslužili v domačem kraju, s tem da so hkrati živeli doma in razvijali življenje v domačih, še koliko toliko možnih običajih in navadah«. ¹³⁴

Ker povojna obnova ni zajela revitalizacije celotnih kmetij, temveč le stanovanjske objekte, »je zaposlitev imela neko drugo posledico, da so generacije, ki so vstopale v ta industrijski razvoj, nujno zaradi obveznosti morale opustiti delo in delovanje na kmetijskem prostoru, ki je bil v Komnu in v bližnji okolici Komna relativno ugodnejši kot na ostalem predelu Krasa«. ¹³⁵

Vaščani v Komnu in okoliških, nekoliko bolj agrarnih vaseh so zasluženi denar iz industrije namenjali obnovi bivalnih enot in nakupu nove kmetijske mehanizacije. Po pripovedovanju so v Komnu kmetijstvo začeli opuščati prav zaradi skromne obnove gospodarskih poslopij v času zavezniške uprave in nemožnosti zaposlitve v industrijskih obratih, medtem ko so ga v okoliških vaseh začeli opuščati v šestdesetih letih, ko se je pojavila možnost zaposlitve v drugih večjih krajih, zlasti v Sežani, Novi Gorici in Ajdovščini. Čeprav po mnenju sogovornika industrializacija Komna ni bila tako prisilna

¹³¹ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

¹³² Roj. 1933, intervju: 2. avgusta 2007.

¹³³ 1937–2011, intervju: september 2007.

¹³⁴ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹³⁵ Roj. 1933, intervju: 2. avgusta 2007.

Mizarska delavnica Bor leta 1956. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Delavci Aluminija leta 1965. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

kot v sosednjih urbanih središčih (npr. v Novi Gorici), razen v prvih letih planskega gospodarjenja, je vendarle vplivala na urbanizacijo podeželja in spreminjanje strukture prebivalstva. V Komnu so prva blokovska stanovanja kot simbol urbanizacije zgradili v sredini petdesetih let. Sprva so bila namenjena priseljencem iz drugih delov Slovenije, zlasti izobraženemu sloju, saj je na komenskem delu Krasa zaradi fašistične diktature in izseljevanja med obema vojnama primanjkovalo strokovnjakov zlasti zobozdravnikov, zdravnikov, živinozdravnikov, učiteljev, direktorjev podjetij, policistov.¹³⁶ Življenje v blokovskih stanovanjih je vplivalo na individualizacijo življenja, kar se je najbolj poznalo v Komnu, kjer se ljudje niso več srečevali na domačih dvoriščih, hkrati pa so v vasi prišli novi prebivalci, ki so imeli do zgodovine načina življenja – navad, šeg, vaških vrednot, lokalne zgodovine – drugačen odnos kot avtohtono prebivalstvo. Po mnenju sogovornika pa prihod priseljencev ni bil tako negativen. »Sigurno s prihodom teh ljudi so se neke stvari spreminjale. So bli ti ljudje, so se vključevali v vas, bi blo tudi narobe rečt, da se niso. /.../ Da so se prav zapirali v svoje, ni blo. Da bi bla neka aktivnost njihova bistveno večja kot povprečnega prebivalca Komna, pa tudi nisem čutil«. ¹³⁷ Velja pa poudariti, kot me je opozoril sogovornik iz Komna, da je Komen vedno »imel drugačen status kot ostale okoliške vasi. Ni bil tako kmečka vas in je bil bolj gospodarski center. Tukaj je bla sodnija, karabinerji, notar, trgovine, domača obrt. Čistih kmetov je blo v Komnu malo«. ¹³⁸ V Komnu se po mnenju sogovornika nikoli niso razvile medsebojna vaška pomoč, solidarnost in složnost kot v ostalih manjših kraških vaseh, kar se je odražalo tako pri prostovoljnih delovnih akcijah (*robotah*) kot tudi pri vaškem praznovanju godu cerkvenega zavetnika. Kot pojasni sogovornik:

Če bi lahko rekel, naš patron sv. Jurij /.../ v celem obdobju mojega življenja ni predstavljal to, kar predstavlja v drugih vaseh. Taku, da se na patrona vaškega zbere en kup ljudi, ki so drugače po sveti, v Komni te navade jaz se je ne spunem ... Nekateri so opravičevali, da je bil Jurij razmeroma blizu veliki noči /.../ da je bil to eden od vzrokov, da se v Komni ni praznavalo, samo se mi zdi, da ni najbolj resen izgovor. Bila je neka nepripadnost, ne vem zakaj, je vidna tudi v tem vidiku. /.../ Tudi če se spominjam 15. februar [spomin na požig vasi v drugi svetovni vojni – op. avt.], ki je nastal po drugi svetovni vojni, pripadnost temu prazniku, sem vidu, da ljudje, ki so šli ven iz Komna, ga niso sprejeli. Tudi v obdobju, ko je večina prebivalcev to sprejela kot vaški praznik. ¹³⁹

¹³⁶ Po pripovedovanju sogovornika (roj. 1942), doma iz Komna, je bil v Komnu prvi stanovanjski blok s štirimi stanovanji zgrajen z ustanovitvijo občine Komen v začetku petdesetih let 20. stoletja (leta 1954, 1955) za potrebe župana, zobozdravnika in direktorja podjetja Aluminij. Stal je v t. i. *zgornjem koncu* vasi. Drugi stanovanjski blok je bil zgrajen v t. i. *spodnjem koncu*, za njegovo gradnjo pa je bil zadolžen takratni direktor Aluminija Komen. Namenjen je bil delavcem podjetja. Pred tem, leta 1958, so uredili dve stanovanji nad nekdanjo lekarno, kjer je bila kasneje trgovina tekstila, znana po imenu *Pri Nevenki*. Četrty blok blizu nekdanje stavbe, kjer je bila lekarna (ob zdravstveni postaji Komen), ni bil več sezidan za potrebe delavcev. Peti in šesti blok pa sta bila sezidana v osemdesetih letih 20. stoletja. Stojita na glavnem trgu vasi. Intervju: 22. avgust 2007.

¹³⁷ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹³⁸ Roj. 1942, intervju je bil posnet v okviru projekta *Križem kražem po Komenskem Krasu*, dne 17. novembra 2003.

¹³⁹ Roj. 1933, intervju: 2. avgusta 2007.

Z industrializacijo so se življenjski pogoji v Komnu izboljšali, manj je bilo izseljevanja kot v ostalih kraških vaseh. Zaradi industrijskega razvoja je kmetijstvo postalo dopolnilna gospodarska panoga, s katero so se Kraševci ukvarjali v popoldanskem času. Intenzivneje so se usmerili v vinogradništvo, saj je bilo vino teran¹⁴⁰ že v Avstro-Ogrski zelo cenjeno.¹⁴¹ Med obema vojnama so bili njegovi glavni porabniki meščani iz Trsta, ki so na Kras prihajali kot turisti. V Jugoslaviji se je prodaja vina v Italijo zaradi nerešenih političnih zapletov prekinila. Razmere so se sicer nekoliko izboljšale od šestdesetih let naprej. So pa kmetje grozdje prodajali v Kmetijsko zadrugo Vinakras Sežana (ustanovljeno že leta 1861). Po pripovedovanju sogovornikov je bila v sedemdesetih letih 20. stoletja politika zadruge pridelati čim večje količine vina, ki so jih poskušali pridobiti s križanjem novih sort. Zaradi tega so leta 1976 povečali klet, ki lahko med trgatvijo dnevno sprejme 250 ton grozdja oziroma ima zmogljivost 4 milijone 200 tisoč litrov vina (gl. <http://www.vinakras.si>). Zaradi tega je vino začelo izgubljati kakovost, kar se je odrazilo tudi v slabši prodaji in nižji ceni. Nekateri kmetje se s tržno politiko zadruge niso strinjali, zato so se raje odločili za samostojno prodajo vina v večjih urbanih središčih, predvsem v Ljubljani. Sčasoma je tudi Kmetijska zadruga Vinakras Sežana spoznala, da je pomembna kakovost. Z novo razvojno strategijo, ko se je kmetijstvu začelo namenjati več finančnih sredstev, in z ustanovitvijo Kmetijskih svetovalnih služb, sprva v okviru kmetijskih zadrug, v samostojni Sloveniji pa v okviru Kmetijsko-gozdarske zbornice Slovenije, ter z intenzivnim delom na terenu in izobraževanjem kmetov jim je uspelo, da je teran danes zopet zelo cenjeno vino. Sloves so mu povečali tudi vinogradniki, združeni v Društvo vinogradnikov in vinarjev Krasa (ustanovljeno 1991), ki so se povezali, da bi s strokovnim usposabljanjem članov dvignili kakovost kraških vin in z učinkovitejšo promocijo kraškemu teranu povrnili nekdanji ugled. Poleg tega so si prizadevali za oblikovanje posebne zaščitne znamke Proizvod Krasa, ki kupcu zagotavlja, da je grozdje pridelano, predelano in vino polnjeno na kmetiji proizvajalca, ki je označen na etiketi, in da ta osebno jamči za kakovost vina (Blažina 1992: 8). Danes je vinogradništvo za nekatere Kraševce najpomembnejša gospodarska dejavnost, za večino pa dodatni vir zaslužka.

Poleg vinogradništva se je iz preteklosti ohranilo »malo bolj obilno vrtničkarstvo, tako da ljudje še zmerej pridelejo tiste osnovne stvari zase. Ampak serka ni več, koruze, detelje, žita kot tudi živinoreje.«¹⁴²

Pospешen razvoj industrije in strojni načini proizvodnje so razvrednotili ročne obrtne dejavnosti; to se je na Krasu odrazilo v zanemarjanju kamnoseškega poklica:

Spoštovano ni bilo klasično ročno delo kamnoseka, z macolo in špico. /.../ Ne zaradi tega, da ga ne bi nič cenili, poznali ga nismo. Že za časa pred vojno in med

¹⁴⁰ Kraški teran je proizvod kombinacije vpliva tal, podnebja in sorte. Vino je suho, intenzivno rdeče barve z vijoličnim odtinkom in zmerno stopnjo alkohola (8,5–11,5 vol. %). Po okusu je polno (okoli 22 g/l ekstrakta), ubrano in osvežujoče kisekasto. Nežna sadna cvetlica spominja na maline (Vodopivec 1999).

¹⁴¹ Nekateri vinogradniki teran povezujejo s pucinskim vinom iz rimske dobe, o katerem je pisal že rimski zgodovinar Plinij in ki so ga pridobivali ob izviru Timava. Uporabljali so ga celo kot zdravilo. Na dobrem glasu je bilo kraško vino tudi v srednjem veku, Valvasor pa piše, da so ta vina v nemških deželah imenovali Vin di Canea (kandijotska vina), in sicer zaradi plemenitosti, slastnosti in krepih moči.

¹⁴² Sogovornik (1937–2011) je bil iz Svetega. Intervju: september 2007.

vojno je bilo zanemarjeno. Torej kamnoseki niso samo generacija naša, ampak tudi že generacija pred nami je kamnoseštvo opustila. Še doma na gmajni so tolkli, klepali in klesali kamne, ampak poklicno malo že pred požigom Komna. Dočim pa je v okolici Nabrežine in Tržaškem Krasu kamnoseštvo ostalo skoraj nedotaknjeno, neokrnjeno, potrebe mesta so bile ali razvijajočih se predmestij Trsta, Tržiča, stare Gorice in tega, tam je bil kamen potreben in je tudi tak poklic ostal. Pri nas standard ni dovolil ali ni zmogu stimulacije uporabe kamna in tudi interesa za kamnoseštvo ni bilo. Potem pa je prevzela strojna obdelava. Ti-sti, ki si je zmogu kupiti stroje, še danes uspeva kot kamnosek. Drugo je, kakšno je povpraševanje. Izdelki, tudi če so strojno pripravljeni, niso poceni. Še vedno relativno dragi napram drugim nadomestkom.¹⁴³

Industrializacija, ki je na Komenskem Krasu potekala predvsem v Komnu, njene posledice pa je bilo čutiti tudi v sosednjih manjših vaseh, kljub političnim pritiskom ni toliko spremenila materialne kraške kulture kot v ostalih delih Slovenije. Sogovornica, ki je v Štanjelu podedovala hišo po svojih starših in si v njej uredila svoj drugi dom, v katerem ponuja tudi apartmaje, je poudarila:

Veliko ljudi reče, da hvala bogu, da smo uspeli ohraniti vse to, kar imamo. Res veliko. Mogoče res, da smo bili na obrobju Jugoslavije, ker ni dosti porajala za te vasičke. Mogoče ni bilo tako slabo, da nas ni nekdo posebej z razvojem filal, da smo ohranili eno identiteto nekega umirjenega življenja. To veliko ljudi reče, ko pridejo v apartmaje. Zadržite to, kar imate, ker tega ni nikjer.¹⁴⁴

Na slovenskem delu Krasa je zaradi nove državne meje in s tem ločitve slovenskega prostora od Trsta ter s pospeševanjem razvoja urbanih središč na račun stagnacije podeželja znova zavladala huda revščina, povezana s slabimi naravnimi pogoji za življenje. To se je v kraških vaseh pokazalo predvsem v manj intenzivnem uničevanju oziroma obnovi starih bivalnih enot. Zaradi ugodnih kreditov za gradnjo novih hiš v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja pa so nekateri Kraševci stare hiše začeli zapuščati, kar je v devetdesetih letih na Kras privabilo mnogo neavtohtonih prebivalcev, ki so si v zapuščenih kraških domovih ustvarili svoj drugi dom. Ker se na Krasu razen v večjih urbanih središčih (v Sežani) ni razvila t. i. težka industrija, okolje ni tako onesnaženo in je manj poseljeno ter za današnje razmere vabljivo za razvoj turističnih dejavnosti. Ne moremo pa trditi, da industrializacija ni vplivala na način življenja. Kot je pojasnila sogovornica iz Svetega:

... smo ljudje dosti bolj zaposleni. Enkrat tega ni bilo. Ljudje po delu kmečkem, ki so ga opravili, niso imeli še kej družga. Mi pa smo delali eno delo tam, eno doma, in takrat hitiš in nimaš časa. Jaz se še dobro spomnem ob teh kmečkih opravilih, ko so hodili kositi eden k drugmu, si pomagali in potem zvečer, ko so se vrnili domov, je bilo petja še in še. Te pesmi imam še sedaj v ušesih.¹⁴⁵

Spremenjen način življenja, ki ga je med drugim pogojeval hiter industrijski razvoj,

¹⁴³ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹⁴⁴ Roj. 1950, intervju: 4. avgust 2007.

¹⁴⁵ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

pa je vplival na spremenjeno vlogo nekdanjih kmečkih ritualov. V nasprotju s preteklostjo, ko so bili poleg opravljenega dela tudi v funkciji integracije lokalne skupnosti (npr. ličkanje koruze, pletenje košev, skupna košnja itd.), so v novih kulturnih in političnih okoliščinah pridobili funkcijo oblikovanja narodove kulture in nacionalne identitete.

Kulturno življenje v obdobju Jugoslavije – vloga združnih domov

Ideologija vladajoče komunistične stranke je prodrla v vse pore življenja in vplivala tudi na oblikovanje preteklosti, na branje in razumevanje preteklih dejanj. Državne kulturne in druge ustanove so dobile nalogo poučiti ljudi o človeških dosežkih preteklih dob, z namenom, da bi dvignili splošno izobrazbeno in kulturno raven prebivalstva ter okrepili nacionalno oz. državno zavest. Odnos do državotvornih institucij se je skozi desetletja spreminjal tudi s sprejemanjem novih ustav (1945, 1953, 1963, 1972, 1980) in vzpostavljanjem novih političnih pogledov. Mnenje novih voditeljev je bilo, da sta bili v prejšnjem sistemu znanost in umetnost monopola maloštevilnih meščanov in intelektualcev in da mora zdaj kultura postati ljudska lastnina oziroma ljudstvo njen vsebinski lastnik (Vodopivec 2006: 422).

Čeprav je nova državna ureditev s svojo ideologijo vsaj v začetnih letih izvajala centralističen nadzor nad celostnim upravljanjem državnih institucij, so imele republike na področju šolstva, znanosti in kulture večje pristojnosti kot na drugih poljih. Zgodovinar Aleš Gabrič pojasnjuje, da so bile kljub centraliziranemu sistemu na področju šolstva in kulture za Slovence bistvene tiste odločitve, ki so jih sprejeli ali potrdili v ljubljanskih političnih in oblastnih vrhovih (Gabrič 1999: 115). V okvirih obstoječega sistema in ideologije sta se vodili enkrat bolj, drugič manj samostojni izobraževalna in kulturna politika (Vodopivec 2006: 423).

Nova slovenska ustava, sprejeta leta 1947, je vzpostavljala najnujnejše pogoje za nemoten kulturni razvoj in je oblastem poleg spoštovanja temeljnih svoboščin nalagala aktivno podpiranje kulturnih in umetniških prizadevanj. Ministrstvo za prosveto, ki je organiziralo in financiralo izobraževalno dejavnost in se je do ustanovitve posebnega Ministrstva za znanost in kulturo leta 1949 ukvarjalo tudi s kulturnimi in znanstvenimi zadevami, se je pri svojem delu opiralo na okrožne, okrajne in krajevne ljudske odbore. Ti so prek svojih odsekov za prosveto skrbeli za kulturno-prosvetne ustanove in uresničevanje kulturne politike v ožjih in širših lokalnih skupnostih. Ker je Slovenija lahko samostojno upravljala šolske in kulturne institucije, se je v petdesetih letih 20. stoletja povečalo število šolskih ustanov, predvsem na srednji in visokošolski stopnji, galerij in muzejev ter drugih osrednjih kulturnih organov.¹⁴⁶ Kljub tej navidezni samostojnosti pa vladajoča oblast ni dovoljevala nobene konkurence, kar je odsevalo v šolski, kulturni in znanstveni politiki ter pri določanju meril, kaj je za novi red primerno in kaj ne. Pa tudi v ustanavljanju nadzornih organov; na področju izobraževalnega sistema in kulturne

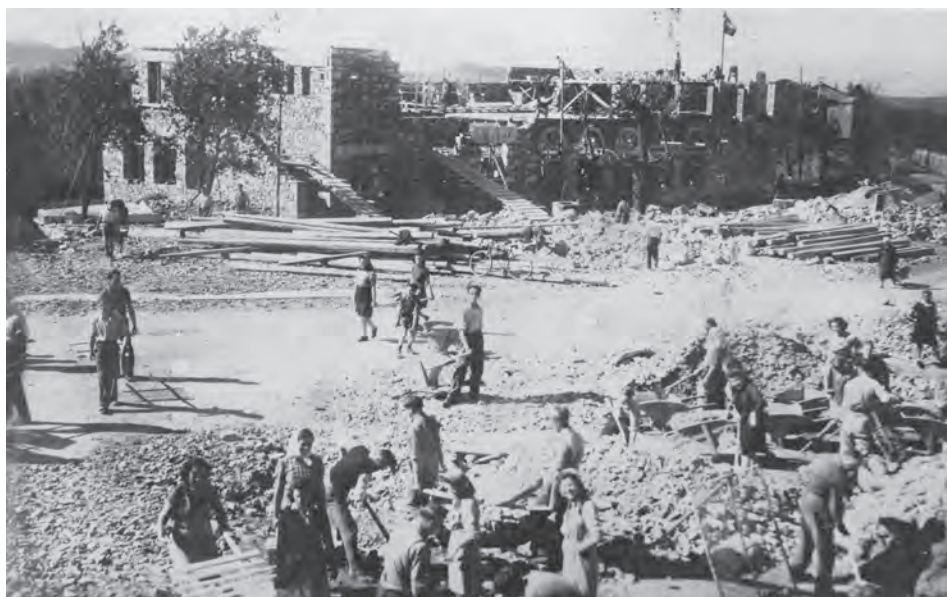
¹⁴⁶ Te ustanove so na primer Državni arhiv Slovenije, Slovenski zavod za spomeniško varstvo in Radio Ljubljana, ki je postal osrednji slovenski državni radio, druge ustanove pa so v imenu dobile nacionalne oznake (Slovensko narodno gledališče, Slovenska akademija znanosti in umetnosti).

dejavnosti je delovala komisija za agitacijo in propagando (agitprop), ki je bedela nad javnimi občili ter vso izobraževalno in kulturno dejavnostjo po posameznih krajih (Gabrič 1999: 116; Vodopivec 2006: 423–424).

Nova ljudska oblast je na podeželju v duhu prve petletke, sprejete leta 1947, katere osnovna naloga je bila ekonomska, družbena in političnosocialna obnova države, kot najprimernejšo gospodarsko organizacijsko obliko za socialistično preobrazbo vasi videla zadružništvo. Zato je bila ena glavnih nalog ljudske fronte na vasi razvoj zadrug, ki so zajele celotno gospodarsko in kulturno življenje. Za doseganje tega cilja so gradili zadružne domove, s katerimi naj bi kmet še hitreje spoznal napredek, za katerega se je zavzemala socialistična politika. Zadružni domovi naj bi bili materialni dokaz za novo naprednejšo politiko, saj je bila oblast mnenja, da »kmet ne verjame, dokler sam ne vidi in poskusi« (Pavšič-Milost 1996: 6). V večjih vaseh so zgradili zadružne domove s prostori za trgovske poslovalnice, delovne in skladiščne prostore ter dvorano za raznovrstne prireditve. S tem naj bi ustvarili možnosti za intenzivno gospodarsko, kulturno in politično življenje. Po besedah Mihe Marinka, predsednika takratne slovenske vlade in enega izmed vodilnih slovenskih politikov, naj bi bili zadružni domovi v Sloveniji kot v ostalih republikah zaradi kulturnih potreb in višjega življenjskega standarda večje in lepše stavbe, zgrajene na najlepših lokacijah. Za njihovo gradnjo pa naj bi nekoliko več denarja dobila prav Primorska, ker leži ob meji in je njeno prebivalstvo zelo zavedno (prav tam: 6).

V Komnu se je gradnja zadružnega doma v okviru Zadruga začela leta 1948. Pri njegovi gradnji so v skladu z navodili OF in agitacijske komisije pod okriljem Komunistične partije Slovenije sodelovali vaščani. Dom so gradili iz kamnja, ki so ga zbrali na pogoriščih v Komnu, sosednjih vaseh in okoliških manjših kamnolomih – t. i. *javah*. Domačini so se potrudili za čim hitrejšo izgradnjo doma, kar jim je tudi uspelo, saj je bil postavljen v štiridesetih dneh po poročanju časopisov oziroma osemindesetih dneh po pripovedovanju domačinov. Bil je prvi zadružni dom na Primorskem in tretji v Sloveniji. Ob otvoritvi so ga okrasili z zelenjem (stara navada, ko ob večjih cerkvenih praznikih okrasijo tudi notranjost cerkva), zastavami in napisi. Zaradi rekordno hitre izgradnje so vaščani in kmetijska zadruga, lastnica doma, dobili nagrade (več gl. Božič idr.: 2006).

Notranjost doma so začeli urejati leta 1949, ko so v Komen kot prostovoljci prišli trije mladi slikarji: Ive Šubic, Janez Vidic in Boris Oblak. Prebivali so pri domačinih in z njimi vzpostavili prijateljske vezi. Po seznanitvi s tragično usodo vasi v drugi svetovni vojni so se odločili, da s tehniko sgraffita na stenah dvorane upodobijo lokalno zgodovino: način življenja domačinov pred vojno, med njo in po njej ter kmečka opravila. Nastali sta dve sliki. Prva (dolga 16 m in visoka 1,90 m) upodablja zgodovino Komna od Osvobodilne fronte, napada partizanov na kolono nemških in italijanskih vojakov v Dovcah, zbiranja Komencev za deportacijo na Bavarsko, požiga vasi, osvoboditve Primorske, prihoda vaščanov v domači kraj, veselja ob vrnitvi, obnove domov do gradnje zadružnega doma. Druga slika, dolžine 7,6 m in višine 1 m, pa prikazuje kmečko življenje od pomladi do jeseni: sejanje žita, okopavanje koruze, košnjo, žetev žita, obiranje jabolk, trgatve in jesensko pobiranje poljskih pridelkov (Božič idr. 2006). V domu so bili poleg dvorane tudi

Gradnja združnega doma leta 1948. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Prvi pust v Komnu po požigu vasi leta 1955. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Prihod štafete mladosti v Komen leta 1981. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

prostori za potrebe kmetijske zadruge in trgovine z mešanim blagom, kasneje pa je bila tam lekarna. V manjšem prostoru, ki vodi na oder dvorane, v t. i. *kotičku*, se je leta 1961 začela ustanavljanje tekstilna delavnica kasnejše Konfekcije.

Zgornje prostore, kjer je zdaj dislocirana enota Kosovelove knjižnice iz Sežane, so imeli zadružniki. Tu so med drugim gojili sviloprejke, kasneje pa so tam delovali čevljar, šivilja, krojač in urar, ki so sestavljali del komenske zadruge. Pod dvorano je bila klet, namenjena zadružnikom. V dvorani vse od izgradnje doma prirejajo osrednje proslave ob državnih in lokalnih praznikih (nekdaj za 29. november – dan republike, 27. april – dan OF, 15. februar – dan spomina na požig Komna, Divč, Tomačevce in Malega dola, idr.), predstave amaterskih gledališč, prireditve pevskih zborov (npr. Primorska poje). Organizirali so tudi zabave za 8. marec in novo leto, ob nedeljah pa predvajali najrazličnejše filme. Glavni pobudnik kulturnega in zabavnega življenja je bilo do osemdesetih let Kulturno društvo 15. februar Komen (v njegovem okviru sta delovala pevski zbor in godba na pihala), ki je ob koncih tedna v dvorani prirejalo mladinske pleske. V osemdesetih letih 20. stoletja so organizacijo plesov prevzeli mladinci. Vsako leto so mladi organizirali tudi pustovanje, ki se je na Komenskem ohranilo do današnjih dni. V maskare oblečeni mladi hodijo od hiše do hiše in nabirajo razne darove (denar, pecivo, vino, suhomesne izdelke), ki jih nato pojedjo na zabavi. Dan pred prvim majem v Komnu in sosednjih vaseh še vedno organizirajo kresovanje in postavljajo mlaj, v času Jugoslavije pa so mladinci poskrbeli, da je v Komen prišla tudi štafeta mladosti.

Od jugoslovanske proti slovenski identiteti

Politična in nacionalna zgodovina zapostavi pomen lokalnih zgodovinskih posebnosti

Za boljše razumevanje državnih kulturnih ustanov se moramo seznaniti z interpretacijami in reprezentacijami zgodovinskih dogodkov, saj vemo, da po revolucionarnih političnih prevratih nekatere interpretacije preteklih dogodkov ali vrednotenje določnih stvaritev naših prednikov ne ustrezajo več novemu ideološkemu kontekstu. To povzroči prevrednotenje simbolnih pomenov, s katerimi oblast in posamezniki identificirajo svojo prepoznavnost.¹⁴⁷

Po besedah Petra Vodopivca je bil do petdesetih let 20. stoletja, ko je Jugoslavija začela uveljavljati alternativni model socializma (samoupravni socializem), odnos oblasti do preteklosti in njenih ostankov skrajno omalovažujoč in mačehovski.

Vse, kar je spominjalo na dosežke prejšnjih dob, meščanske in aristokratske vrednote, ter kazalo na cerkveni vpliv, je bilo sumljivo in nezaželeno. Oblasti zato poškodovanim kulturnozgodovinskim spomenikom, razrušenim grajskim in meščanskim poslopjem ali popravila potrebnim cerkvam niso posvečale večje pozornosti. Preganjale so tudi razne meščanske običaje in dotlej priljubljene oblike družbenega življenja – celo mestne promenade in posedanja po kavarnah. Hkrati so ostro nastopile proti ustvarjalcem in znanstvenikom, ki so jih imele za nasprotnike. (Vodopivec 2006: 425)

Zgodovinski objekti, kot so na Krasu štanjski grad z okoliškim arhitekturno strnjenim naseljem, vojaška pokopališča iz prve svetovne vojne, ostanki nekdanjih utrjenih višinskih naselbin (gradišč), utrjeni tabori in drugi pomniki, so bili prepuščeni postopnemu propadanju. Spremenil se je tudi izobraževalni sistem. V priročnike za pouk književnosti, zgodovine in zemljepisa so na novo vključili revolucionarne dogodke, komunistično gibanje in partizanski boj (Vodopivec 2006: 426), medtem ko se lokalni zgodovini in kulturnim lokalnim značilnostim ni namenjalo večje pozornosti. Večina sogovornikov kulturnih pomnikov iz preteklih dob, ki jih danes označujemo kot zgodovinsko, memorialno ali arheološko dediščino, sploh ni poznala oziroma so nad njo celo izvajali vandalizem. Sogovornik iz Komna, nekdanji predsednik komenske krajeвне organizacije Društva izgnancev Slovenije 1941–1945, je povedal, da se je po pripovedovanju starejših in tudi po njegovem spominu avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Komnu načrtno uničevalo. Drugi sogovornik iz Komna pa je zaščito tega pokopališča opisal takole:

Italija je skrbela in še vedno skrbi za pokopališča, pri nas se je zgodilo, da je nov

¹⁴⁷ Božidar Jezernik pojasnjuje, da radikalne spremembe političnega sistema praviloma povzročajo spremembe v simbolnem redu države, kar pomeni odstranitev simbolov starega reda (npr. nacionalnih spomenikov) in vpeljavo tistih, ki predstavljajo novo ideologijo in novo politično vodstvo. Tako so bili npr. v evropskih državah ob vzpostavitvi demokratičnega sistema zavrženi stari simboli monarhije (Jezernik 2004).

sistem socializma to zanemarjal. Ne glede na konvencije ali pogodbe in dogovore je bilo to zanemarljivo. /.../ Tri, štiri leta po drugi svetovni vojni je videz tega pokopališča dobil žalostno podobo, prišlo je do rušenja spomenikov, do kraje železnih predmetov, ograje, do kraje križev in takšnih stvari, do kraje nabožnega kamna. Potem so se gozdarji odločili, da spremenijo v Komnu pokopališče v gozd. Preprosto zato, ker so lahko uporabili zakon o gozdovih za varovanje tega prostora. S tem je bil gozd izredno zaščiten in se ni smelo početi kar koli. /.../ Čim so posadili rdeči hrast, je Ministrstvo za gospodarstvo ta gozd in prostor razglasilo za gozd in nihče ni smel uničevati. Tako da so vsaj zavarovali prostor na takšni stopnji, da je ostalo še nekaj spomenikov, kamnov in neki znaki.¹⁴⁸

Podobno velja tudi za prazgodovinsko gradišče Debela griža v Volčjem Gradu, saj do nedavnega, kot je pojasnil sovaščan, »ni bila dosti znana. Debela Griža, kuker jez vem niti v šuli, ku smo mi hodili, ni bila omenjena. Omenjena je bila samo v enem leksikonu, in to leta 1965, in to samo en odstavek in ena slikica. Ma prej jez nisem nikoli čul tega«. ¹⁴⁹ Regionalni Zavod za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica, ki na Krasu skrbi za evidentiranje in varstvo kulturnih spomenikov, je leta 1982 pokopališče v Komnu vpisal v register nepremične, memorialne dediščine. Edino vojaško pokopališče na Krasu, ki ima status kulturnega spomenika, je največje kraško vojaško pokopališče v Gorjanskem. Nekdanja občina Sežana, ki je pred letom 1995 obsegala skoraj celoten Kras, je pokopališče razglasila za kulturni spomenik šele leta 1992.¹⁵⁰ Debela griža je bila kot kulturni spomenik arheološke dediščine ravno tako razglašena šele leta 1992. Za primerjavo naj navedem, da je bil komenski spomenik NOB datiran kot memorialna dediščina že leta 1952 (<http://rkd.situla.org>).

V petdesetih letih so oblasti z novo politično usmeritvijo k decentralizaciji in odpovedjo sovjetskim kulturnopolitičnim vzorcem sicer še vedno opazno in neposredno vplivale na kulturno življenje, vendar so kulturne ustanove lahko delovale dokaj samostojno. Oblast pa je imela popoln nadzor nad množičnimi občili in nad takrat prevladujočo cerkveno dejavnostjo, saj je v katoliški cerkvi videla enega glavnih ideoloških nasprotnikov in močno opozicijsko silo (Repe 1997: 121). Zato je njeno moč poskušala zmanjšati oziroma jo povsem izriniti iz slovenske kulturne sfere in vsakdanjika ljudi. Pritisk na cerkev se je počasi stopnjeval, leta 1952 je ljudska skupščina FLRJ prekinila stike z Vatikanom, kar je pomenilo popolno ločitev cerkve od države in ostro ravnanje oblasti do cerkvene dejavnosti. Razmere so se v naslednjih letih začele postopoma umirjati; oblast je postopoma rahlo popuščala in leta 1966 je bil ponovno sprejet sporazum med Vatikanom in Jugoslavijo (prav tam: 122). Ker so bili religiozni rituali močno zasidrani, so številni Kraševci religiozne šege in navade ohranjali v domačem družinskem krogu.¹⁵¹

¹⁴⁸ Roj. 1933. Intervju je bil posnet v okviru akcije *Križem kražem po Komenskem Krasu*, marec 2004.

¹⁴⁹ Roj. 1953, intervju: 11. januar 2006.

¹⁵⁰ Uradne objave (*Primorske novice*) št. 13/92–68, Ur. l. RS št. 68/95–3115, 4/96 (popravek).

¹⁵¹ Podobno sliko je predstavila tudi Deema Kaneff, ki je v bolgarski vasi analizirala procese oblikovanja zgodovine, tradicije in folklorne v času socialističnega režima po drugi svetovni vojni (Kaneff 2004).

Sogovornik iz Komna je na vprašanje, kako so doživljali prepoved praznovanja božiča in miklavževanja, odgovoril:

Na tiho smo se upirali in skušali na takšen in drugačen način vzdrževati s spominom, ne s kakim pompoznim praznovanjem. To je veljalo tam eno desetletje, niti ne, tja do 1953, 1954. Šest, sedem let po priključitvi je to veljalo kot zelo strogo, potem se je sproščalo, do današnje mere dolgo ni prišlo. Skušalo se je nadomestiti s tako zvanim dedkom Mrazom, rusko-severnjaškim običajem. Kar pa je sicer jasno, če je šola to morala in če je to v šoli bilo prisiljeno napraviti, da so to otroci sprejeli, vemo, da otroška duša komaj čaka na kaj takšnega, vendar niso odklanjali starih običajev. Še danes imamo prisotno kombinacijo. Mi smo pa na potuhnjem način vzdrževali živ spomin na te običaje vseskozi, tudi v tistem desetletju neugodnih nerazumevanj, pritiskov ali celo kaznovanj.¹⁵²

Tako oblast ni popolnoma deideologizirala, temveč je zamenjala stare navade z novimi, temelječimi na ideologiji vladajoče partije, pri čemer je čaščenje nekdanjih svetnikov zamenjalo proslavljanje novih voditeljev (Gabrič 1999: 117). Obenem Gabrič pojasnjuje, da takratna oblast ni nastopala prav proti vsem navadam, ki so izhajale iz nemarksističnih vrednot, saj je kmalu spoznala, da to med ljudmi povzroča upor in krepi protikomunistične ideje in skupine (Gabrič 1997: 109–110). Vendar so se otroci kljub skritemu ohranjanju verskih ritualov radi javno pohvalili, »kaj jim je prinesel Miklavž«. Otroci, ki so bili vzgojeni v novem duhu, so pri tem začutili novo stisko, kot pojasnjuje sogovornica iz Svetega,¹⁵³ ki je prepoved religioznih šeg in navad zaradi drugačne vzgoje doživljala kot žalost: »Nekam mi ni blo prov, da zakaj so drugi otroci dobili magari kakšne orehe, zakaj je njih Miklavž obiskal, mene pa ni. Je bil pa ta Miklavž, je hodil vedno individualno, nikoli ni hodil po cerkvah in obiskoval vse skupaj otroke.«

Njen mož¹⁵⁴ je pri tem opozoril na političen nadzor, ki ga je izvajala takratna policija, ko je po domovih pregledovala, ali so postavili božično drevesce z jasicami. Če so ga, so lastnike prijavili zaradi poseka zaščitene bora. Za ohranjanje spomina na staro tradicijo so otroci drevesca postavljali v skritih prostorih (sobah, kletih). S tem so se kljub političnemu zatiranju religioznih ritualov, ki ga je takratna politika izvajala preko kaznovanja pri šolskem pouku in policijskega nazora, domačini uprli državi in v svojem domačem krogu nadaljevali tradicijo svojih staršev. Ohranjanje religioznih praks se je tako vzdrževalo v domačem krogu s spominom in ustnim izročilom. Zaradi nenadnega preobrata politične ideologije ob koncu druge svetovne vojne je veliko ljudi doživljalo čustvene, identitetne in druge osebnostne pretese, saj so se mnogi znašli v precepu med družinsko krščansko tradicijo in zahtevami nove politične oblasti. Težave so se še zlasti stopnjevale ob šegah življenjskega kroga, zlasti ob krstu, kar je rodilo novo navado, tj. skrivni krst, ko so ljudje otroke na skrivaj krščevali v cerkvi (več gl. Rožman 2008). Za razliko od politične nacionalne zgodovine, ki jo je oblikovala takratna politična struktu-

¹⁵² Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹⁵³ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

¹⁵⁴ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

ra in tudi reprezentirala v številnih knjižnih delih, na muzejskih razstavah, v knjižnicah in šolah, so bili zapisi ali javno obujanje religioznih šeg in navad, ki so pred drugo svetovno vojno v skupnosti pomenile sestavni del vsakdanjega življenja, redki. Ne moremo pa trditi, da raziskav o tem polju ni bilo, saj je delo etnologa Nika Kureta *Praznično leto Slovencev* (1. in 2. del) izšlo prav v tem obdobju (1965–1971). Po mnenju Helene-Ložar Podlogar je bilo to v času nasprotovanja verskim, krščanskim praksam zelo drzno dejanje (nav. po Poljak Istenič 2008a: 355).

Leta 1952 je bil ukinjen agitprop, vendar se po Gabriču tudi po tej ukinitvi komunistična oblast (Zveza komunistov) ni odrekla vodilnemu mestu v kulturi. Vladajoča stranka je spremenila le taktiko in je svojo prevlado uveljavljala z na videz bolj demokratičnimi sredstvi. Kot sorodno obliko delavskega samoupravljanja v tovarnah je v kulturne, znanstvene in izobraževalne ustanove in njihovo programsko politiko sredi petdesetih let uvedla »družbeno upravljanje«, kar pomeni, da so glavno besedo pri načrtovanju dobili upravni odbori ustanov, ki jih je potrjevala oblast. Ta je vanje tudi imenovala večino zunanjih članov, ki so bili navadno številčnejši od notranjih (Gabrič 1999: 434). Ob tem so skrb za kulturne ustanove z upravno in kulturno decentralizacijo prenesli na občine. Kot pojasnjuje Vodopivec, je to povečalo možnost za nadzor nad kulturnimi dejavnostmi, saj se je odgovornost za izvajanje kulturne politike prenašala na lažje vodljive občinske uradnike. Oblasti so v kulturo, če ne drugače, posegale z odvzemanjem ali dodeljevanjem subvencij. Načeloma se je kulturno področje razvijalo dokaj samostojno, predvsem pa je bilo odvisno od vodij kulturnih ustanov.

Naloge muzejskega popisovanja, raziskovanja zgodovine in načina življenja je na kraškem prostoru izvajal Goriški muzej, ustanovljen leta 1952, ki je pokrival celotno Goriško, severno Primorsko, zgornjo Vipavsko dolino in del Krasa. Skupščina občine Sežana je Goriški muzej pooblastila za izvajanje muzejskih nalog leta 1970 (Marušič 1977: 205). Zaradi obsežnega območja (pokrival je kar štiri takratne občine),¹⁵⁵ finančnih težav (gl. Ipavec 2011) in premalo strokovnjakov je s svojim raziskovanjem med Kraševci deloval premalo, da bi lahko med njimi zbudil interes in odnos do raziskovanja lokalne kraške kulture. Obenem po besedah nekdanjega ravnatelja Goriškega muzeja Branka Marušiča za goriški prostor ni bila značilna zbirateljska tradicija in so ljudje stare predmete raje prodajali italijanskim državljanom (nav. po Ipavec 2011: 112). Goriški muzej je leta 1967 v svojih prostorih postavil razstavo *Kamnita ljudska plastika na Krasu*, ki je izzvala tudi diskusijo o kulturnih značilnostih Krasa in pomenu njihovega vrednotenja. Leta 1973 pa je v Kraški hiši v Štanjelu pripravil stalno etnološko razstavo starih predmetov iz življenja na kraški kmetiji (Marušič 1977: 207), ki so jih muzealci zbirali na Krasu v letih 1971 in 1972; za javnost so je odprli leta 1975. Leta 1975 je muzej izdal publikacijo *Škrbina na Krasu; izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva k zgodovinski in etnološki podobi vasi* (1975), v kateri je predstavljen opis nekaterih šeg in navad. Obsežno raziskovalno dejavnost pa je Goriški muzej na Krasu opravil konec sedemdesetih let,

¹⁵⁵ Občine: Nova Gorica, Tolmin, Ajdovščina in Sežano.

ko je takratni etnolog muzejski kustos Naško Križnar¹⁵⁶ s študenti raziskoval materialno kulturo in pripravil razstavo *Materialna kultura na Krasu*. Po pripovedovanju kustosa je etnološka raziskava potekala na celotnem Krasu, podprla pa jo je tudi takratna občinska politika, »saj je bilo čutiti globok patriotizem, /.../ na naše razstave so prišle vse občinske strukture«. ¹⁵⁷ Namen razstave je bil prikazati značilne sestavine materialne kulture in načina življenja na Krasu. Obsegala je skoraj 400 fotografij, arhitekturnih načrtov, dokumentiranih risb, razglednic, nekaj likovnih del in 80 predmetov, ki so predstavljali kraško arhitekturo, poljedelstvo, živinorejo, vinogradništvo, kamnarstvo, bičarstvo, apnarstvo, nabiralništvo, prehrano in oblačilno kulturo. Na razstavi so predvajali tudi filmske posnetke o izdelovanju bičev, grabelj in prešanju terana. Poleg preteklih elementov kraške kulture je bila na filmu predstavljena tudi turistična prireditev Praznik terana in pršuta v Dutovljah. Ob razstavi je izšel katalog (Križnar 1980), v katerem je avtor poleg predstavitev posameznih tem iz načina življenja na Krasu objavil še nekatere pripovedi domačinov (Ipavec 2011: 143–146).

Skromno vrednotenje oziroma celo uničevanje lokalnih posebnosti (arhitekturnih in kulturnih spomenikov, starih knjig) pa lahko pripišemo tudi nizki izobrazbeni stopnji oz. drugačni mentaliteti podeželskega prebivalstva, ki dediščine ni znalo vrednotiti oziroma je preteklim pomnikom pripisovalo negativen pomen. Naško Križnar je uničevanje starih predmetov med lokalnim prebivalstvom pripisal »primitivizmu, ker ljudje enostavno niso bili naučeni, da je dediščina dragocena oziroma da jim lahko pomaga v bodoče kot opora v jasnejši identifikaciji, lokalni in regionalni«. ¹⁵⁸ Sogovornik iz Svetega pa je primitivizem domačih ljudi povezal z zgodovinskimi dogodki:

Naši ubogi starši so bili generacija, ki je bla tepena pod prvo svetovno vojno, ki so šli ven po svetu ku otroci, kot begunci. V otroškem obdobju odraščanja so bili brez tiste osnovne izobrazbe /.../ Če so šli v begunstvu z neko osnovno šolo, ma to je bila tista avstrijska, je bla štiri ali šest let, in ko so pršli domu, so šli na gole razbitine. In vidli, kako djelejo vse novo in lepo, kar je bilo porušeno – do kjer je segla soška fronta –, in tle jem ni jemu kdo povedet, da tista starina je nekaj vredna. In so hrepeneli po novem in niso šacali [vrednotili – op. avt.] starega. Ku so se enkret zavedli, je blo prepozno. Zbudili pa so se takret, ku so vidli, da starine – lesene, kamnite ali železne – kupujejo Italijani in nosejo čez mejo. /.../ Jaz mislim, da je ta generacija, ki je bla prvo svetovno vojno otrok in je pole rastla gor, je pršla v italijansko okupacijo, ker itak Italijani so zatirali Slovence, najprej so inteligenco posmodili in jo politično zatirali. In ker ni imela duhovnih vodij, ena špica mora bet, da te vleče, da ti soli pamet. Ni bilo ne slovenskih učiteljev, ne slovenskih duhovnikov, slovenske intelligence, ki bi prenašali. ¹⁵⁹

Podobno pojasnilo je podal tudi sogovornik iz Komna, ki je na primeru vrednotenja danes vnovično cenjene kraške arhitekture iz 19. stoletja pripomnil:

¹⁵⁶ Naško Križnar je bil zaposlen v Goriškem muzeju od leta 1972 do 1983.

¹⁵⁷ Roj. 1941, intervju: 19. november 2008.

¹⁵⁸ Roj. 1941, intervju: 19. november 2008.

¹⁵⁹ Roj. 1937, intervju: september 2007.

... našim staršem, starim staršem je blo nekaj samoumevnega, da bi morali kaluno spoštovat in ne delat novega vhoda, da bi morali okno, jerte spoštovat, ne delat ne vem kakšnih novih oblik ali pa novih materialov, njim je blo samo po sebi to razumljivo. Ni pa res samo po sebi. Nekomu, ki ne poskrbiš, da to vrednoti in ceni od prvega vrednotenja iz otroške dobe naprej, potem nastane to huda pomanjkljivost. Ta se je zgodila prav v tem prostoru, v okviru tistega dela obnove, prenove, ki so dali preskromna sredstva za vzdrževanje prejšnjega stanja ali podobnega stanja.¹⁶⁰

Medtem ko je sogovornik iz Kobdila poudaril, da je njegov oče sicer cenil stare predmete,

samo jaz ga nisem poslušal. Moji pa so bli prov na to navezani močno. Meni mi je oče rekel: 'Ne, ne prodajet nobenih kulc in tistih, ker tisto je od nonota.' Sicer so gledeli iz drugačnega vidika. Tudi stare knjige, 'spravi, bo pršlo keksen kret prov'. 'Ma ja, kej bo pršlo,' danes pa mi je žou. Samo kdo jih je poslušal.¹⁶¹

Ne smemo pa prezreti, da so si takrat sicer maloštevilni strokovnjaki preko lokalnih časopisov in strokovnih revij prizadevali ozavestiti širšo javnost o vrednotenju lokalnih kulturnih značilnosti iz preteklosti, pomembnih tako za ohranjanje krajine kot za spodbujanje turizma, ki pa je v tistem obdobju še temeljil na obiskovanju naravoslovnih značilnosti (kraških jam, presihajočega Cerkniškega jezera, gora). Večina prebivalcev Krasa (razen posameznikov) v tem času ni veliko brala širše slovenske prosvetljene literature, izjema je bil lokalni časopis *Primorske novice*, ki je do leta 2004 izhajal dvakrat na teden in ljudi ozaveščal o aktualnih dogajanjih na Primorskem.

Turistični vestnik je objavil veliko člankov o pomenu ohranjanja preteklih pomnikov. Leta 1955 je Emilijan Cevc v njem med drugim zapisal:

Saj vendar ni kraja, ki ne bi imel vsaj nekaj zgodovinskih prič; pogosto so te naravnost nepogrešljive vsaj za njegov lastni kulturni profit, če ne tudi za podobo celotne slovenske kulturne preteklosti, pa naj gre za izrazite umetnostne ali etnografske ali zgodovinske spomenike. Pogosto pa še vedno prevladuje miselnost, da so to priče neke suženjske preteklosti ali zaostalosti ali tujerodnosti. Še celo muzeji pogosto kaj slabo odrežejo. In če obiše tujec kakšen kraj, mu bodo pokazali vse mogoče stvari od športnih igrišč do tovarn, nihče pa ga ne bo opomnil na muzej ali lepo stavbo ali slike itd. (Cevc 1955: 440–441)

Vzroke za stanje, ki ga opisuje avtor, lahko iščemo na različnih ravneh takratnega življenja. Med prebivalstvom je veljalo prepričanje, da je preteklost tujega rodu (zaradi političnega pripadanja Slovenije različnim tujim nadoblastem). Poleg tega izraža simbol zaostalosti, saj naj bi socialistični sistem v duhu modernizacije, ki je bila značilna tudi za druge dele sveta (gl. prvo poglavje), ljudi popeljal v srečnejšo in bogatejšo prihodnost. S tem je ohranjanje elementov kmečke materialne, socialne in duhovne kulture iz preteklosti simboliziralo zaostalost, revščino, spomin na žalostno in trdo delo na kmetiji, na Krasu pa predvsem na obdobje fašizma, ko so ljudje živeli v revščini. Duh napredka in

¹⁶⁰ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹⁶¹ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

razvoja, ki ga je na kraško podeželje prinesla modernizacija, pa je omogočal življenje v ekonomsko, socialno in higiensko boljših razmerah (zaradi tega so se po kraških vaseh zapuščale stare, v kraškem stilu grajene hiše, in so pospešeno gradili nove tipske objekte). Maloštevilne kulturne državne institucije (muzeji, arhivi, zavodi za spomeniško varstvo, raziskovalni inštituti), ki so navadno delovale le v večjih središčih, niso mogle bistveno prispevati k spremembam v vseh krajih, predvsem pa ne na podeželju. Prav podeželje, ki ga je po eni strani zajel val modernizacije (najvidnejši v tehnološkem razvoju kmetijske mehanizacije in novih arhitekturnih stilih), po drugi pa se je zaradi industrializacije urbanih središč začelo prazniti, je bilo najbolj prizadeto zaradi uničevanja preteklih kulturnih stvaritev. Na Krasu se je v tem obdobju veliko starih predmetov (stara kmečka orodja, pohištvo, kamniti izdelki) prodalo, navadno kupcem iz Italije. Kot je bilo že navedeno, sta se v Goriškem muzeju raziskovanje kraške kulture in ozaveščanje prebivalstva nekoliko okrepila v sedemdesetih letih, ko so zaposlili diplomiranega etnologa, ki je začel ljudi opozarjati, naj predmetov ne prodajajo oziroma naj jih raje prodajo muzeju ali pa ohranijo doma. Na Krasu niso delovale niti terenske ekipe Etnografskega muzeja,¹⁶² katerih naloga je bila popisovanje ljudske kulture. Regionalni zavod takratnega Spomeniškega varstva iz Ljubljane je bil v Novi Gorici sicer ustanovljen leta 1962,¹⁶³ vendar je bila njegova naloga v prvi vrsti evidentiranje, raziskovanje in varstvo umetnostnih spomenikov, pozneje pa tudi ostalih zgodovinskih, etnoloških kulturnih spomenikov in njihova zaščita, ne pa toliko izobraževanje javnosti. Še več, zaradi takratnih konservatorskih smernic pri prenovi zaščitene območij (Štanjela), hiš ali arhitekturnih detajlov, ki naj bi temeljile na strogem ohranjanju prvotnega stanja, je največkrat prišlo do spora z lastniki objektov (več o tem v poglavju o Štanjelu). Pred ustanovitvijo novogoriškega regionalnega zavoda so na Krasu delovali konservatorji Zavoda za spomeniško varstvo iz Ljubljane (zlasti konservatorka in restavratorka Nataša Štupar-Šumi), ki so svoje delo pri varovanju zgodovinskih spomenikov začeli po letu 1954, torej po uradni priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Pri tem so se najprej osredotočili na obnovo gradov Rihemberk (v današnjem Braniku) in Vogrsko, v šestdesetih letih pa še gradu v Štanjelu.

Večjo pozornost so takratne institucije namenjale zgodovini narodnoosvobodilnega boja, o njem so prirejali razstave, pisali knjižna dela¹⁶⁴ oziroma so obnovi in zaščiti spomenikov NOB namenjali več sredstev. Po Hazlerju se je izrazita varstvena prioriteta pri teh spomenikih kazala v večji finančni pomoči kot na primer etnografskim ali

¹⁶² Terenske ekipe Etnografskega muzeja so pod vodstvom Borisa Orla zbirale in popisovale elemente materialne, socialne in duhovne kulture po posameznih regijah Slovenije, zlasti na tistih področjih, ki so bila do tedaj v Etnografskem muzeju (od leta 1964 Slovenski etnografski muzej) slabo zastopana. To je posebej veljalo za Dolenjsko in Primorsko. V slednji so terensko gradivo zbirali v okolici Marezig, Dekanov, Kobarida, Breginja, v Brdih, na Cerkljanskem, v Brkinih, na Vipavskem, v okolici Črnega Vrha in na Vojskem (več gl. Simikič 1983, Ledinek Lozej 2007).

¹⁶³ Referat za spomeniško varstvo je neuradno od leta 1957, uradno pa od leta 1959 deloval pri Goriškem muzeju. Ker se je to sodelovanje izkazalo za manj primerno, pa tudi zaradi nove zakonodaje, se je iz referata razvil samostojni zavod, ki je pričel delovati 1. januarja 1962 (Marušič 1977: 206).

¹⁶⁴ Gl. Makuc, Marušič, *Domoznanske publikacije o Primorski*, 2005. Dela kulturne in socialne zgodovine so množično izhajala le med slovensko manjšino na italijanskem delu Krasa, kar je delno povezano z manjšinskim odnosom do slovenske nacionalne identitete.

tehničnim spomenikom oziroma je bilo zanimanje za etnografske spomenike med takratnimi vodilnimi konservatorji in poznavalci spomeniškovarstvene problematike bolj izraz »ljubiteljskega ukvarjanja« (Hazler 1999: 56, 64). Državna sredstva so namenjali obnovi partizanskih bolnišnic, delavnic, bunkerjev in ilegalnih tiskarn.¹⁶⁵ Podobno ugotavlja tudi Inga Miklavčič-Brezigar, kustosinja Goriškega muzeja, ki pravi, da je bil ob ustanavljanju pokrajinskih in občinskih muzejev, kot so Tolminski, Idrijski, Notranjski, Goriški, poudarek na zbiranju in ohranjanju gradiva narodnoosvobodilne vojne (Miklavčič-Brezigar 2005: 168). Čeprav v svoji disertaciji Vesna Mia Ipavec temu nasprotuje in opozarja, da problematika NOB še zdaleč ni bila osrednje področje muzejskega dela in da muzeji nimajo političnega pomena (Ipavec 2011: 48), pa je treba pojasniti, da so v pokrajinskih muzejih Oddelki za zgodovino ljudske revolucije oziroma oddelki NOB imeli osrednje mesto. V prid tej trditvi naj predstavim neljub dogodek iz Goriškega muzeja, kjer je leta 1972 muzejska uprava začasno ukinila oddelek NOB in ga nadomestila z retrospektivno razstavo Lojzeta Spacala, ker je slavil 65-letnico rojstva in 35 let grafičnega ustvarjanja. Od sveta za prosveto in kulturo pri skupščini Občine Nova Gorica so takrat prejeli kritiko, da muzej v primerjavi z drugimi dejavnostmi namenja premalo pozornosti zbiranju in razstavljanju gradiva o NOB. Po besedah predstavnika sveta bi morala biti poglobljena naloga Goriškega muzeja skrb za razvoj in predstavitev zbirke NOB in razvoj delavskega gibanja na Primorskem (Marušič 1972: 8). Slab odnos vodstva muzeja do NOB, ki posveča večjo skrb likovnim in drugim eksponatom, so izpostavili tudi na seji predsedstva občinskega sindikalnega sveta, saj naj bi bil po mnenju nekaterih prav zaradi zbirke NOB zasnovan muzej v kromberškem gradu (Ferjančič 1972: 5). Na obeh sejah so sklenili, da mora razstava oddelka NOB in delavskega gibanja zavzeti osrednje mesto v muzeju, saj bodo tako mladini in bodočim generacijam dostojno prikazali boj primorskega človeka proti izkoriščanju in nacionalnemu zatiranju ter oborožen boj proti okupatorju (*Primorske novice*, 7. julij 1972, št. 28: 8). Po zaprtju razstave Lojzeta Spacala oktobra istega leta so vnovič odprli prenovljen oddelek NOB (*Primorske novice*, 30. junij 1972, št. 72: 7; *Primorske novice*, 14. julij 1972, 29: 4).

Po mnenju Petra Vodopivca se je kulturna politika skrbnejše kot v preteklosti posvetila varstvu kulturne dediščine po letu 1981 (Vodopivec 2006: 456), kar je bilo vidno tudi v novem Zakonu o naravni in kulturni dediščini. Na terenu se je to najbolj izrazilo v ustanovitvi novih zavodov (spomeniški park Trebče in Triglavski narodni park), ki so skrbeli za varstvo preteklih pomnikov. Novi zakon je med drugim izražal mnenje, »da smo vsi dediči in bi vsi morali biti varuhi te skupne dediščine« (več o vsebini zakona gl. Hazler 1999: 90), ne pa le državne kulturne institucije. Novi pogled javnosti na lokalno preteklost se je kazal tudi na Krasu – najočitneje pri pospešeni revitalizaciji Štanjela, ki sta ga Goriški muzej in Zavod za spomeniško varstvo sicer prepoznala kot kulturni spo-

¹⁶⁵ Včasih je vrednotenje kulturnih spomenikov NOB preseglo trdne strokovne okvire vrednotenja, zlasti s spomeniškovarstvenega vidika, vendar je spomeniška služba zaradi »ljubega miru« in močnega vpliva »uglednih revolucionarjev in revolucionark« pogosto privolila v razmeroma nizka merila (Hazler 1999: 65).

menik, vendar lokalna politika takratne Občine Sežana v njem še ni videla kulturne in zgodovinske vrednote (več v 5. poglavju).

S podobnimi težavami so se srečevali tudi drugje po svetu. Kot je opozoril sogovornik iz Komna, ko je primerjal stanje v sosednji Italiji, je pri procesih ohranjanja preteklih elementov pomemben družbeni in ekonomski standard.

Oni so imeli strokovni del veliko boljši in strokovno je bdel nad tem veliko boljše kot pri nas. Drugo, kar so imeli, je, da so imeli standard veliko boljši, prizadetost meje se na njihovi strani ni poznala. /.../ Torej je očitna razlika pri pogledu na kraj, stavbe in prostor.¹⁶⁶

Pomen kmečkih ritualov pri opredeljevanju nacionalne identitete – pojavi kraškega folklorizma

V šestdesetih letih so začeli v širši javnosti poleg politične zgodovine vrednotiti tudi način življenja kmečkega stanu, predvsem njegove šege in navade ob večjih delih na polju, praznikih in drugih priložnostih. Obujanje t. i. etnoloških posebnosti iz kmečkih okolij je bilo namenjeno popestritvi kulturnih prireditev (zlasti turističnih), ustvarjanju nacionalne kulture in s tem izražanju pripadnosti narodu ter prikazovanju njegovega napredka. Kmečki rituali so bili izvzeti iz avtohtonih okolij in preneseni v večja urbana središča. V mestih so organizirali kmečke ohceti (Kmečka ohcet v Ljubljani), pustovanja z liki s podeželja (Ptujski karneval), turistične prireditve pa so dopolnjevale folklorne skupine s kmečko nošo in uprizarjanjem lokalnih ljudskih plesov iz Slovenije in drugih delov Jugoslavije.

Na Krasu so folklorno skupino, ki se danes imenuje Kulturno-umetniško društvo Karel Štrekelj, ustanovili v začetku osemdesetih let.¹⁶⁷ Kot beremo v *Primorskih novicah*, se je ideja o ustanovitvi skupine porodila iz iniciative kmečkih žena s Krasa, ki so se združile v aktiv kmečkih žena pri sežanski kmetijski zadrugi Vinakras in si najprej zadale nalogo pripraviti kraške narodne noše; leta 1986 so se jim pridružili še moški. Pri prvih plesnih korakih jim je pomagal vodja Andrej Butinar iz folklorne skupine iz Pirana (Hožič 1989: 13). Folklorna skupina Vinakras se je do leta 1990 učila le posameznih primorskih plesov, kasneje pa so za popestritev poletnih sezon začeli priprave na večje celovečerne prireditve, na katerih so z igro, petjem, plesom in glasbo obujali pozabljene rituale. Leta 1990 so pod vodstvom režiserja Janeza Mejača in folklornega učitelja Andreja Butinarja pripravili prikaz kmečke ohceti (Knez-Stojkovič 1990: 6). Scenarij je temeljil na izročilu o kraških poročnih ritualih, zbranih s pomočjo učencev sežanskih osnovnih šol, največ pa so črpali iz zapisa *Ženitnine Slovencev na Krasu* (Bunc 1977), objavljenega v petem berilu Goriškega muzeja. V predstavo je bilo po pisanju novinarke *Primorskih novic* vključenih nekaj pozabljenih prvin: nevesta vrže tolar v majolko in sito čez hišo, tašča z veseljem sprejme od neveste in zeta denar, nevesta zbira balo od hiše do

¹⁶⁶ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

¹⁶⁷ Prvo ime folklorne skupine je bilo Vinakras, po njenem pokrovitelju Kmetijski zadrugi Vinakras iz Sežane.

hiše (v nasprotju s še živo navado, da si jo pripravi sama). Nekaj takrat predstavljenih ritualnih praks je še dandanes ohranjenih v kraških ohcetih, kot na primer rezanje in prodajanje ženinove kravate. Novinarica je v prispevku še poudarila, da

kraška ohcet ni zasnovana le kot prikaz avtentičnih kraških šeg, temveč kot gledališka predstava z dramsko zgradbo, z odvzetimi in dodanimi elementi. Izpuščeno je bilo šranganje, kot rdeča nit pa se pojavlja mlad fantič, nekakšen zamorček, ki vedno ušpiči kaj hudomušnega v prid neveste in ženina. (Uršič 1990: 9)

Ker je težko komentirati zapise novinarke o prikazu »avtentičnih« kraških šeg, saj etnološka stroka temeljite raziskave o kraških poročnih ritualih še ni opravila, poleg tega ima vsaka vas oz. predel Krasa pri tem svoje posebnosti, lahko trdimo, da je folklorna skupina pri obujanju ali prikazovanju poročnih šeg in navad izvajala folklorizem – družbenokulturni pojav, ki že pozabljene oblike ljudske kulture oživlja kot znanstveno rekonstrukcijo, ki je bila po drugi svetovni vojni zavestno vpeljana z ideološkimi nagibi kot nadomestek avtentične folklore (SEL 2004: 132). Po Mariji Stanonik uporabniki folklorizma praviloma niso pripravljeni ohraniti ali na novo sprejeti kulturnih prvin iz preteklosti v avtentični obliki, ampak jih priredijo svojim interesom, ki jih krojita nostalgija za okoljem ali dobiček (Stanonik 1990a: 20; Poljak Istenič 2008b).

Leta 1991 se je folklorni skupini pridružil pevski zbor iz občine Ajdovščina, saj po besedah takratnega predsednika Vida Sorte na Sežanskem še ni bi bilo pravega odziva na priključitev k pevskeemu zboru (Križman, 1992: 5). Leta 1992 so pod vodstvom istega režiserja kot dve leti prej pripravili igro »Osmica«. Vsebina folklorne uprizoritve je temeljila na kmečkih šegah, ki so se končale ob kozarcu terana na osmici in razmišljanju, kako bi v vasi postavili kulturni dom, vendar so na koncu ugotovili, da ga zaradi primanjkovanja denarja ne morejo. Po mnenju novinarke *Primorskih novic* so bili zanimivi tudi čarovniški liki žensk z metlami, ki so v osmici iskale svoje priljubljene boljše polovice, godrnjanje nad lenimi natakariji in negotovaje zaradi politične oblasti (*Primorske novice*, 15. maj 1992, št. 36: 7). V naslednjem letu so se v Nemčiji predstavili z vinsko trgatvijo s tradicionalno osmico in drugimi navadami (Arko-Kambič 1993: 6). Leta 1993 so pripravili predstavo »Že čriček prepeva«, ki je prikazala slovenske in kraške ljudske običaje, povezane s trgatvijo, vinom in vaškimi opravili. V intervjuju za *Primorske novice* je predsednik skupine pojasnil, da so, »ker je vaških vinskih pesmi s Krasa premalo, posegli po ljudskih pesmih z drugih območij Slovenije« (*Primorske novice*, 18. februar 1994, št. 13: 6). Ob deseti obletnici delovanja, leta 1996, so pripravili celovečerno predstavo »Godovanje«, se preimenovali v Kulturno-umetniško društvo Karel Štrekelj in preselili sedež iz Sežane v Občino Komen. V društvu je poleg komornega pevskega zbora in folklorne skupine začela delovati tudi otroška folklorna skupina. Leta 1998 se je komorni pevski zbor preselil v občino Vipava, v KUD Karel Štrekelj pa so ustanovili novega, manjšega. Od leta 1998 so organizirali Štrekljeve večere, s katerimi so želeli nadaljevati delo njihovega rojaka, jezikoslovca, etnologa, etimologa in univerzitetnega profesorja dr. Karla Štreklja. Na kraških dvoriščih po posameznih vaseh Občine Komen so prirejali predstavitve različnih kulturnih društev in pevskih skupin z izvirno ljudsko pesmijo in glasbo (Željan 1999e).

Od leta 2001 s pomočjo in podporo štirih kraških občin, Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti in ISN ZRC SAZU podeljujejo nagrado Karla Štreklja, ki jo dobi najzaslužnejši raziskovalec na področju zbiranja in ohranjanja ljudskega blaga v besedi in pesmi (Čič 2002: 8). Leta 2002, ob petnajstletnici folklorne skupine KUD-a Karel Štrekelj, so plesali belokranjske, prekmurske in kraške plesе, med točke pa vključili ljudske pesmi s Krasa. Pohvalijo se lahko tudi s številnimi gostovanji po Sloveniji in sosednjih državah.

Ljudski ples je bil po mnenju nekaterih etnologov in antropologov (Dunja Rihtman Auguštin 2001; Lynn D. Maners 2002) izpostavljen manipulaciji ne samo kulturnih institucij, ki so ples izkoriščale za turizem, temveč tudi države, ki ga je uporabljala kot identifikacijsko sredstvo za oblikovanje narodove kulture in v primeru predstavljanja skupnih jugoslovanskih plesov za izražanje enotne jugoslovanske nacionalne identitete.¹⁶⁸ To je bilo delno povezano s poskusi iz druge polovice petdesetih let, da bi vzpostavili centralizirano kulturo, šolsko in znanstveno politiko ter ustanove in organe, ki naj bi na različnih ravneh povezovali kulturne dejavnosti v celotni državi (gl. Grandits 2008). Čeprav so se slovenski politiki v šestdesetih letih temu odkrito uprli (Vodopivec 2006: 439), so bile posledice poskusov centraliziranja kulture vidne do osemdesetih let 20. stoletja, kar se je najbolj izrazilo v poudarjanju skupnih slovanskih posebnosti. Kot primer naj navedem, da so na Krasu npr. leta 1988 ob otvoritvi turistične sezone turiste na maloobmejnem prehodu Fernetiči pričakali ne le s teranom in pršutom, temveč tudi s kosom kruha in soljo, tj. s splošno slovansko šego ob sprejemu gostov (*Primorske novice*, 26. julij 1988, št. 56). Obenem to kaže na izumljanje tradicije, kot je koncept opredelil Hobsbawm (1983), ko je država namensko izumljala ali na novo rekonstruirala in dopolnjevala stare rituale.

Z rekonstruiranjem starih šeg in navad, ustvarjanjem novih ritualov (npr. z uvajanjem dedka Mraza) in oblikovanjem drugih simbolov – ob spomenikih NOB, zastavah in rdeči zvezdi je postal pomemben nacionalni simbol tudi Triglav – je poleg lokalne (regionalne) kraške identitete postajala čedalje pomembnejša nacionalna, jugoslovanska identiteta. Negativen odnos Kraševcev do starih kulturnih pomnikov, kot so bili staro kmečko orodje, stare hiše, kamniti detajli itn., je bil povezan s širšimi družbenopolitičnimi in kulturnimi okoliščinami, ki so po eni strani onemogočale, da bi se ljudje ozaveštili o pozitivnih pomenih ohranjanja in vzdrževanja starih pomnikov (o tem se v šolah niso učili, v kulturnih institucijah pa je primanjkovalo tako strokovnjakov kot finančnih sredstev za boljše delovanje), po drugi pa so nacionalni simboli prevladali pred potrebo po oblikovanju lokalnih simbolov. Kako pomemben nacionalni simbol je Triglav, se je na Krasu pokazalo na državni proslavi ob 35. obletnici odloka o priključitvi Primorske matični domovini 19. septembra 1978 v Komnu. Na pobudo enega izmed glavnih organizatorjev proslave, s katero se je po pripovedovanju krajanov Kras prvič javno predstavil širši Sloveniji, so na vse ceste, ki so vodile v vas, postavili *kalune* oz. slavoloke v obliki Triglava, okrašene z rožami.

¹⁶⁸ Dunja Rihtman-Avguštin navaja, da so v Jugoslaviji splošno znan zgled propagandno-političnega folklorizma izvajale folklorne skupine, ko so plesale tudi plesе iz drugih republik prav zato, da bi utrjevale politiko »bratstva in enotnosti« (Rihtman-Avguštin 2001: 146).

Z vnovičnim obujanjem turizma na Krasu v sedemdesetih letih ter s preoblikovanjem in dopolnjevanjem turističnih vsebin, ko se začnejo v turistične vsebine poleg naravnih znamenitosti vključevati tudi kulturne posebnosti, so postopoma postali identifikacijski znaki Krasa tudi lipicanec, kraški pršut in teran. Pri tem velja poudariti, da so se te kulturne prvine najprej razvile kot turistični produkti in so šele kasneje pridobile vlogo identifikacijskega določila kraškega prostora.¹⁶⁹

Svobodno delovanje institucij in strokovnjakov na kulturnem področju se je močno spremenilo v »svinčenih« sedemdesetih letih, ko si je politika vnovično želela »podružbiti« kulturo, hkrati pa je s pragmatično taktiko financiranja omejevala sredstva. To je posledično vplivalo na slabše delovanje kulturnih institucij in zmanjševanje naklad publikacij, zlasti časopisov. V osemdesetih letih se je začela ponovna liberalizacija javnega življenja. Kljub rastoči politični in gospodarski krizi in neučinkovitosti samoupravnega sistema so se administrativni in finančni pogoji za različne kulturne dejavnosti izboljšali. Pomemben slovenski projekt, ki je veliko prispeval k zavedanju pomena lokalne preteklosti, pa čeprav v turistične namene, in je posledično prispeval tudi k oblikovanju nacionalne identitete in boljšemu odnosu do lokalnih kulturnih značilnosti, je bila akcija »Slovenija, moja dežela« za promocijo Slovenije kot turistične regije. S premišljenim marketinškim sloganom so avtorji akcije (Studio Marketing Slovenije) želeli med prebivalstvom vnovič prebuditi občutek lastništva do Slovenije, pripadnosti in odgovornosti do slovenskega prostora, ki se je izgubil v toku socialističnih let. Z akcijo so želeli v prvi vrsti ustvariti zavedanje, da je Slovenija od vsakogar, ki živi v njej, da je raznolika, lepa neznanka, ki jo velja spoznati in vzljubiti (Repovš 2006: 146). Na javnost so naslovili tiskane, televizijske in radijske oglase, plakate in številne promocijske materiale, ki so predstavljali naravne in kulturne posebnosti slovenskih pokrajin. Želeli so, da bi prebivalci Slovenije najprej odkrili in spoznali njene znamenitosti in nato svoje značilnosti tudi tržili (prav tam: 146). Akcija je bila uspešna predvsem zaradi oglaševanja v množičnih medijih (na radiu, TV, v časopisih, revijah), ki so bili v tistem obdobju razširjeni med slovenskimi gospodinjstvi, hkrati pa so pridobivali moč pri oblikovanju javnega mnenja in popularizaciji preteklosti. Do pomembnih novih korakov pri vrednotenju lokalnih kulturnih ostankov pa je prišlo v devetdesetih letih 20. stoletja.

¹⁶⁹ O vlogi dediščine pri razvoju kraškega turizma več v petem poglavju.

Slavolok s Triglavom v Komnu, postavljen ob 35. obletnici odloka o priključitvi Primorske Jugoslaviji leta 1978. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Folklorna skupina KD Karel Štrekelj leta 1996. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

Obdobje po osamosvojitvi Slovenije

Utrjevanje slovenske in kraške identitete

*Če se ne bomo zavedali,
da je dediščina bistveni element identitete naroda,
bomo težko dosegli, da bi nas drugi cenili.*
Zofija Klemen-Krek¹⁷⁰

Slovenija se je kot samostojna država v mednarodnem svetu morala uveljaviti kot skupnost z lastno nacionalno kulturo in zgodovinskimi koreninami. S tem se je pojavila potreba po vnovičnem preoblikovanju, utrjevanju in izkazovanju slovenske nacionalne identitete ter iskanju novih simbolov, s katerimi bi država identificirala svojo samobitnost. Glavni simboli opredeljevanja slovenske identitete so bili že od konca 19. stoletja poleg jezika tudi elementi iz ruralnega okolja, saj so kmetje ob prebujanju slovenske nacionalnosti v 19. stoletju sestavljali večino slovenskega prebivalstva, hkrati pa je tudi maloštevilno meščanstvo, ki je bilo glavni pobudnik oblikovanja narodov, v kmečki kulturi prepoznalo vrednote avtentičnosti, domačnosti, pristnosti in tradicije (več gl. Rogelj Škafar 2011; Kučan 1998). S podobnimi praksami se srečamo tudi ob koncu osemdesetih let, predvsem pa v devetdesetih letih 20. stoletja, ko začnejo slovensko identiteto opredeljevati in utemeljevati na podlagi vnovičnega vrednotenja ruralnih posebnosti, kar se je kazalo ob intenzivnejšem obujanju ritualnih praks iz kmečke kulture. Namena folklorističnih reprezentacij kmečkih šeg in navad v času Jugoslavije sta bila širitev kulturne turistične ponudbe in prikaz narodovega napredka; v slovenski državi pa se ob razvijanju turističnega pomena vedno bolj uporabljajo za oblikovanje slovenske kulture in kot znak opredeljevanja slovenske identitete.

Med številnimi slovenskimi strokovnimi deli, ki tematizirajo simbole opredeljevanja nacionalne slovenske identitete, je uporabo kmetijskih prvin kot nacionalnih simbolov analizirala Ana Kučan v delu *Krajina kot nacionalni simbol* (1998). Med drugim je poudarila, da je zavest o kmečkem življenju ostala močan dejavnik in identifikacijski znak slovenstva, kar se je med drugim pokazalo tudi v promocijskih materialih političnih strank ob plebiscitu za samostojnost in kasneje pri parlamentarnih volitvah, ko so upodabljali značilnosti naravnih prvin (gore, jezera, lipo). Poleg tega so slovensko nacionalno identiteto in njeno kulturo po osamosvojitvi poskušali utemeljevati na podlagi razlikovanja med življenjem v Jugoslaviji in s prikazovanjem zgodovine načina življenja iz obdobja pred drugo svetovno vojno, ko je bilo kmetijstvo glavna gospodarska panoga. Značilnosti delavske kulture in druge simbole jugoslovanstva (slike Josipa Broza Tita, modre kape z rdečo zvezdo in rdeče rutice, spomenike NOB) pa se je poskušalo pozabiti oziroma začelo zanemarjati.

¹⁷⁰ Misel je izrazila Zofija Klemen-Krek na okrogli mizi *O vlogi žensk pri ohranjanju naravne in kulturne dediščine na Krasu* v Komnu, ki je bila leta 1995 (Guzej-Sabadin 1995a: 6).

Zaradi družbenopolitičnih sprememb, ki so Slovenijo pripeljali do samostojnosti, in sočasne potrebe po izkazovanju slovenske samobitnosti se začne v javnem diskurzu intenzivneje razpravljati o identiteti. O njej se govori v okviru znanstvenih in strokovnih konferenc, posvetovanj, kulturnih dnevov, regionalnih razvojnih projektov itd. To govori v prid domnevi, da je diskurz o identiteti intenziviran v kriznih in nepredvidljivih obdobjih, npr. v času slovenske tranzicije. Zaradi ogroženosti in potrebe po samoopredeljevanju so se začeli poudarjati identifikacijski znaki, ki so po eni strani opredeljevali zgodovinsko kontinuiteto, povezano s preteklimi zgodovinskimi obdobji (obdobjem pred drugo svetovno vojno, ko je bila glavnina prebivalstva kmečkega stanu), po drugi pa razliko do drugega – t. i. tujcev (zlasti južnih in vzhodnih sosedov) oziroma predhodnega obdobja (življenja v Jugoslaviji).

Pregled *Primorskih novic* nam pokaže, da je prvi prispevek, ki v naslovu opredeljuje problematiko identitete, izšel leta 1991 z naslovom »Iskanje narodove identitete; raziskava ljudskih noš na Tolminskem« (*Primorske novice*, 14. junij 1991, št. 47: 7). Istega leta so v Portorožu potekali marketinški dnevi, na katerih so udeleženci razpravljali o projektu Identiteta Slovenije. Kot beremo v članku z naslovom »Udeleženci markentiških dnevo o identiteti in znaku kakovosti; *Made in Slovenia*«, je projekt naročila že predhodna vlada v sodelovanju z Gospodarsko zbornico Slovenije, vendar se ni realiziral, je pa z osamosvojitvijo Slovenije spet postal aktualen. Osnovni namen projekta je bil ustvarjanje temeljev za čim uspešnejše predstavljanje slovenskih izdelkov in storitev doma in na tujem, kjer naj bi se Slovenija po besedah takratnega podpredsednika ljubljanske banke Tomaža Koširja predvsem rešila bremena oznake *Made in Yugoslavia* (*Primorske novice*, 15. november 1991, št. 91: 2). Spoznanje, da lahko turizem prispeva pomemben delež h gospodarskemu razvoju, omogočijo diskurz o turistični identiteti in prva prizadevanja, da bi se slovenski turizem ločil od jugoslovanskega (*Primorske novice*, 7. januar 1992, št. 1: 3).

Pri utrjevanju slovenske identitete po osamosvojitvi Slovenije ima pomembno vlogo tudi proces ustvarjanja dediščine. Na Krasu so se začele v okviru javnih diskusij, npr. na okrogli mizi o vlogi žensk pri ohranjanju dediščine na Krasu, ki jo je v Komnu leta 1995 skupaj z nacionalno komisijo za UNESCO pripravila revija *Kras*, razprave o tem, kako z uničevanjem naravne in kulturne dediščine izginja naša identiteta. Razprave so se osredotočale na pomen vrednotenja kulturnih prvin, predvsem v okviru ohranjanja in vzdrževanja kraške arhitekture, saj so po besedah arhitekta Ljuba Laha za Kras značilne arhitekturne posebnosti počasi, a nezadržno propadale na račun samograditeljstva. Avtor je izpostavil problem, ko so ljudje sami sebi arhitekti in graditelji, pri tem pa ne upoštevajo značilnosti okolja (Guzej-Sabadin 1995a: 6). Glede na predstavljene ugotovitve okrogle mize v članku *Primorskih novic* z naslovom »Lepote, o kakršnih drugod sanjajo«, so strokovnjaki¹⁷¹ negodovali nad domačini, ki ne znajo, nočejo ali ne morejo ceniti svoje dediščine, medtem ko se tujci neizmerno navdušujejo nad kraškimi kulturnimi in

¹⁷¹ Na okrogli mizi so nastopili Zofija Klemen-Krek, direktorica in generalna sekretarka Urada slovenske nacionalne komisije za Unesco, mag. Ljubo Lah, asistent na Fakulteti za arhitekturo, domačin, ki se je s Krasa odselil, vendar tam ohranil svoj drugi dom, arheologinja dr. Ljudmila Plesničar, domačinka, ki se je ravno tako odselila s Krasa, speleolog dr. France Habe, predsednik komisije za zaščito Krasa in turističnih

Gospodarsko poslopje družine Grmek iz Kobjeglave s številnimi razstavljenimi predmeti iz kmečke kulture. (Hrani: Družina Grmek iz Kobjeglave.)

naravnimi posebnostmi. Obenem so tudi poudarili vlogo države oziroma njenih nacionalnih kulturnih institucij (regionalnih zavodov za varstvo kulturne dediščine, šol), ki bi morale ozaveščati domačine o pomenu ohranjanja kraške dediščine in jim pomagati pri prenavljanju starih domačij (Guzej-Sabadin 1995b: 29). Pri ohranjanju dediščine so pripisali pomembno vlogo prav ženskam, ki lahko kot prenašalke tradicije in vzgojiteljice veliko naredijo pri vzgoji otrok, da bodo ti kasneje vzpostavili dober odnos do starih predmetov (Klemen-Krek 1995, 56–57).

Pri utemeljevanju in poustvarjanju slovenske identitete so po osamosvojitvi pomembno vlogo imeli množična občila in razne svetovalne službe, zlasti Kmetijsko svetovalna služba (Kmetijsko-gozdarska zbornica), ki se je z organizacijo raznih predavanj, delavnic in intenzivnim delom na terenu vključila v razvoj na dediščini osnovanega turizma na kmetijah.

Zaradi javnega diskurza o pomenu ohranjanja preteklih kulturnih prvin za utrjevanje slovenske identitete je med ljudmi v prvih letih po osamosvojitvi prevladovalo eforično iskanje starih predmetov in obujanje ritualnih praks. Ljudje so množično začeli zbirati stare predmete iz ruralnega okolja, v medijih se je začelo konstruirati mite o prvi slovenski državi in kraljih, govorilo se je o »tipičnih« slovenskih značilnostih oziroma nacionalnih simbolih, kot so npr. potica, knežji kamen, lipov list, kozolec in drugi, če-

jam pri Mednarodni speleološki zvezi, Josip Korošec iz Restavratorskega centra v Ljubljani in Nada Lozej, takratna ravnateljica OŠ Komen (Guzej-Sabadin 1995b: 29).

V kraško nošo oblečene Kraševke okoli leta 1930. (Hrani: Marta Ščuka iz Dutovelj.)

Članice kulturnega društva Kraški šopek, oblečene v kraško narodno nošo, sešito po vzoru noš iz obdobja pred drugo svetovno vojno. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Lokev, 2011.)

prav jih ne zasledimo po vsej Sloveniji. Prebivalci so začeli restavrirati stare predmete in jih kot eksponate nameščati na stene dnevnih sob, fasad hiš in v vrtove. Tako smo na kraških kmetijah in po vaseh videvali kozolce, t. i. »tipično« slovensko kmečko prvino, uporabljane kot estetski element, medtem ko jih pred osamosvojitvijo Slovenije na Krasu niso poznali.¹⁷² Gostilniške prostore so začeli opremljati v starem slogu, na turističnih prireditvah so se še intenzivneje kot v času socializma obujale stare ritualne prakse iz kmečkega okolja (pastirske igre, košnja in spravilo sena, ličkanje koruze idr.). Tako smo se s folklorizmi, ki jih je še posebej poudarjala socialistična država (čeprav seveda folklorizma nikakor ne gre razumeti kot konstrukt socialistične ideologije),¹⁷³ spoprijeli tudi v samostojni Sloveniji.

Kasneje se je stroka usmerila tudi v opozarjanje ljudi na načine izkrivljanja oziroma romantično-nostalgичni odnos do preteklosti.¹⁷⁴ Veliko delo je pri aplikaciji strokovnih načel na terenu v devetdesetih letih 20. stoletja opravil Janez Bogataj, ki je med prvimi slovenskimi etnologi začel na javnih predavanjih opozarjati na izkrivljen odnos do preteklosti in na dobre prakse vrednotenja ter vključevanja lokalnih kulturnih posebnosti v nadaljnji razvoj skupnosti.¹⁷⁵ Pozneje so mu sledili tudi drugi etnologi in strokovnjaki; z delom na terenu in javno predstavitvijo svojih spoznanj v obliki razstav, člankov, predavanj in knjižnih del ozaveščajo ljudi o pomenu vrednotenja preteklih kulturnih praks in njihovega vključevanja v t. i. sodoben trajnostni razvoj.

V nasprotju z začetnim evforičnim iskanjem slovenskih identifikacijskih znakov se začne v okviru političnega diskurza o pripravi na vstop Slovenije v Evropsko unijo (nadalje EU) in postopnih intenzivnejših gospodarskih povezavah z zahodnim trgom razpravljati tudi o lokalnih oziroma regionalnih identitetah. K temu je veliko prispevala možnost prijave ministrstev, občin in drugih državnih organizacij in društev na mednarodne razvojne regionalne projekte, ki so poleg trajnostnega razvoja poudarjali pomen pripadnosti domačemu okolju in vzpostavljanja lokalne identitete. V letih nastajanja *Skupnega razvojnega programa Kraške regije* (program je nastal v okviru *Pilotnega projekta Kras* v letih 1999–2001) je potekala tudi izobraževalna akcija *Kras – izrazi kra-jine*, ki je širši javnosti poskušala približati bogastvo kraške dediščine, obenem pa graditi skupno identiteto Krasa (Lavin 2001: 1). V intervjuju v *Primorskih novicah* je vodja

¹⁷² Mesnopredelovalna industrija Kras iz Sežane je svoj pršut začela promovirati na kozolcu, ki ga na Krasu niso poznali. Na izkrivljanje kraške lokalne preteklosti je leta 2001 začela opozarjati etnologinja in kulturna antropologinja Darja Kranjc, ki je v prilogi *Primorskih novic* objavila članek »Krave so res vijoličaste, ko kraški pršut sušijo na kozolcih« (Kranjc 2001a: 25) in v glasilu občine Sežana članek »Kozolcomanija« (Kranjc 2001b: 12).

¹⁷³ Marija Stanonik poudarja, da segajo začetki folklorizma v obdobje razsvetljenstva, ko je porajajoča se industrializacija s svojimi spremenjenimi kulturnimi pojavi do dna začela spreminjati način življenja množice prebivalcev (Stanonik 1990: 20).

¹⁷⁴ Posamezniki, ki soustvarjajo folklorizem, so praviloma bolj ali manj posredno ali neposredno udeleženi v širšem družbenokulturnem in političnem dogajanju in se vseh razsežnosti in implikacij folklorizma niti ne zavedajo. V sodobni globalni in porabniški družbi pa je folklorizem tudi osnova turistični industriji, ki v svojo ponudbo med drugim vključuje tudi trženje dediščine.

¹⁷⁵ Bogataj med drugim pravi, da je naloga etnologov in kulturni antropologov v vzgoji in izobraževanju nosilcev in ustvarjalcev dediščine, saj je prav od njih odvisno, kako se bo dediščina vključevala v sodoben način življenja (Bogataj 2000: 203).

akcije akademska slikarka Karin Lavin pojasnila, da je bil njihov namen s »širšo javnostjo zgraditi skupno identiteto te čudovite pokrajine. Velikokrat se namreč zdi, da med tukajšnjim prebivalstvom in krajino ni prave vrasčenosti, zato bi z akcijo radi poglobili skupno zavedanje pripadnosti Krasu in koreninam, ki nas vežejo na ta del Slovenije« (Željan 2000a: 6). Osredotočili so se na vključevanje mladih in razvijanje novih učnih metod dela, ki temeljijo na čutenju, raziskovanju in ustvarjalnosti. V akcijo so bili vključeni predšolski otroci, učenci in dijaki s slovenskega in italijanskega dela Krasa, ki so s pomočjo krajevnih skupnosti, občin in lokalnih društev bolje spoznavali kraško krajino (Lavin 2001: 1). Ker so pri aktivnostih pozornost namenili praksam, ki so poudarjale občutenje Krasa (po mnenju Lavinove se je v šolskih programih tem segmentom posvečalo premalo pozornosti), so za mentorje organizirali dodatno izobraževanje v obliki delavnic. Tu so slovenski in tuji predavatelji predstavljali nove metode poučevanja o doživljanju dediščine in nove vaje, ki dajejo spoznavanju in interpretaciji dediščine nove razsežnosti. Akcijo je finančno in tehnično podprla belgijska Fundacija kralja Boudouina, ki je v okviru programa »Oživimo dediščino« spodbujala prebivalstvo v jugovzhodni Evropi, da s pomočjo kulturne dediščine trajnostno razvije svoj bivalni prostor. V prvem letu so bili udeleženci v okviru šolskih in obšolskih dejavnosti vključeni v delavnice risanja in tiskanja grafik z motivi kraških portalov, v kamnoseške in arhitekturne delavnice, delavnice oblikovanja tekstila in oblačil ter zbiranje receptov starih kraških jedi (Željan 2000a: 6). V drugem letu pa so bile dejavnosti osredotočene na pripravo *Vodnika po Krasu in njegovi okolici* (2002), ki naj bi z novimi pristopi odpiral vrata drugačnemu turizmu. Po Lavinovi je bila rdeča nit dejavnosti naslednja: »... preteklost predstavlja dediščino, tisto, kar smo podedovali. Sedanjost zaznamuje ustvarjalnost, prihodnost pa rezultati akcije kot izkušnja, spremenjen odnos ljudi do Krasa.« (Prav tam: 6) Akcija *Kras – izrazi krajine* je bila po šolah sprejeta različno. Ker je bila za nekatere učitelje in starše nekoliko preveč abstraktna in je temeljila na nepoznanem pristopu v šolah, je nekateri posamezniki niso sprejeli oziroma razumeli. Zato med javnostjo ni bila tako odmevna, kot bi bila lahko glede na dobro zastavljene cilje. Iz lastnega sodelovanja v drugem letu dejavnosti pa lahko potrdim, da je med šolami spodbudila boljše povezanost in poznanstva, saj smo se mentorji srečevali in diskutirali na skupnih delavnicah, na koncu šolskega leta pa pripravili sklepno razstavo. Delno je način dela, pri katerem otroci in dijaki ozaveščajo lokalno skupnost o pomenu ohranjanja preteklih kulturnih praks, njihovi vlogi pri izgradnji lokalne identitete in občutku pripadnosti, nekatere učitelje spodbudil k nadaljnjim raziskovalnim aktivnostim. Treba je poudariti, da akcija *Kras – izrazi krajine* ni bila med prvimi dejavnostmi raziskovanja lokalne preteklosti v okviru šol, saj so se te dejavnosti intenzivneje odvijale vse od začetka devetdesetih letih 20. stoletja; pomenila pa je novost pri načinu raziskovanja lokalne preteklosti, saj naj ne bi namenjala pozornosti le zbiranju podatkov o raziskovalni temi, temveč je vključevala tudi druge pristope, kot so upoštevanje čutov, npr. tipa, zvoka, kar se je povežalo z likovno in glasbeno ustvarjalnostjo.

K pozitivnejšemu odnosu do lokalne kraške preteklosti je veliko prispeval tudi dvig splošne izobrazbe med podeželskim prebivalstvom in s tem spreminjanje mentalitete lju-

di. Povečalo se je število družboslovnih in humanističnih strokovnjakov (zgodovinarjev, etnologov, umetnostnih zgodovinarjev, geografov, sociologov, kulturnih antropologov itd.), ki so z raziskavami, s časopisnimi in knjižnimi izdajami ter s popularizacijo svojih raziskovanj veliko prispevali k širši zavesti o dediščini. Sogovornica iz Svetega je v pogovoru o tem, zakaj je prišlo do vnovičnega vrednotenja starih značilnosti, opozorila prav na pomen večanja števila izobrazenih domačinov, oziroma ko so »začeli prihajati izobrazeni ljudje domov. /.../ Eno izobrazbo so dobili v mestu, na univerzi, prišli so v stik z drugimi ljudmi, iz drugih držav, tu je bila blizu Italija in so pogruntali, da je treba te stvari zaščititi«. ¹⁷⁶

Kraški regijski park – neuresničeni projekt

V samostojni Sloveniji se je Krasu začelo posvečati večjo pozornost, saj je bil prepoznan kot ranljivo območje z bogatimi naravnimi in kulturnimi posebnostmi. V širši javnosti je zaslovel po specifični kulturni krajini z značilno kraško arhitekturo, načinom rabe tal, gozdovi črnega bora, kulinaricnimi posebnostmi (pršut in teran) ter naravnimi pojavi, kot je kraško podzemlje z vso svojo edinstvenostjo in podzemno favno ter biološko pestrostjo na travnikih, kjer se mešajo mediteranska, submediteranska in srednjeevropska vegetacija (Počkar 1996: 17). V dolgoročnem planu RS je bil opredeljen kot »območje kompleksnega varstva kulturne dediščine v odprtem prostoru na območju Republike Slovenije« (nav. po *Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije* 2000: 20). Z varovanjem Krasa so se začeli ukvarjati več ministrstev (Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, Ministrstvo za gospodarske dejavnosti in Ministrstvo za kulturo), občine, nekatere vaške skupnosti in turistična društva.

Obenem so se na Krasu odprle možnosti pridobivanja sredstev za razvoj skupnosti s pomočjo evropskih sredstev. ¹⁷⁷ Zaradi obmejnega območja in tendenc po povezovanju slovenskega dela z italijansko stranjo je bil Kras deležen finančnih spodbud iz Evrope že leta 1992, s pridružitvijo Slovenije programu PHARE (programu za hitrejšo vključevanje v evropske povezovalne procese), ki je spodbujal razvoj obmejnih območij s sosednjimi, v EU že vključenimi državami. ¹⁷⁸ Poleg nacionalnega programa PHARE, namenjenega izključno tehnični pomoči (opravljala so ga različna ministrstva), je bil za Kras ključen program PHARE čezmejnega sodelovanja (angl. *cross border cooperation* – CBC), ki je zagotavljal tudi investicijski denar, s katerim se je dalo uresničevati nekatere naložbe.

Leta 1994 je Ministrstvo za okolje in prostor v okviru nacionalnega in čezmejnega programa PHARE začelo uresničevati projekt *Timav: Kraški regijski park*, katerega

¹⁷⁶ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007

¹⁷⁷ Evropska unija namreč spodbuja razvoj posameznih držav v Uniji s povezovanjem sorodnih nacionalnih regij, ki naj bi povezave iskale in gradile na primerljivih potencialih.

¹⁷⁸ Začetki programa PHARE (angl. *Poland and Hungary Action for Reconstruction of Economy*), ki ga je Evropska unija namenjala kot pomoč enajstim državam Srednje in Vzhodne Evrope, segajo v leto 1989. Prvotno sta bili članici le Poljska in Madžarska, pozneje so se jima pridružile še druge srednje- in vzhodnoevropske države. Programi PHARE so se delili na čezmejne (angl. *cross border*), nacionalne (angl. *country operation programme*) in večdržavne (angl. *multy-country*).

osnovni namen je bil varovanje kakovosti podtalne vode in ohranitev edinstvenih naravnih vrednot na območju Krasa, ki so izrednega pomena za vso Evropo (Pur 1996: 32). Zaradi onesnaženja reke Reke, ki v Škocjanskih jamah ponikne v podzemlje in kot podtalnica teče pod celotnim Krasom ter vnovič pride na površje kot reka Timav v Štivanu v Italiji, je komisija Unesca, ki je leta 1986 vključila Škocjanske jame na seznam svetovnih naravnih in kulturnih znamenitosti, zagrozila vladi RS, da bodo izbrisane s seznama, če ne bo poskrbljeno za njihovo varstvo in zaščito njihove okolice. Vlada je po besedah Zofije Klemen-Krek potrebovala celih deset let, da je leta 1996 pripravila zakon o Škocjanskih jamah, ki bi moral biti pripravljen že ob vpisu jam na seznam, in tudi načrt njihovega upravljanja (Klemen-Krek 1999: 32). Zato se je projekt *Timav: Kraški regijski park* najprej nanašal na revitalizacijo in oživitev reke Reke, zlasti na izboljšanje kanalizacije v Ilirski Bistrici, ki je s svojimi odplakami najbolj onesnaževala Reko. Ob ustanovitvi Regijskega parka Škocjanske jame (Zakon o Regijskem parku Škocjanske jame je začel veljati 3. novembra 1996)¹⁷⁹ so se začele tudi priprave za načrt o ustanovitvi in upravljanju *Kraškega regijskega parka* (v nadaljevanju KRP), katerega namen je bil uskladiti naravovarstvene in razvojne želje življenja na Krasu.¹⁸⁰ Kasneje se je njegova vsebina razširila in vključila tudi varstvo kulturne dediščine ter razvoj okolju prijaznih dejavnosti, ki bi lahko predstavljale nove razvojne možnosti in zagotavljale lokalnim skupnostim na obeh straneh slovensko-italijanske meje dodatna sredstva za preživljanje.

Za projekt, sestavljen iz niza malih podprojektov, ki se je uradno končal leta 1998, je *Osnutek načrta upravljanja Kraškega regijskega parka* pripravilo domžalsko podjetje OIKOS, d. o. o., Svetovanje za okolje, ki je takrat delovalo že v Notranjskem parku in Posočju. Kot beremo v predstavitvi načrta upravljanja KRP v reviji *Kras*, so bili splošni cilji parka naslednji: razvoj območja, vzpostavitev partnerstva, izboljšanje kakovosti bivanja in doseganje prepoznavnosti območja (več v: Harmel, Kobal 1997: 14–15). Med poglavitne cilje pa so si zadali, da bi k dejavnostim pritegnili lokalno prebivalstvo, strokovno in politično javnost, nevladne organizacije in druge akterje. Park naj bi upravljali z novim, sodobnejšim pristopom, ko se o varovanju naravne in kulturne dediščine ne govori več kot o rezervatnem zapiranju območij, temveč v skladu s sonaravnim razvojem regije,¹⁸¹ prilagojenim zmožnostim okolja in potrebam tamkajšnjih ljudi. Zato naj bi v

¹⁷⁹ Večina ozemlja v okolici Škocjanskih jam je bila pred sprejetjem Zakona o Regijskem parku Škocjanske jame zavarovana z odlokom nekdanje občine Sežana. Takratno 338 hektarov veliko območje se je z ustanovitvijo regijskega parka povečalo na 413 hektarov. Z zakonom so v vplivnem območju prepovedani vsi posegi, ki bi lahko posredno ali neposredno poslabšali stanje okolja v parku, ne gre pa za dodatno omejevanje prebivalstva na tem območju, temveč večinoma le za spoštovanje že obstoječih zakonov in predpisov o okolju. Glavni vzrok za ustanovitev parka je bilo zavarovanje reke Reke pred onesnaževanjem. Vlada je v istem letu ustanovila tudi Javni zavod, ki skrbi za varstvo in razvoj parka (Uršič 1996: 11).

¹⁸⁰ Po *Programu ustanavljanja in upravljanja naravnih parkov v Sloveniji*, ki ga je državni zbor sprejel leta 1995, naj bi bilo v Sloveniji z različnimi stopnjami varstva zavarovanega do trideset odstotkov državnega ozemlja (Šajn, Uršič Zupan 2000, št. 1: 3).

¹⁸¹ Vizija trajnostnega (vzdržnega ali sonaravnega) razvoja, ki je postala ključna tendenca globalnega gospodarstva in okoljske politike, predvideva ohranitev ekoloških sistemov, ki so za človekovo preživetje temeljnega pomena. Zaradi gospodarske rasti v klasičnem kapitalizmu, ki je prispevala k izboljšanju kakovosti življenja ljudi, so bili izrazito ogroženi naravni viri (voda, zrak, krajina), ki so temelj človekovega obstoja (Barbič 2005: 15). Trajnostni razvoj pa ob gospodarskem, kulturnem in socialnem razvoju

okviru razvoja določili takšne parametre, ki bi dolgoročno zagotavljali uravnoteženje med človekovim delovanjem in naravo. Po mnenju Bojana Počkarja, raziskovalca in vodje projektov v podjetju OIKOS, d. o. o., so izkušnje iz sveta pokazale, da parki z dobrim upravljanjem omogočajo učinkovito varovanje narave (Počkar 1996: 16–17).

Po smernicah naj bi bil KRP zavarovano območje nižjega ranga ali položaja, kot ga imajo narodni parki, cilj pa bi bil zavarovanje prvobitne narave in krajine na območju občin Divača, Hrpelje - Kozina, Sežana, Komen in delu občin Miren - Kostanjevica in Koper. Za njegovo ustanovitev in upravljanje naj bi bila zadolžena država. Kot je še v sklepu predstavitve »začetkov velikega in pomembnega projekta« zapisal Počkar, naj bi KRP ne pomenil novih omejitev za ljudi, ki bivajo na njegovem območju, ampak naj bi prinesel razvoj nekaterih obetavnih dejavnosti in novo kakovost življenja (prav tam: 17).

Kot smo že omenili, se je v okviru projekta izvajalo več malih akcij. Poleg dejavnosti, ki so jih izvajale neprofitne fizične in pravne osebe,¹⁸² katerih cilj je bil »v materialnem in duhovnem smislu obogatiti Kras, njegove prebivalce in tiste, ki se za Kras kakorkoli zanimajo« (Uredništvo 1999: 12),¹⁸³ velja izpostaviti nekoliko večji in finančno zahtevnejši projekt, ki je pomembno prispeval k turistični prepoznavnosti Krasa. To je bila akcija ureditve kolesarskih poti po Krasu (*Kolesarska mreža na Krasu*), ki so jo izvajali sodelavci podjetja za aplikativno ekologijo Limnos iz Ljubljane, izbranega na javnem razpisu Ministrstva za okolje in prostor. V okviru projekta so uredili 370 kilometrov kolesarskih poti, ki so jih speljali in označili po lokalnih in gozdnih cestah, kolovozih in poljskih poteh po celotnem ozemlju slovenskega Krasa. Obenem so tudi popisali in ponekod označili zgodovinske in naravne znamenitosti (kot npr. Debelo grizo v Volčjem Gradu), kjer

predpostavlja tudi ohranjanje naravnih vrednot in varovanje okolja oziroma povezovanje preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Bistvo je v celovitem pristopu, ki zagotavlja vzdrževanje ravnotežja med ohranjanjem narave in gospodarskim razvojem. To ravnotežje ni nikoli (do)končno, temveč se nenehno spreminja. Vse spremembe pa morajo temeljiti na načelu trajnosti oziroma vzdržnosti, kar zagotavlja dolgoročni razvoj (prav tam: 16).

¹⁸² V okviru programa PHARE CBC Timav: Kraški regijski park se je izvajalo 18 tako imenovanih malih projektov: *Kačja jama* v izvedbi Jamarskega društva Logatec; *Prezentacija naravnega spomenika Cirje* v izvedbi Občine Komen oz. Vaške skupnosti Komen; *Ureditev poti ob Reki* v izvedbi Turističnega društva Vremska dolina; *Odvajanje in čiščenje odpadnih voda naselja Štanjel kot osnova za nadaljnji razvoj turizma* v izvedbi Turističnega društva Štanjel; *Elektrifikacija jame Vilenica in Sanacija onesnaženih jam* v izvedbi Jamarskega društva Sežana; *Projekt za pripravo sanacijskega programa in pridobitev dokumentacije za sanacijo vodnega vira Barka – Vareje* v izvedbi Občine Divača; *Sveto skozi vse leto – krajinske značilnosti spodnjega Krasa* v izvedbi Vaške skupnosti Sveto; *Trajnostni razvoj krajevne skupnosti Lokev* v izvedbi Krajevne skupnosti Lokev; *Preureditev mrliške vežice v lapidarij* v izvedbi Krajevne skupnosti Štorje; *Osmica* v izvedbi Društva Fraska; *Ohranjanje kraške kulturne krajine* v izvedbi Društva rejcev drobnice s Krasa; *Gozdna učna pot Tabor* v izvedbi Zavoda za gozdarstvo Slovenije - PE Sežana; *Interaktivna multimedijška predstavitev turizma Kraškega regijskega parka* v izvedbi Občine Sežana; *Sanacija skupnega vaškega vodnega zbiralnika* v izvedbi Krajevne skupnosti Podgorje; *Izdelava vzorčnih primerkov narodnih noš Krasa* v izvedbi Društva kmetič sežanske regije; *Označitev povezovalnih poti do planinske kočice na Kokoški* v izvedbi Planinskega društva Sežana; *Etnološka razstava* v izvedbi Turističnega društva Škocjan (Agencija Kras 1998: 22–32, Uredništvo 1999b: 12–19).

¹⁸³ Osnovni namen razpisa je bil spodbujati trajnostni razvoj, upravljanje in sodelovanje na območju prihodnjega Kraškega parka. Ciljna področja so bila: 1. razvojne študije in njihovo uresničevanje; 2. sanacijski programi; 3. izobraževalni programi, kadri, predstavitev Krasa, spodbujanje okoljske zavesti (Agencija Kras 1998: 22–32).

so uredili tudi manjša počivališča (Prosen 1998: 7). Zastavljeno kolesarsko mrežo so pred oblikovanjem končne različice predstavili v vseh občinah, kjer so pričakovali stališča in pripombe domačinov (Uršič 1998d: 11). Izdali so tudi turistično karto v štirih jezikih z naslovom *S kolesom po Kraškem parku* (Maher 1998), glavni namen projekta pa je bil z urejenimi kolesarskimi potmi kolesarje rekreativce preusmeriti na ceste, kjer bi spoznali naravne in kulturne posebnosti Krasa. Dobro zasnovan projekt, ki je marsikaterega turista iz drugih delov Slovenije in morda tudi tujine privabil na Kras, je čez nekaj let žal propadel, saj se ob njegovi zasnovi niso dogovorili za vzdrževanje stranskih, poljskih in gozdnih poti, ki so se zarasle. Ravno tako so se uničili smerokazi. Kot je na okrogli mizi o izginjevanju avtentične kraške arhitekturne dediščine leta 1998 poudaril takratni župan občine Sežana Miroslav Klun, ki je kasneje nasprotoval tudi razvojnemu projektu Krasa brez vključevanja domačinov, so se v primeru kolesarskih poti »stvari dogajale mimo nas in so /.../ sedaj pritožbe lovcev in nekaterih drugih, ker sploh niso bili vprašani oziroma ozaveščeni o teh zadevah« (Klun 1999: 12). Kljub temu da so organizatorji izvedli predstavitev projekta po občinah in skušali zasnovo poti uskladiti z domačini, lahko iz izjave nekdanjega župana in iz zaraščanja poti sklepamo, da projekt ni bil usklajen z željami lokalnega prebivalstva, saj bi v nasprotnem primeru vanj vključili poti, ki jih vaščani uporabljajo v vsakodnevnem življenju. Cilji akcije so se tako razblinili, vzroke zanemarjanja poti pa lahko iščemo v skromnem sodelovanju raziskovalcev oziroma strokovnjakov z domačim prebivalstvom, saj slednji niso bili udeleženi pri pripravi kolesarskih poti. Podobna usoda je doletela tudi večino drugih akcij v okviru malih projektov. Kot primer naj izpostavim projekte na območju Občine Komen, kjer je moč ugotoviti, da njihovi rezultati nikakor niso obrodili zelenih sadov. Vaška skupnost Komen je skupaj s strokovnjaki Zavoda RS za gozdove in takratnega regionalnega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice izvedla akcijo *Prezentacija naravnega spomenika Cirje*. Njen cilj je bil ureditev in obnovitev gozda Cirje, ki leži na severnem delu vasi Komen (leta 1985 je bil razglašen za naravno dediščino), ter priprava sprehajalne poti, speljane po gozdu in mimo vodnega ekosistema (kala), ki bi obiskovalcem omogočila rekreacijo in vzgojo o značilnostih kraških gozdov in načinih gospodarjenja s kraškimi območji (Uredništvo 1999: 13). Vaška skupnost Sveto je izvedla akcijo *Sveto skozi vse leto – krajinske značilnosti spodnjega Krasa*, v kateri so obnovili krožno sprehajalno pot po vasi in njeni okolici ter tako predstavili naravne in kulturne znamenitosti. Pot so povezali z drugimi sprehajalnimi potmi v soseščini (prav tam: 17). Turistično društvo iz Štanjela pa je izvedlo akcijo *Odvajanje in čiščenje odpadnih voda naselja Štanjel kot osnova za nadaljnji razvoj turizma*, katere cilj je bil pripraviti dokumentacijo za ureditev kanalizacijskega sistema in postavitev čistilne naprave (prav tam: 15). Po projektu urejeni sprehajalni poti v Komnu in Svetem sta danes zanemarjeni in nevzdrževani, prav tako še nista urejeni kanalizacija in vodna oskrba starega dela Štanjela. Za razliko od projekta *Kolesarske mreže na Krasu*, pri katerem so večinoma sodelovali strokovnjaki, ki niso bili s Krasa, so bile pri malih projektih udeležene tudi vaše skupnosti, ki bi v nadaljevanju morale poskrbeti za urejenost poti. O tem, zakaj vaščani niso sodelovali pri oblikovanju poti in zakaj ne upravljaajo ohranjene kulturne dediščine, lahko le domnevamo, da

Zemljevid urejenih kolesarskih poti po Krasu. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Temnica, 2011.)

se domače prebivalstvo še vedno ne zaveda dovolj pomena naravnih vrednot in kraške kulturne dediščine. Ob tem je zelo pomembno tudi vprašanje, na kakšen način so bili prebivalci vaše skupnosti povabljeni k projektu, kakšen odnos so strokovnjaki vzpostavili do domačinov in kako se je izvajal nadzor nad izvajalci/uporabniki evropskih sredstev. Komisija PHARE je projekte nadzorovala med posegom in ob njihovem sklepu, ni pa bilo poskrbljeno za nadaljnji nadzor, zato se zastavlja vprašanje o pomenu izvajanja in financiranja evropskih projektov. Predvidevamo lahko, da bi se prijavitelji odločali bolj premišljeno in odgovorno, če bi bilo za nadzor poskrbljeno tudi v naslednjih letih, v primeru nevzdrževanja pa bi bile zagrožene visoke kazni.

Leta 1999 so se kraške občine vključile v še en pomemben vladni mednarodni program, t. i. *Pilotni projekt Kras* (v nadaljevanju PPK), ki naj bi na območju Krasa povezal vse uporabne vzvode, s katerimi bi obvarovali in ohranili kraško kulturno krajino, vse naravne danosti Krasa in vse njegove naravne in kulturne posebnosti (Rebolj 1998: 20–21). Na začetku pogajanj o delovanju PPK leta 1996 so izvajalci projekta še zatrjevali, da projekt pomeni začetek poti h Kraškemu regijskemu parku. S tega stališča je k projektu pristopila tudi takratna vlada (Mušič 1996: 9). V posameznih sklepnih fazah projekta, ki je trajal od leta 1999 do 2003, pa je njegova vodja zatrjevala, da je cilj PPK izdelati strokovne podlage za regionalni razvojni program Krasa, ki bo lahko tudi podlaga za more-

bitni kraški park, ni pa park cilj projekta. Posebnost programa je bila v metodologiji, saj so se zavzemali za pristop »od spodaj navzgor«, kar pomeni, da naj bi glavne razvojne smernice posredovali domačini in ne strokovnjaki ali politiki. Po besedah vodje naj bi bilo vključevanje predlogov domačinov jamstvo, da morebitni *Kraški regijski park* ne bo zamrežen rezervat (Uršič Zupan 2000a: 10). Tako je bil izdelan skupni razvojni program kraške regije (2002), ki je nastal kot rezultat medobčinskega interesnega povezovanja¹⁸⁴ in predstavlja zemljevid, ki kaže pot kraške regije v letih 2001–2010, kakršno si želijo njeni prebivalci.

Zaradi nestrinjanja županov in svetnikov kraških občin z osnutkom projekta *Kraški regijski park* še ni prišlo do razglasitve parka. Kot je pojasnil nekdanji poslanec državnega zbora Davorin Terčon, sedanji župan občine Sežana, so se pogajanja zaustavila zaradi prepričanja domačinov, »da ne smejo dovoliti, da bi režim v parku omejeval življenje prebivalcev v njem. /.../ Ustanovili naj bi tak park, ki bo razvojno naravnan in bo imel različne režime varovanja, tako da do praktičnih ovir pri nadaljnji urbanizaciji posameznih naselij ne bi smelo priti« (Terčon 1999: 20). Pogovori županov z ministrom za okolje in prostor so se nadaljevali še v naslednjem letu in tako je bil 11. julija 2000 podpisan sporazum o sodelovanju pri ustanovitvi *Kraškega regijskega parka*, ki so ga poleg Ministrstva za okolje in prostor in predsednika Medresorskega odbora za Kras podpisali tudi župani vseh šestih občin (*Skupni razvojni program PPK* 2002: 5, gl. še Uršič Zupan 2000a: 10). Sporazum je po navedbah Ministrstva za okolje in prostor pravno obvezujoč do sprejetja Zakona o *Kraškem regijskem parku* (<http://www.civilnainiciativakras.com/node/574>). Nekdanji župan občine Sežana Miroslav Klun je na že omenjeni okrogli mizi leta 1998 poudaril,

da so ideje o Kraškem regijskem parku dobre in pozitivne, vendar so bile v Poročevalcu državnega zbora RS nekatere stvari opisane, pojasnjene in narisane brez kakršne koli vednosti kogar koli s Krasa. /.../ In ne bi želel, da Kraševci postane rezervat nekih Indijancev zato, da se bo ne vem kaj okrog tega dogajalo. /.../ Kraševci želimo v 20. stoletju živeti kot Kraševci v 20. stoletju. Za kozarček vina bomo vedno imeli, karkoli se bo zgodilo. /.../ Toda to je v 20. stoletju za nas, Kraševce, premalo. (Klun 1999: 12)

Medtem ko so domačini v prvih letih (npr. v letih 1998, 1999, 2000) zamisli o ustanovitvi *Kraškega regijskega parka* nasprotovali, saj naj bi življenje v njem spominjalo na bivanje v zaprtem rezervatu, pa si v zadnjih letih (zlasti od leta 2007) v diskusijah o ohranitvi kraške krajine in nevarnostih njenega uničenja z gradnjo t. i. satelitskih zaselkov v bližini kraških vasi¹⁸⁵ prizadevajo, da bi ministrstva (Ministrstvo za okolje in prostor, Ministrstvo za kulturo in Ministrstvo za gospodarstvo) nadaljevala aktivnosti za ustanavljanje *Kraškega regijskega parka*. S tem bi se, kot beremo v poslanstvu Civilne iniciative Kras (v nadaljevanju CIK), ne le izboljšale življenjske razmere, temveč bi se odprlo mnogo gospodarskih priložnosti za lokalno prebivalstvo. Hkrati bi se tudi omo-

¹⁸⁴ V Pilotnem projektu Kras, partnerskem projektu sedmih ministrstev in Sveta Evrope, je sodelovalo tudi šest kraških občin, ki obsegajo obravnavano območje.

¹⁸⁵ Diskurz o ohranjanju kraške kulturne in naravne krajine poteka v okviru Civilne iniciative Kras.

gočilo ohranitev Krasa kot naravne in kulturne vrednote (<http://www.civilnainiciativa-kras.com/node/3>). V stroki se razpravlja o različnih načinih varovanja kraške krajine, od t. i. pogodbenega modela regionalnih naravnih parkov po vzoru Francije, ki temelji na ustanovnem aktu – pogodbi, ki predstavlja vzajemni interes in partnersko sodelovanje med državo, regionalnimi oblastmi in lokalnim prebivalstvom (Lah 2011: 84–88), do geoparka pod okriljem Unesca, za katerega je značilen manj strog način varovanja krajine, kot velja za krajinski park.

Glede na diskusije v zadnjih dveh letih o pomenu ohranjanja kraške krajine pa velja izpostaviti načine in poti, kako se oblikuje javni diskurz in kakšno vlogo imajo pri tem strokovnjaki in širša javnost. Tako mnogi udeleženci posvetovanj, ki jih organizira CIK, slepo sledijo mnenjem in pogledom, ki jih podajajo arhitekti, geodeti, naravovarstveniki, glavni vodje lokalnih pobud in drugi. Zlasti verjamejo okoljevarstvenikom, ki Kras sicer pravilno obravnavajo kot posebno naravno in ranljivo okolje, kjer je treba upoštevati tako posebne naravne pojave, vodo, čistost zraka itn., a ob tem velikokrat pozabljajo, da je treba kraški prostor tudi razvijati in da na razvoj vpliva prav človek, saj bi Kras v nasprotnem primeru še vedno predstavljal golo, kamnito pokrajino.

Če se ozremo v preteklost, v čas gradnje južne železnice, ki je v Trst prišla leta 1857, se moramo zavedati, da so bili v tem prostoru tuji elementi tudi železniški tiri, viadukti in manjši mostovi, ki so bili nujna infrastruktura. Gradnja železnice je med takratnimi prebivalci zagotovo povzročila negodovanje, saj je prišla v Trst zaradi potrebe po povezavi z Dunajem (torej kapitala), po drugi strani pa je Krasu odprla pot v svet. Hkrati je gradnja proge in drugih železniških objektov pomenila pomemben vir zaslužka številnim domačinom ter kraški prostor obenem povezala s Trstom, Ljubljano, Dunajem, Gorico in drugimi gospodarsko pomembnimi kraji. Danes si Krasa brez železniške proge ne moremo predstavljati. Podobno lahko trdimo za avtocesto, ki pomeni za Kras izjemno pomembno povezavo s centrom Slovenije in ostalimi središči, za mnoge Kraševce pa pot do mesečnega zaslužka. Ob njeni gradnji so nekateri prebivalci sicer izražali nasprotovanje, saj naj bi bil z njo »Kras ranjen«, kot je zapisal Jožko Žiberna (1996: 16),¹⁸⁶ po drugi strani pa je prav avtocesta na Kras pripeljala veliko ekonomskega in kulturnega kapitala, ki je pomembno vplival na prepoznavanje drugih vrednot in pomenov, ki jih pripisujejo kraškim kulturnim prvinam. Strinjam se z načeli CIK in mnenji strokovnjakov, da je treba slediti smernicam trajnostnega razvoja, ki temeljijo na zadovoljevanju potreb sedanjih generacij, ne da bi pri tem ogrožali prihajajoče, in na uravnoteženem razvoju, ki naj upošteva gospodarsko učinkovitost, okoljsko varnost in socialno pravičnost. Pri tem pa je treba dopustiti, da se na Krasu razvijajo tudi dejavnosti, ki na prvi pogled morda ogrožajo značilnosti kraške krajine, a bi domačinom v prihodnosti morebiti omogočile gospodarski razvoj. Pri presoji razvojnih pobud investorjev je treba pretehtati tako pozitivne kot negativne posledice. Pri tem je prva osnova interdisciplinarni pristop, v

¹⁸⁶ V članku lahko preberemo razmišljanje avtorja glede smeri nove avtoceste, saj so načrtovalci in graditelji grobo posegli v naravo in po njegovem mnenju niso izbrali najboljše rešitve. Ker niso zgradili viadukta, so uničili rodovitno divaško dolino. Viadukt bi manj prizadel naravno okolje, s tem pa bi se vsaj delno ohranila podoba celotne pokrajine.

katerem vsaka stroka argumentira svoje poglede, druga pa so dejanske potrebe prebivalcev. Na podlagi skupnih, dogovorjenih načel je možno zasnovati kraški gospodarski in kulturni razvoj.

Pilotni projekt Kras – skupen razvojni program kraške regije

Kras je v devetdesetih letih 20. stoletja pomenil platformo preverjanja učinkovitosti programov PHARE in koordiniranega dela različnih ministrstev. Ker so se z razvojem Krasa ukvarjali sekretarji več ministrstev, med njihovimi resorji pa ni bilo medsebojnega sodelovanja in partnerskih povezav, je vlada RS leta 1997 ustanovila Medresorski odbor, ki je bil zadolžen za koordinacijo med vsemi nosilci razvojnih projektov za Kras (Lah 1997: 13). Skupino so sestavljali državni sekretarji z ministrstev, ki so bila vključena v razvojne projekte.¹⁸⁷ Z ustanovitvijo Javnega zavoda Park Škocjanske jame leta 1996 je sicer nastalo prvo koordinacijsko središče razvoja, vendar je vlada ob razpisu javnega natečaja za manjše projekte PHARE, katerih cilj je bil trajnostni razvoj, upravljanje in sodelovanje na območju predvidenega kraškega parka, spoznala, da kljub zavodu in medresorskemu odboru ne bo dovolj operativna, zato je leta 1998 ustanovila še Projektni svet, katerega delo je usklajevalo Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj. Projektni svet je pripravljaval vsebinske in organizacijske predloge medresorske koordinacije, in kot je pojasnil njegov predsednik Ivo Piry, tudi dispozicijo projekta *Štanjel – Kras* (Rebolj 1998a: 20–21).

Leta 1994 je na pobudo slovenske parlamentarne delegacije v Svetu Evrope in članov Turističnega društva Štanjel, ki je želelo hitrejšo revitalizacijo takrat vse bolj propadajočega zgodovinskega in arhitekturnega spomenika, Štanjel obiskal direktor Oddelka za zaščito kulturne dediščine Sveta Evrope. Po temeljitnem ogledu vasi je spoznal, da kljub nekaterim prenovljenim objektom stari del vasi nezadržno propada, saj je čas hitrejši od dragih celovitih prenov kraja. Ker je cilj Oddelka za zaščito kulturne dediščine Sveta Evrope poleg obnove starih naselij tudi njihova revitalizacija, je obljubil študijo obnove Štanjela. V naslednjem letu je revitalizacija Štanjela postala prednostni projekt Oddelka za kulturno dediščino pri Svetu Evrope. Poudarjeno je bilo, da bo projekt postopne in celovite obnove potekal v najtesnejši povezavi evropskih strokovnjakov z domačimi, predvsem pa z domačimi prebivalci, saj je evropska praksa pokazala, da uspešnega obnovitvenega projekta ne more biti brez podpore neposredno udeleženih domačinov. Po obisku članov strokovne skupine za tehnično pomoč pri Svetu Evrope so vsi deležniki, ki so se ukvarjali s problematiko Štanjela, spoznali, da lahko vas zaživi le ob oživitvi širšega območja, torej celotnega Krasa. Zato je bilo treba pripraviti skupen program vseh kraških občin ter vključenih ministrstev. Z novo celovitejšo in na trajnostnem razvoju temelječo usmeritvijo se je začela zasnova projekta *Štanjel – Kras*, ki je v letih 1997 in 1998 na strani ministrstev nekoliko zastala, od leta 1999 pa je projekt preimenovan v *Pilotni projekt Kras* (v nadaljevanju PPK).

¹⁸⁷ Sekretarji so bili z Ministrstva za okolje in prostor, Ministrstva za kulturo, Ministrstva za gospodarske dejavnosti, Ministrstva za ekonomske odnose in razvoj, Ministrstva za promet in zveze ter Ministrstva za kmetijstvo, gospodarstvo in prehrano.

PPK naj bi na Krasu povezal vse uporabne vzvode, s katerimi bi obvarovali in ohranili tip kraške kulturne krajine, vse naravne danosti Krasa in vse njegove naravne in kulturne posebnosti (Rebolj 1998: 20–21). Cilj projekta je bil zasnovati orodje za izdelavo regionalnega razvojnega programa Krasa kot zaokroženega območja. Program naj bi občinam pomenil izhodišče za pogajanja pri določanju razvojnih prioritet ali zaporednih prednosti na nacionalni in čezmejni ravni ter izhodišče za pridobitev sredstev iz evropskih strukturnih in predstrukturnih skladov (Agencija Kras 1999b: 11). S projektom naj bi zagotovili trajnostni razvoj Krasa, tj. dolgoročno ohranjanje bogate narave in kulturne dediščine ter kakovostno življenje (*Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije* 2000: 7), in s tem omogočili boljše možnosti za razvoj lokalnih skupnosti (*Skupni razvojni program PPK* 2002: 5). S tem je PPK predstavljal partnerski projekt več ministrstev in Sveta Evrope, k njemu pa je pristopilo šest občin z obravnavanega območja. Vlogo vodenja in koordiniranja vseh aktivnosti projekta je prevzela Regionalna pisarna v Štanjelu, dislocirana pisarna nekdanje Agencije RS za regionalni razvoj (danes enote Službe vlade za regionalni razvoj). Koordinatorica projekta je bila Tatjana Rener. Tehnično pomoč ter svetovanje nad izvajanjem projekta so prevzeli strokovnjaki Sveta Evrope (Agencija Kras 1999b: 10–12), kot zunanja partnerja sta se mu pridružila belgijska Fundacija kralja Boudouina in kanadska Mednarodna fundacija za zgodovinsko dediščino.

Po triletnem obdobju je bil izdelan skupni razvojni program (2002), ki je nastal kot rezultat medobčinskega interesnega povezovanja in je predstavljal zemljevid, ki kaže pot, ki naj bi jo v letih 2001–2010 prehodila kraška regija, kakršno si želijo njeni prebivalci. Postopno naj bi se ta regija uveljavila kot razpoznavno območje z lastno identiteto, ki bo temeljila na bogastvih kraške krajine in odkritju pomena dediščine (*Skupni razvojni program PPK* 2002: 6). Vsaka posamezna stopnja je omogočala vključevanje in sodelovanje različnih interesnih skupin, ki so delovale oziroma živele na Krasu. V okviru PPK so potekali tudi programi treh pilotnih akcij, in sicer *Pilotna akcija Štanjel* (več v 5. poglavju), *Mesec spomladanske kraške kuhinje* in že predstavljena akcija *Kras – izrazi krajine*. Akcija *Mesec spomladanske kuhinje* je nastala zaradi spoznanja, da je gostinstvo Krasa najšibkejša točka tega območja. Zato so za gostilničarje, lastnike turističnih kmetij in osmičarje pripravili strokovno izobraževanje o sodobni pripravi in predstavitvi tradicionalnih jedi – izobraževanje je vodil Stanislav Renčelj, dr. živilskotehnoških znanosti – in tečaj tujih jezikov (Željan 2000b: 3).

Projekt PPK je bil sestavljen iz treh faz. V prvi so podali *Problemsko analizo funkcionalno zaokrožene Kraške regije*, ki je nastala na podlagi podrobnega poznavanja prostora, opredelitve problemov in razlik na posameznih območjih ter ovrednotenja bogastev in prednosti. Opredelili so ključna vprašanja, ki so bila izhodišča in vodilo za pripravo skupnega razvojnega programa. Oblikovane so bile štiri tematske delovne skupine (okolje in infrastruktura, gospodarstvo, narava in naravni viri, kultura in kulturni viri), v katere je bilo vključenih več kot 130 predstavnikov lokalnih prebivalcev in društev, lokalnih podjetij in oblasti, javnih zavodov, izobraževalnih in raziskovalnih ustanov, državnih institucij ter predstavnik za čezmejno sodelovanje. Kot so zapisali v *Problemski analizi*

funkcionalno zaokrožene Kraške regije leta 2000 (nadalje *Problemski analizi*) in *Skupnem razvojnem programu* (nadalje *SRP*) leta 2002, je v delovnih skupinah aktivno sodelovala približno tretjina deležnikov. Končna poročila so predstavili javnosti.

S tem so upoštevali pristop »od spodaj navzgor«, kar pomeni, da naj bi bile glavne razvojne smernice posredovane od domačinov in ne strokovnjakov oziroma politikov.¹⁸⁸ Delovna skupina s področja kulture in kulturnih virov, katere vodja je bil arhitekt Etbin Tavčar, je prednost kulturne dediščine videla v tipični in prepoznavni krajini, tradicionalni kraški arhitekturi, treh izjemnih območjih kulturne dediščine (Parka Škocjanske jame, Lipice, spodnjega Krasa s Štanjelom) in njeni visoki gostoti (341 enot), ki je vpisana v register pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine RS. Njene slabosti so videli v neugodni starostni strukturi in problemih z dedovanjem ter v razvrednotenju in izginjanju kulturne krajine. Pomen dediščine so prepoznali v možnem temelju za celosten razvoj podeželja, tveganje pa v pomanjkanju razvojne vizije, ki bi obnovljeni dediščini dala ustrezno namembnost, in neustrezni obnovi stavbne dediščine ter njeni rabi (*Problemska analiza* 2000: 23).

V drugem delu so oblikovali dolgoročno razvojno vizijo območja ter začrtali desetletno strategijo (2001–2010) njene uresničitve. Svoja pričakovanja so udeleženci delavnic strnili v razvojno vizijo, ki jo najbolje ponazarja vodilna misel »kraški človek med čisto visoko tehnologijo in oživiljeno kraško krajino brez meja« (SRP 2002: 7). Ta sloni na »razvoju dejavnosti na gospodarskem, socialnem, prostorskem in okoljskem področju, ki temelji na optimalnem izkoriščanju virov in danih primerjalnih prednosti, kar bo zagotavljalo trajnost in celosten razvoj celotnega območja s poudarkom na sodelovanju s sosednjimi območji« (prav tam: 7). Razvojna strategija je sestavljena iz štirih razvojnih sklopov: 1. razvoja dinamičnega podeželja in konkurenčnih centrov; 2. ohranjanja identitete in privlačnosti prostora; 3. kakovostnega in vabljivega življenjskega okolja za domačine; 4. ohranjanja celovitosti območja s krepitvijo povezav. V ospredje razvoja Krasa so poleg podjetništva in kmetijstva postavili turizem, ki ima zaradi edinstvenih naravnih in kulturnih znamenitosti zelo dobre razvojne možnosti. Spodbujali naj bi jamski, konjeniški, gastronomski, kulturni, zdraviliški, lovski in ribolovski turizem ter njegove druge specializirane oblike (Uršič Zupan 2002: 11).

V tretjem sklepnem delu so izdali *Izvedbeni program* (2003), kjer so predstavili prednostne ukrepe in projekte za časovno obdobje 2003–2006, s katerimi se bo uresničevala zastavljena vizija oziroma predstavljeni štirje razvojni sklopi. Izvedbeni del naj bi odra-

¹⁸⁸ Sodelujoči v okviru delovnih skupin so ovrednotili prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti Krasa. Menili so, da so njegove glavne prednosti dober geostrateški položaj, prepoznavna krajina z visoko stopnjo biotske pestrosti ter tradicionalne dejavnosti in produkti, ki izhajajo iz njegovih specifičnih naravnih in kulturnih danosti. Po drugi strani sta jih motila neugodna starostna in izobrazbena struktura Kraševcev in pomanjkanje celostne obravnave prostora pri načrtovanju dejavnosti, ki naj bi tam zaživele. Kljub temu naj bi Kras ponujal precej priložnosti, ki so usmerjene k trajnostni izrabi prednosti regije, možnost za pridobitev državnih, evropskih in mednarodnih finančnih virov ter oblikovanje enotnega prostora po ukinitvi meje. Nevarnosti in pasti pri nadaljnjem razvoju pa so po mnenju sodelujočih v odlivu kakovostne delovne sile čez mejo, tržni usmerjenosti območja brez upoštevanja naravnih in kulturnih danosti ter prevladi močnih urbanih središč v soseščini po ukinitvi meje (*Problemska analiza*, 2000: 72).

žal ambicije prebivalstva in drugih deležnikov po konkretnem uresničevanju zastavljenega (dogovorjenega) razvoja za določeno časovno obdobje. Določili so prve ukrepe in projekte za naslednja štiri leta, ki so vključevali tri poglobitve usmeritve: varovanje in upravljanje dediščine na območju Krasa,¹⁸⁹ ovrednotenje virov¹⁹⁰ in razvijanje pristojnosti¹⁹¹ (*Izvedbeni program skupnega razvojnega programa kraške regije* 2003: 38).

Na sklepni predstavitvi županom kraških občin leta 2003 so tudi poudarili, da naj bi se vse nadaljnje razvojne dejavnosti na Krasu, katerih nosilke bodo občine, krajevne skupnosti in zavodi (Zavod Park Škocjanske jame, regionalni Zavod za varstvo kulturne dediščine RS Nova Gorica, regionalni Zavod RS za varstvo narave Nova Gorica), oblikovale po smernicah SRP, poleg tega pa naj bi prijavitelje razvojnih projektov s sklicevanjem na SRP lažje prišle do finančne pomoči iz mednarodnih ali državnih skladov. Obenem naj bi občine pri oblikovanju razvojnih programov, sprejemanju prostorsko-ureditvenih načrtov (PUP), lokacijskih načrtov in drugih projektov upoštevale smernice SRP, dosežene v okviru *Pilotnega projekta Kras*. Na podlagi SRP so v občini Komen od leta 2003 do 2004 izvajali projekt PHARE z naslovom *Razvoj turizma in s turizmom povezanih dejavnosti med Štanjelom in Devinom*. Občina Sežana je leta 2002 začela razvijati mladinski turizem v Pliskovici in s pomočjo evropskega denarja revitalizirala zapuščeno kmečko domačijo v mladinski hotel ter vaški skupnosti pomagala pri ureditvi turistične poti. V letih 2003 in 2004 je izvajala še projekt *Porton – središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna*, katerega namen je bil ozvesti javnost o vnovični uporabi kamna. Kot je na začetni predstavitvi namenov PPK pojasnila koordinatorka projekta Tatjana Rener, s pripravo celovite razvojne strategije ne bi »prihajalo do konfliktov, na primer okrog razvoja Lipice ali pobude za zgraditev dirkališča na povirski gmajni itn.«. Po njenih besedah se vse to dogaja, »ker za ves Kras nismo zagotovili pogojev za izdelavo celovite strategije trajnostnega razvoja. Kras pa je tak poseben fenomen, ki bi tako strategijo že moral imeti« (Agencija Kras 1999b: 11). Glede na današnje burne razprave, povezane z načrti za nove urbanistične posege, ki so za Civilno iniciativo Kras nesprejemljivi, medtem ko za lokalne oblasti niso sporni, pa se zdi, da je *Pilotni projekt Kras* še en projekt, ki je ostal le na papirju in ga v realnem življenju nihče ne upošteva. Po besedah Tatjane Rener je bil v PPK dosežen konsenz, da je za prebivalce Krasa najpomembnejša kraška krajina. V nadaljevanju pa naj bi pripravili skupen prostorski načrt, kar pa je zaradi upravne in občinske razdrobljenosti trši oreh. V okviru Programa pobude skupnosti INTERREG IIIA Slovenija - Italija je sicer potekal projekt *Kraški okraj*, kjer so izdelali študijo smernic za upravljanje zavarovanih območij Krasa, vendar se je znova zataknilo pri lokalni politiki, ki smernic ne upošteva pri konkretnem upravljanju kraške krajine (Čič 2011: 12). Vprašljiva je tudi metoda dela PPK, ki je pri organiziranju tematskih delavnic

¹⁸⁹ V okviru te usmeritve so bili opredeljeni naslednji ukrepi: ohranitev krajine in biotske raznovrstnosti; podpora celostni politiki varovanja kulturne dediščine; vpetost naravne dediščine v upravljanje prostora.

¹⁹⁰ V tej usmeritvi so bili opredeljeni naslednji ukrepi: turistično ovrednotenje Krasa; kakovostna podpora novim podjetjem; popestritev kmetijskih dejavnosti in izboljšanje kakovosti.

¹⁹¹ V zadnji usmeritvi so bili opredeljeni naslednji ukrepi: izobraževanje in usposabljanje prebivalcev; vodenje in koordiniranje programa.

predvidevala vključitev domačinov, s seznamov udeležencev pa vidimo, da so se jih večinoma udeleževali le predstavniki iz državnih zavodov, ustanov in strokovnih društev, ki so sicer doma s Krasa, vendar so predstavniki strokovne javnosti. Drugih Kraševcev pa je bilo med njimi bore malo. Vzroke za nesodelovanje lokalnih skupnosti na tematskih delavnicah lahko iščemo na raznih ravneh takratnega družbenega dogajanja: pasivnost, nezainteresiranost lokalnega prebivalstva, ki v tistem obdobju še ni vzpostavilo pozitivnega odnosa do svojega naravnega okolja, kulturne dediščine in lokalne preteklosti, nekoliko nedodelane metode dela izvajalcev projekta, ki vsebine projekta niso znali bolje približati nestrokovni javnosti. Čeprav so gospodinjstva na Krasu prejela povzetke sklepov iz posameznih obdobj, širše lokalno prebivalstvo ni čutilo, da je projekt namenjen njihovemu boljšemu, predvsem pa kakovostnejšemu življenju. PPK je bil tudi prvi razvojni regionalni projekt, ki je pri načrtovanju razvoja predvideval interdisciplinarno sodelovanje širše strokovne javnosti, obenem pa so bila podana različna mnenja, pogledi in ideje, ki žal niso bili dovolj usklajeni z zamislivi ljudi s Krasa. Čeprav so izvajalci projekta sledili metodologiji Sveta Evrope in na Slovenskem orali ledino, bi bilo treba v prihodnje nekoliko bolj dodelati načine, kako pritegniti h konstruktivnemu sodelovanju nezainteresirano javnost, ki je hkrati ključni deležnik razvoja.

Kras – priljubljena pokrajina za ureditev počitniške hiše

Vnovično vrednotenje kmečkega življenja, podeželske pokrajine ter naravnih in kulturnih posebnosti vaškega in predmestnega vsakdana ni bilo le posledica nove slovenske politike, ki v zadnjih dveh desetletjih namenja vse več skrbi in tudi finančne podpore kmetijstvu in razvojnemu programom podeželskih skupnosti,¹⁹² ali nove globalne prakse, ki ob univerzalizaciji uveljavlja tudi relokalizacijo, temveč tudi vse večjega tehnološkega razvoja in dehumanizacije mestnega okolja, ob čemer se kot protiutež začne izpostavljal slogan »nazaj k naravi«. Kakovost življenja na podeželju so začeli izpostavljal prebivalci mest, ki so na vasi cenili prostorsko neutesnjenost, življenje v naravnem in manj onesnaženem okolju ter v pogostejših stikih in tesnejših vezeh med prebivalci podeželskih skupnosti (Barbič 2005: 11). Zato se je na podeželju povečalo število turistov, kar se je odrazilo tudi pri nakupih in ureditvi »drugih domov«, t. i. vikendov oz. počitniških hiš, in selitvi iz urbanih središč na ruralna območja. Na Krasu je postal ta pojav intenzivnejši v sredini devetdesetih let 20. stoletja,¹⁹³ ko so ljudje z drugih območij, največ pa iz osrednje Slovenije, prihajali na Kras najprej kot turisti (zlasti kolesarji, pohodniki), kasneje pa so

¹⁹² Ana Barbič v delu *Izzivi in priložnosti podeželja* (2005) poudarja, da naj bi bile večje finančne podpore in novi razvojni programi za podeželje (npr. projekt CRP) nekakšna oblika solidarnosti med mestom in podeželjem zaradi zgodovinskega in moralnega dolga po drugi svetovni vojni, ko se je zaradi razvijajočih se mest zapostavljalo razvoj podeželja (Barbič 2005: 16).

¹⁹³ Prvi vikendi so nastajali že v sedemdesetih letih, ko so na Kras začeli prihajati kulturniki in arhitekti. V Škrbini je likovni umetnik Lojze Spacal leta 1968 kupil in v starem stilu obnovil hišo. V Volčjem Gradu je arhitekt dr. France Rihtar leta 1977 kupil in obnovil hišo. V osemdesetih letih je ravno tako v Volčjem Gradu kupil staro hišo pisatelj Marjan Rožanc, tam pa so do leta 2004 podeljevali Rožančeve nagrade za najboljši esej.

se odločili za nakup starih in zapuščenih kraških hiš. To pojasni tudi sogovornica, ki ima v Volčjem Gradu svoj drugi dom:

... pred petnajstimi leti je bil čisto lastni interes, spoznavajmo domovino, in vedno smo to združili z raziskovanjem narave. S kolesom okrog po hribčkih in dolincah. /.../ Veliko tudi s temi turističnimi vodniki /.../, žepnimi vodniki o Krasu, kraških rastlinah, kraških pojavih in tako naprej. Tudi Prekmurje smo tako obdelal, samo Prekmurje se nam zdi tako malo delč, tukaj pa mi porabimo uro in petnajst minut.¹⁹⁴

Motivi za nakup hiše na Krasu so med t. i. »vikendaši«, kot jih imenujejo domači prebivalci, različni. Med drugim so se naveličali mestnega hrupa, gneče, onesnažene-ga zraka in so se želeli umakniti v pokrajino z ugodno klimo, lego in dokaj ohranjeno kulturno krajino. Kot pravi že omenjena sogovornica, »to je dejansko tisti umik stran. Razlika med tistim, kar živimo vsak delovni dan, ko je dokaj napeto /.../ in se umakneš od tizga, kar te vsak dan obdaja«. Poleg tega so k pogostejši odločitvi za ureditev drugega doma na Krasu pripomogle tudi boljše prometne povezave z notranjostjo Slovenije ter nove politične razmere, zlasti vzpostavitev državne meje med Slovenijo in Hrvaško, kar je otežilo nakup hiše v mediteranskem prostoru. S Komenskega Krasa pa je do morja, ki je sicer na italijanski strani, le dobrih deset kilometrov.

Pri popularizaciji Krasa je pomembno vlogo imela revija *Kras*, *revija o Krasu in krasu*, ki je namenjena tistim, »ki živijo na Krasu, in tistim, ki so s Krasa doma, pa zdaj živijo drugod, in vsem tistim, ki jim Kras pomeni posebno zanimanje in vrednoto« (Gujež-Sabadin 1995: 6). Revija, ki je začela izhajati leta 1994 in se je na začetku imenovala *Revija za promocijo Krasa*, izdaja pa jo podjetje Mediacarso iz Ljubljane, je veliko pripomogla k boljšemu razumevanju kraških kulturnih in naravnih značilnosti. V času pričujoče raziskave sta bila urednika revije Dušan Rebolj in Ida Vodopivec Rebolj, ki sta pred ureditvijo drugega doma v Svetem živela v Ljubljani. Z objavo člankov priznanih strokovnjakov in znanstvenikov sta poskušala bralce ozaveščati o revitalizaciji starih kraških hiš, raziskovanju kulturnih ostankov za identifikacijo narodne in lokalne identitete, razvoju kraškega turizma itd. O perečih problemih, povezanih z razvojem Krasa, je revija v sodelovanju z državnimi institucijami organizirala številne okrogle mize.¹⁹⁵ Tudi po mnenju domačinov je veliko prispevala k ohranjanju pomnikov iz preteklosti. Študent arhitekture iz Volčjega Grada je revijo predstavil takole:

¹⁹⁴ Roj. 1960, intervju: 11. februar 2006.

¹⁹⁵ Leta 1995 je revija v sodelovanju s slovensko komisijo Unesca organizirala okroglo mizo *Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa* (Klemen-Krek 1995: 56). Leta 1998 so v sodelovanju z Univerzo v Ljubljani, Fakulteto za arhitekturo, organizirali okroglo mizo *Zakaj izgineva avtentična kraška arhitektura* (Rebolj 1998b: 5). Leta 1999 so v sodelovanju z Občino Komen v Štanjelu organizirali posvet *Zamisli in načrti za prenovo in revitalizacijo Štanjela so. Kaj storiti?* (*Kras*, april/maj 2000, št. 38/39). Leta 2002 so z Javnim zavodom Park Škocjanske jame organizirali okroglo mizo *Pomen učnih poti za vrednotenje in varovanje naravne in kulturne dediščine v parkih in zavarovanih območjih* (Uredništvo 2003: 30).

*Ma meni je zelo uporabna. Zato ker res so nuter obravnavane teme, ki jeh jest rabem. Mislim, da obravnavajo stvari z nekega vidika in stališča, ki ima nek nivo. Ker druge niso taku obravnavane. Je ena revija, ki vsaj neki piše o Krasu.*¹⁹⁶

Obenem je revija veliko storila tudi za prepoznavnost Krasa v Sloveniji, predvsem med poslanci v državnem zboru, saj so jim jo po pripovedovanju urednikov sprva razdeljevali zastonj, mnogokrat pa so objavili tudi intervjuje s politiki in strokovnjaki za gospodarstvo, kulturo, šolstvo in drugo. Vendar se revija med širšo domačo kraško javnostjo ni razširila in udomačila, za kar je kriv predvsem pristop, ki so ga nekateri prišli, ki so si na Krasu ustvarili svoj drugi dom, vzpostavili do domačega prebivalstva. Kot je to pojasnil že omenjeni sogovornik iz Volčjega Grada, ki je nekdanji objavljalec članke v reviji, a je kasneje z urednikoma prišel v konflikt:

*Problem je v reprezentaciji te revije, v ceni in kdo lahko piše nuter in kdo ne. Jasno so povedli, da so Kraševci zabiti in ne bodo pisali za to revijo in čav. In pišejo samo Ljubljanci. Mislim, škoda je tako kvalitetne revije s tako slabim menedžerjem in pristopom, ki je ozadej.*¹⁹⁷

Tako je revija med nekaterimi domačini dobila prizvok »revije za Ljubljance, ki imajo na Krasu vikend hiše«. Delno ima sogovornik prav, saj med pisci člankov resnično prevladujejo strokovnjaki iz ostalih predelov Slovenije, predvsem iz državnih ustanov, ki imajo sedež v Ljubljani, pa neavtohtonih prebivalcev, ki imajo na Krasu svoj drugi dom (objavljene so npr. zgodbe o ljudeh, ki so obnavljali stare hiše), in drugih avtorjev, ki niso s Krasa. Ne moremo pa zanikati, da med njimi ni Kraševcev.

Prihod neavtohtonih prebivalcev na Kras je pomenil tudi pomemben kulturni kapital, saj so ti v preteklih kulturnih prvinah videli drugačne pomene kot avtohtoni prebivalci. Prišli so s svojim intelektualnim vedenjem in močjo (politično in ekonomsko) veliko storili, da so se na Krasu ohranile kulturne prvine, ki danes predstavljajo pomemben simbol opredeljevanja kraškega prostora. Prvi pomemben premik je bil storjen pri pozitivnem vrednotenju stare kraške arhitekture, saj so neavtohtoni prebivalci Kraševce ozavestili o načinih restavriranja starih hiš oziroma

*smo jih vidli, kako popravljajo naše domove. In ko vidiš, kaj iz tizga, kar je bilo poprej, ruševina, kaj lahko nastane, pole tebe vzpodbuja, da če imaš še kej v tem smislu, popraviš. Mogoče je res delno resnice v tem, bi lagala, če bi rekla, da niso prav nič prinesli. V tem smislu, da vidiš, da se da iz te kraške hiše nekaj nardit.*¹⁹⁸

Po drugi strani pa se moramo zavedati, da so domačini uničevali in zapuščali stare kraške stanovanjske enote zaradi drugačnih izkušenj, skromnega intelektualnega znanja, drugačne mentalitete in načina življenja, kot so ga imeli neavtohtoni prebivalci, ki so si na Krasu ustvarili drugi dom. Zato so domačini na vprašanje, ali se strinjajo, da so prišli, ki so v kraškem stilu obnovili stare, zapuščene domove, naučili Kraševce vrednotiti arhitekturno dediščino, odgovarjali različno. Danes večina domačinov pri-

¹⁹⁶ Roj. 1982, intervju: 9. decembra 2005.

¹⁹⁷ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

¹⁹⁸ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

zna vlogo prišlekov pri pozitivnem vrednotenju stare arhitekture, vendar se nekateri še vedno razburijo, kot se je sogovornik iz Svetega:

Tako kot so prišli Italijani, ki so rekli, da imajo tisočletno kulturo in da nas kultivirajo, tako sedaj trdijo Ljubljancani. Tisto, kar mi nismo znali, izhaja iz izobrazbe, ni bilo naših izobraženih. Če bi mi imeli svoje izobražence, kot je imela Gorenjska, ki ni bla tepena in ne izseljena zaradi Italijanov, ne bi nobenih kulturonoscev rabli. /.../ Je bil intelektualni vakuum od prve svetovne vojne, od Italije do Jugoslavije, dokler nismo dobili lastne inteligence nazaj. Ne more se tisti kmet, ki dela samo z motiko, na koncu zavedat, kaj mu je tista vrednota. Mora le bit njegov sin, ki je šel študirat in prinesel neko znanje in si razširil svoja obzorja.¹⁹⁹

Odnos domačinov do prišlekov oziroma vikendašev je v posameznih vaških skupnostih različen. V vaški skupnosti Sveto po mnenju sogovornikov odnos med vikendaši in domačini ni dober. Kot vzrok za nesprejetje prišlekov med prebivalce vaške skupnosti navajajo neprijetne izkušnje, ki so posledica njihove neprilagojenosti podeželskemu načinu življenja, saj so se pritoževali nad hrupom traktorjev, kosilnic in druge kmetijske mehanizacije, smradom živine itn. Po drugi strani pa vaščani tudi sami priznavajo, kot je to pojasnila sogovornica, da »imamo še eno grdo lastnost vaščani, da jih nismo sprejeli. Oni so v izolaciji prav povsod.«²⁰⁰ Njen mož pa je pripomnil: »Svečani so res puntarji.«²⁰¹ Zato nekateri negativen odnos povezujejo z zgodovinskimi izkušnjami. Če se ozremo le v čas med svetovnima vojnama, ko so na kraško podeželje kot turisti zahajali italijanski meščani – t. i. italijanska gospoda, predvsem iz Trsta, so vedno vzpostavljali superioren odnos do kmečkega prebivalstva, kar je bilo pogojeno tudi z nacionalizmom italijanske države nad slovenskim prebivalstvom. »Takrat je šlo morda za oblike takšnega ali drugačnega izkoriščenja domačinov, ma to so bili predvsem tujci. /.../ [Domačini – op. avt.] so se bali Italijanov in bogatašev iz mest, ki so prihajali sem gor. Cilj jim ni bil razvoj ali pomoč kraju, ampak uživanje ali kaj pridobiti iz tega. Izkoristiti.«²⁰² Italijani so Slovence imenovali sužnji – schiavi oz. ščavi, ta odnos pa se je odražal tudi kasneje, ko je bila Slovenija del Jugoslavije in v primerjavi z Italijo gospodarsko manj razvita. Zgodovinske izkušnje so vplivale na oblikovanje kraškega značaja, ki ga je sogovornica, neavtohtona prebivalka Volčjega Grada, opisala kot:

So dobri kot kruh in zamerljivi kot otroci. To res drži. /.../ Dejansko je treba malo pazet, ampak tisto /.../ je zelo normalno. Če ti prideš kot forešt sem, jasno ne moreš svojih pogledov in svojih manir, načinov vsiljevat tistim, ki so tukaj živel. Ker jest smatram tako, da če pridem sem, pridem, ker mi je to komplet všeč. Ne samo zato, ker je lepa narava, ker je krajina taka /.../ ampak zato, ker so mi všeč tudi ljudje, ki me obdajajo. In nimaš nobene pravice vsiljevat, spreminjat in tako naprej. Vsekakor jaz jih dojemam kot zelo prijazne ljudi, vedno pripra-

¹⁹⁹ 1937–2011, intervju: september 2007.

²⁰⁰ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

²⁰¹ Roj. 1948, intervju: 2. avgust 2007.

²⁰² Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

Vaščani Volčjega Grada skupaj z vikendašema ob koncu snemalnega dne za film »Takú je blo na Volčjem Gradu!«; predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasici Volčji Grad. (Foto: Boštjan Štolfa, 2005. Hrani: Razvojno društvo Debela griža.)

vljene pomagat, in tist, kar mi je zelo všeč, bit manj napete kot gorenjski konec ali okolica Ljubljane. Manj pehanja pravzaprav za določenimi materialnimi dobrinami in večja sproščenost. Ljudje so zelo odprti, je ta mediteranski moment bistveno bolj izražen in tisti lahkotnejši odnos do življenja. Čeprav se jaz po drugi strani sprašujem, kako je do tega prišlo, glede na to, da sama narava nudi zelo trde pogoje za to, da so ljudje se obdržali in preživeli tukaj.²⁰³

Negativen odnos med prišleki in domačini pa je ista sogovornica ravno tako povezala z zgodovinskimi izkušnjami in negativnim odnosom med mestom in podeželjem, *ker tukaj se avtomatsko vzame, če ti prideš iz ljubljanskega konca, ni važno al prideš s podeželja, tisti, ki pridejo s Štajerske, jim rečejo Ljubljančani, kar je zelo velika žalitev. Da je to verjetno odnos meščan prihaja na podeželje.*

Nekateri domačini pa delno obžalujejo nezainteresiranost prišlekov za določene vasi, kot to velja za Komen, kar po mnenju sogovornika vpliva na pasivnost vaščanov pri kulturnem obujanju vaškega življenja. Po njegovem mnenju so za kulturne aktivnosti v sosednjih vaških skupnostih zaslužni tudi izobraženi prišleki, ki jih v Komnu ni.

²⁰³ Roj. 1960, intervju: 11. februar 2006.

Komen ni bil zanimiv za prišleke iz drugih področij. Recimo vse ljudi, ki jih imamo danes na Volčjem Gradu, ki jih imamo v Gorjanskem, ki jih imamo pri Škofeh ali pa v Gabrovici, bi bilo življenje in dihanje in brskanje v Komnu drugače. Ker z veliko podporo teh ljudi, ki niso po poreklu od tamle, so jih vključili. Zakaj, ker so po znanju sposobni te energije povezati in jim dat iniciativo. Nam manjka povezovanje v Komnu, mi nimamo dovolj lastnih ljudi, daleč od tega, da bi imeli na nivoju. /.../ Samo, če bi mi imeli tiste kadre, ki jih imajo vsi drugi, verjetno bi. /.../ Vse je odvisno od sposobnosti ali od števila tistih, ki bi morali biti zamelek in gonilna sila. /.../ Vsi prišleki so po mojem dvignili kulturni nivo in pogled na prostor, običaje, šege in navade in tudi na preteklost. Jaz ga ne poznam primera, ki bi to ne bil, čeprav si to ljudje razlagamo drugače.²⁰⁴

V vaški skupnosti Volčji Grad, ki na Krasu velja za vas, ki je vzpostavila dober odnos med avtohtonimi in neavtohtonimi prebivalci, so razumevanje dosegli s spontano akcijo, pri kateri se morajo novi prebivalci z organiziranjem manjše zabave predstaviti vasi. Kot je pojasnil vaščan, je navada nastala spontano med priseljenci, da so se lažje vključili v lokalno skupnost. Domače prebivalstvo pa je preko neformalnega pogovora nove priseljence lažje spoznalo in jim predstavilo način življenja v lokalni skupnosti. V primeru, da se lokalno prebivalstvo ne strinja z vedanjem prišleka, mu to jasno tudi povedo, oziroma kot sami pravijo,

utišajo, se ne smeš pustet. Sej tu je problem, če si ti pršu v vas, prilagodi se vaščanom, ki tu živijo v vasi. Če pa misliš, da boš se ti delal frajerja, da boš ti komandiral, pejdi. Moreš se prilagoditi po kraji.²⁰⁵

V vasi so mnenja o vključevanju prišlekov v odbor Razvojnega društva Debela Griža različna. Medtem ko se nekateri vaščani zavzemajo za njihovo vključitev, saj naj bi društvo z njihovo prisotnostjo postalo bolj strokovno, spoznalo bi še nove pristope pri razvoju turizma in Krasa, saj prišleki vedo, »kakšne je stanje drugje, kaku tu delejo drugje, kaku urejajo, se lotevajo teh problemov, rešavajo in taku, kako nastopajo na trgi«, ²⁰⁶ se na drugi strani večina s tem ne strinja in zagovarja dejstvo, da je delo v odboru

namenjeno za domačine in naj bodo domačini nutre in naj domačini ukažejo in nam ne bodo ukazovali Ljubljčanani. Naj bodo domačini in bo bolj prov. /.../ Domačini so vsaki dan tle, domačini živijo z vasjo. /.../ Oni so tle za vikend, mi pej stalno živimo tle. Moreš jemet ene mere. Jez nimam nič proti Ljubljčananom, sem jih pohvalu, da so vse zrihtali v kraškem stili, samo za take zadeve ni v redi. Je buljše, da so domačini nuter vključeni kuker Ljubljčanani. In če je kej narube, tisti Ljubljčančan ti bo vseeno povedu svoje videvanje, ni treba, da je v odbori. Če je ta pravi.²⁰⁷

Povzamemo lahko, da so prišleki na Krasu veliko storili za ozaveščanje o ohranjanju kulturnih prvin iz preteklosti, kar se najbolj odraža pri vnovičnem vrednotenju

²⁰⁴ Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

²⁰⁵ Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

²⁰⁶ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

²⁰⁷ Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

kamna, kraške arhitekture in kulturnih aktivnostih, povezanih z obujanjem ritualnih praks. Kot pojasni sogovornik iz Volčjega Gradu, »recimo poletne otroške delavnice, spretnosti [oblikovanje gline, priprava zeliščnega soka – op. avt.] so imele čez zamejka in Ljubljančanka. So delali stvari, ki jih naši domačini – none – vsi znaju. Ma so oni mogli začent«. ²⁰⁸ Ker so prišleki, ki so v devetdesetih letih intenzivneje začeli prihajati na Kras, intelektualci, ki imajo določeno védenje o vzdrževanju preteklih praks, hkrati pa v kraških kulturnih prvinah prepoznavajo drug pomen, so do kraških kulturnih in zgodovinskih posebnosti vzpostavili drugačen odnos, kot ga imajo domačini. Zaradi svojega družbenega položaja imajo ekonomsko in/ali politično moč, ki bistveno vpliva na oblikovanje in ustvarjanje kulturne dediščine. Prvič, ekonomsko so zmožni vzdrževati in z uporabo kraškega kamna restavrirati kraško hišo. In drugič, imajo védenje, kako spoznati in omogočiti uporabo preteklih kulturnih praks, ki jih vrednotimo kot dediščino. Sogovornica je na vprašanje, kdo jim je pomagal pri prenovi njihovega drugega doma, odgovorila:

Mi smo si nabavil, smo se seznanili z vso zadevo, ker imamo radi to kraško arhitekturo, smo jo tudi po vaseh fotografiral, videl, kaj nam je o teh elementov zelo všeč, kaj so tipični elementi. Potem smo nabavili tudi cel kup knjig /.../ ki so tudi z dobrimi fotografijami opremljene, in potem smo posamezne elemente videl, kje jih je treba dopolnit in vgradit in kako jih je treba noter postaviti. Potem pa imamo tudi prijatelje arhitekta, tako da se dosti o teh stvareh pogovarjamo, bolj z estetskega vidika. /.../ Tako, da smo stvar preštudiral in smo sami idejne skice zrisal in se sami z mojstri zmenil. ²⁰⁹

Nekateri prišleki pa s svojim znanjem pomagajo pri vaških dejavnostih in razvoju. Po besedah sogovornice, ki je v času raziskave takratnemu predsedniku Razvojnega društva Debela Griža veliko pomagala pri prijavljanju na projekte, se domačini tega žal ne zavedajo, je pa s

tem kar veliko dela. /.../ Vem, da je to, da nekdo ni v tem noter, bolj težko razume, da je treba zelo veliko dela vložiti v to, da se en projekt dobi, da je treba ogromen strokovnih podlag za to pisat, da je za to potrebno imet znanje in stvari preštudirat in prov prikazat, da je večji uspeh pri financiranju. Tisti, ki tega niso nikoli počel, nimajo ustrezne izobrazbe, tega ne razumejo. In vidijo tisto, kar se fizično dela, in prisotnost na sestanku. Jaz sem v upravnem odboru, pa me ni na ta sestanek in uni sestanek, čeprav sem bila vedno informirana, kaj se je na sestanku dogajal, in potem sva s predsednikom stvari ponóči delala. Projekte pisala, pa oddajala in denar smo dobil na koncu. Ampak cen pa se fizična prisotnost. Je razumljivo. ²¹⁰

Ohranjanje preteklih praks na Krasu so poudarjala javna občila, izobraževalne in kulturne institucije, k oblikovanju in uporabi dediščine pa so svoj delež prispevali tudi prišleki, katerih delo večina vaščanov zaradi izkušenj iz preteklosti ne zna ceniti. Po

²⁰⁸ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

²⁰⁹ Roj. 1960, ima v Volčjem Gradu drugi dom. Intervju: 11. februar 2006.

²¹⁰ Roj. 1960, ima v Volčjem Gradu drugi dom. Intervju: 11. februar 2006.

drugi strani pa lahko to nesoglasje povežemo s teorijo identifikacije in potrebe po vzpostavitvi drugega, tj. tujca, katerega prisotnost je bistvena za oblikovanje individualne in kolektivne identitete. Domačinom pomeni razlikovanje med »nami« (Kraševci) in »drugimi« (*vikendaši*) element neizogibnega samoopredeljevanja. Z označevanjem drugih se oblikuje zavest o lastni skupnosti (zavest o Kraševcih), oblikujejo pa se tudi ločnice skupnosti in identifikacijski znaki ali simboli, ki omogočajo identificiranje skupnosti. Ločnice se v predstavljenih primerih kažejo z ne vključevanjem prišlekov v vaško skupnost (primer vaške skupnosti Sveto) ali v vaško društvo (primer Razvojnega društva Debela griža v Volčjem Gradu). Pri tem pa je zanimivo, da so na oblikovanje pomenov, ki jih imajo kraški simboli in danes omogočajo identifikacijo ter opredeljevanje kraškega prostora (kamniti elementi, predmeti iz ruralnega okolja – *žbrinca*, kraške kulinarčne posebnosti – pršut, teran), pomembno vplivali prav t. i. tujci, torej neavtohtoni kraški prebivalci. Za razliko od preteklosti – obdobja, ko je bil Kras del italijanske države in so simboli slovenstva ali Primorske postali ogrožene kulturne prvine (npr. slovenska beseda, zlasti pesmi) – so v današnjih dneh postali znaki samoopredeljevanja kulturne prvine, ki so nekdaj sicer že opredeljevale kraški značaj in prostor (npr. kamen, kamniti izdelki), vendar se jim je skozi leta pripisovalo nove, tudi negativne pomene. Danes pa so prav zaradi t. i. tujcev dobile pozitivnejši pomen in nove vrednote. Pomembno pa je, da pri identifikaciji vsaka generacija oblikuje svoje simbole in njihove pomene, ki so odvisni od širših družbenih sprememb in dogodkov. Poleg tega se glede na družbenopolitične okoliščine spreminjajo tudi vloge posamičnih kolektivnih identitet. V določenem času med vaškimi skupnostmi prevladujejo simboli nacionalne identitete, spet drugič znaki regionalne ali lokalne identitete – odvisno, katera je ogrožena. Tako so v obdobju jugoslovanske države med Kraševci prevladovali simboli jugoslovanske identitete (npr. slavloloki v obliki Triglava), v času slovenske osamosvojitve in tranzicije simboli slovenske identitete (kozolec, lipov list), danes, ko je Slovenija del evropske skupnosti in se v okviru evropske politike podpira oblikovanje regij, pa simboli regionalne identitete (npr. kamnita *kaluna*, *žbrinca* – iz bek narejen koš za listje). V nadaljevanju bomo videli, kako je potekal proces oblikovanja prepoznavnejših simbolov kraške pokrajine, ki določa tudi kraško arhitekturno dediščino.

Arhitekturna dediščina – simbol kraške identifikacije

Arhitektura je najbolj otipljiv dokaz človeške duhovne dejavnosti, gospodarskega in družbenega stanja.
(Sedej 1969: 10).

V zadnjih dveh desetletjih se v razpravah o pomenu ohranjanja kraške arhitekture iz preteklosti poudarja, da bi »z izgubo kraške arhitekture /.../ izgubili tudi Kras« (Agencija Kras 1999c: 10–11), da »kraška arhitektura ohranja Kras in njegovo avtentično podobo« oziroma da je »glavna razpoznavnost Krasa kraška arhitektura kot seštevke vsega, kar sta doslej ustvarila skupaj znani umetnik in anonimni graditelj« (Fister 1999: 19). Številne diskusije strokovnjakov in politična zavzetost za ohranjanje kraške krajine so oblikovale javni diskurz, ki posledično vpliva tudi na ravnanja avtohtonega prebivalstva. Danes arhitekturne prvine preteklosti odražajo poleg estetskega vidika tudi znak opredeljevanja identitete in posebnosti prostora. Na vprašanje, kaj opredeljuje kraško identiteto, so sogovorniki večinoma odgovarjali: »specifična arhitektura in način življenja«, »tipična kraška krajina z majhnimi, gručastimi vasmí«, »krajina z veliko zidov in ozkih cest« itn. Ker se je odnos domačinov do vnovič prepoznanih in ovrednotenih posebnosti kraške arhitekture spreminjal skozi čas, saj je ni zaznamoval le kamen, temveč tudi druge snovi, v nadaljevanju predstavljam njen razvoj, glavne družbenopolitične prakse, s katerimi so prebivalstvo ozaveščali o njenem pozitivnem pomenu, in spremembe njenih pomenov ter njenega vrednotenja.

Identiteto kraške krajine je nekdaj opredeljevala samosvoja arhitekturna struktura naselij in domačij, ki se je podobno kot v ostalih slovenskih pokrajinah izoblikovala v ravnovesju z naravnim okoljem in gospodarsko dejavnostjo prebivalstva, ki so mu bile vir preživetja različne kmetijske dejavnosti (živinoreja, poljedelstvo, vinogradništvo). V preteklosti človek na Krasu ni nikoli tekmoval z naravo, temveč je z njo soustvarjal. Kamen je bil tisti naravni element, ki je bistveno vplival na kraško življenje. Bil je osnovni gradbeni material za gradnjo hiš, od 19. stoletja dalje pa tudi okrasni element in za številne kamnoseke in kamnarje pomemben vir dohodka. Iz kamna so gradili tudi zaščitne suhe kamnite zidove, ki še danes dajejo pokrajini prepoznavno podobo itn.

Vsaka bivalna enota pa ni le življenjski prostor družine ali pomemben družbeni prostor, temveč, kot poudarja arhitekt Peter Fister, je arhitektura v vsakem obdobju tako likovno ali vsebinsko simbolna, da lahko postane v določeni dobi ne glede na kvalitete družbeno osovražena ali preživela danost. To se je dogajalo predvsem ob večjih družbenih spremembah, kakršna je bila industrijska revolucija, ali pa ob spremembah v političnih sistemih na prelomu stoletja in po obeh svetovnih vojnah (Fister 1979: 11–12).

Razvoj kraške arhitekture do prve svetovne vojne

O stalni poselitvi na kraških tleh pričajo gradišča,²¹¹ sledi katerih segajo na Krasu v srednjo bronasto dobo, nastajala pa so vse do železne dobe oziroma do prihoda Rimljanov. Gradili so jih na manjših vzpetinah, kjer so se kasneje ponekod oblikovali srednjeveški gradovi (Štanjel, Branik) ali naselja (Štanjel, Tomaj, Kazlje).²¹² Za razvoj kraškega stavbarstva so bila gradišča pomemben zgled uporabe naravnega materiala, kamna. Po predvidevanjih arhitektke Nataše Štupar-Šumi je oblika kamnito obzidanih gradišč, katerih ostanki so ponekod še vidni, med drugim vplivala tudi na oblikovanje sklenjenih zidov okoli kraške domačije v 19. stoletju (Štupar-Šumi 1987a: 11). Čeprav si lahko začetni razvoj kraške hiše le hipotetično zamišljamo, saj najstarejše ohranjene stavbe na Krasu izvirajo iz 13. stoletja (Sedej 1969: 7), nekateri strokovnjaki prva bivališča, zgrajena iz kamna, pojasnjujejo kot relikte enoceličnih pastirskih hišk, ki so bile začasna zavetišča pred neugodnimi klimatskimi razmerami na pašnikih (gl. Križnar 1984, 1999). Ta preprosta enoprostorska kupolasta zaklonišča so bila zgrajena iz na suho zloženih kamnov in z eno, praviloma na jug obrnjeno odprtino. V notranjosti so kurili kar na tleh.

Po mnenju Ede Belingar, konservatorke regionalnega Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS iz Nove Gorice, lahko najdemo značilnosti te preproste pastirske hiške (ali *kažuna*, kot ji pravijo v Istri) tudi v kasnejših razvojnih oblikah bivalnih enot, predvsem v načinu gradnje z oblikovanimi in enakomerno postavljenimi kamni, ki dajejo obličju hiše asketski videz (Belingar 2007: 5). Ivan Sedej tem tezam nasprotuje in poudarja,

da slovenska kmečka hiša na Krasu in v Primorju nasploh ne izvira iz kake prazgodovinske enocelične bunje, marveč ima vzor v visoko razviti stanovanjski arhitekturi staroselskih mest in vasi. Tudi če gre za morebitne 'praoblike', so te sekundarnega porekla in gre v bistvu za reprimativizacijo form. (Sedej 1969: 3)

Avtorji tudi poudarjajo, da podobne značilnosti kraške hiše zasledimo na območju sosednje Furlanije, kar nakazuje, da so pri gradnji sodelovali furlanski zidarji, ki so bili poklicani na pomoč neizkušenim lokalnim zidarjem (Galluzzo 1984: 75, gl. še Sedej 1969). Ker so v sosednjih krajih nekoliko drugačne klimatske in geološke razmere, kar je tudi pogojevalo specifično obliko kmetijstva, ima kraška arhitektura edinstvene značilnosti.

Razvoj kraške hiše se je nadaljeval v preprosto pritlično enocelično zgradbo, v kateri so ljudje živeli in kuhali v enem prostoru, v njej pa naj bi bil tudi prostor za živali. Sprva

²¹¹ V Istri jih imenujejo *kaštalarji*.

²¹² Gradišča so bila zgrajena iz kamnitega obzidja, katerega oblika, širina in višina so bili odvisni od morfologije terena ter od namembnosti naselbine; dobro so bila utrjena predvsem na tistih delih, ki so bili lažje dostopni, drugje pa je mejo ločeval navaden odebeljen zid, katerega razvaline so vidne še danes. V obzidju so prevladovala štirioglate koče, grajene iz kamna ali vej, z bivalnim prostorom, ognjiščem in prostorom za shrambo. Za kulturo utrjenih naselij je značilen skeletni pokop v družinskih gomilah zunaj gradišča ali v družinskih grobnicah. Natančno ni znano, kdo so bili prvotni prebivalci gradišč. Rimski viri navajajo, da so v njih prebivali Histri, ljudstvo ilirskega izvora. Redkokdaj je bilo gradišče pozidano in naseljeno še v srednjem veku.

je ogenj gorel kar na tleh sredi prostora, kasneje pa se je ognjišče na eni strani vhoda naslonilo ob zunanjo vzdolžno steno. Nato so prostor za kurjenje ogradili z opeko in ga nekoliko vzdignili na kamnit podstavek – *kuro*. Enocelična bivališča sprva niso imela dimnika, dim je preprosto uhajal skozi vhod ali pod streho skozi odprtino za prezračevanje. Kritina je bila slamnata, skrlasta pa predvsem na tistih območjih, kjer je bil kamniti material v ploščastih slojih (Galluzzo 1984: 39). V začetku so skrlasto kritino uporabljali zelo redko, saj je bila dražja in težja za obdelavo kot slama. V naselju je imelo skrlasto streho le nekaj premožnih družin, največkrat pa le cerkev, na kar lahko sklepamo po ohranjenosti teh streh.²¹³ Da bi zagotovili manjšo obremenitev nosilnih sten, ki jo je povzročala teža kamnitih plošč na strehi, so morali biti njeni nagibi zelo strmi. Plošče so bile postavljene na konstrukcijo iz trdega lesa, navadno hrastovine (prav tam: 45–46, gl. še Štupar-Šumi 1987a). Enocelični prostor so lahko pregradili s steno, izdelano iz blata in šibja, in osvetlili z okni. V enem prostoru je bila lahko bivalna enota, v drugem gospodarski del.

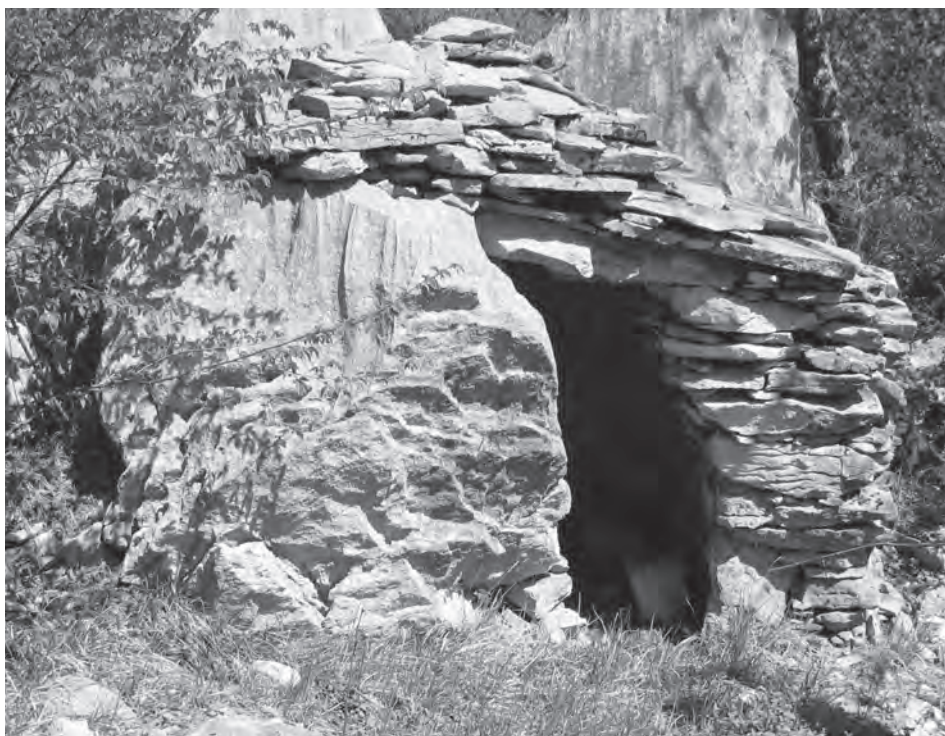
Razvoj se je zaradi potreb po širitvi bivalnega prostora in ekonomskih razlogov nadaljeval – sodeč po romanski kraški hiši v Štanjelu iz 13. stoletja²¹⁴ – z gradnjo nadstropja. Hišam, ki niso grajene v terasah, kot velja za Štanjel, so zato dogradili zunanje stopnišče, ki je eno izmed ključnih elementov kraške domačije oziroma širše mediteranske arhitekture. V različnih variantah se zunanje stopnišče obdrži vse do prevzema zasnove hiše z notranjimi stopnicami v 19. predvsem pa v 20. stoletju.²¹⁵ Zunanje stopnišče je bilo postavljeno na osončeno pročelje. Stopnice so se pri enocelični zgradbi končale v kamnitem podestu (*loži*), ki ga je podpiralo večje število obokov in je obenem predstavljalo izhodišče za nadstropni zunanji hodnik (*gank*), značilen za mnogocelične stavbe. Pri enoetažnih bivalnih enotah je ponekod ostala v pritličju kuhinja, spalni prostori so se preselili v prvo nadstropje, v drugih primerih pa so bile v spodnjih prostorih gospodarske enote, v zgornjih pa bivalne. Sedej še poudarja, da lahko v tistem času govorimo o ključni zidavi in postopnem širjenju in ne o načrtni in začrtani parcelaciji kot v mestih, ki naj bi smiselno razdelila gradbeno zemljišče za obzidjem (razen naselja Štanjel, ki pa na Krasu ne velja za značilno kraško vas). Vas je imela zaradi svoje temeljne funkcije, kmetijske dejavnosti, in specifičnega pravnega položaja vse možnosti za širjenje. To za trjuje tudi konservator umetnostni zgodovinar Ivan Komelj, ki ravno tako poudari, da

domače stavbarstvo za potrebe domačije navadno ni rabilo nobenih posebnih načrtov ali obveznih obrazcev in predlog. Upoštevalo je iz roda v rod podedovano izročilo ali izkušnje, ki so zagotavljale le varovanje plodnega zemljišča, prilagajanje klimatskim razmeram, izkoriščanje pogojev tal, uporabo razpoložljivega

²¹³ Skrlasto streho je ohranilo gospodarsko poslopje domačije Abram v Tupelčah, od koder sta izvirala tudi odvetnik in poslanec v goriškem deželnem zboru Josip Abram (1832–1907) in njegov brat Filip Abram (1835–1903), ki je bil okrajni sodnik v Komnu in visok sodni uradnik na Dunaju. Danes še ohranjene skrlaste strehe so vidne na mnogih kraških cerkvah (Križ, Šmarje, Dutovlje, Gabrovica itn.)

²¹⁴ V t. i. romanski hiši, ki je danes označena kot kraška, je etnološki muzej.

²¹⁵ Naško Križnar pojasnjuje, da stopnišče, ki se je ponekod pomaknilo v notranjost, ni bilo nujno razvojna faza, ampak poseben tip bogatejše arhitekture, šele pri kasnejših izvedbah je to znak splošno večjega bivalnega standarda (Križnar 1984).

Pastirska hiška na gmajni ob vasi Lokev. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2011.)

gradbenega gradiva in sploh zagotavljanje vseh tistih temeljnih gospodarskih zahtev, ki jih je lahko nudila stopnja bivalne kulture in gospodarske razvitosti (Komelj 1987: 36–37).

Pri tem še izpostavlja, da ne gre zanemariti tradicije, ki so jo prinesli novi prebivalci iz prejšnjih bivališč; gre za vpliv prvotnega prebivalstva na starejše stavbno izročilo in nesporen prispevek izročila kasnejših priseljencev, kolonizatorjev. Poleg tega je treba upoštevati vpliv sosedov, fevdalne in meščanske plasti, posebej če so jih ti kulturno in civilizacijsko presegali (prav tam). Ključno vlogo pri gradnji in razvoju arhitekture kraške hiše je imelo znanje, ki se je ustno prenašalo iz generacije v generacijo, novosti pa so Kraševci vnašali v svoja bivališča s sosednjih območij.

Rast vasi oziroma predvsem širitev zasnove takratnih enoceličnih enot v mnogoce- lično se je začela v 18. stoletju in se nadaljevala tudi še v 19. stoletje oz. v času razcveta kraškega kmečkega stavbarstva, t. i. kraške renesanse (Sedej 1969: 9). Tedaj se je zaradi možnosti zaposlitve v bližnjem Trstu izboljšal gmotni položaj Kraševcev, ki so denar vlagali v obnovo svojih domačij. V tem času so dobila današnjo podobo tudi gručasta naselja, ki so zaradi pomanjkanja rodovitne zemlje vedno nastajala na obrobju obde- lovalnih površin oziroma na manjših vzpetinah (Kobjeglava, Štanjel, Tomaj). Specifične podnebne razmere (mešanje sredozemskega in celinskega podnebja), predvsem pa

Briteh – stari del vasi Volčji Grad. (Foto: Vojko Franetič, 2004. Hrani: Občina Komen.)

močan severovzhodni veter (burja) in skrb za ekonomsko izrabo prostora so pogojevali nastanek strnjenih, gručastih vasi z ozkimi uličicami, ki so jim ponekod pravili *gase*.

Ko za gradnjo hiš ni bilo več prostora med drugimi stavbami, so začeli zidati na vaškem obrobju. Širjenje vasi pa kljub temu ni bilo naključno in je imelo po Sedeju drugačno naravo, kot jo poznamo danes. Zaradi adicijske gradnje, tj. gradnje po principu dodajanja v etažni in vodoravni smeri, so nove zgradbe ali domačije dosledno navezovali na obstoječe stavbne nize, s čimer se je nova zgradba neopazno prilepila k sklenjeni vaški gmoti. Zato po Sedeju teženj po samostojnih lokacijah na Krasu ne zasledimo (Sedej 1969: 6). Avtor poudarja, da je kraška domačija organizem, ki je le redko sklenjen, saj je vedno mogoče kakšno celico ali prizidek dodati ali brez škode na videz in tipiko dvorišča kak prizidek opustiti ali podreti. Nastale vasi v 18. in 19. stoletju so po legi in strnjenosti ter organizaciji komunikacijskega omrežja učinkovale kot mala mesteca, v katerih so imele glavno reprezentacijsko vlogo cerkve, na Krasu grajene na obrobju vasi (Sveto, Gabrovica) ali na manjši vzpetini (Tomaj, Kobjeglava, Ivanji Grad). Vsaka vas je imela vaški *plac* ali trg z lipo in vaškim vodnjakom, kjer so se v poletnih mesecih zbirali vaščani, se pogovarjali in dogovarjali ali imeli t. i. *moževanje*, torej zbor vaščanov, na katerem je župan obveščal o skupnem delu v vasi – t. i. *robutah*.

Širitev enoceličnih zasnov se je nadaljevala z dodajanjem novih bivalnih prostorov in gospodarskih enot. S tem so nastajali dolgi stavbni nizi, v katerih je imel vsak prostor vedno poseben zunanji vhod, večinoma z dvorišča (*borjača*) ali z lesenega *ganka* v nadstropju. Stanovanjski objekt je predstavljal le eno od mnogih enot v nizu ali polkro-

Kraška domačija iz Dutovelj z zunanjimi stopnicami in gankom leta 1908.
(Hrani: Marta Ščuka iz Dutovelj.)

gu pred *borjačem*, vedno pa je zasedel najugodnejši del domačije. Okoli stanovanjskega dela, ponekod imenovanega *pitana suhota*, so se gradila gospodarska poslopja (hlev, nad njim senik, skedenj, lopa ...), ki so bila sicer oblikovana kot avtonomne stavbe, vendar so bila zaradi podobno oblikovanih fasad združena v enotno domačijsko pročelje. Funkcija posameznih enot je bila nakazana z značilnim kamnoseškim okrasjem, predvsem pa z dimenzijami vrat in oken (Sedej 1969: 8). Za mnogocelične zasnove je bilo značilno, da so bili zidovi posameznih celic nosilne stene in ne le predelni provizoriji iz šibja in blata. Vsaka celica zase pa se je naprej delila z lahkimi predelnimi stenami v potrebno število prostorov. Tako je nastalo pročelje z mnogimi okni, ki so se nizala v pravilnih oseh in višinah. Združeni fasadni nizi so bili povezani z enotnim gankom, ki so ga strokovnjaki imenovali zunanji hodnik, saj je imel funkcijo zunanje veže, od koder so vodili vhodi v posamezne bivalne gospodarske prostore (prav tam: 6–7). Na *gank* so vodile zunanje eno- ali dvoramne kamnite stopnice.

Umik stopnišča v notranjost je bil navadno znak izboljšane bivalnega standarda, večinoma pa so notranje stopnice uvedli v 20. stoletju. *Gank* so podpirale umetno izdelane oporne kamnite konzole (ponekod imenovane *medjoni*), okrašene z magičnimi in sončnimi simboli. Nad *gank* so ponekod dodali pokrit korčni nadstrešek.

Lesena ograja, ki so jo podpirale pokončne enostavne ozke deske, je občasno služila tudi za sušenje poljskih pridelkov (predvsem koruze), zato jo lahko opredelimo kot dodatek kašči, tj. kraškemu podstrešju, ki je nastalo ob pojavu korčne kritine. Korci, ki naj bi se na Kras razširili iz Furlanije, so se začeli uvajati v 17. in 18., predvsem pa v 19. stoletju. Korčne strehe so naglo spodrinile starejše načine kritja, saj so slamnate strehe pomenile precejšnjo nevarnost zaradi odprtih ognjišč. Skrle so bile trajnejša in predvsem ognjevarna kritina, vendar je bila slabost kamnite strehe v tem, da je zahtevala zelo masivno leseno nosilno konstrukcijo in trdnejše podporne zidove stavb. A na burji se je izredno dobro obnesla. Zamenjava kritine s korci pa je omogočila, da so s podzidavo obodnih zidov ob napušču obdržali sleme na isti višini, lahko pa so ga nekoliko dvignili in z nižjim naklonom strehe pridobili mezaninsko etažo – podstrešje ali *kaščo*, ki je postala zelo prikladna za sušenje ali shrambo. Dostop do kašče je bil po lestvi iz notranjosti (Lah 1994: 267). Na zunanji strani so kaščo označevale značilne podolgovate odprtine.

Stanovanjski del in gospodarska poslopja so se razprostirali okoli zaprtega dvorišča (*borjača*), ki je po Sedeju nastal v 19. stoletju. Kjer ni bilo poslopij, so zgradili visok kamniti zid. Ponekod pa so dvorišča obdajale tudi retrofasade sosednjih domačij. Zaradi klimatskih razmer (pozimi burje, poleti vročine) je bilo dvorišče obrnjeno proti jugu ali zahodu. Predstavljalo je glavni ekonomski element, kjer so se kazale vse funkcije kmetije.²¹⁶ Na dvorišču je vsaka dobro situirana kmetija imela vodnjak, ki je odločilno vplival na kvaliteto življenja, zato so ga pogosto zavarovali z umetelno obdelanim kamnitim obodom – *šapo*. Bogatejša ko je bila kmetija, več vodnjakov je imela. Dvorišča so bila tlakovana in so imela kamnite klopi in mize. Revnejši so po vodo hodili k vaškemu vodnjaku – *komunski štirni*, na *placu* – vaškem trgu.²¹⁷ Sedej tudi poudarja, da si manj premožne in dninarske kmetije niso mogle privoščiti enake širitve kot bogatejše in so po obliki spominjale na enocelične stanovanjske hiše v ulici, kjer je vlogo borjača imela kar ulica (prostor pred hišo), ponekod pa obširnejši prostor za poslopjem. Revnejši kmetje si tudi niso mogli privoščiti umetelnih kamnoseških detajlov, saj niso mogli najeti kamnoseških mojstrov, so se pa pri načinih in oblikah gradnje vedno zgledovali po bogatejših kmetijah. Tako lahko govorimo prej o družbenih (statusnih) kot o oblikovnih razlikah (Sedej 1969: 9).

Vhod v domačijo je bil večinoma najbolj reprezentativen in značilen arhitektonski element v kraški domačiji. Strokovnjaki vhod imenujejo portal (Krnel-Umek: 1976, Perrot: 1997), ki je sestavljen iz *kolune*, ponekod *kalone* in *portuna*. Izraz kolona izvira iz italijanske besede *colonna*, torej steber, in pomeni vhod skozi obok, ki je navadno vklesan, izraz porton pa izhaja iz italijanske besede *portone* (hišna vrata) in pomeni vsak vhod (Krnel-Umek 1976: 107). Domačini vhodu navadno pravijo *kaluna*, medtem ko se izraz *portun* uporablja za vhod iz železnih vrat, ki je po drugi svetovni vojni nadomestil kle-

²¹⁶ Več o razvoju dvorišč na Krasu gl. Galluzzo 1984: 24–25.

²¹⁷ Vodnjak so zgradili tako, da so na roke izdolbli jamo, jo obložili s tesno se prilagajočim kamenjem in zadelali z ilovico. Zgornji, vidni del vodnjaka, t. i. *šapa*, je bil ponekod izklesan iz enega kosa kamna, ponekod iz dveh in je dajal fiziognomijo dvorišču. Vodnjak je bil s figuralnim okrasjem vedno obrnjen v smeri kuhinjskega vhoda. S tem je bila izražena želja po intimnosti (Sedej 1969: 9). Vodo so lovili s streh in jo po žlebovih (v začetku so bili klesani iz kamenja) usmerili v zbiralnik.

Okvirni portal pri domačiji iz Hruševice. (Foto: Vojko Franetič, 2004. Hrani: Občina Komen.)

sano *kaluno*. Ivan Pertot predstavi dva osnovna tipa portalov: portal kot okvirni element – okvirni portal z značilnim kamnitim arhitravom, ter portal kot ločni element – ločni portal. Na Krasu so ločni portali starejše izvedbe (nekako iz 15. in 16. stoletja, veliko jih je iz 17. in 18. st.), okvirni portali pa so novejši (pretežno iz 19. stoletja).²¹⁸

Pri nekaterih domačijah je vhod v dvorišče vodil skozi gospodarsko poslopje – *lopo*. Dvoriščni vhodi iz klesanega kamna pomenijo osebno izkaznico lastnika in opredeljujejo njegov status. To velja še zlasti v primeru, ko je dvoriščni vhod opremljen z ornamentmi, s simbolno in drugo sporočilno plastiko. Navadno je na arhitravu vhoda v dvorišče vklesano ime lastnika ali križi, verski simboli (IHS), srca ali stilizirane rože. Manj premožne kmetije so namesto kamnitega arhitrava imele lesen drog.²¹⁹ Nad kolono je bil ponekod s korci pokrit nadstrešek.

²¹⁸ Kolona iz okvirnega dvoriščnega portala je navadno sestavljena iz kamnitega, klesanega koničastega arhitrava (oboka), ki stoji na opornih konzolah in na pokončnikih, ki stojijo na podstavkih. Podstavki delujejo kot zaščita pred škodo, ki bi jo lahko povzročil voz (Pertot 1997: 71). Kolona iz ločnega dvoriščnega portala, navadno s polkrožnim lokom, pa je sestavljena iz ločnega kamna (agrafa oziroma sklepnega kamna), ločnega segmenta, opornega kamna (oporni kapitel), debla (pokončnik) in baze oziroma podstavka (prav tam: 88).

²¹⁹ Luigi Reverdito poudarja, da se raba kamna kot gradbenega materiala spreminja glede na apneniško območje ali območje, ki ga karakterizira peščenec (Vipavska dolina). Peščeni arhitravi so bili za razliko od apnenčastih manj odporni in so pogosto popustili in razpokali pod težo zidu, ki se je naslanjal na arhitrav. Zato so na območju peščenca bolj uporabljali lesene grede ali kamniti polkrožni kamen, ki je nastal pod beneškim vplivom in tako nadomestil domači material (Reverdito 1984: 29, 34). Vendar mislim, da je bila na Krasu kot apnenčastem območju uporaba lesene grede pogojena z ekonomskim statusom, saj je bil obdelan kamniti arhitrav drag.

Ločni portal pri domačiji v Škofih. (Foto: Vojko Franetič, 2004.
Hrani: Občina Komen.)

Spahnjenica v starem delu Štanjela. (Foto: Dominik Bajec, 2011.)

Pomemben dodatek, zlasti za higienske razmere, je bila spahnjenica – izzidek z ognjiščem, nad katerim se boči napa, ki se izteče v dolg kamin. Galluzzo navaja spahnjenice že pri enoceličnih zgradbah, kjer je bilo prvotno kurišče na tleh, sčasoma pa so ga dvigovali v vse višja, posebej oblikovana in zidana ognjišča. S tem so se bivalne razmere v hiši bistveno izboljšale. Kaminski prizidek je bil vedno obrnjen na cesto ali dvorišče, prislonjen bodisi k retrofasadi bodisi k čelni fasadi. Tako je bil mimoidočim najbolj na očeh in je s tem tudi opravljal reprezentativnejšo funkcijo (Galluzzo 1984: 23). Za razliko od Galluzza pa večina avtorjev (Sedej 1969; Štupar-Šumi 1989a; Križnar 1999) pojav spahnjenice postavlja v 18. in 19. stoletje, kar je pogojeno s konjunkturo na Krasu.

Včasih so bila okna majhna, predvsem pozimi zaradi zaščite pred burjo in mrazom ter poleti zaradi vročine. Okna in vhodi so bili obdani s kamnitimi okvirji – *jertami*. V sredini so okna imela vzdan železen križ. Za kraško domačijo je tudi značilno, da so reprezentativni elementi domačije obrnjeni navznoter, navzven pa jo reprezentirajo ponekod spahnjenice, večinoma pa vhodi, oblikovana okna in gmota domačije. Natančnost izklesanih vhodov, okvirjev oken in vrat ter drugi dekorji na hišah kažejo, da so te objekte delali izučeni kamnoseki. Fasade kraških gospodarskih poslopij so bile navadno neometane, stanovanjske enote pa ometane z grobim ometom. Zaradi oblike dedovanja, ko je premoženje po očetu prevzel le en sin, medtem ko so bili drugi otroci prisiljeni poiskati si dohodek v drugih dejavnostih ali mestih, so se za razliko od nekaterih sosednjih pokrajin (Vipavska dolina, Istra) na Krasu do danes ohranile velike kmečke domačije.

Na razvoj in oblikovne spremembe kraške hiše so vplivali številni dejavniki, poleg gospodarskih in slogovnih tudi politični. Kot pojasnjuje Živa Deu, se je konec 17. stoletja in v 19. stoletju v kmečkem stavbarstvu veliko močnejše kot v prejšnjih stoletjih pokazal vpliv stavbarskih načel renesanse in poznega baroka. V tem obdobju so na podeželju že začeli graditi in prenavljati zlasti stanovanjske stavbe, tako da so poleg izpolnjevanja svoje temeljne funkcije učinkovale tudi lepo. Postale so arhitekturni, reprezentativni in statusni simbol (Deu 2001b: 78). Sedej pri tem poudarja, da je kraški kmet zaradi posebnega zemljepisnega položaja (čez Kras so potekale pomembne poti med Trstom, Ljubljano in Dunajem, pomemben pečat je pustila tudi južna železnica) vedno znal prisluhniti svetu bodisi na dolgih potovanjih po evropskih deželah, kamor ga je vodila kupčija, bodisi v stikih s trgovci iz teh dežel. Kmečka trgovina in konjunktura prodaje pridelkov (vina, sadja, vprežne živine v času razcveta tovarništva in prevoznništva) sta omogočili ljudem krepko ekonomsko podlago, kar se lepo kaže prav v gradnji oziroma širitvi bivalnih in gospodarskih enot. Srečanja z različnimi pogledi, načini gradnje in drugimi zamislimi so Kraševcu omogočila, da jih je vključeval tudi v svoje bivališče, svoj življenjski svet.

Po prvi svetovni vojni ponekod nova arhitektura, večinoma pa majhne spremembe

Posledice prve svetovne vojne so kraško stavbarstvo spremenile le v vaseh, kjer je bila v neposredni bližini soška fronta. To velja predvsem za del Krasa, ki je danes znan kot Goriški Kras (Lipa, Temnica, Kostanjevica na Krasu), in vasi v bližini Grmade (Brestovica pri Komnu, Vale), ki so bile zaradi bojev porušene. Po prvi svetovni vojni je načrte obnove naselij pripravil priznani arhitekt in urbanist Maks Fabiani (1865–1962), Kraševec (rojen v Kobdilju), ki velja poleg Jožeta Plečnika in Ivana Vurnika za utemeljitelja slovenske arhitekture in urbanizma (gl. Pozzetto 1997). Po prvi svetovni vojni se je z Dunaja vrnil v Gorico, kjer je pet let vodil povojno obnovo v soški fronti prizadetih naselij od Bovca do morja.

Obnovo je po prvi svetovni vojni vodila nova država – Kraljevina Italija, ki je zlasti pri državnih poslopih želela uveljaviti svoj arhitekturni slog. V obnovitvenih delih je namreč prepoznala enkratno zgodovinsko priložnost, da na priključenem ozemlju uveljavi t. i. italijanski značaj. Glede na dosedanje raziskave je po mnenju Monike Osvald še nejasno, kakšne so bile značilnosti italijanske obnove spomenikov širšega goriškega območja. Arhivsko gradivo razen v redkih primerih ni pregledano, avtorji pa so večinoma neznani in postopki obnovitvenih del niso povsem jasni. Marsikje pa so posegi povsem spremenili umetnostno podobo posameznega kraja (Osvald 2002: 123). Za komisarja Urada za zaščito spomenikov na vojnem področju (Protezione dei monumenti situati nelle zone di guerra) je bil namreč imenovan Ugo Ojetti, v času fašizma pomemben akademik, ki je zagovarjal stališče, da rimski, romansko-bizantinski in renesančni spomeniki avtentično izpričujejo italijanski značaj novih provinc, kar se je udejanjalo tudi v obnovitveni praksi, tako v rekonstrukcijah kot v novogradnjah (prav tam: 124). Kjer spomeniki niso kazali želene italijanske podobe čistega rimskega, romansko-bizantin-

skega ali renesančnega sloga, t. i. historičnega akademizma, temveč so bile njihove forme odete s prvinami nemške gotike, baroka in rokokoja, jih je nova oblast poskušala čim prej očistiti.

Za celovitejšo podobo tega časa bo treba podrobneje preučiti vlogo in delež Marksa Fabianija. V Provincialnem uradu za regulacijo in arhitekturo poškodovanih občin (U.P.R.A. ali Ufficio Provinciale Ricostruzioni Architettura) je poleg regulacijskih načrtov vasi narisal tudi načrte za posamezne zasebne hiše, občinske stavbe in cerkve (Pozzetto 1997: 54), vendar se pod njimi ni podpisoval.

Načeloma pa v vojni porušene vasi niso doživele vnovične obnove, kot so jo imele pred tragično usodo, kar nam nazorno kažejo tudi bivalne enote po vaseh, saj danes nimajo videza kraških domačij izpred vojne. V ostalih delih Krasa se je z novo politično in gospodarsko ureditvijo gospodarski položaj kraškega kmeta zelo poslabšal, in sicer predvsem zaradi gospodarskega nazadovanja Trsta in vse višjih davkov. Zato domačini v večji meri niso obnavljali svojih prebivališč. Gospodarske enote so prenavljali pogostejše kot stanovanjske, ker je bila večja skrb namenjena kmetijstvu, ki je družini omogočalo preživetje.

Glede na mnenje Ivana Sedeja, da stavbne značilnosti, ki prevladujejo s svojimi formami, kažejo na najbolj cvetoč čas in tudi čas zastoja (Sedej 1969: 4),²²⁰ lahko domnevamo, da se je t. i. tradicionalna kraška arhitektura izoblikovala v drugi polovici 19. stoletja. Tradicionalna arhitektura pa ni nespreminjajoči se sistem, temveč je neprestano podvržena novim arhitekturnim smernicam, materialom in spretnosti kamnosekov. Konservator Peter Krečič ugotavlja, da se nam hitro

zareče ali zapiše, kako je novejši čas, čas po prvi in predvsem po drugi svetovni vojni izgubil sleherni čut za podedovane arhitekturne vrednote in pustil za seboj pravo razdejanje. Ne zanikam teh ugotovitev, vendar menim, da se takšno mišljenje, radikalno negativni pogled na staro, s stoletno modrostjo izoblikovano graditeljstvo, ni rodil čez noč. Mnoga dogajanja v arhitekturi 19. stoletja, stilne premene, način, kako so prihajale iz velikih mest in z železnico, razmeroma hitro spreminjanje stilnih vzorcev od klasicizma v začetku stoletja do čisto novih slogov: nove romanike, nove gotike, novega baroka ob njegovem koncu, hkratna navzočnost različnih slogov v istem času. (Krečič 1987: 24)

Tradicionalna kraška arhitektura se je spreminjala in dopolnjevala z inovacijami tudi v preteklosti, najpomembnejše spremembe pa je doživela po drugi svetovni vojni, ko jo je zajel val modernizacije. Z njo je pridobila nove prvine, stile, oblike in vsebine.

Spremembe po drugi svetovni vojni – modernizem v kraški arhitekturi

Do pomembnih sprememb na področju vrednotenja preteklih arhitekturnih prvin je prišlo po drugi svetovni vojni. Na Komenskem Krasu je v vaseh, ki so utrpеле materialno škodo, obnovo izvajala zavezniška vojaška uprava (nadalje ZVU). Z vprašanjem obnove

²²⁰ Ker se v obdobju slabih gospodarskih razmer malo zida, ima tudi arhitektura še vedno pečat prejšnjega, bogatejšega in plodnejšega obdobja (Sedej 1969: 4).

v obstoječih gabaritih se je srečala že leta 1945 (Vidmar 1981: 217). Po pripovedovanju krajana iz Komna je anglo-ameriška vojska za obnovo porušenih domov najela gradbeno podjetje, v katerem so bili zaposleni tudi domačini.²²¹ Obnova se je razlikovala od vasi do vasi, odvisno od tega, katero podjetje jo je izvajalo. Po pripovedovanju so najprej obnovili stanovanjski del, medtem ko so gospodarske enote obnavljali le v vasi Tomačevica, v Komnu pa le pri eni domačiji. Med vasmi so se obenem razlikovali načini obnove, kar je bilo odvisno od iniciative in zmožnosti posameznega gradbenega podjetja. Obnovo so začeli pri manj poškodovanih bivalnih enotah, da bi se domačini čim prej vselili. Zaradi propagande, uperjene proti sprejetju zavezniške pomoči, je

*v začetku ljudska oblast jugoslovanske vlade preprečevala oziroma grozila ljudem, naj ne dovolijo, da bi jim britansko zavezniška oblast obnovila hiše. Čeprav so ljudje, ki niso imeli sorodnikov, spali v nepožganih hlevih in živeli v za današnje čase nemogočih razmerah, je jugoslovanska oblast preprečevala zidavo. Tako je šlo kar leto mimo, brez da bi se začela obnova. Tako se je obnova fizično začela 1946. leta.*²²²

Po pripovedovanju podjetje, ki je obnavljalo, ni imelo gradbenega načrta obnove hiše, vendar so se pri prenavljanju držali strogih navodil, da vrnejo stavbo v prejšnje stanje. Obnovili so le do faze vseljivosti, ureditev notranjih bivalnih prostorov pa prepustili domačinom. Zanimivo je, da so podjetja že uporabljala nove gradbene materiale. Tako je sogovornik opozoril:

*Podjetje, ki je delalo v Komnu, je pri obnovi že uporabljalo 'travete'. Prej so bile v starih hišah stropi leseni z lesenimi gredami. V Komnu so uvozili 'travete' in so te stropje naredili v armirano betonski konstrukciji s tem, da so ostale s spodnje strani 'travete' vidne. Kasneje so ljudje le te zakrili. V Komnu so glede na čase dokaj kvalitetno obnavljali. 'Travete' so bile iz požarnega varstva bolj kvalitetna stvar kot prej, ko so bile lesene.*²²³

Drugačno sliko zarisuje zgodovinarica Olga Abram, ki se je ukvarjala z zgodovino življenja v Štanjelu v času zavezniške vojaške uprave. Na podlagi pogovorov z vaščani iz Štanjela in Kobdilja, časopisnih člankov in drugih arhivskih virov je opozorila, da je pri sami obnovi v kraških vaseh prihajalo do številnih nepravilnosti, saj so gradili hitro, uporabljali stare materiale in z njimi zelo varčevali. V primeru, da so domačini protestirali, so jim pojasnili, da ni časa za ustrezno dokončanje del (Abram 2004: 187). Pri tem še pojasnjuje, da so v Štanjelu hiše, ki so bile delno porušene, obnovili v prejšnjih dimenzijah in velikosti, medtem ko so povsem porušene hiše znova sezidali in zgradili tipske (prav tam: 181). Oškodovanci, ki so želeli izboljšati domove, odpraviti stare napake

²²¹ Splošno gradbeno podjetje Kraški zidar, d. d., Sežana, ki velja za največje kraško gradbeno podjetje, se je razvilo iz Okrajnega gradbenega podjetja Ograd s sedežem v Divači, ki je bilo leta 1947 ustanovljeno za obnovo porušenega Krasa. Podjetje se je sedem let pozneje preimenovalo v Splošno gradbeno podjetje »kraški zidar« Sežana (Agencija Kras 1997: 5).

²²² Roj. 1942, intervju je bil posnet v okviru projekta *Križem kražem po Komenskem Krasu*, dne 17. novembra 2003.

²²³ Roj. 1942, intervju je bil posnet v okviru projekta *Križem kražem po Komenskem Krasu*, dne 17. novembra 2003.

Blagoslovitev ključev ob koncu obnove vasi Tomačevica leta 1947. Ključe obnovljenih domačij je v navzočnosti ameriških in angleških zaveznikov blagoslovil dekan Viktor Kos. (Hrani: Društvo izgnancev iz Komna.)

in pomanjkljivosti (npr. povečati okna in vrata, vgraditi ploščice, peči), so morali zagotoviti lastna finančna sredstva, vendar je bilo zaradi neugodne finančne situacije takih primerov malo. Bilo pa je nekaj nadomestnih gradenj (prav tam: 183). Obnova ZVU se je končala leta 1947, ob sprejemu ključev novih hiš so krajan pripravi krajšo slovesnost in postavili slavlak v obliki Triglava.

Obnova vasi se je nadaljevala tudi pod Jugoslavijo. Po pripovedovanju domačina iz Komna je bilo v Komnu »enako število hiš obnovljenih v času anglo-ameriške uprave kot kasneje pod Jugoslavijo. Pod Jugoslavijo so zidali drugačne hiše, bolj majhne, bolj točne kvadratne oblike. Zadnja hiša v Komnu je bila obnovljena leta 1953. Bile so pritlično zazidane.«²²⁴

Nova gospodarska politika, ki je razvoj usmerjala v industrijo in hkrati zapostavljala kmečke dejavnosti, in novi arhitekturni slogi so značilnosti kraške arhitekture 19. stoletja postopoma razvrednotili. Nove modernistične vrednote so se odražale tudi med prebivalstvom Krasa, ki so stare arhitekturne prvine kraške hiše iz 19. stoletja začeli uničevati, spreminjati in zamenjevati z novimi materiali. Krishan Kumar pojasnjuje, da je modernistična arhitektura uvajala nove materiale in konstrukcije. Želeli so upravljati z resnično modernimi materiali, kot so bili jeklo, steklo in beton. Stavbe in mesta naj bi reflektirala moderno idejo razuma, osnovano na znanosti in univerzalnih principih. Oblike naj bi odražale funkcije brez neuporabnih ornamentov (Kumar 1995: 98). Ali kakor pravi Fister, je bilo takšno ravnanje posledica tega, da so se

predvsem radikalni intelektualci, umetniki in še bolj arhitekti čutili zadušene pod pritiski preteklosti. /.../ [Zato – op. avt.] so cele generacije zahtevale, da se očisti pot za popolnoma novo umetnost, ki bi morala biti skladna z nivojem, kakor so ga napovedale znanost, industrija in politična demokracija. /.../ Bil se je boj za osvoboditev krajine in stavb iz verig pokvarjene ali neučinkovite preteklosti. (Fister 1979: 11)

Prva desetletja po drugi svetovni vojni, v času, ko so se obnavljali v vojni porušeni domovi, je Kras vnovič prizadela huda revščina, ki je bila delno posledica zaprtja državne meje leta 1947. Ker domačini niso mogli prodajati kmetijskih pridelkov v sosednja italijanska mesta, se je finančno stanje sleherne kraške družine zelo spremenilo. Industrija v okolici ni bila tako razvita, da bi krajanom omogočala dostojno življenje. Z odprtjem meje leta 1955 so nekateri skušali svoj ekonomski položaj rešiti s prodajo kamnitih arhitekturnih detajlov italijanskim državljanom, predvsem prebivalcem Trsta. V nasprotju z domačini so Tržačani do podeželskih kamnitih izdelkov imeli pozitivnejši odnos. Starejši vaščan iz Volčjega Grada²²⁵ je pojasnil:

Se ni cjenlo neč. To je blo po starem, je pršlo moderno. Koliko krat se zmislem in mi store težku, vse okne s kamna okuli vse smo nečko vrgli natle, razbili na pu in dali nazaj v zid, zazidali ga v zid. Samo, da je čim prej zrasla hiša gor.

²²⁴ Roj. 1942, intervju je bil posnet v okviru projekta *Križem kražem po Komenskem Krasu*, dne 17. novembra 2003.

²²⁵ Roj. 1929, intervju: avgust 2005.

Zunanja stena bivalne enote z vgrajenim arhitravom nekdanjega vhoda.
(Foto: Jasna Fakin Bajec, Kobjeglava, 2011.)

Drugi sogovornik iz vasi Kobdilj²²⁶ pa je negativen odnos do kamna utemeljeval s pojavom novih, predvsem cenejših gradbenih materialov, zlasti betona in jekla, simbolov modernizacije:

Vse je bilo cenejše drugo, beton je pršu in zaradi tega. Jaz sem imel ogromno kamna, /.../ tisto kar so Angleži zapustil, niso obnovili do konca, je blo treba obnovt. Denarja ni blo nobenga, kreditev tisti krat še ni blo in se je delalo iz najcenejših materialov. Zaradi tega se je uporabljal beton. Je blo dosti teh jert, ker so se okna širla, se je zmetalo stran. Dobro, tudi kamne, te vzdolbene kamne, tega je blo dosti, ki se je rablo za mast, se je prodalo večinoma v Trst.²²⁷

Pri tem se postavlja vprašanje, zakaj so lahko prebivalci, predvsem meščani bližnjega Trsta in okolice, kamnite izdelke vrednotili in jih zato kupovali, medtem ko so jih prebivalci Krasa z lahkoto, brez kakršnega koli razumevanja za dragocen družinski spomin prodajali, pri tem pa so jih lahko izigrali. To se je zgodilo tudi očetu sogovornika:

Bogi naš tata je jemu enga tle iz Sesljana in ga je nagulu, dio povero, kamnje od ognjišča, take lepe kamne, klase od žita so jemeli. In je prpelju ena dva žakla maltita, kej nismo vedli, kaj je tu. Nam je prpelju maltit in odpelju kamnje. Smo mislili, kej nem je prpelju. On je zidu hišu in še tisto ni blo njegovo, je tem ukradu zidarjem. Hišo je zidu in je tisti maltit prpelju tati. In tata ni vjedu, kej

²²⁶ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

²²⁷ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

*je tisto. Je cement, pole smo ugotovili, da ni cement, pole apno tudi ni, smo imjeli dve leti in pole smo ga ponucali za malto.*²²⁸

Pri tem imata odločilno vlogo izobrazba in razgledanost družbenih akterjev, ki ostankov iz preteklosti ne dojemajo le kot breme, temveč kot zgodovinski spomin, pomemben za identificiranje skupnosti v prihodnosti. Zaradi fašistične diktature so izobraženci praviloma zbežali v notranjost Slovenije ali širom po svetu in se po priključitvi tega dela Krasa Jugoslaviji niso več vrnili. Kmečki oziroma srednji razred, ki je ravno tako izšel iz nižjega, kmečkega stanu, pa se ni zavedal pomena materialne preteklosti, saj se je velikokrat brez razmišljanja ravnal po merilih in skladno z vrednotami in dejanji političnega diskurza, da bi čim prej industrializirali in urbanizirali podeželje. Krajanje so kamnite izdelke prodajali tudi Goriškemu muzeju, saj je takratni ravnatelj Branko Marušič organiziral akcije nabiranja starega materiala, da bi muzej pridobil čim več zavrženih predmetov. Kamnite materiale so kasneje vgradili v kromberški grad, kjer je poleg poročne dvorane in restavracije tudi muzej. Sogovornica, ki ima na Krasu drugi dom, je o negativnem odnosu Kraševcev do kamnitih predmetov razmišljala takole:

*Če je hotel kdo kaj napredovat, je moral do dnarja pridet, in edina varjanta je bla, da so to prodajal. /.../ Verjeten so razmišljali v tem stilu, če bomo že nekaj popravljali, dograjevali, potem pa dejmo železo in beton, da bo to za večno, mogoče je bilo tudi moderno, saj so vedel, da večina tako dela. Po ta drugi strani pa je menda znano, da Kraševci – mlajši, ne toliko starejši – so enostavno kamen zasovražili. Kar pa je tudi logično. Brali smo po teh knjigah, včasih te velike mizerije, kaj so delali moški pozimi, si človek to predstavlja, je moralo biti res grozen, recimo so tolkli batudo, kamnje stolki v drobne kamenčke, da so potem posipal cesto, in to so delali za kanglico fižola na dan. Meni je logično, da so kamne zasovražil. In verjetno ga marsikdo ni hotel več videt.*²²⁹

S tem sta kamen in iz kamna grajena kraška hiša z majhnimi okni in prostori postala simbola nazadovanja in revščine. »Malček se je šlo tudi za pozabet tiste cajte. /.../ Smo hotli jemet bolj moderno. Šlo se je tudi za primerjavo z mestom,« je pripovedovala starejša vaščanka iz Volčjega Grada.²³⁰ Sovražen odnos do stare arhitekture in predmetov pa so vzpostavile predvsem starejše generacije, ki so v starih kmečkih hišah živele kot otroci in mladostniki. Po drugi svetovni vojni je bil

*razvoj grozno hiter, grozno močen, lepe hiše, škatlice od fermanant [vžigalic – op. avt.], vse se je svetlo, naši starši, da so živeli od kmetije in taku naprej, so na en način tjeli tudi oni lepu. In kamen ni bil več ljep in je blo treba zarajhet, da je blo lepo kvadratasto okuli vrat. Ni pej moglo uspet na tak način, ni bil ne teč ne meš na tak način. Zdej pa tolčemo mi spet kamen ven,«²³¹ /.../ so bli vsi kontjen-ti, da so vrgli ven skrle in da so dobili ploščice. Sedaj pa je malček drugači ta zadeva.*²³²

²²⁸ Roj. 1938, intervju: avgust 2005.

²²⁹ Roj. 1960, intervju: 11. februar 2006.

²³⁰ Roj. 1949, intervju: avgust 2005.

²³¹ Roj. 1967, intervju: 11. januar 2006.

²³² Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

Po drugi svetovni vojni si je takratna politika v duhu modernizacije prizadevala za urbanizacijo, pospeševala je gradnjo mestnih naselij ali gradnjo popolnoma novih mest. Ob pospešeni industrializaciji, ki naj bi jo uvajala večja urbana središča, se je začelo podeželje prazniti. Starejši vaščan iz Volčjega Grada se je spominjal:²³³

Pod Jugoslavijo mladina niso imjeli prov veselja do te kmetije in tako. Takrat je šlo veliko ljudi v mesta. Doma so ostali samo bolj te stari. Iz kmetije se ni dalo preživet. Ma tu je blo še poprej, tudi ko je bil Aluminij, Livarna. Pole so začeli ljudje bolj ostajat doma in tudi bolj so obnavljali stare hiše in take stvari. Samo nekej ljet pod Jugoslavijo je mladina šla ven. So šli na buljše. Tisti, ki je šel, se ni vrnil. Zato so hiše tudi ostale prazne in tisto so pole prodajali.

V začetnih desetletjih oblast tudi ni bila naklonjena individualni gradnji na podeželju, temveč gradnji stanovanjskih in blokovskih sosesk (Prosen 2008: 22). To se kaže tudi v gradnji blokovskih naselij v Komnu, Dutovljah, Divači in Sežani, ki pa po pogovorih z vaščani ni povzročila večjih socialnih razlik.

Geodet dr. Anton Prosen, ki je bil v času Jugoslavije nekaj časa urbanist na občini Nova Gorica, pojasnjuje, da je bilo v tistem obdobju podeželje podvrženo postopnemu propadu.

*Gorica je štela takrat okrog 17.000 prebivalcev, cela občina pa je imela 56.000 prebivalcev. Se pravi, za tistih 17.000 prebivalcev nas je skrbelo morje nekih urbanistov, arhitektov in tako naprej. 39.000 prebivalcev v ostalih krajih občine pa smo pustili neki stihiji.*²³⁴

Zato vzroke za nastalo razvrednotenje značilnosti kraške krajine, ki jo močno zaznamuje tudi arhitektura, nekateri sogovorniki vidijo tako v takratni politiki kot tudi v stroki. Sogovornik iz Volčjega Grada je pojasnil, »ko je bil komunizem tle, o ... kej bo s kamna, kej bodo te jerte, vrži dol, udari dol. Beton, beton, to je moderno, kalune, še zdej so portali, znam jez za dva tle v gozdi«. ²³⁵ Podobne spremembe so ravno tako doživljali v ostalih predelih zahodnega sveta, ki so začutili posledice modernizacije. Razlika je bila le v tem, da je imela tam (npr. v Nemčiji, Angliji) stroka bistveno močnejši vpliv na dogajanje kot v Sloveniji oz. Jugoslaviji. Sogovornik iz Komna je o negativnem odnosu do kraške arhitekture izpred prve svetovne vojne razmišljal takole:

Po moje je na to vplivala politika in preskromna, prešibka stroka, ki se futurizma bodočnosti ni zavedala do prave mere. Ljudje predznanja, znanja iz osnovnega šolanja, srednjega šolanja, tega za vrednotenje, domačega lastnega okolja ni imela, ni imela in ga tudi ni pridobila v tisti meri, ki bi lahko omogočila tudi vlaganja, da bi bila usmerjena skladno z zahtevami prostora in okolja. Tega znanja ni blo. Ne gre za drugo nemarnost, za neki snobizem, za neko željo po tistem, gre za tole. Resnici na ljubo moramo povedat, da tudi poštenega načrta iz strani stroke, gradbeništva in urbanizma ni bilo na razpolago, da bi nekdo, ki je

²³³ Roj. 1929, intervju: avgust 2005.

²³⁴ S posveta Ohranitev kraške krajine – razvojna priložnost Krasa, ki ga je marca 2008 pripravilo Društvo za razvoj kmetijstva in turizma Planta iz Komna. Na posvetu so poleg dr. Antona Prosena sodelovali še predstavniki Civilne iniciative Kras in arhitekt dr. Ljubo Lah.

²³⁵ Roj. 1953, intervju: 11. januar 2006.

Središče vasi Dutovlje pred drugo svetovno vojno.

Središče vasi Dutovlje s spremenjeno podobo po drugi svetovni vojni.

*obnavljal ali popolnoma na novo delal, rušil, skombiniral nekaj primernejšega, kot je danes. Tega ni blo. So bli res tisti načrti, začetne, zasebne nove gradnje strašno poceni in celo pravijo, da so naši gradili po nekih načrtih, ki so jih risali na Hrvaškem ali pa v Srbiji. To je pa žalostni del resnice. Jaz sem mnenja, da je tle zatajila stroka, na nekih nivojih in tudi preskromno znanje in vrednotenje.*²³⁶

Stara kraška hiša, katere konfiguracija je bila oprta na ekstenzivno kmečko gospodarstvo, je zaradi deagrarizacije, ki jo je spodbujala takratna politika, izgubljala nekatere funkcije. Spremembe v načinu pridobivanja dohodka (možnost zaposlitve v industriji) in v delovnih navadah (uveljavljanje dopolnilnega kmetijstva) so povzročile opuščanje obdelave zemlje. Spremenili sta se tudi organizacija dela in struktura družinskih jeder, zaradi česar so ljudje začeli drugače dojemati bivanje in stanovanjske hiše. V sedemdesetih letih je začelo prihajati do dveh nasprotujočih si pojavov; na eni strani do opuščanja kmetijskih površin, na drugi pa do povečanja gradbenih dejavnosti.

*Stare hiše obnavljat tle je ni hotu dobeden, so rajši djeleli nove. Jaz bi tudi naredu novo in to prodal, če bi mi dovolili na gradbeni parceli, mi niso dovolili, sem se polu tu lotu obnavljat. Ma nisem šel z nobenem veseljem tu obnavljat, ker stane trikrat tolko. Obnova take hiše, stare, stane ogromno, posebno tle, ker je blo iz kamna, škerle. To je zelo drago. Bolj zaradi tega. /.../ Res, nikoli, ne v šuli ne nikjer nas niso učili, da bi cjelni svojo zgodovino, kamen ... Tistikrat tako politiko smo imeli, je bla Jugoslavija naravnana na to težko industrijo, kako bomo mi živeli od industrije, ni blo, da bi poudarjali, tle, da bi blo kej na Krasi, rečmo, da bi spodbujali v firmeh recimo obnovo ene hiše na podeželju, tega sploh ni blo. Šlo se je za bloke, da bi kakšne kredite dobivali. Kasneje ja. Ma pred sedemdesetem letem, tam pred 1975, kredita za gradnjo hiše na podeželju nisi dobila. So bolj forcirali centre, ku je bil tle Sežana.*²³⁷

Tedaj so bili gradbeni normativi bolj naravnani h gradnji novega kot v vlaganje v obstoječe gradbene enote.

Kot pojasnjuje arhitekt Ljubo Lah, je veljalo prepričanje, da naj bi se s prenovo starih domačij ukvarjali le posebneži, »ljubitelji starin«, izjemoma Zavodi za ohranjanje kulturne dediščine, ki jih zanima kulturna vrednost še dovolj ohranjenih stavbnih spomenikov (Lah 1994). Razen organizirane zaščite arhitekturnih spomenikov v okviru zavodov za spomeniško varstvo je bila stara arhitektura zanemarjena. Po Fistru se je sicer razvila teorija o načinih in oblikah ohranjanja arhitekturnih spomenikov, vendar zaradi objektivnih vzrokov le v obliki pasivnega varstva (zakonska zaščita). Te je avtor videl v težavah, ki so nastale ob uveljavljanju ideje o varovanju arhitekturne dediščine (materialna sredstva, neobveščenost), delno pa v nepravi usmerjenosti, ki jo je pogojevala osnovna pomanjkljiva izobrazba (Fister 1979: 5). Pomen izobrazbe pri oblikovanju dediščine je poudaril tudi etnolog iz Goriškega muzeja, pri čemer je izpostavil estetiko. Takole je pojasnil:

kaj je v nekem trenutku lepo in kaj grdo. Vsaka estetika ima tudi svoje norme, ki se morajo skladati z kontekstom. Na primer, v srednjem veku so bili tudi gradovi

²³⁶ Sogovornik (roj. 1933) je iz Komna. Intervju: 2. avgust 2007.

²³⁷ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

Slika: Portala domačij v vasi Kobjeglava, grajena pred drugo svetovno vojno.
(Hrani: Družina Grmek iz Kobjeglave.)

Po drugi svetovni vojni so portala uničili. Na domačiji na sliki so namesto njega vgradili železen porton. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2004.)

mega centri, vendar so bili grajeni z neko vsebino, z namenom. So bili prilagojeni vsebini, ki je bila noter. Čut do estetike imajo izobraženci, višji sloj. V socializmu je višji sloj izšel iz nižjega sloja, izobražencev je bilo malo, ti pa jim niso vzgojili čuta do estetike. Tudi samostan in cerkev na Sveti Gori je bila za tisti čas velika, mega arhitektura. Vendar so jo zgradili tako, da ni skrivala vedute takratne Gorice.²³⁸

Arhitekti tudi poudarjajo, da se je v tistem času med domačini utrnilo prepričanje, da gre pri prenavljanju za izjemno zahteven, zapleten in drag postopek. Deloma to drži, saj je gradnja s kamnitimi detajli zelo draga. Strokovnjaki, zaposleni v zavodih za varstvo kulturne dediščine in muzejih, so si sicer prizadevali, da bi v javnosti vzbudili zanimanje za premoženje, ki ga predstavlja kraška kmečka arhitektura, ki je bila v nevarnosti, da se izgubi, če je ne bo podprlo zanimanje prebivalstva in če je ne bodo primerno zavarovale pristojne ustanove (Harej 1984: 7). To sta dokazovali tudi razstavi *Kraška hiša* v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja leta 1969 in *Kamnita hiša: tipi in oblike* leta 1984, ki jo je pripravila Tržaška pokrajina in pri kateri so sodelovali tudi slovenski strokovnjaki. Ravnatelj etnografskega muzeja Boris Kuhar je v uvodu kataloga ob razstavi zapisal: »Z njo smo želeli pokazati razvoj arhitekture na kraški zemlji in opozoriti na oblikovne zakonitosti v kmečkem stavbarstvu na Krasu.« (Kuhar 1969: 1) Leta 1980 je Goriški muzej v Sežani pripravil razstavo *Materialna kultura na Krasu*.

²³⁸ Roj. 1960, intervju: maj 2008.

Modernizacija je vplivala tudi na tehnološki razvoj kmetijstva. Nova motorizirana vozila (avto, traktor, kamion) so se le s težavo peljala skozi stare kamnite vhode, kar je povzročilo rušenje posameznih arhitektonskih detajlov domačije (portalov, zunanjih zidov, verskih znamenj) in njihovo zamenjavo z novimi prvinami (železni portoni, manjši prizidki), ki so popolnoma spremenili zunanji videz vaških ulic in trgov.

V drugi polovici sedemdesetih let, predvsem pa v osemdesetih, se začne ob ugodni kreditni politiki pospešena gradnja novih, večjih enot z novimi gradbenimi materiali in oblikami, ki niso bile skladne s kraško arhitekturo izpred druge svetovne vojne. Uvajale so se novejšje pozidave zunaj strnjenegega naselja, največkrat na območju nekdanjih agrarnih površin. Urbanist in arhitekt Matjaž Garzarolli, nekdanj vodja urbanistične službe, ki je delovala kot samostojna pooblaščen strokovna služba v okviru projektivnega biroja gradbenega podjetja Kraški zidar v Sežani, je v intervjuju za časopis *Bonbon* pojasnil, da se je zaradi samoupravnega planiranja v osemdesetih letih 20. stoletja delež zazidljivih površin enormno povečal. Vsaka krajevna skupnost je vplivala na širitev zazidljivih površin, kljub temu da je prebivalstvo v vaseh stagniralo. Oblikovali so t. i. razvojna območja, ki naj bi za skupnost predstavljala točko razvoja (*Bonbon*, torek 2. december 2008, št. 139: 16). Če so stroke s strokovnimi argumenti hotele zajezi širitev zazidljivih površin, »smo bili naslednji dan že klicani na neke inštitucije in smo bili očrtnjeni, da smo nasprotniki razvoja«, je razlagal isti avtor na enem izmed številnih posvetov o novogradnjah na Krasu.²³⁹ Ker pa niso upoštevali urbanističnih tendenc, so novogradnje postavljali razpršeno in tako spremenili nekdanjo gručasto strukturo naselij. Poleg tega je nova politika ob upoštevanju arhitekturnih stilov moderne narekovala nov stanovanjski tip t. i. »škatlaste arhitekture« (Lah 1994: 16), ki spominja na primestne pozidave in vile, stoječe sredi parcele. Nove hiše niso ustvarjale strnjenegega prostora, temveč je razpršena gradnja zabrisala meje med naselitvenim območjem, travniki, pašniki in gozdom, nastala so »podaljšana« naselja ob cesti (primer Dutovlje, Križ, Tomaj, Kobjeglava). Obnovitveni posegi in novogradnje tudi niso upoštevali krajevnih gradbenih značilnosti (klimatskih razmer, zaščite pred burjo, oblikovnih značilnosti). Po Prosenu smo »od takrat dalje priča zelo razvejenemu samograditeljstvu na vasi, ki je sicer v večini primerov legalno,²⁴⁰ vse skupaj pa vendarle diši po preveč liberalni in samosvoji gradnji ob odsotnosti predvsem arhitekturne stroke« (Prosen 2008: 22). Večina starejših domačij pa je bila prepuščena postopnemu propadanju ali pa so jih uporabljali zgolj v gospodarske namene. Z novimi gradbenimi posegi, ki niso upoštevali krajevnih značilnosti, je kraška krajina začela izgubljati svojo edinstvenost in razpoznavnost, z opuščanjem kmetijskih površin pa se je zaraščala. Na izgubljanje do sedaj značilne podobe kraja in krajine, predvsem vaških središč, je vplivalo tudi uvajanje univerzalnih in poenotenih trgovskih centrov, hotelov, restavracij. Arhitekturna stroka je v duhu takratnega družbenega dogajanja in gradbenih

²³⁹ Citirano iz referata, ki ga je Matjaž Garzarolli predstavil na posvetu o kraški arhitekturi, ki je bil 4. julija 2008 v Temnici na Krasu.

²⁴⁰ Obstajali so katalogi, ki so jih prodajali po vsej Jugoslaviji. Urbanistični oddelki občin so praviloma te načrte prepoznavali kot gradbene. To kaže na pomanjkljivo lokalno oziroma regionalno urbanistično politiko takratnega časa.

T. i. škatlasta hiša, zgrajena po tipskem načrtu. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Kobjeglava, 2004.)

smernic v »avtorskih« projektih uvajala tudi nove, v kraškem prostoru tuje prvine. Sogovornik iz Volčjega Grada je pojasnil:

Mene je dal ta arhitekt, ki je pole narisu tu bajtu, mi je dal taku knjigo debelu, njegovo, ma verjetno /.../ je bla njegova študijska. Jez ne vem, ki je dobu, in sem si zbral eno lepu hišcu, ki je bla štirikapna in sem vidu, da je tipski načrt iz Makedonije. In tisto bi jez lahko tudi tle napravu. Taku je blo tekre.

Taka pot je vodila v kaotičnost in razvrednotenje stavbne dediščine, in kot je opozarjal arhitekt Ljubo Lah, v dejanski zaton kraške arhitekture (Lah 1994: 17), tj. uvajanje stihijskih modernističnih gradenj, ki so želele prekiniti s preteklostjo (ali tradicijo) in uvesti nova merila, ki niso bila usklajena z merili starih naselij.

Moderna tradicija kraške arhitekture po osamosvojitvi Slovenije

Preskok k vnovičnemu vrednotenju stavbne dediščine je bil v osemdesetih letih 20. stoletja. V tem času se je med stroko razširilo zavedanje, da s propadom stavbne dediščine izgubljammo kulturne, zgodovinske, estetske in druge vrednote, ki izpričujejo slovensko identiteto. Na to so opozarjale tudi svetovne organizacije, npr. Unesco in Svet Evrope, ki

so v okviru raznih konvencij in deklaracij (npr. Amsterdamska deklaracija)²⁴¹ pri prenavljanju naselij zahtevale nova načela. Sogovornik iz Komna je tudi opozoril, da se je na Krasu že v sedemdesetih letih projektni biro Kraškega zidarja zavzemal za kraško gradnjo, sicer »novo kraško, ne pa staro kraško usmeritev. Je bla ta želja po uporabi kamna, je bla izražena v samem projektu, ni pa bila obvezna.« Vendar, kot je v nadaljevanju pojasnil,

*vsaki, ki je delal zid, tudi tisti /.../ ki so finančno imeli možnosti za kamnitega, so naredili betonskega, ker je takrat zgledlo bolj moderno, če je bil betonski, kot če bi bil kamnit. Ta izrazita uporaba kamna ponovno na Krasi je stara morda deset let ali še manj.*²⁴²

Drugi sogovornik iz Komna pa je dodal, da so kamnite zidove do osemdesetih let gradili le tisti, ki so bili večji takega zidanja in niso imeli denarja za betonske, ne pa zato, ker je to predstavljalo kraško estetiko.

Leta 1984 je Slovensko konservatorsko društvo pod pokroviteljstvom Občine Sežana pripravilo posvet *Zaton kraške arhitekture*, na katerem so predavatelji različnih strok (arhitekture, etnologije, umetnostne zgodovine) vsak iz svojega zornega kota osvetlili stanje arhitekture na Krasu, govorili o njeni zaščiti in varovanju ter o sanaciji in oživljanju. Prevladovala so vprašanja o arhitekturi kot temeljni značilnosti družbene in krajinske podobe Krasa. V uvodni besedi je Marjan Slabe zapisal, da je

čas velikega in /.../ predrznega samozadovoljstva izničil nemalo naše historično pogojene dediščine, največkrat pod masko krilatic, da to ni moderno, da je ne-vredno sodobnega človeka, da ni napredno, da je zastarelo. Žal so se takšne reči pogosto dogajale kot rezultat nezadovoljivega poglobljanja v pravilno pojmovanje človekovega napredka oziroma našega preporoda po osamosvojitvi. (Slabe 1987: 9)

Avtorji so poudarjali, da je stihijaska modernizacija povzročila neurejene, nezrele in strokovno neutemeljene poglede tako pri snovalcih posegov, torej pri arhitektih in gradbenikih, kot delavcih v upravnem postopku, zadolženih za urejanje prostora, prenovo stavbnega fonda in njegovo dopolnjevanje (Šumi 1987: 50). Kritizirali so tudi nesodelovanje med projektanti in pristojno spomeniško službo (Zavodom za varstvo kulturne dediščine), saj je bilo sodelovanje med njimi po Šumijevem mnenju na napačnem nivoju in ni rodilo zelenih sadov, kajti vsaka stran je hodila po svoje in nista našli skupnega jezika. Ta bi se kazalo tako v popolnem spoštovanju ugotovljenih vrednot dediščine kot v ustvarjalnem pristopu k prenovitvenim posegom (prav tam: 50–51). Šumi namenja pozornost tudi vzgoji, s tem ko pravi, da naj bi ljudje od mladih nog videli in spoštovali vrednote naših prednikov ter s širokimi pogledi potrjevali našo splošno humanistično usmerjenost (prav tam: 52).

V drugi polovici sedemdesetih let so tudi domačini spoznali, da lahko kamniti izdelki predstavljajo vrednoto, »ma pole smo rekli, če je vredno za drugih, je tudi za nas. In

²⁴¹ Ljubo Lah pojasnjuje, da je Amsterdamska deklaracija, sprejeta leta 1970, pri nas imela izmed vseh mednarodnih priporočil in sklepov največji strokovni odziv (Lah 1994: 21).

²⁴² Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2008.

pole nismo več prodajali dobenemu. /.../ Zdej je pej cenjeno zmerej bolj. Bolj ku je staro, lepše je«. ²⁴³ To je potrdil tudi etnolog Naško Križnar. Kot je pojasnil: »Že v času mojega delovanja sem opazil, da nekateri ljudje zlepa ne bi prodali ničesar od hiše, nobene stvari več. Tudi če je tam ležalo, vendar prodali ne bodo.« ²⁴⁴

Pomembne spremembe pa so se zgodile šele v devetdesetih letih 20. stoletja. Delno zaradi javnega diskurza o obujanju nacionalnih korenin oziroma lokalnih posebnosti, zlasti pa zaradi prišlekov z drugih območij Slovenije, predvsem z Notranjskega. Ti so si na Krasu ustvarili svoj drugi dom in ga adaptirali v starem kraškem stilu. Kraševci do nedavnega niso priznali, da so neavtohtoni prebivalci, ki so po kraških vaseh odkupljene ali podedovane stare domačije začeli restavrirati v regionalnem/lokalnem arhitekturnem stilu, vnovič obudili zavest o ohranjanju, vrednotenju in restavriranju starih arhitekturnih prvin. Danes to priznavajo in pojasnjujejo, da so bili tujci sprva deležni posmeha, »ma glej kej djela, lej«, a so kasneje spoznali, »da ni lih taku. /.../ in pole smo začeli isket kamen, ki boš ki dobu«, in danes enoznačno poudarjajo, da »tle pa res pohvalmo Ljubljanca, tle pa res«. ²⁴⁵ Vendar je pri tem treba opozoriti, da je večina prišlekov na Kras prišla z drugimi nameni, kot jih imajo domačini. Sogovornik iz Komna je opozoril:

Ljubljanci /.../ so prihajali na Kras z nekimi drugimi željami. Dosti njih je bilo izobraženih v to smer, so v tej stari kraški arhitekturi videli stvari, ki jih domačini nismo vidli. Z druge strani so te domačije obnavljali, kolikor sem jaz seznanjen, v obliki vikendov, niso obnavljali, vsaj večina ne, da bodo trajno celo leto v njih stanovali, ampak kadar si bodo želeli v njih stanovat. To pomeni, da imaš neke druge zahteve kot tisti, ki ve, da bo mogu tudi takrat, ko je manj primerno obdobje, bit v njej. Oni so vnesli neko željo, neko obliko ohranjanja neke preteklosti, čeprav so vnašali lih tako oni neke nove zadeve, ki jih Kras prej ni poznal. Morda so jih malo drugače prikriili in oblikovali, sigurno, da je nekaj pozitivnega. Vendar zame negativno, ker niso bili pripravljeni, niso še sedaj pripravljeni v teh obnovljenih hišah trajno bivat. Razen izjem, normalno. ²⁴⁶

Neavtohtoni prebivalci so značilnosti kraške arhitekturne dediščine doživljali kot estetiko oziroma jih je preživljanje konec tednov in počitnic v kupljeni in obnovljeni stari hiši na podeželju, navadno zunaj urbaniziranega okolja, nostalgичno spominjal na preteklost (spomin na preživeto otroštvo), jim izpolnjeval hrepenenje po »dobrih starih časih« ali jim pomenil uživanje v dokaj neokrnjeni naravi, blizu morja, v t. i. podeželski idili (gl. Poljak Istenič 2008). Po drugi strani so domačini arhitekturni slog iz obdobja pred drugo svetovno vojno največkrat označevali kot nefunkcionalen glede na sodoben način življenja (majhna okna in prostori, zunanji vhod v nadstropne prostore itn.), spominjal pa jih je tudi na obdobje revščine, s katero so se na Krasu spoprijemali vse do sedemdesetih let 20. stoletja. Na vnovično vrednotenje kraških arhitekturnih posebnosti je vplivala tudi socialna struktura prišlekov. V začetnih letih, konec sedemdeset let 20.

²⁴³ Roj. 1938, intervju: avgust 2005.

²⁴⁴ Roj. 1941, intervju: 19. november 2008.

²⁴⁵ Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

²⁴⁶ Roj. 1942, intervju: 22. avgust 2007.

stoletja, so večinoma prihajali arhitekti. Obenem se je takrat že spremenilo razmišljanje, kot pojasni sogovornik:

Prav starejši, starejši, ki so se sramovali tega, jih skoraj ni več. Imajo vsi potomce, ki imajo drugačno razmišljanje. Ti starejši ljudje, saj vjemo, ku bomo enkret stari, ne bomo ukazali nič več. Zato mislim, da ti mladi vidijo, da ni taku. In pole so začeli rihet na ta način. Dandanes so ljudje tudi bolj izobraženi, kuker so bli kekšen kret. Če ne druga, videjo, če eden vpraša za tu stvar, je ponudba in povpraševanje, in cena rase in ne moreš metet proč. In pole, zakej bi produ unmi, ker nimem potrebe, če lahko imam jest.²⁴⁷

Vendar prebivalci Krasa v nasprotju z lastniki drugih domov še vedno raje zidajo novogradnje, ki pa jim dodajajo značilne kraške elemente (portal s *kaluno* in *portunom*, vodnjake, kamnite zidove okoli dvorišča, kamnite konzole, ki podpirajo balkone, itn.). Podobno prakso izvajajo tudi pri t. i. škatlastih, tipskih hišah, ki so bile zgrajene v sedemdesetih in osemdesetih letih. Danes ti elementi niso namenjeni zaščiti stanovanjskih in gospodarskih objektov, kot so bili v preteklosti, temveč imajo bolj ali manj estetsko oziroma vizualno funkcijo. S kamnito vizualno podobo stanovanjskih enot pa obenem izražajo tudi svojo lokalno oziroma prostorsko pripadnost kraški krajini. S tem kamen v sodobnem svetu ne predstavlja več revščine, temveč je pomemben identifikacijski znak, ki omogoča imaginarno občutenje pripadnosti kolektivni kraški identiteti. K ponovni »renesansi kraške arhitekture«, o kateri poročajo nekateri strokovnjaki in mediji, pa pripomoreta tudi bolj ugodna socialna struktura in gmotni položaj, ki so si ga Kraševci izboljšali tudi s prodajo kmetijskih pridelkov, predvsem vina. Novonastale kleti večjih vinogradnikov in kletarjev so bolj ali manj grajene ali restavrirane v kraškem slogu, v katerem kot gradbeni material prevladuje kamen.

Elemente arhitekture lahko označimo kot simbole identitete, za katere je značilno, kot pojasnjuje socialni antropolog Anthony Cohen, da so to različne kulturne sestavine in ideje, ki si jih delijo ljudje v skupnosti, vendar je njihova interpretacija oziroma pomen različen. Vsak pomen, ki ga član skupnosti pripisuje določenemu simbolu, je namreč povezan s posameznikovo izkušnjo. Pri izražanju drugih pomenov se oblika simbola med člani iste skupnosti navadno ohranja in deli, medtem ko se pomen transformira (Cohen 1985). Če to pojasnim na primeru arhitekture, so v preteklosti določeni arhitektonski elementi na kraški domačiji (npr. portal, visoki zid okoli dvorišča) odražali točno določeno funkcijo, npr. varovanja domačije pred klimatskimi in geografskimi razmerami (burjo, vročimi poletji) in morda varovanje osebnega imetja. Kraševci so jih tako interpretirali glede na primarno funkcijo. Danes pa zaradi sodobnih arhitekturnih smernic, novih tehnologij in arhitekturnega razvoja ne opravljajo le prvotne funkcije, temveč so zlasti pri novogradnjah uporabljeni kot estetski element, pa tudi identifikacijski znak, ki opredeljuje kraško identiteto. Navadno se je oblika simbolov (npr. oblika portala) med člani neke skupnosti ohranila, ne vsiljuje pa skupnega, poenotenega pomena.

²⁴⁷ Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

Novogradnja s tradicionalnimi kraškimi elementi. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Škrbina, 2004.)

Kraška arhitekturna dediščina med tradicijo in inovacijo

Na koncu se zastavlja vprašanje, ali so nove gradnje z dekorativnimi elementi iz kamna (kraški zid, portal, jerte okoli oken) tudi del podobe kraške arhitekture. Odgovor daje kraški arhitekt mlajše generacije Matej Mljač, ki je v intervjuju v *Primorskih novicah* ob trenutni polemiki o nasilni urbanizaciji Krasa in kapitalu, ki želi v pohlepu po čim večjem dobičku kamnitim kraškim vasem pripojiti nova, satelitska naselja, pojasnil, da

projektirati pomeni razmišljati o prihodnosti. Ne razumem, zakaj bi razmišljali in gradili po starem. Zgodovino lahko spretno projektirajo politiki, arhitekt pa gleda v in projektira bodočnost. /.../ Projektirati novo hišo pomeni znati gledati in opazovati spremembe v načinu bivanja in življenja. Posledično uporabljati nove prostorske zasnove, nove gradbene materiale in na primer nove izolacije. /.../ Igrati klasično glasbo Krasa, vendar z novimi elementi. Pomeni tudi prepoznati in vrednotiti kontekst zgodovine, naravnih danosti in sodobnega načina razmejevanja in omejevanja prostora. /.../ Gre za plastenje, ki ga dedujemo in s svojo subtilnostjo nalagamo skozi izkušnje. (Mljač 2008: 16)

Arhitekturna dediščina v sodobnosti pridobiva nove pomene in je tako kot vsa izročila del procesa, podvržena nenehnemu spreminjanju, a vendarle ohranja neke značilnosti iz preteklosti, ki jih inkorporira ali »citira« v sedanost za nadaljnje rodove. V tradicionalni kraški arhitekturi (praviloma iz 19. stoletja) sodobna arhitektura prepoznava vrednote, ki jih velja vključiti v sodobne načrte (npr. smer gradnje, stavbna razmerja, barva, detajli); pri tem pa dodaja tudi arhitekturni presežek, ki bo zaznamoval čas, v katerem živimo.

Kraška hiša se je skozi leta zaradi razvoja tehnologij in novih materialov neprestano spreminjala. Najprej je imela slamnato streho, ponekod skrlasto, od 19. stoletja pa korčasto. Danes nekateri arhitekti uvajajo introvertirano.²⁴⁸ Morda bo nekoč tudi ta oblika strehe postala del kraške arhitekturne dediščine, ki bo kazala na čas gradnje v 21. stoletju. Vsaka sprememba je temelj evolucije; tradicija se spreminja v inovacijo, inovacija v tradicijo, oboje skupaj pa prispeva k razvoju kraškega načina življenja.

²⁴⁸ Introvertiran tip strehe je za člane Civilne iniciative Kras zelo problematičen (<http://civilnainiciativakras.com/node/247>).

Izdelovanje košev za listje – žbrinc. (Foto: Boštjan Štolfa, Volčji Grad, 2005. Hrani: Razvojno društvo Debela griza iz Volčjega Grada.)

Ekonomska uporaba dediščine na Krasu

Vloga dediščine pri oblikovanju podobe turistične destinacije

V sodobnem svetu je turizem ena izmed najpomembnejših gospodarskih panog. Danes lahko potujemo skoraj kamor koli in kadar koli, odločitev za potovanje ali počitnikovanje je pogojena z željo po počitku, po drugačnosti, po novih znanjih in doživetjih. Sodobni turisti večinoma niso več zadovoljni s standardiziranimi paketi s ponudbo sonca, morja in peščne plaže; današnji turistični paketi ponujajo odkrivanje novih krajev, spoznavanje novih kultur in preteklih človekovih dosežkov, predvsem pa vsebin, ki med drugim odsevajo domačnost, pristnost, edinstvenost, nostalgijo po preteklih časih – torej lastnosti, ki jih utelešajo kulturne prvine in prakse, ki jim pravimo dediščina. Vse to vodi v razvoj t. i. industrije dediščine (angl. *heritage industry*), v posameznih državah zelo dobičkonosnega gospodarskega sektorja, ki ne proizvaja le turističnih vsebin, ki temeljijo na spoznavanju preteklosti, npr. ogledih muzejev, zgodovinskih naselij, zavarovanih krajinskih parkov, temveč tudi umetne tvorbe, npr. Disneyland, Las Vegas in druge zabavišne parke, ki historične prvine poustvarijo za razvoj turističnih programov. Po Barbari Kirshenblatt-Gimblett je industrija dediščine nova oblika kulturne produkcije, ki turistični industriji dodaja novo vsebino, prepleteno z novimi vrednotami, tj. s preteklostjo, domačnostjo in različnostjo. Dediščina in turizem sta povezani industriji, ki neki kraj ali območje spremenita v turistično destinacijo²⁴⁹ (Kirshenblatt-Gimblett 1998: 153). To daje dediščini novo dimenzijo, poleg identifikacijske vloge dobi tudi ekonomsko in komercialno. Muzeji, arhivi, zgodovinske razstave in druge oblike reprezentacije dediščine tako niso več namenjeni le izobraževanju in prikazu narodovega napredka, kot je bilo značilno v času moderne dobe, temveč se pod vplivom poznega kapitalizma kulturne produkte prilagaja logiki kapitala in trga. S tem so vsebine muzejev in druge kulturne reprezentacije prilagojene in podvržene ekonomski komodifikaciji kulture. Nezar AlSayyad v uvodu zbornika *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage* (2001) predstavi tri vrste okolij, ki so oblikovana z namenom komodifikacije kulture in v katerih se kažejo rekonstrukcije, potrošnja kulturnih prvin in ustvarjena dediščina. V prvem tipu okolja se odraža raba zgodovine za oblikovanje t. i. sanjskega prostora, torej okolja,

²⁴⁹ Koncept turistična destinacija je razumljen kot geografski prostor (npr. kraj, regija, država, kontinent), ki ponuja določen splet turističnih storitev oz. integralni turistični proizvod (od storitev prenočevanja, prehrane, zabave, rekreacije do drugih storitev za prosti čas), zaradi česar jo turist izbere za svoj potovalni cilj. Pri tem je pomembno, da je destinacija spremenljiva, živa, dinamična entiteta, ki se nenehno spreminja pod vplivom življenjske dobe turističnega proizvoda ali zaradi pritiska povpraševanja (trendi, zunanji vplivi). Naloga upravljavcev destinacije je, da nenehno sledijo ciljem doseganja in ohranjanja konkurenčnosti ter trajnostnega razvoja v korist deležnikov, čeprav imajo lahko ti različne interese in koristi ter tudi različno stopnjo odgovornosti do destinacije (Vodeb 2011: 41, 42).

kjer so vse pretekle ali na novo oblikovane kulturne prvine (arhitekturni stili, bivalne tipologije in prostorski načrti) in njihovi učinki prilagojeni izključno reprezentaciji in ne vsakdanji, fizični uporabi. Avtentičnost, zaželena lastnost kulturnih prvin je v tem primeru pridobljena z manipulacijo podobe in izkušnje. Tak tip okolja je Disneyland, namenjen obiskovalcem, hkrati pa proizvaja globalne kulturne produkte. Drugi tip okolja je bil v preteklosti kraj pomembnega zgodovinskega dogodka, vendar je sčasoma postal marginaliziran (na Krasu so to npr. avstro-ogrska vojaška pokopališča iz prve svetovne vojne ali historična jedra in vasi, npr. Štanjel). Poskus revitalizacije takšnega okolja lahko služi za turistično atrakcijo, ki prinaša finančni dobiček, lahko pa je tudi vir nacionalnega spomina in njegovega ponosa, ki ga je treba varovati zaradi razdiralnega učinka historičnih sprememb. V tretji tip okolja, ki izkorišča kulturno dediščino, sodijo kraji, v katerih je reprezentacija zgodovine glede na ustvarjanje ekonomskega dobička na drugem mestu. Gre za naselja, kjer se izgubljajo vezi med kulturnimi prvinami in njihovimi referencami. Producenti, ki proizvajajo kulturno dediščino, in turisti, ki jo uporabljajo, se strinjajo, da je oblikovanje dediščine daleč od realnosti. Primer takšnega kraja je Las Vegas (AlSayyad 2001: 9–10).

V nadaljevanju predstavljam prakse oblikovanja in varovanja dediščine v primeru revitalizacije najstarejšega naselja na Krasu, Štanjela, ki s svojimi zgodovinskimi, arhitekturnimi in estetskimi vrednotami pomeni pomemben turistični kraj. Zaradi političnih, gospodarskih in družbeno-kulturnih vplivov ima vas za sabo dolgo pot prenove in oživitve. Procesi njene revitalizacije so povezani s številnimi notranjimi in zunanjimi konflikti, ki so po mnenju Mikeja Robinsona v mnogih turističnih destinacijah stalen dejavnik pri oblikovanju turističnih vsebin. Avtor poudarja, da so kulturni konflikti v turizmu razumljeni na različnih stopnjah medsebojnih odnosov: med individualnimi turisti in predstavljanjem gostiteljske skupnosti, ko so turisti razočarani nad turistično ponudbo na posamičnem območju; v gostiteljski kulturi, ko prihaja do nasprotujočih si prizadevanj in želja znotraj skupnosti; v primeru, ko zaradi razvijajoče se turistične industrije in pričakovanj ponudnikov turističnih storitev infrastruktura ni zgrajena po merilih gostiteljske kulture in njenega okolja ter se namesto tega uveljavlja univerzalen tip, ki odseva le želje investorjev. Konflikti se izražajo na različne načine, od nezadovoljstva in zadreg v gostujočem okolju, ki se v ekstremnih primerih kažejo v nasilju do turistov, do negativnih vplivov industrije na življenje skupnosti (Robinson 2001: 38). V širšem, globalnem kontekstu pa je lahko turizem velika priložnost, saj gostiteljski kulturi in državi zagotavlja sredstva za ohranjanje lastne identitete v globaliziranem svetu. Obenem pa se slabost razvijajočega se turizma kaže v številnih problemih in nevarnostih (npr. onesnaževanju), povezanih s samim procesom globalizacije. Zadovoljevanje potreb zahodnih turistov po vedno novih oblikah rekreacije ne glede na ceno, ki jo mora plačati manj razviti svet, nakazuje novi imperializem (Bajuk Senčar 2005: 30).

Po Robinsonu komodifikacija kulture sama po sebi ne generira konflikta, če je znotraj domače skupnosti vzpostavljeno soglasje in je skupnost kasneje deležna ekonomskih ugodnosti zaradi komercializacije kulturnih prvin (prim. Volčji Grad). Zaradi turizma se lahko pospeši revitalizacija historičnih stavb ali predelov naselja, obnovljene

Informativna tabla Poti miru z označenimi pohodnimi potmi v Lipi.
(Foto: Jasna Fakin Bajec, 2011.)

stare stavbe (gradovi, mlini, vile) lahko zaživijo z novo funkcijo ter postanejo npr. hoteli, restavracije, trgovine, umetniški centri. Na ta način je s pomočjo turistične industrije krajina vnovič odkrita, cenjena, privlačna itn. Poleg tega lahko prezentacija kulturnih artefaktov in kulturne zgodovine utemeljuje vaško identiteto ter izraža lokalne tradicije in vrednote. Ključno pri tem je, da se akterji v skupnosti sami odločijo, kateri vidiki kulture bodo razstavljeni in kako bodo reprezentirani. Konflikt lahko nastane, ko pride zaradi komodifikacije do trivializacije kulturnih praks in tradicij ali ko se ustvarjena dediščina ne uporablja v skladu s pričakovanji in razumevanjem domačih prebivalcev. Na drugi strani pa lahko turistični kraji zaradi uveljavljanja standardiziranega internacionalnega stila (prim. obalnih mest – npr. Kopra), ki ne vključuje lokalnih tradicij in značilnosti okolja, dobijo univerzalen pridih, značilen po vsem svetu. S tem lahko domače prebivalstvo izgubi občutek za domačnost, pripadnost, vključevanje v nove spremembe, še posebno, kadar so sprejete odločitve lokalnih oblasti podvržene vplivom turističnega kapitala in neusklajene s pričakovanji lokalnega prebivalstva (Robinson 2001: 49–51).

Ker živimo v obdobju vizualne kulture, ki je prilagojena logiki kapitala in trga, hkrati pa temelji na učinku vizualne podobe, turistično oglaševanje, ki ga posredujejo množični mediji, izrablja kulturno identiteto gostiteljske skupnosti kot potrošno blago. Pri tem se kulturne, zgodovinske, ekonomske, politične in druge značilnosti turistič-

ne destinacije uporabljajo pri oblikovanju podobe oziroma turistične blagovne znamke. Turistična podoba ima po interpretacijah Aleksandre Brezovec kompleksno strukturo in je predmet, ki ga oblikujejo tako turistične kot neturistične komunikacije (Brezovec 2007: 169). Pri njenem oblikovanju imajo pomembno vlogo marketinške prakse, ki si prizadevajo, da je proizvod (turistična destinacija) uspešen komercialni produkt. Zaradi tržnih namenov lahko pri ustvarjanju podobe turistične destinacije prihaja do sporne, napačne rabe simbolov ali celo do izkrivljanja resnice. Mesnopredelovalna industrija Kras pri oglaševanju pršuta uporablja slogan *Kras – dežela sonca in miru*. Pri tem se postavlja vprašanje, kako naj predvideni naslovnik razume to sporočilo. S tehnološkimi iznajdbami, npr. fotografijo, kinematografijo, radijem, televizijo in nazadnje internetom, ki omogočajo pojav vizualne kulture, se vedno uspešneje brišejo meje med realnostjo in virtualnostjo. Del tega procesa je tudi estetizacija vsakdanjega življenja, vsakdanjih predmetov in življenjskega okolja kot celote (Erjavec 1996: 20). Jean Baudrillard to pojasnjuje s pojmom simulacije, ki »ogroža razliko med resničnim in napačnim, med stvarnostjo in imaginarnim« (nav. po Erjavec 1996: 31). Gre za prekinitev vezi med označevalcem (beseda, stavek, zvok, podoba – npr. dežela sonca in miru), označencem (pomen besede, koncepta, ideje – npr. pokrajina z ugodno klimo in umirjenim načinom življenja) in referentom (predmet v realnem svetu, ki povezuje označevalca in označenca – npr. Kras). Za vizualno kulturo je značilno, da podobe prevzamejo delež označevanja in so s tem veliko bolj podobne referentom. Tako lahko izjave, npr. *Štanjel – biser Krasa* ali *Volčji Grad – skrita lepota slovenskega Krasa*, ne označujejo nujno realnosti, saj se je zveza med označevalcem (biser Krasa), označencem (vas na Krasu z edinstvenimi arhitekturnimi in zgodovinskimi posebnostmi) in referentom (Štanjel) prekinila in zato lahko prihaja do popačenja ali izkrivljanja resnice.

Za številne obiskovalce, turiste, arhitekte je Štanjel biser Krasa; marsikoga pa lahko tudi razočara, saj vas ni niti arhitekturno niti turistično urejena, kakor bi sicer glede na občinske, državne in mednarodne subvencije morala biti. V sodobni ekonomiji pa so tovrstni slogani nujno potrebni, saj sooblikujejo podobo turističnega kraja ali izdelka. Zato se jim ne moremo izogniti, saj bi bili v nasprotnem primeru nekonkurenčni na globalnem trgu.

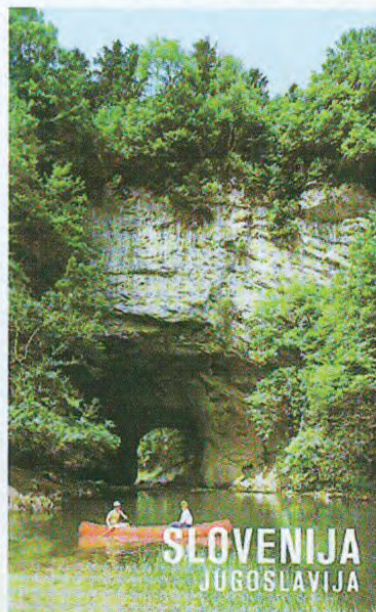
V javnem diskurzu o vlogi kulturne dediščine pri opredeljevanju nacionalnega in lokalnega prostora so po zgledih iz tujine tudi v slovenskem prostoru že v osemdesetih letih na raznih posvetovanjih začeli poudarjati, da mora imeti turistična ponudba določenega območja svoj pečat in posebnosti, ki naj bi izhajale iz kulture in njene preteklosti. Turistična industrija komodifikacijo kulturnih ali zgodovinskih značilnosti posameznih pokrajin danes izkorišča tako, da zgodovinsko dogajanje (npr. prvo svetovno vojno) postvari za turistične namene. Tako Društvo ljubiteljev soške fronte na Krasu, kjer je potekala soška fronta, promovira turistično pot Poti miru, na kateri predstavljajo najbolj zanimive odseke soškega bojišča, ogled kavern, avstro-ogrskih vojaških pokopališč in kraških jam. Če bi sledili zgledom z Zahoda, bi za obiskovalce uprizorili še spektakel, bitko med italijanskimi in avstro-ogorskimi vojaki, kjer bi gledalci spoznali še takratno vojaško orožje, obleko, hrano itn.

V slovenskem prostoru je vse več tematskih turističnih centrov, ki pri oblikovanju vsebin uporabljajo zgodovino (npr. Grand hotel Primus v Termah Ptuj nosi ime slavnega rimskega generala Marka Antonia Primusa, poveljnika panonskih legij, ki je ime Ptuj prvič ponesel v zgodovinsko pripoved). Rimska dediščina, ki je zasnovana na zgodovinskih dejstvih, pomeni osnovo in vsebino za medijsko oblikovanje in kulturno turistično potrošnjo, ki jo je mogoče preoblikovati v neskončnost (več Erjavec 1996: 122). Pri tem velja vnovič poudariti, da ni sporno, da se sodobnih oblik reprezentacije zgodovine ali kulturnih posebnosti krajev ali območij ne predstavlja le v muzejih, arhivih in drugih kulturnih ustanovah, temveč tudi v turističnih centrih. Obiskovalci se namreč kljub temu seznani z določeno interpretacijo zgodovine, ki bo morda najbolj zainteresirane spodbudila k nadaljnjemu poglobljenemu raziskovanju ali razmišljanju, hkrati pa jim omogočila nove izkušnje in ideje. Da bi preprečili prevelika izkrivljanja, je smiselno, da se v proces ustvarjanja in uporabe dediščine v turistične namene vključijo strokovnjaki, npr. etnologi, zgodovinarji, geografi, umetnostni zgodovinarji, ki bodo turističnim upravljavcem ali gostiteljski skupnosti s strokovnimi nasveti pomagali pri reprezentaciji preteklih kulturnih prvin in praks. Ob tem strokovnjaki kot svetovalci lokalno prebivalstvo in druge turistične deležnike izobražujejo o vrednotah in sodobnih vidikih kulturne dediščine; deležnikom le pomagajo, jih usmerjajo in predlagajo različne načine uporabe dediščine za turistični razvoj lokalnega območja. Danes se kot oblika prezentacij kulturnih prvin pogosto uporabljajo turistične ali učne poti, na katerih obiskovalci prepoznavajo najrazličnejše oblike naravnih in kulturnih elementov. Pri tem se postavlja vprašanje o funkciji teh poti v naravnem okolju, saj se sčasoma vse prevečkrat zarastejo in uničijo in tako ne morejo več opravljati svojega namena. Snovalec dendrološke učne poti v Komnu je v pogovoru o namenih njene ureditve povedal:

Določena znanja in spoznanja iz našega okolja in življenja niso takšna, da bi človeku dalo možnost, da spozna vse okoli sebe. Nekoč je bilo to drugače. Ni bilo televizije, avtomobilov, motorjev in drugih medijev, tako so otroci poznali v svojem domačem okolju vse. Včasih smo v svojem okolju, kjer smo živeli, delali in se učili. Tako smo poznali vse rastlinske vrste, živalske vrste, ljudi, medsebojne človeške odnose v drugih vaseh, sadje in življenje v naravi. Današnje življenje je precej drugačno od takrat. Postavlja se vprašanje, čemu je potrebno poznati svoj prostor. Preprosto zaradi svojega splošnega znanja in razgledanosti. Danes je ta potreba še toliko večja, ker nimamo časa, da bi skozi način življenja in dela v naravnem okolju to okolje spoznali. /.../ V našem življenju je spoznavanje oziroma poznavanje prostora posebna vrednota. Ne gre tu za muhavost, za neko prisilo, ampak gre za vrednoto, pomeni, da kadar koli in kjer koli v svetu boš lahko imel v zavesti, da poznaš svoj prostor in ga lahko tudi drugje predstavljaš. /.../ Za dopolnitev teh vrednot se je bilo potrebno spomniti, kako ljudem pomagat, da bodo bolje spoznali svoje okolje in način življenja, in je prišla ven potreba po učnih poteh. /.../ Učna pot je postala vsakdanja potreba, da nam olajša spoznanje okolja in da dobimo živo predstavo. Slika, ki teče, ti da eno predstavo, gledati npr. deblo in ga primerjati z drugimi drevesi in morda še s pogovorom, dobiš o drevesu čisto drugo predstavo, kot če bi ga gledal na televiziji.²⁵⁰

KRAS KARST CARSO

Il centro turistico del Carso sloveno è Postojna, con ben note grotte di stalagmiti e stalattiti, lunghe 16 km. Le vicine grotte di Pivka sono – attraverso un mondo sotterraneo ancora ignoto – in comunicazione con le grotte di Planina, da cui sorge Unica che, dopo un breve corso attraverso il campo di Planina, sparisce di nuovo nel sottosuolo per apparire infine a Retovje, presso Vrhnika, ed in altre sorgenti quale Ljubljanka.

Ad est di Postojna vi è il famoso lago intermittente di Cerknica. Durante le piogge, ingenti quantità di acque sgorgano dal fondo ed inondano il terreno, mentre in estate esse vengono inghiottite dalle stesse voragini; buona parte di queste acque scorre poi sotto terra in direzione

nordoccidentale, dove riappare, per tratti, nel bacino di Rakov Škopo; la volta si è formata in conseguenza dello sprofondamento del soffitto delle grotte di cui si notano i resti in due famosi ponti naturali.

Dal Lago di Cerknica il cammino non è lungo fino alle famose Grotte Kržnina jama, di cui le parti interne sono accessibili solo con attrezzature speciali.

Se il carolino vi porta a Idrija, non dimenticate di visitare il vicino laghetto Divje jezero, sito in fondo a pareti verticali. Fra le grotte turistiche assumono un posto particolare le Grotte di Škocjan. La loro visita può essere combinata con la visita della scuderia di Lipica, patria dei neri cavalli di razza.

Nel Dolenjsko sono famose le Grotte di Tabar. Di una bellezza particolare è la valle del fiume Krka, con sue innumerevoli rapide, attraente per i pescatori. In molte acque carsiche limpide si pescano trote e gamberi. Parti boschive del Carso abbondano di selvaggina, sotto lo Snežnik non mancano neppure cervi ed orsi. Sono a disposizione dei cacciatori parecchi rifugi.

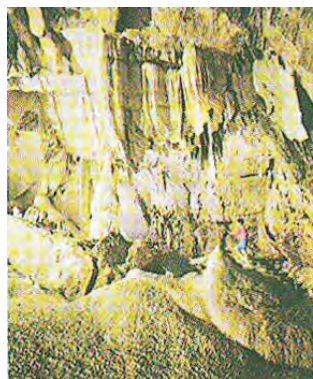
Famoso è il Castello Predjamski grad ad occidente di Postojna.

Lo stile dei villaggi carstici fu dettato dalla natura rucciosa e tiepida. Una delle loro caratteristiche sono le piccole chiese con abbellimenti aperti per compagne. Se esposte alla luce, al stragelo, l'architetto è robusto, al suolo, come la chiesa di S. Gerolamo sul Karas, da cui si godono bellissime vedute sulla valle di Vipava.

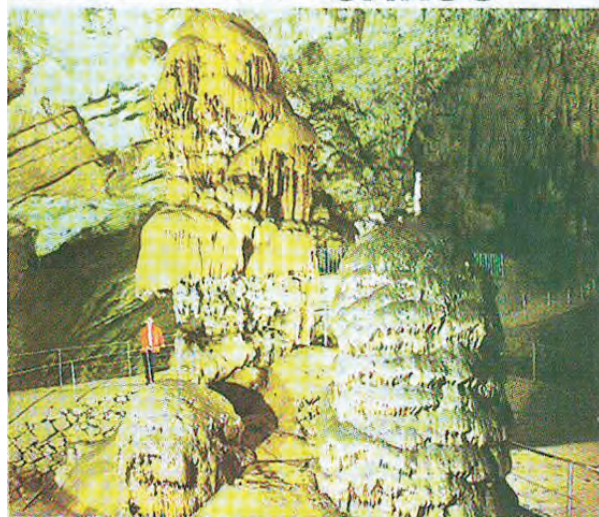
Specialità carsiche per i buongustai sono il prosciutto ed il terano.

Krasko vas - Karst village - Karstiedlung - Villaggio carsico

Prospekt Krasa, izdan v slovenskem, srbohrvaškem, angleškem, nemškem, italijanskem in francoskem jeziku, je bil natisnjen leta 1970. Izdala sta ga Turistična zveza Slovenije in Exportprojekt Ljubljana.

KRAS KARST CARSO

SLOVENIJA
JUGOSLAVIJA

Den touristischen Mittelpunkt des SLOWENISCHEN KARSTES bildet Postojna mit seiner bekannten, gut 16 km langen Tropfsteinhöhle. Die ihr benachbarte Pivka-Höhle steht durch noch nicht erforschte unterirdische Gänge mit der nahen Planina-Höhle in Verbindung, aus der Mineralwasser dem Polje von Planina zufließt. Er versinkt an seinem unteren Ende abermals, worauf er erst bei Vrhnika im Ratovje und anderen Quellen als Ljubljana auf's neue zutage tritt.

Östlich von Postojna liegt der See von Cerknica, das berühmte Schilbelspiel eines periodischen Sees. Zur Regenzeit brechen aus den Spalten im Seeboden riesige Wassermengen hervor. Bei ihrem Absinken verwandeln sich zahlreiche Spalten in Sauglöcher, die das Wasser wieder verschlucken. Das Wasser fließt durch die Karlovicasschwinde gegen NW ab und erscheint im Tale Rakov Škocja wieder an der Erdoberfläche. Das Tal, das unter Naturschutz steht, ist durch Einbruch der einstigen Nihilendecke entstanden; sie hat sich nur in zwei Naturrücken erhalten. Unweit des Sees von Cerknica liegt die berühmte Kržna jama, eine Wasserhöhle, die nur ausgerüsteten Höhlenforschern zugänglich ist.

Falls Sie die Reise nach dem bekannten Bergwerkstädtchen Idrija führt, versäumen Sie nicht, den nahen, unter hohen Felswänden liegenden See Divja jezera zu besuchen! Unter den Schauhöhlen des Karstes nehmen die Höhlen von Škocja durch ihre gewaltigen Ausmaße eine besondere Stelle ein. Ihren Besuch kann man mit einer Besichtigung des Gestüts von Lipica verbinden, der Heimat der berühmten Lipizzaner.

Im Karstgebiet von Dolajsko erfreut sich die Höhle Taborška jama eines regen Besuches. Besonders anziehend ist das Tal des fischreichen Kikallusses, dessen Lauf stellenweise durch Traverthinbänke verursachte Schotter unterbrechen. In vielen klaren Karstgewässern gibt es Forellen und Flussschnecken. Die Waldgebiete des Karstes sind reich an Rotwild und Bären.

Eine Sehenswürdigkeit ist das Hühnerschloß bei Predjama westlich von Postojna. Vom St. Hieronymuskirchen am Nanos genießt man einen prächtigen Ausblick auf das fruchtbare Vipavatal. An Speise und Trank fehlt es am Karste nicht. Besonders beliebt ist der heimische luftgetrocknete Schinken (priat), von den Weinen der dunkle Teran.

Redovnik - vrh - Postojna - Rakov - Postojna

(Vir: Turizem smo ljudje: zbornik ob 100. letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 2006.)

Da bi turistične učne poti v določenem okolju zaživele, morajo prebivalci v njih prepoznati svoj kulturni in tudi ekonomski interes. Zato je potrebno, da predlagatelji in snovalci pri načrtovanju in upravljanju turističnih učnih poti sodelujejo z domačim prebivalstvom. V nasprotnem primeru turistična pot ne more zaživeti.

Do leta 2002, ko je bila sprejeta nova strategija turističnega razvoja Slovenije, je bil Kras vključen v turistično območje »Obala in Kras«. V tem obdobju je na Krasu prevladoval izletniški turizem, predvsem obiski kraških jam in Lipice s pretežno tranzitnimi gosti, ki so se na kraških turističnih točkah zaustavili, ko so potovali v notranjost države ali proti obali. V naslednjih letih so z izvajanjem Pilotnega projekta Kras, ki je bil vladni projekt, podprt s strani Sveta Evrope in lokalnih občin, dosegli, da je bil Kras v naslednji strategiji turističnega razvoja Slovenije (2002–2006) prepoznan kot samostojna turistična destinacija, znana po specifičnih naravnih pojavih in značilni kraški arhitekturi, krajini in lipicancu. Obenem so v *Skupnem razvojnem programu Kraške regije* (SRP) poudarili, da ima kraška pokrajina izjemne naravne vrednote in kulturno dediščino, ki v povezavi z značilnimi kmetijskimi izdelki (teranom, pršutom, medom) in bioklimatskimi razmerami tvorijo identiteto prostora in ustvarjajo razvojno prednost, pomembno za razvoj turističnega gospodarstva z edinstvenimi turističnimi produkti. Kot temeljne turistične produkte s Krasa so označili: splet kraških pojavov, izvirno kraško arhitekturo, lipicance, tipične kmetijske pridelke, izvirno kulinariko, kamnoseške izdelke, bioklimatske razmere, kmečke šege in navade, opravila, obrti, arheologijo in zgodovino. Ti produkti naj bi bili pristni in razpoznavni, kakovostni in raznoliki, naravi in okolju prijazni in hkrati tržno zanimivi (SRP 2002: 36–39). Vendar do danes kljub smernicam SRP-a med lokalnimi turističnimi delavci in občinami ni prišlo do skupnega povezovanja in oblikovanja turistične destinacije Kras. Za razliko od turističnih ponudnikov na matičnem Krasu so se za to začeli zavzemati v podjetju Postojnska jama, turizem, d. d., torej podjetju, ki svojega sedeža nima na Krasu, temveč na klasičnem krasu. Leta 2006 so sodelavci turističnega podjetja v Postojni pripravili posvet o skupni promociji kraških turističnih destinacij pod blagovno znamko KRAS in predstavili zasnovo celotne grafične podobe turističnega območja in destinacijskega portala. Po mnenju direktorja podjetja pa v turistično destinacijo KRAS naj ne bi vključili le matičnega Krasa, temveč tudi Brkine, Notranjsko in Vipavsko dolino. Ključne točke, ki bi jih povezali, pa so Štanjel, Kobilarina Lipica, Škocjanske jame, Postojnska jama, Predjamski grad in Grad Snežnik (Uredništvo 2006: 34–43). S tem bi ta prostor postal bolj prepoznaven, saj se po mnenju Roka Hribarja, zunanjega sodelavca na področju razvoja in trženja produktov v podjetju Postojnska jama, turizem, d. d., na konkurenčnem trgu pojavljajo potrebe po združevanju različnih partnerjev iz turistične panoge na posameznem področju in oblikovanju blagovnih znamk, ki sodobnemu turistu prikrajšajo čas pri odločitvi za turistični obisk, poleg tega pa mu ponujajo različne storitve. Po mnenju Hribarja je to edina možnost pri uveljavljanju na tujih trgih, saj s turistično destinacijo ponujajo turistu kompleksen program storitev (Uredništvo 2007: 4).

Kljub dobri in glede na turistični razvoj v prihodnost usmerjeni ideji pa so se leta 2007 proti uporabi besede Kras uprli župani kraških občin, ki so na ustanove z različnih območij Slovenije, ki so začele zlorabljati ime in pojem Krasa za promoviranje ali trženje programov, storitev in drugih projektov, ki niso v celoti izvajani na Krasu, naslovili protestno pismo, v katerem so bili še posebej ogorčeni nad poskusom ustanovitve in trženja turistične destinacije KRAS. Po mnenju županov turistična destinacija KRAS, ki so jo predlagali v podjetju Postojnska jama, turizem, d. d., in jo obenem vključili v *Programski del Regionalnega razvojnega programa za Notranjsko-kraško regijo 2007–2013* (gl. http://www.rra-nkr.si/materiali/priloge/slo/regionalni_razvojni_program_notranjsko-krake-regije_2007-2013pdf), povsem zavajajoče in netočno določa, da KRAS kot turistično območje predstavlja svetovno znane turistične znamenitosti in točke, kot so Postojnska jama, Predjamski grad, Grad Snežnik, Cerknjsko jezero, Krajinski park Rakov Škocjan, Planinsko polje, Križna jama, Tehniški muzej Bistra. S tem naj bi promovirali in tržili proizvode, ki niso skladni z vrednotami Krasa in njegovo svetovno prepoznavno kulturno krajino (Uredništvo 2007: 4–5). Poziv županov je deloma upravičen, saj predstavljena turistična destinacija KRAS ne obsega le matičnega Krasa, temveč celoten klasični kras, kjer so naravni pogoji drugačni kot na Krasu. Prav tako so značilnosti nekaterih turističnih produktov (kmetijski pridelki, arhitektura, kulinarika, bioklimatske razmere, rituali, obrti, zgodovina) drugačne kot na matičnem Krasu. To potrjuje domnevo, da je podoba turistične destinacije neustrezna, prilagojena in prirejena. Po drugi strani pa je turistična delniška družba Postojnska jama, turizem, d. d., ki dobro pozna razmere v razvoju svetovnega turizma, prevzela iniciativo za oblikovanje turistične destinacije KRAS, ker se za to niso zavzele druge kraške turistične organizacije. Problem razvoja usklajenega turizma na Krasu se vleče že dolgo, saj se, kot je razvidno v naslednjem razdelku o razvoju turizma na Krasu, župani kraških občin pogovarjajo o skupni turistični organizaciji in skupnem promoviranju od devetdesetih let 20. stoletja, šele leta 2008 pa jim je uspelo uskladiti odlok o skupnih turističnih lokalnih vodnikih, nikakor pa se ne morejo poenotiti o lokaciji skupne turistične organizacije. Zaradi tega turizem na Krasu še ni dobro razvit. Na drugi strani pa lokalno prebivalstvo do nedavnega ni čutilo potrebe po vključevanju v razvoj kraškega turizma, predvsem na kmetijah, kljub temu da je bila ta oblika pred drugo svetovno vojno že razvita. Do nedavnega prebivalstvo tudi ni znalo ceniti in ne promovirati značilnih kraških posebnosti, ki bi pritegnile marsikaterega obiskovalca. Na to so strokovnjaki opozarjali na raznih posvetih in okroglih mizah, kot npr. v Sežani leta 1989, ko je Občina Sežana organizirala posvet o razvoju turizma na Krasu, na katerem je Marjan Rožič, predsednik Turistične zveze Slovenije, poudaril, da bi moral turizem na Krasu postati način življenja in ne nujno zlo. Pri tem je pomembno, da še tako dobra organizacija ne bo pomagala, če v ljudeh ne bo turistične zavesti in kulture (Križman 1989: 4).

Zaradi kompleksnih problemov, s katerimi so se soočile lokalne oblasti, strokovnjaki in lokalno prebivalstvo, v naslednjih dveh poglavjih predstavljam pot revitalizacije Štanjela in vloge dediščine pri razvoju turizma na kraškem podeželju. V prvem poglavju

bo težišče usmerjeno v analizo številnih (ne)uspešno končanih projektov o oživitvi historičnega jedra, v drugem pa bo poudarek na predstavitvi različnih odnosov lokalnega prebivalstva do zgodovinsko-kulturnih znamenitosti in razvoja turizma v času socializma in postsocializma.

Štanjel – biser Krasa? Dolgotrajna pot prenovе kraškega naselja

V objektu, kjer je prisoten spomin – kolektivni ali individualni – moramo pustiti, da svoje življenje še naprej živi, ker iz ljubezni ne moreš nikogar ubiti. Hkrati pa moramo stavbi dati novo – naše – življenje. Vprašanje je prav ta dialog med obema življenjema. Če z zgolj formalnim, praznim restavriranjem ubijemo življenje, ni več dialoga, ker ga ni z mrtvecem. Toda, dialoga tudi ni, če pristopamo nasilno, če vsilimo naš koncept in utišamo spomin v objektu. Pred tem pa nas varuje ljubezen. /.../ Ljubezen ni miselna kategorija, je občutek. Vzemimo, za primer, da ima Plečnik pred seboj staro kmečko ženico, ki jo mora na novo obleči. Ji ne bo dal spet stare, na novo oprane cunje, ampak jo bo skušal oplemeniti. Ji ne bo vzel duše. Obleče jo v svoja, v Plečnikova oblačila, z ljubeznijo. Oplemeniti jo. (Svetozar Križaj 1921–1996)²⁵¹

Štanjel je naselje na zahodnem delu Krasa, ki je znano po zgodovinsko in arhitekturno izjemno dragocenem naselbinskem jedru s prazgodovinsko osnovo. Posebnost starega dela vasi je krajinska dominantnost na griču Turn in terasasto grajeno utrjeno naselje, ki je sestavljeno iz grajskega kompleksa, cerkve sv. Danijela, gručasto grajenih hiš z romanskimi in gotskimi prvini, obrambnih stolpov in Ferrarijevega vrta z okoliškim parkom. Zaradi svojih arhitekturnih in zgodovinskih vrednosti je Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije leta 1964 naselje uvrstil med štirinajst najpomembnejših spomenikov v Sloveniji (Štupar-Šumi 1987b: 13).²⁵²

Do nedavnega je bil v slovenskem in širšem evropskem prostoru stari del vasi znan kot primer odmirajočega kraškega naselja, saj se je domače prebivalstvo vse od konca sedemdesetih let 20. stoletja izseljevalo iz utrjenega dela vasi in gradilo nove hiše v spodnjem, novem delu naselja. Vasi je zato grozila prekinitev kontinuitete bivanja, ki je segala od prazgodovinskega obdobja, saj je vedno bolj prazno naselje, ki so ga do nedavnega naseljevali le starejši prebivalci, postopoma propadalo. Zaradi tega so se v Štanjelu od devetdesetih letih 20. stoletja začele različne delavnice, posvetovanja, obiski in projekti,

²⁵¹ Arhitekt Svetozar Križaj v intervjuju v *Primorskih novicah* (5. maj 1989, št. 25: 4).

²⁵² Nekdanja Občina Sežana je naselje, park in pokopališče iz prve svetovne vojne razglasila za krajinski park lokalnega pomena leta 1992 (Uradne objave (*Primorske novice*), št. 13/92 – 68. Ur. l. RS, št. 68/95 – 3115, 4/96 – popravek). Danes so grad, Stolp na vratih, Kvadratni stolp in ena izmed hiš v Ferrarijevi vili (Natalijina hiša) upravno v lasti Občine Komen. Vrt ob Ferrarijevi vili pa je od leta 1999 zaščiten z odlokom kot kulturni spomenik nacionalnega pomena (Ur. l. št. 81/1999).

kjer strokovnjaki (predvsem arhitekti)²⁵³ ob podpori lokalnih občin (najprej Občine Sežana, po letu 1995 Občine Komen), države Slovenije in Sveta Evrope poskušajo podati ideje, načrte in mnenja, kako stari del vasi vnovično oživeti in v njem varovati kulturno dediščino. Cilji projektov so spremeniti Štanjel v bivalno prijetno, gospodarsko, kulturno in turistično stičišče Krasa, predvsem pa preprečiti izseljevanje domačinov. Strokovnjaki se sicer zavedajo, da bo prenova vasi uspela le z vključevanjem domačinov v proces obnavljanja in razvoja naselja, vendar so bila do nedavnega vsa prizadevanja namenjena le obnovam materialne kulture (arhitekturnih stvaritev), brez poznavanja njihove pretekle in nadaljnje vsebine, medtem ko se nihče ni celovito ukvarjal z raziskavo zgodovine načina življenja. Pri celostnem pristopu revitalizacije naselij, ki ga v sodobnem času podpira vsa konservatorska stroka, pa so prav raziskave načina življenja, ugotavljanje sprememb družbenih in prostorskih struktur ter določitev specifičnosti in vrednot naselja ključni pri oblikovanju razvojnih načrtov in vsebin, varstvu in oživitvi starih historičnih jeder. Zaradi nepravilnih, predvsem pa dolgotrajnih postopkov pri revitalizaciji Štanjela so bili rezultati projektov do nedavnega vidni le na papirju in ne v praksi. Kot primer naj navedem, da ljudje, ki živijo v starem delu naselja, še vedno nimajo kanalizacije in voda ali urejenega parkirnega prostora. Ker je vas razglašena za kulturni spomenik, so vaščani prisiljeni obnavljati svoje domačije v okviru smernic konservatorske stroke, kar poveča obnovitvene stroške, do konca 20. stoletja (natančneje do leta 1997) pa je država namenjala skromna sredstva le obnovam javnih objektov, medtem ko so bili lastniki zasebnih enot prepuščeni lastni iznajdljivosti. Do nedavnega je lokalna Občina Komen želela, da bi Štanjel postal pomemben turistični center Krasa, zato je vasi iz svojega proračuna namenjala veliko finančnih sredstev, vidni rezultati pa so glede na vloženi denar skromni, kar je med občani in občinskimi svetniki sprožalo negotovanja, da se vlaga le v razvoj Štanjela, medtem ko so druge vasi prepuščene stihiji. Na drugi strani pa se krajani, razen redkih posameznikov, ne vključujejo v razvoj vasi in pripravo turističnih vsebin. Med procesom obnove in iskanjem načinov oživitve družabnega življenja je prihajalo celo do vaških sporov in nesoglasij, ki so na koncu preprečili izvajanje določenih družabnih aktivnosti.

Preden se seznanimo z revitalizacijskimi problemi t. i. bisera kraške arhitekture, kot se v raznih promocijskih materialih in medijih predstavlja Štanjel, naj najprej navedem nekaj splošno geografsko-zgodovinskih značilnosti vasi in načina življenja pred drugo svetovno vojno, v nadaljevanju razdelka pa se posvetim predstavitvi novih pristopov pri celostnem varstvu naselbinske dediščine.

²⁵³ Treba je poudariti, da so se v okviru Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica in Goriškega muzeja s problematiko revitalizacije Štanjela poleg arhitektov ukvarjali tudi etnolog, arheolog in umetnostni zgodovinar, vendar, kot bo razvidno iz nadaljevanja, pri sami prenovi vasi daleč najbolj prevladujejo arhitekti.

S. DANIELE DEL CARSO

Razglednica Štanjela, odposlana leta 1943. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala iz Štanjela in Goriški muzej.)

Zgodovinski in arhitekturni razvoj naselja

Štanjel je večje naselje na severovzhodnem robu komenske planote, tik nad Braniško dolino, ki se nadaljuje proti južnemu robu Vipavske doline. Vas oblikuje stari, srednjeveški del, ki krajinsko dominira na griču Turn (Gornja vas), ter spodnji, novejši del (Dolnja vas), ki se razprostira ob glavnih prometnicah proti Komnu, Novi Gorici in Sežani. V vasi živijo 304 prebivalci (Statistični urad RS – Popis prebivalstva 2002).

Vas je dobila ime po vaškem zavetniku sv. Danijelu, v starejših virih pa je imenovana po sv. Angelu ali *Arhangel*, kot se je imenoval grad, ki skupaj s cerkvijo predstavlja dominantni del starega naselja. Prvi znani podatki o začetku naselitve vasi segajo v halštatsko obdobje, ko je na vrhu griča Turn nastalo gradišče. V antičnem obdobju so ga zasedli Rimljani, od koder so imeli zaradi lege lep razgled in nadzor nad preходом s Krasa v Vipavsko dolino. Iz tega obdobja so se na vrhu griča Turn ohranili ostanki rimske utrdbe, ki se še danes imenuje Gledanica, po čemer lahko sklepamo, da je utrdba služila za opazovanje in signalni stolp. V srednjem veku je na prisojnih terasah nastalo naselje, kjer so živeli podložniki grajskih gospodov.

Štanjel je v goriškem urbarju prvič omenjen leta 1402, v vipavskem pa leta 1499. Iz leta 1402 se v obračunih rihemberškega gospostva prvič omenja tudi mitnica iz Štanjela, iz katere je v 16. stoletju nastal poseben mitniški urad (nem. *Aufschlagamt zu S Dani-*

Pogled na stari del vasi Štanjel. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2007.)

ell), ki je spadal pod posebno deželno knežjo upravo (Štupar-Šumi 2000a: 27, Gestrin 1965). Glede na to lahko sklepamo, da je bilo prebivalstvo Štanjela vključeno v razne mitničarske in trgovske posle, kot so oborožena spremstva trgovcev in posojanje konjske vprege za strme dele cest. Zgodovinar Simon Rutar še navaja, da so ugodne trgovske in prometne razmere privabile pregnane tržaške Jude, da so se leta 1564 naselili v Štanjelu (Štupar-Šumi 1987b: 3).

Do leta 1500 je bila vas v lasti goriških grofov, ki so si svojo rezidenco uredili na nižji terasi; njeni lastniki so bili najprej Elacherji, potem pa Turjaki. Po smrti goriških grofov so oblast prevzeli Habsburžani in takrat je trgovski sloves naselja upadel. Okoli leta 1470 je naselje postalo pomembna vojaška utrdba pred Turki, zaradi česar so postavili obzidje. Po koncu nevarnosti, ko je obzidje izgubilo svojo varovalno funkcijo, in zaradi širitve vasi so se hiše in del gradu naslonili na obzidje in obrambne stolpe, tako da obrambni zidovi hkrati funkcionirajo kot zunanja stena hiš in gradu. Zaradi nezmožnosti širitve so hiše vse do danes ohranile romansko in gotsko zasnovo, z ozkimi ulicami, ki se iztekajo v manjše trge z vaškimi vodnjaki.

Današnji grad je nastal na območju nekdanj precej manjšega srednjeveškega poslopja. Leta 1508 je poveljnik gradu postal Kristof Cobenzl. Razen kratke beneške zasedbe in posedovanja družine Coronini iz Kromberka so Cobenzli vladali v Štanjelu vse do leta 1810, ko je družina izumrla. Nato je grad prehajal v roke številnih družin. Po letnicah na ohranjenih spominskih ploščah lahko sklepamo, da so Cobenzli začeli današnji grad graditi na mestu starejše grajske rezidence leta 1583, baročno-renesančno podobo so mu

Dvorišče grada z otroci iz štanjelskega vrtca. Fotografija je bila posneta v času med prvo in drugo svetovno vojno. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala iz Štanjela in Goriški muzej.)

dali okoli leta 1661, osem let kasneje pa so dvokrilno rezidenco sklenili z zapornim zidom in monumentalnim renesančnim portalom. Cobenzli so si štanjelsko cerkev izbrali kot družinsko grobno cerkev.²⁵⁴ Z nadaljnjimi obsežnimi prezidavami gradu, cerkve in obzidja so naselju dali neizbrisen pečat.

V prvi svetovni vojni je avstrijska vojska v gradu uredila bolnišnico za oficirje, v spodnjem delu vasi pa svoje postojanke, bolnišnico za vojake in pokopališče. V času med obema svetovnima vojnama je naselju dal poseben arhitekturni in razvojni pomen arhitekt in urbanist Maks Fabiani (1865–1962), rojen v sosednji vasi Kobdilj, ki je bil od leta 1935 do druge svetovne vojne štanjelski župan. Po njegovi zaslugi je grad leta 1938 odkupila italijanska država in ga preuredila v osrednji prostor družbenega dogajanja; tu so bili občina, šola, vrtec, zdravniška ordinacija, na grajskem dvorišču pa so imeli polne plese, koncerte in gledališke predstave.

Iz tega obdobja se sogovorniki iz Štanjela poleg Maksa Fabianija najbolj spominjajo Enrica Ferrarija, zdravnika iz Trsta in nečaka Maksa Fabianija, ki je odkupil nekaj stavb v utrjenem Štanjelu (predvsem v zadnjem nizu), zunaj obzidja pa dal urediti vrt s parkom, ki velja danes v Sloveniji za najpomembnejšo parkovno ureditev iz časa med obema svetovnima vojnama. Odkupljene hiše je lastnik po načrtih Maksa Fabianija, ki je tudi

²⁵⁴ Člani te pomembne plemiške družine so bili tudi med najvišjimi uslužbenci in diplomatskimi predstavniki Habsburžanov (npr. kapitani v Trstu in glavarji Kranjske), med ustanovitelji akademije v Bruslju in podobnimi ustanovami v Gorici.

zasnoval Ferrarijev vrt, obnovil v t. i. Ferrarijevo vilo, v katero so na počitnice hodili Ferrarijevi sorodniki in drugi meščani iz Trsta. Za urejanje vrta ter opravljanje gospodarskih in služnostnih del v vili je Ferrari zaposloval lokalno prebivalstvo. Po pripovedovanju je domačinom, ki so takrat živeli v hudi revščini, veliko pomagal, saj jim je ponujal stalni zaslužek. Zato se ga spominjajo kot »pošten[ega] človek[a], ki ni plačal dosti, ma je vsaku sobotu redno plačal te delavce«. ²⁵⁵ Drugi sogovornik je pojasnil:

služb ni bilo in on je zaposlil in ljudje so bili hvaležni. /.../ Je tedensko redno plačal, pozimi in poleti. Ni dosti plačal, taku da tisti, ki so ulovili večje zasluzke, so šli raje na Pivko kost, je tisti mesec zaslužil več, ma pole je celo leto gledel v zrak. Medtem ko tle je bil stalen zaslužek. In čez Ferrarija jez nisem slišel slabe besede. ²⁵⁶

V odkupljenih prostorih je uredil tudi hlev za živino, kjer je imel od 111 do 113 glav goveda, kar je bilo za takratne razmere ogromno. Sicer pa:

on ni tukaj živel, temveč pršu in šel. V glavnem je bla njegova žlahta, gospoda. To je blo njihovo. Vsaka je imela svojo hišco, bi se reklo, tista, ki je tam na vratah [Ob Stolpu, danes imenovanem tudi Kobdiljski stolp – op. avt.], je bla od ene in pole naprej, pole je bil oskrbnik, pole gor je bla še ena hiša in ta glavna je bla njegova. Tu so imeli vse. V vrti je bil tisti kal, je bla barčica nuter in zad so bli zogi [balinišča – op. avt.], so balinali, je blo lepu. ²⁵⁷

Zaradi razvijajočega se turizma med obema vojnama in prihajanja italijanske gospode v Ferrarijevo vilo so krajani poskrbeli, da »je bil vsako nedeljo in soboto Štanjel pometen. Je ukazal Ferrari in njegovi delavci, ki so bli – je jemu tudi eneh osem do deset delavcev – in je ukazal pomest Štanjel. Ma pole, če je bla ta ulica tle in tem okuli pomete-na, pole so tudi domačini kej pomeli.« ²⁵⁸ Vrt je bil grajen v terasah, s čimer so posnemali ureditev Štanjela. Poleg zelenjavnih in cvetličnih gred, različnih rastlin in dreves, pergol, balinišča, razgledišča in paviljona je posebnost parka bazen, ki se je včasih napajal z vodo iz posebej zasnovanega vodovodnega sistema, ki je zbiral meteorno vodo s štanjelskega griča. V sklopu istega sistema so imele svoj dotok vode tudi vse stavbe v vili. Ferrari je želel urediti tudi prostore za zdravljenje pljučnih bolezni (*sanatorij*), vendar se zaradi vojne in kasneje priključitve Primorske k Jugoslaviji ta vizija ni uresničila.

Čeprav danes mnogi strokovnjaki Štanjel uvrščajo med t. i. arhitekturno tipične kraške vasi, moramo poudariti, da to ne drži. V starem delu Štanjela ni značilnih kmečkih domačij s posebnimi arhitekturnimi vhodi in zaprtimi dvorišči kot v ostalih kraških vaseh, saj je obzidje iz časa turških vpadov in beneških vojn hišam onemogočalo širitev. Za razliko od zaprtih kraških domačij je za Štanjel značilen t. i. odprti vrstni tip hiš brez dvorišč. Kar povezuje Štanjel z ostalimi kraškimi vasm, je le gručasta poselitev na vzpetini z ozkimi ulicami. Grajski in cerkveni kompleks, ki sta vsak zase obzidana, povezuje obsežen vaški trg z vodnjakom, do katerega vodita kamniti stopnišči s severne in južne

²⁵⁵ 1932–2007, intervju: 20. oktober 2006.

²⁵⁶ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006

²⁵⁷ 1932–2007, intervju: 20. oktober 2006.

²⁵⁸ 1932–2007, intervju: 20. oktober 2006.

strani. Grad, cerkev in trg od nekdaj predstavljajo vaško središče naselja. V stari del vasi danes vodita dve poti z utrjenimi stolpi.

O začetkih štanjelskega srednjeveškega naselja nimamo zanesljivih podatkov. Nekateri elementi kmečkih hiš nakazujejo, da so nastale že v romanski dobi, zelo veliko je gotoskih sestavin, kar kaže na to, da je naselje v pozni gotiki že doseglo današnji obseg. Po Štupar-Šumijevi se je naselje začelo širiti s terase pod *Gledanico*, saj ima večina hiš v tem zgornjem nizu predgotske podrobnosti, to je pokrite strehe s kamnitimi ploščami in opremljene s starimi, klesanimi kamnitimi žlebovi (Štupar-Šumi 1987 b: 6). Naselje se je nato širilo po pobočju hriba navzdol. Zaradi geografske lege na hribu so hiše postavljene tako, da je glavna fasada na spodnji strani, ki je nadstropna ali celo dvonadstropna, hrbtina ima etažo manj, nekatere stavbe pa so skoraj do strešnega venca vkopane v teren. Ulice med prvo in drugo teraso so zelo ozke. Nadstropje je bilo dostopno z ulice ali po zunanjih stopnicah, notranje stopniščne povezave pa so značilne predvsem za stavbe, ki so nastale konec 18. in v 19. stoletju (prav tam: 10). Značilen je dvonadstropni tip hiše z enocelično zasnovo, grajeno iz kamna. Hiše so imele v pritličju kleti ali hleve, v nadstropjih pa enocelična prebivališča. Kletne prostore so osvetljevala okna v obliki strelnih lin, kar kaže na čas, ko je bila vsaka hiša tudi trdnjava ali ko je še veljala estetika trdnjavskega videza. Kasneje so več enoceličnih stavb združevali v eno bivalno enoto. Večina štanjelskih hiš je imela kamnito kritino, s katero sta bila prvotno krita tudi srednjeveški grad in cerkev. Ponekod v naselju so postavili spahnjenice na začetku ali koncu stavbnih nizov, predvsem tam, kjer je to omogočal ulični prostor. Z bogato oblikovanimi dimniki je naselje dobilo likovno zanimive vertikalne poudarke. Po pisanju Štupar-Šumijeve so bile vse hiše kamnoseško bogato oblikovane, od portalov in okenskih okvirjev do kamnitih strešnih vencev, opremljenih s kamnitimi žlebovi, po katerih so lovili vodo za oskrbovanje vodnjakov (prav tam: 11). Posebne zasluge pri revitalizaciji hiš ima arhitekt Maks Fabiani, predvsem pri obnovi skupine hiš, združenih v Ferrarijevo vilo, ki so naslonjene neposredno na obrambno obzidje Štanjela. Fabiani je hiše obnovil tako, da jih z ulične strani ni spreminjal; strani, ki gledajo na park, pa je z dodanim kamnitim prizidkom preoblikoval v podobo podeželske vile. Takšna revitalizacija kmečkih hiš v vilo je predstavljala konceptualno novost v evropski arhitekturi.

Prva hiša zunaj obzidja je bila po pripovedovanju sogovornikov zgrajena v sredini 19. stoletja. Zunaj obzidja so se razvijale večje kmetije, predvsem pa domačije, ki so želele imeti obrtno dejavnost (kovačija, gostilne, mizarska in čevljarska delavnica). Večji val izseljevanja iz starega naselbinskega jedra se je začel že v času med obema svetovnima vojnama, ko se je zaradi možnosti prodaje hiš Enrichu Ferrariju ponudila najprej priložnost plačila dolgov in kasneje gradnja novih, prostornejših hiš. Tako je sogovornik poudaril:

*Sen jet ven ni od danes, je bil že pod Avstrijo. Prvi so bili Kovačevi, ki so šli ven. So šli zraven ceste, če so bli kovači. In pole pod Italijo so tle stanovali, so prodali, da so lahko tam dol delali hišo ali pa so šli v mesto. Ma v glavnem ven.*²⁵⁹

Zaradi skromnega načina življenja – večina prebivalstva se je kljub slabim kmetijskim

²⁵⁹ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

Nekdanja Ferrarijeva vila z vodnjakom leta 2004. Danes je v zasebni lasti. (Foto: Vojko Franetič. Hrani: Občina Komen.)

pogojem in pomanjkanju prostora za gospodarske enote ukvarjala s kmetijstvom – sta med vaščani vladali vaška pomoč in solidarnost. »Če si hotu imet zorano njivo, si imel enega v vasi, ki je imel konja ali vola, si hodu k njemu na žernado [v denarju ali storitvi plačano delo – op. avt.], da ti je potem spomladi pravočasno zoral. Si bil življenjsko odvisen.«²⁶⁰ V vasi so bile pretežno manjše kmetije, ki so družini zagotavljale nujno preživetje. V hlevih je večina imela od pet do deset glav živine, odvisno od letine, ob slabi letini so jo bili prisiljeni prodati, da so lahko preživeli zimo. »In pole je blo vse mogoče stvari, vse se je spravalo, od slame, do sjerčja, da je ta žval preživela čez zimo in pole spomladi takoj na pašo, ker gmajne je dosti, zdej je ni več dosti, ker je zaraščena, ma ko sem bil jaz majhen, je blo to vse golo,« je nekdanji način življenja opisal sogovornik.²⁶¹ V pogovoru so domačini tudi poudarjali, da »tle smo bolj proletarci, bolj revni kmetje. In je blo treba zmerej hodit v Trst.«²⁶² Poleg kmetijstva, ki je po mnenju sogovornikov predstavljalo osnovo za preživljanje, ni pa omogočalo plačevanja davkov, so se domačini ukvarjali tudi z drugimi dejavnostmi.

Če gledamo hišna imena so Bergarjevi [trgovci – op. avt.], Kovačevi, Županovi, Tišlerjevi [mizarji – op. avt.], Šnajdlarjevi [tu je bila trgovina in gostilna – op. avt.], Žniderjevi [krojači – op. avt.], Organisti [tu je bil doma organist – op. avt.], Brivcevi [brivec – op. avt.]. Neverjetno, koliko je v Štanjelu hišnih imen

²⁶⁰ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

²⁶¹ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁶² Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

obrtniških, in to verjetno govori, da včasih je blo tega več. Drugače pa pod Italijo so ble tudi mlekarce, so prodajale mleko, ene jajca. Tle sosedu gor je bila specializirana na kure. Ona je kupovala kure, jih oskubla in pole jih je nesla v Trst. Drva, seno. Tudi prevoznštvo, ma ne tolko. Najbolj se je splačalo, ma je blo najbolj delikatno, kuhanje žganja. Na kontroban [na skrito – op. avt.] kuhat žganje ob kakšnem potoku in potem ženske, ki so prodajale mleko, nekaku spravl mimo financerjev šnopc v Trst. Drugi so kmetavali, da je blo mleko pri hiši in vino. Jez se spomnem, da ni blo družine, da ne bi imela njive s koruzo. In potem mlini so delali v Raši [potok v Braniški dolini – op. avt.].²⁶³

H gospodarskemu razvoju vasi je veliko pripomogla železnica, ki je v vas prišla leta 1907. »Ko je stekla železnica, so tle naši ugotovili, da se je odprlo tržišče za vino prodajat gor na vzhod. In so tle naredili vinsko klet [v prostorih nekdanje trgovine Preskrba, št. 43 – op. avt.]. Je blo vse opremljeno in gor [v prvem nadstropju – op. avt.] naj bi blo namenjeno za društvo. Ma pole, ko so pršli Italijani, njem ni pašalo, ker oni imajo svojga vina in so iz te stavbe naredili šulo. Tu sta bla dva razreda.«²⁶⁴

V drugi svetovni vojni je bil grad z nekaterimi hišami v napadu narodnoosvobodilne vojske precej uničen, ravno tako vodovodni sistem in nekatere hiše v kompleksu Ferrarijeve vile ter stolp, ki je kompleks zaključeval na severovzhodu. Vaščani pa so vojno preživeli v begunstvu v okoliških krajih.

Po usodnem dogodku, ki je bil po mnenju domačinov *zgrešena taktična napaka*, je Štanjel začel gospodarsko in kulturno drastično nazadovati. K propadanju so poleg uničenja središča vasi prispevale tudi nove družbenopolitične in gospodarske spremembe. Kot je pojasnil sogovornik,

po vojni je bla huda, ma so ljudje vztrajali. Ker so bli tej boni, tej kmetje so bli tako zatirani, da jim niso pustili dihat. Imeli so polno štalo živali, ma niso imeli dostopa do mesa, ker niso imeli kart, niso imeli teh bonov, ki so jih delili delavcem, in je blo jasno videt, da je namen kmečko prebivalstvo spravl v mesta in v industrijo, ukint kmetijstvo. Tudi nobenih subvencij, obvezne oddaje so bile takoj po vojni.²⁶⁵

Namensko zmanjševanje kmečkega gospodarstva je Štanjelce, predvsem mlade, prisililo v zapustitev svojih domov in odhod v mesta. »Po vojni je bilo bolj malo takih, ki so doma ostali. So v glavnem šli v službo. Moški so šli delet, al je delal na Mališčeh v kamnolomu al v kakšnem drugem kamnolomu. Nekej je blo pogozdovanje. Nekej jih je blo doma, ma še tisti so gledeli, da so šli na žrnado al spravl v promet tržne viške. Medtem ku ženske niso šle v službo, ble so doma.«²⁶⁶ V petdesetih letih so v Štanjelu v prostorih nekdanjega hotela Miramonti, odprli tovarno punčk, kjer je bilo »čez štirideset

²⁶³ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

²⁶⁴ 1932–2007, intervju: 20. oktober 2006.

²⁶⁵ Sogovornik (roj. 1953) je povedal še naslednjo zgodbo: »Se spomnem, ko sva z nonotem peljala kravo v sejem, ni bla neka stara krava, sva iztržla manj, kot je pridobil tata plačo na najmanj plačanem delovnem mestu v kmetijski zadruzi, kot obdelovalec. Takrat sem prvič vidu nonota, da so mu šle solze, ker je vidu kam zadeva pelje, tisto, kar je celo življenje se matral, poskušal ohrant, je vidu, da ni vredno vse skupaj, in je bil en tak obup, bi reku, na koncu življenja.« Intervju: 19. maj 2007.

²⁶⁶ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

Delavke iz podjetja Plastika, ki so iz papirja in lepila izdelovale lutke v obliki punčk. (Hranita: Galerija Lojzeta Spacala iz Štanjela in Goriški muzej.)

vseh zaposlenih. Pole je pršel v Štanjel Poligalant, to je bilo v sedemdesetih letih, tistikrat se je pokazalo, kakor ena svetla točka, da bo nekaj zaživel. Samo čez nekaj let je šel iz Štanjela.»²⁶⁷

V petdesetih letih so v Štanjelu ukinili občino, leta 1967 matični urad in osemletno izobraževanje – ostala je le podružnica šola s štirimi razredi. Za to upravno, a tudi gospodarsko nazadovanje naselja je imela, po mnenju sogovornika, politika

*največji delež negativnih zaslug. Ker je Štanjel zgoru zaradi partizanov, ne zaradi Nemcev, in zaradi te slabe vesti, se ga je nekako tiščalo in so nam vse pobrali. V bistvu, namesto da bi poskušali, da bi se zadeve razvijale in da ne bi ljudje odhajali, je bil cilj, da se to peha pod preprogo, o tem se ne pogovarja. So nam pobrali občino, dobro so tudi drugim krajem, so nam pobrali matični urad, je šla osemletka, ker ni blo nobene potrebe, ker so bli otroci iz okoliških krajev. Cilj je bil, dejmo čim bolj proč, naj se neč ne dogaja, da ne bo pršlo do kakšnih očitkov. V stari šoli, ki je sedaj prodana za hotel, je bla tovarna, so ljudje bli tem zaposleni in se je nekaj dogajalo. Smo imeli čevljarsko delavnico, kjer je blo štiri, pet delavcev in zmerej kakšen vajenc. So bli gradbeni obrtniki, so ble tudi kmetije, sej niso ble ne vem kako močne.*²⁶⁸

Kdor pa je kljub slabim pogojem vztrajal v kmetijstvu, čeprav kot dopolnilni dejavnosti, si v starem delu vasi ni mogel privoščiti nove kmetijske mehanizacije, saj

²⁶⁷ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

²⁶⁸ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

Del vasi Štanjel zunaj obzidja. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2007.)

ko je začela ta mehanizacija, prej z vprežno živino, se je to vse dalo. Sicer je blo treba, ku si kej pripeljel drva, ni blo časa jit pojest in pole spravt. Je blo treba takoj spravt, ker je eden lahko čakal, ker je bil promet kar velik. In ker so te gase ozke, je blo treba to hitro razložit, spravt, umakent uz v skeden, da so lahko pole šli ljudje mimo. Enako je blo pole z avtomobili, ko so začeli, in s traktorji tudi. Tako je blo res zateženo in zde se niti ne da predstavljat, te razmere, ki so, da bi gor eno kmetijo imel. Tudi z malo večjem traktorjem se sploh ne da jet gor. Do cerkve že nekako, pole višje pej ne več. Nakladalke recimo, če je nisi nacentriral, še najbolj ozko vzel, da si lahko vozu seno gor skozi kalono. To so ble te težave, in dejansko je blo, zadeva je bla obsojena, da bi tam gor se ukvarjal s kmetijstvom in tam gor živu.²⁶⁹

Tako so se bili prebivalci prisiljeni lotiti novih gospodarskih dejavnosti v spodnjem delu Štanjela. K izseljevanju sta pripomogla tudi izboljšanje gmotnega položaja prebivalstva v sedemdesetih letih 20. stoletja in možnost najetja kreditov za nove pozidave zunaj strnjenegega naselja. Sogovornik, domačin iz zgornjega Štanjela, ki je zaradi službe nekaj let živel drugje, vendar se je leta 1977 odločil za vnovično življenje v gornjem Štanjelu, je takratno situacijo opisal, kot da »je blo življenje dol bolj perspektivno. Bolj kamot. Tle je blo obdobje, ko ni blo ugledno živet. To so bla obdobja, ko smo mi noter prišli, ni bil čas, da so rekli ljudje, 'o kako fino, da so šli noter', so rekli 'saj so malo taku, hecni.'²⁷⁰ S tem so se v spodnjem delu začele širiti novogradnje, katerih lastniki so bili tako avtoh-

²⁶⁹ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁷⁰ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

toni prebivalci kot tudi prebivalci iz sosednjih krajev. Množično izseljevanje iz zgornjega Štanjela se je zlasti povečalo

konec 1975, 1976 so začele te hiše. Mislim, da takrat nas je blo enih štirinajst kandidatov za zidat in smo skupej te stvari peljali, s tem da so nam dali pogoje, da smo sami izkopali vse luknje za napeljavo elektrike, da je sploh blo možno te stvari, sami smo zrihtali tudi vse stebre za napeljavo, je blo treba vse pokrit, vse plačat. Ne vem, kako smo te stvari sploh peljali, ni blo za dobit materiala, pole smo furali cement iz Italije, apno, zidake, korce, kjer koli. To je blo muka sploh dobit. Si imel denar in ni blo ki dobet.²⁷¹

Ob tem je treba poudariti, da urbana ureditev spodnjega naselja ni bila vodena strokovno, saj, kot je poudaril sogovornik iz Komna, ki je kot nekdanji gozdar poznal problematiko gradnje spodnjega dela vasi,

novi Štanjel ni bil strokovno voden, niso nič krivi ljudje tle, ampak kriva je stroka, da niso urbanisti poskrbeli in vidli, kaj se bo tukaj zgodilo, in zastavli takšne podlage, osnovne. To mi je žal zaradi tega, ker bi se oddolžili spominu na Fabianija kot arhitekta tega prostora, če bi vsaj ga posnemali, če ne drugo, in bi novi Štanjel zastavili po vseh potrebeh. Koliko je bilo tem vloženega truda, denarja, in danes ugotavljamo, kakšne so osnovne potrebe, ki niso izpolnjene, je škoda. Tako da niti dva avta se ne moreta srečat, po celi vasi moraš zmanivrirat, da ne govorimo, da gre en tovornjak skozi. Te stvari, v tem oziru sem bil kritičen in sem zmerej do novega Štanjela. Ne zaradi ljudi, so si pomagali in čakali, da bo.²⁷²

Kar pa ni bilo značilno le za Štanjel, temveč za vse novogradnje na podeželju. Na odločitve za izselitev iz starega Štanjela so med drugim pomembno vplivale stroge konservatorske smernice, ki so bile po mnenju sogovornikov »neživljenjske«.

Revitalizacija in vloga etnologije pri celostni prenovi naselij

Revitalizacija oziroma prenova je posebna oblika urejanja naselij, ki pomeni ohranjanje in obnovo obstoječega dela naselbinskih delov skupaj z vso obstoječo vsebino. Do osemdesetih let 20. stoletja je bila v Sloveniji zamolčana in podcenjena oblika urbanistične metodologije. Dotlej sta prevladovala politika nove gradnje in odstranjevanje starega, razen v primeru formalno zaščitene kulturne dediščine (Fister 2001: 5–6). V osemdesetih letih pa so se arhitekti začeli zavedati, da s propadom stavbne dediščine izgubljammo zgodovinske, estetske in druge vrednote, ki izpričujejo našo istovetnost. Zato so začeli razumevati prenovu, ki se je do sedemdesetih let nanašala le na saniranje določenih spomeniško zaščiteneh stavb, kot dejanje, ki vključuje celostno grajeno strukturo pomembnih delov naselij. Prenova naj bi združila tako ohranitev posameznih spomeniško zaščiteneh stavb kot tudi formalno nezavarovane, a ambientalno, vsebinsko, fizično in pomensko kakovostne dele stavbne dediščine bivalnega okolja (prav tam: 6). Na to začnejo opozarjati tudi svetovne organizacije, npr. Unesco, Svet Evrope, ki se v raznih konvencijah, deklaracijah,

²⁷¹ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁷² Roj. 1933, intervju: 2. avgust 2007.

agendah in direktivah zavzemajo za nova načela pri prenavljanju naselij. Zaradi vse slabših bivalnih pogojev so se tudi na področju kulturne politike, varstva in urejanja okolja začeli uveljavljati vidiki trajnostnega razvoja prostora, pri urejanju naselij pa vidiki celostnega (integralnega) ohranjanja dediščine. Koncept se opira na revitalizacijo bivalnega okolja s sanacijo obstoječega stanja; šele po uspešnem preoblikovanju obstoječih grajenih struktur je mogoča širitev naselij z novogradnjami.

Vidike celostnega ohranjanja dediščine je vključevala že *Amsterdamska listina* iz leta 1975, ki so jo dopolnili, predvsem pa povzdignili v mednarodno pravno normo leta 1985 v Granadi. Slovenija jo je ratificirala leta 1993 (več o tem gl. Pirkovič 2005: 8). Med drugim *Granadska konvencija* poudarja, da je ohranjanje dediščine obvezen sestavni del načrtovanja in posegov v bivalni prostor; da je sestavni del različnih politik (kulturne, varstva okolja, prostorskega načrtovanja); da morajo biti ohranitve deležni vsi spomeniki, tudi skromni; da so pri ohranjanju pomembni tudi človekovo znanje in spretnosti; da dostopnost dediščine za javnost ne sme nepopravljivo prizadeti stavbnih in zgodovinskih značilnosti; in kar je v primeru Štanjela najpomembnejše, da je pri varstvu treba pretehtati prednosti ohranitve s pomočjo njene vnovične uporabe. Včasih je namreč nujno, da varstvene zahteve podredimo zahtevam sodobnega življenja, pa čeprav na račun določenih posegov v substanco dediščine (prav tam: 8). Ključni cilj celostnega ohranjanja je tako zaščita in ohranitev prepoznavnih vrednot dediščine, ohranitev čim višje stopnje njene avtentičnosti, ki je osnovni pogoj za njen obstoj, in njena ustrezna sodobna uporaba (Lah 2001: 43). Poleg tega je ključnega pomena tudi spoznanje, da varstvo dediščine ni smiselno le kot vir podatkov o preteklosti in temelj izražanja lokalne identitete, temveč zaradi razvoja in varovanja v kontekstu prepoznavnih sodobnih potreb družb. Z načeli uveljavljanja trajnostnega (uravnoveženega) razvoja naselij v okviru *Agende habitat*, sprejete 1996 v Istanbulu, pa je bilo poudarjeno, da je izboljšanje kakovosti bivanja odvisno tudi od posebnosti grajenega okolja, pri čemer vključevanje tradicionalnega stavbarstva v bodoče urejanje naselij ne pomeni le njegovega varstva, ampak tudi prenašanje njegovih kakovosti v novo oblikovanje stavb in naselij (Deu 1999: 23). Torej je treba zagovarjati takšen razvoj naselij, ki spoštuje duhovne in kulturne vrednote in ki temelji na vključevanju preteklih kulturnih prvin v razvojna prizadevanja.

Leta 1992 je Svet Evrope sprejel *Urbano listino Evrope*, ki med drugim pri varstvu in vzdrževanju dediščine poudarja vlogo in odgovornost lokalnih skupnosti. V listini je poudarjena potreba po interdisciplinarnosti strokovnih skupin, ki so zadolžene za ohranjanje dediščine in ki morajo tesno sodelovati s tistimi, ki se ukvarjajo z gospodarskorazvojnimi, kulturnimi, stanovanjskimi, okoljskimi in sorodnimi vprašanji. Listina med drugim tudi svari pred ozkimi konservatorskimi rešitvami, na podlagi katerih bi se mesta postopoma spremenila v muzeje, in poudarja, da morajo stavbe služiti sodobnim namenom in da je treba zato v njih ustvariti možnosti za življenje, saj le takšno gospodarjenje s stavbami omogoča tudi njihovo ohranjanje. Tako je varstvo dediščine tesno povezano z gospodarsko oživitvijo mest oziroma naselij, in to predvsem na področju turizma, poslovnih dejavnosti in stanovanj (Pirkovič 2005: 8–9).

Iz tega sledi, da je ena izmed pglavitnih značilnosti sodobnega varstva in vzdrževanja

dediščine v naseljih interdisciplinarni pristop, kar pomeni, da se z dediščino ne ukvarjajo le umetnostni zgodovinarji in arhitekti, kar je bila v Sloveniji praksa do pred nekaj desetletij, temveč da se v delo uspešno vključujejo tudi predstavniki drugih strok, etnologi, zgodovinarji, geografi, ponekod pa tudi sociologi. Pri prenavljanju se je treba osredotočiti na ohranjanje forme in vsebine naselja, pridobljeni skozi stoletja od nastanka do današnjih dni. Vsebino naselja pa ustvarjajo njegovi prebivalci, ki mu s svojim načinom življenja oziroma z izkušnjami dajo pomen v širšem družbenem prostoru. Do nedavnega sta se pomen in pozicija grajenih struktur opredeljevala izključno skozi optiko materialnosti objekta. V današnjem času pa se čedalje bolj prepozna, da so vsako varovanje in ohranjanje ter posledično prenova objekta ali naselja lahko uspešni le toliko, kolikor nam uspe v ta proces vključiti prebivalce, ki so odločilnega pomena pri opredeljevanju in določanju nove vsebine ali pomenov, ki naj bi jih naselje ali predmet imel. Arheološki in zgodovinski ostanki, zgodovinske stavbe, historična jedra in kulturne krajine, ki jih danes označujemo kot dediščino, so sicer produkti človekovih dejanj v preteklosti, vendar danes utelešajo vrednote in pomene, ki jim jih pripisujejo sedanji prebivalci. Vsak posameznik, naj bo to strokovnjak ali domačin, pa v kulturnih prvinah prepozna svoje pomene. Pri prenovi naselij morajo strokovnjaki upoštevati, da so pomembni tudi tisti pomeni, ki jih v kulturnih prvinah razbirajo lastniki oziroma skupnost, ki živi v naselju.

Tako imamo etnologi in kulturni antropologi v raziskovalni skupini pomembno vlogo, saj smo raziskovalci človeka, njegovega družbenega okolja in njegovih stvaritev. Etnološka analiza, pridobljena s pomočjo etnografske raziskovalne metode, nam omogoča, da ljudi v pogovoru o preučevanem problemu informiramo, hkrati pa raziščemo posebnosti v načinu življenja in poiščemo za določeno okolje značilne vrednote in pomene, ki jih prebivalci pripisujejo določenim kulturnim prvinam, ki jih želimo ohraniti. Tako se dokopljemo do ključnih segmentov življenja v neki skupnosti ter spoznamo njene izkušnje, ki so lahko bistvenega pomena za opredeljevanje in načrtovanje prihodnjega razvoja. S spoznanjem značilnosti in pomenov, ki jih v določeni skupnosti utelešajo določene kulturne prvine (material, objekt, ritual, ideja, pesem itn.), se izognemo izkrivljanju pojava v sodobnosti, hkrati pa lažje vključimo lokalno prebivalstvo v pripravo programov oživljanja npr. historičnih jeder. Z raziskavo načina življenja torej ugotavljamo spremembe kulturnih praks in pomenov kulturnih prvin, z ugotavljanjem in analiziranjem njihovih specifičnosti in vrednot pa jih lažje prilagodimo sodobnim vrednotam in načinu življenja. Pomembne so torej želje vaščanov, zato jim je treba dati možnost, da sodelujejo pri spreminjanju vasi. Po mnenju Janeza Bogataja je

dediščina starega jedra, stavbe ali ulice tisti model, ki ga je zgodovina že nešteto-krat preverila in nam ponuja številne rešitve za novo življenje. Iz dediščine načrtovana nova vsebina prenovljenega središča, stavbe ali območja ohranja njegovo identiteto in pokaže na nekatere nove oblike, ki lahko bodoče življenje v takih ambientih postavijo na popolnoma drugačne temelje, s tem pa tudi medsebojne odnose med ljudmi. (Bogataj 1992: 24)

Pri raziskavi moramo biti pozorni na vsa področja človekovega delovanja: gospodarstvo, socialno življenje in duhovno prizadevanje. Čeprav se tega na teoretični ravni

zavedajo mnogi strokovnjaki, tako arhitekti kot druge stroke, vključene v konservatorska dela v okviru Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS,²⁷³ v praksi navadno spregledajo izsledke drugih strok in nesodelovanje se lahko pokaže v neuspešnosti mnogih prenov. Med arhitekti je pomen interdisciplinarnega pristopa že leta 1979 izpostavil Peter Fister. Po njegovi interpretaciji je arhitektura najvidnejša človekova stvaritev, ki jo v večji meri soustvarja človekovo okolje. Ker arhitektura živi skupaj s človekom in družbo oziroma je neločljiv del človekove kulture, mora imeti vsaka stavba svojo zgodovino, razvoj in prihodnost, kar zagotavlja kontinuiteto arhitekturnega oblikovanja in ohranitev prostorskih, zgodovinskih in narodnostnih kvalitet. To zahteva, da so v arhitekturno prenovu vključeni tudi strokovnjaki humanističnih ved, katerih glavna predmeta preučevanja sta družba in človek (Fister 1979).²⁷⁴ Čeprav se je Fister že zgodaj zavzemal za skupen interdisciplinarni pristop, pri katerem bi vsaka stroka iz svojega zornega kota prispevala k celoviti prenovi, pa se je ta po pisanju Hazlerja uspešno udeležil le v enem primeru (pri skupnem sodelovanju v Izoli leta 1978). V nadaljnjih akcijah so arhitekti zahtevali, da se etnologi spustijo le na raven vestnih anketarjev in ne raziskovalcev načina življenja, hkrati pa so jim diktirali, kaj in kako naj raziskujejo, da se bodo potrdili njihovi že vnaprej pripravljeni prenovitveni načrti. Vse to je vodilo do nesporazumov in sporov, tako da so arhitekti in etnologi zadnjič sodelovali pri projektu revitalizacije naselja Goče v Vipavski dolini leta 1987 (Hazler 1999: 72). Primer napačnih pristopov pri revitalizaciji strnjene naselja, kjer je med številnimi napakami med drugim prezrto neupoštevanje pristopov in védenj različnih strok in vključevanje domačinov, pa je tudi stari del vasi Štanjel.

Glavni koraki pri revitalizaciji vasi

Veliko let po vojni so bili ostanki porušenega gradu prepuščeni zobu časa. Med golimi stenami na zapuščenem grajskem dvorišču so se lovili vaški fantje, dragoceni baročno-renesančni detajli so postali plen t. i. ljubiteljev kamnitih izdelkov, ruševine obzidij so ogrožale mimoidoče prebivalce itd. Kot danes pojasnjuje domačin,

*smo dosti škode na gradu naredili sami domačini v Štanjelu, predvsem mularija. Smo podirali tisto, kar je še ostalo, kekšnemu kipu smo odbili glavo, uni kamen iz obzidja dol, tisti kamen v šterno, podirali še bolj, ko je blo potrebno.*²⁷⁵

Zanemarili so tudi Ferrarijev vrt. Po pripovedovanju je po vojni vrt postal najprej last gozdarjev, ki

²⁷³ Vito Hazler poudarja, da se v okviru Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS vse prevečkrat zgodi, da v procesih prenove naselij arhitekti ne razumejo vloge etnologov, kljub vrsti odličnih in izvirnih raziskovalnih dosežkov slednjih. Umetnostni zgodovinarji namreč še vedno namršeno ocenjujejo rezultate etnologov, če si ti drznejo kako drugače interpretirati ljudsko stavbarstvo in če po naključju posežejo zunaj tistih strokovnih okvirov, ki so dodeljeni arheologom, arhitektom in umetnostnim zgodovinarjem (Hazler 1999: 12).

²⁷⁴ Po Fistru pa je vloga etnologije, da z raziskavo zgodovine načina življenja ovrednoti družbeno pomembnost prostora, ki lahko vpliva na nastanek in ohranitev prostorskih vrednot, ugotavljanje vzročnih povezav med uporabniki arhitekture in drugimi prebivalci ter arhitekturnim prostorom, in na podlagi tega načrtovati razvoj, varstvo in prenovu (Fister 1978).

²⁷⁵ Sogovornik (roj. 1946) je doma iz Kobdilja, Štanjelu sosednje vasi. Intervju: 22. avgust 2007.

Štanjelski otroci v bazenu v Ferrarijevem vrtu okoli leta 1994/95.
(Hranita: Galerija Lojzeta Spacala iz Štanjela in Goriški muzej.)

*so imeli na vseh tistih gradicah sadike. In je bil tudi noter čuvaj. In je imel puško in še jez se spomnim, si nismo upali jet nuter. Smo se ga bali ku strela. Dokler ga je imelo gozdarstvo, je blo še sorazmerno v dobrem stanju. Potem pa je gozdarstvo šlo ven in so vrt dodelili šoli. In je bil to kot šolski vrt in so se podili otroci. Tiskret pa se je vse razpustilo. Polomili vse, kar se je dalo, smo se kopali nuter, prej smo hodili v reko Branico, pole smo se kar v kalu kopali, v bazenu, tudi če je bla umazana voda. Ko je šola dobila, je ratalo vse naše.*²⁷⁶

Skrb za obnovo gradu in drugih detajlov v starem delu Štanjela se je začela v šestdesetih letih 20. stoletja. Leta 1964 sta bili opravljeni prva valorizacija in dokumentacija povojnega stanja in Štanjel je bil prvič deležen finančnih sredstev države za reševanje spomeniškega fonda (Štupar-Šumi 1987b: 13). Strokovna dela je vodila arhitektka konservatorica Nataša Štupar-Šumi iz takratnega Republiškega zavoda za spomeniško varstvo iz Ljubljane, ki se je povezala tudi z Emilom Smoletom, direktorjem regionalnega Zavoda za spomeniško varstvo iz Nove Gorice, ki je v tistem času zaposloval le dva uslužbenca (*Primorske novice*, 13. julij 1968, št. 29).

Začetki obnovitvenih del

Obnovitvena dela so se začela leta 1972, ko je Zavod za spomeniško varstvo pripravil obširno študijo o štanjelskem naselju in njegovi arhitekturi. Študija je bila namenjena obnovi trdnjavijskih elementov in parkovnih površin ob Ferrarijevih hišah, uličnih in tržnih pro-

²⁷⁶ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

storov v naselju in sakralnih stavb. Kot je v intervjuju za revijo *Kras* zagotovila Štupar-Šumijeva, so bili za vsako stavbo posebej narejeni posnetek stanja, ugotovitev poškodb, zlasti nosilnih konstrukcij, stavbna analiza, analiza arhitektonskih detajlov, ometov in stavbnih konstrukcij ter projektni model za bodočo izrabo (Štupar-Šumi 2006: 22). Na podlagi te dokumentacije je stekla sistematična spomeniška obnova zlasti grajskega kompleksa in srednjeveških stanovanjskih zgradb v naselju. Obnovljeni so bili grajski palacij, delno osrednji grajski stolp z delom gradu onstran stolpa, obzidje ob vhodu v naselje, vhodni stolp v naselje, Stolp na vratih, enocelična hiša (romanska hiša), kamor je leta 1973 Goriški muzej postavil etnografsko muzejsko zbirko, in kamnite strehe Ferrarijeve vile. Začeli so tudi čistiti in vzdrževati Ferrarijev vrt. Po mnenju Štupar-Šumijeve je takratna spomeniška služba nenehno preučevala in dokumentirala ostaline naselja starega Štanjela in s tem pridobila dragocene podatke za primerno in strokovno utemeljeno rekonstrukcijo posamičnih stavb in ambientov. V elaboratu so nakazali tudi mogoče rabe oziroma funkcije za prihodnje življenje gradu in naselja (Štupar-Šumi 1987b: 13–18). Stavbe naj bi izkoristili v stanovanjske, gospodarske, kulturne, muzejske in turistične namene. Vsa dela in porabo finančnih sredstev je nadzoroval Sklad za obnovo Štanjela, ustanovljen pri sežanski občini.

Iz zbranih podatkov in pogovorov s krajanji se je Zavod za spomeniško varstvo v okviru evidentiranja in dokumentiranja nepremične kulturne dediščine ter priprave topografije ukvarjal tudi z zgodovinskim razvojem naselja in njegovim razvojem v sodobnosti. Po pogovoru s krajanji je konservatorka Štupar-Šumijeva vzpostavila stik in se zanimala o značilnostih kamnoseških detajlov. »So stalno sitnarili okrog ljudi. Stalno so bili okrog vseh hiš, kamor so vidli kakšen kamen, in debata, od koga in zakaj je, kakšen namen je bil in to, je dosti teh besed blo.«²⁷⁷ Natančno so tudi predstavili graditev naselja in gradu skozi čas, niso pa v obnovo vključili želja tamkajšnjih prebivalcev. Še več, po načelih takratnih konservatorskih smernic, ki so zahtevale obnovo v prvotno stanje brez dopuščanja kakršnih koli inovacij, je velikokrat prihajalo do nesoglasij med nadzorno izvajalko del Štupar-Šumijevo in domačini. Po pripovedovanju sogovornika

*tistikrat sem jez bil prvi, ki sem to bajto začel popravljat. In sem se obrnu na Šumijevo. In Šumijeva mi je zrisala načrt in sem pridobil gradbeno dovoljenje. /.../ Pole, ko sem se lotu, ma že v fazi ko smo se to menli, je postavljala pri gradnji zmerej nove zahteve. Najprej korčasta streha, sem šel dvakrat v Ljubljano, potem skrlasta streha. In potem midva nisva prišla skupaj. Tisto, kar je ona zahtevala, se tega nisem mogu držet, in nismo imeli denarja in željo da bi stanovali tle.*²⁷⁸

Čeprav je bil v okviru takratne sežanske občine oblikovan Sklad za obnovo Štanjela in so se tam²⁷⁹

zbirala neka sredstva in Šumijeva je tudi zrihtala, da so bila državna sredstva. In vsa čast ji. Vendar se je vedno zataknilo v Občini Sežana, ker je bilo potrebno ku danes, participacijo, pol pol in zmerej se je tako zgodilo, da država je dala de-

²⁷⁷ Roj. 1946, intervju: 21. april 2007.

²⁷⁸ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

²⁷⁹ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

*nar, občina pa ne, ga je porabila drugam, se je naredilo kulturni center v Sežani. In potem ker občina ni dala, potem država ni dala in tako naprej.*²⁸⁰

V začetnih letih v delovanje sklada ni bilo vključenih domačinov. Ker so se kasneje krajani Štanjela uprli, so vključili »take Štanjelce, ki so nekoč živeli tu. Potem so živeli v Sežani in jez sem zmerej trdil, da si delajo delo sami sebi in da ne upoštevajo želje domačinov, da jih ne briga, kaj si mi želimo, da bi naj raje videli, da bi se mi vsi izselili in da bi s tem fondom po mili volji razpolagali. To je moja teza.«²⁸¹

Če domačini niso upoštevali smernic Zavoda za spomeniško varstvo, so morali plačati visoke kazni.

*V glavnem, če se je kaj obnavljalo v lastni režiji, brez njihove vednosti, so bile zmerej prijave in si mogu jet v Sežano na sodišče. Ni bilo to tako enostavno. Si mogel jemet dovoljenje z njihove strani, je bilo zelo drago, ko nisi bil sposoben v njihovi arhitekturi napraviti nazaj, kakor so oni zahtevali. Vsak je hotel imet malo večje okno, malo več svetlobe nuter, tega pa niso dovolili. Tisti, ki je naredu malo večje okno, je mogu jet k sodniki za prekrške. Med njimi sem bil tudi jest.*²⁸²

Drugi sogovornik pa je odločitev za izselitev v spodnji Štanjel pojasnil takole:

*Hiša ima balkon čez celo, so ble lesene grede in pod [tla – op. avt.] in je blo treba to stvar obnovit. In vem, ki je bla ta dr. Šumijeva zadolžena za Štanjel in je blo treba nekako preko nje in zavoda skupaj te zadeve speljet in so bli zelo trdi pogoji. Zahteva je bla enostavno, da je treba blo narest tako, kot je. In pole 'daste kakšne sredstva zraven' in to, 'to pa ne'. 'Če boste nardili po svoje, boste plačali kazen, če boste pustili, da pade dol, ste odgovorni in boste spet plačali kazen, če se komu kaj zgodi, boste pač zatoženi.' In se pravem, pole so ble te hude, težke odločitve, kaj narest. Obnavljat hišo v takem stilu in prenašat vse stroške sam ali pa se odločit za novogradnjo. No in pole, ko se je ta zadeva nekako odprla in možno gradit in so začeli ti ugodni krediti, je bla odločitev jasna. Sicer tata ne vem, če bi se odločil sam, samo sem bil jaz zadej in sem pritiskal in silu in sem rekel, tle pač ni prihodnosti na tak način, tako da smo se odločili za novogradnjo.*²⁸³

V prvih letih je stroka sicer imela vizijo o vsebini prenovljenega Štanjela, vendar zastavljenih načrtov ni uskladila s tamkajšnji prebivalci, ki so vztrajali in želeli živeti v gornjem Štanjelu. Sogovornica, ki je od staršev podedovala hišo in danes v njej uredila apartmaje, je svojo zgodbo obnove predstavila takole:

Mi smo, v prejšnjih časih, že v času mame [v sedemdesetih letih – op. avt.],

²⁸⁰ Podobno negodovanje nad kulturno dejavnostjo Občine Sežana beremo tudi v *Primorskih novicah*, kjer je novinarka Silva Križman v članku Spacal in Černigoj naj dobita ustrezno mesto v nacionalnem programu; Kulturniško prebujanje? med drugim zapisala: »Kaj je sežanska občina v preteklih letih, razen 'veličastnega' kulturnega doma, za kulturo v širšem pomenu besede, za njeno ohranitev in obvarovanje pred uničenjem sploh storila. Sedaj se sprašujejo, zakaj niso letos dobili niti tolarja iz republiškega proračuna za Štanjel, hkrati pa lastništvo tamkajšnjega gradu in relacije, kdo je komu dolžan plačevati najemnino, sploh niso urejene. Pa ne le Štanjel. Sežanska občina s svojo bogato naravno in kulturno dediščino lahko pri marsikateri drugi vznbuja zavist. Le da je 'kulturno prebujanje' nekoliko pozno in tudi neprijetno.« (Križman 1991b: 7)

²⁸¹ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

²⁸² Roj. 1946, intervju: 21. april 2007.

²⁸³ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

imeli zelo veliko težav. Žal moram imenovat kar gospo Šumijevo. Razumem, da je imela ona v svojem intelektualnem svetu zgrajen nek red. Razumem, vse spoštovanje in vse, vendar v tem kraju so ljudje, ki so živeli tukaj. Mi smo šli k njej, streha kamnita je puščala, tako da smo imeli že vedra postavljena na hodniku. In smo rekli, da mi moramo streho popraviti, mi imamo varjanto korčne strehe, kamnite ne bomo dali več nazaj, smo pa pripravljeni jo dat, če so pripravljeni sofinancirati. In ona naju gleda, ima zemljevid od Štanjela in pravi: 'Hiše za bivanje so tukaj na vzhodu.' Pa rečem: 'Gospa Šumijeva, mi govorimo o naši hiši, mi imamo hišo tuki gor.' 'Ne, v vaši hiši,' pravi, 'je predvidena trgovina s suhim sadjem in spodaj pa trgovina z metriskim blagom, če želite hišo za bivanje, pejte tja.' Resnično tako. To ne razumem. Naredi projekt, ampak moraš v projekt vsaditi ljudi, ker brez ljudi projekt ne bo tekel. V nobenem primeru ne more jiti tako. Ti posamične hiše nardiš kot neko projektno zasnovo, pa ji daš neko vsebino, vendar ne na tak način.²⁸⁴

Drugačno sliko v svoji doktorski disertaciji predstavlja Vesna Mia Ipavec, ki po pogovoru s Pavlom Medveščkom, sodelavcem Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, piše, da konservatorica Štupar-Šumijeva »ni nikoli gledala kot arhitekt, ampak se je vedno vživela v kožo uporabnika in načrtovala notranjo ureditev v skladu s potrebami sodobnega načina življenja. Pozorna pa je bila predvsem na to, da objekt ne bi izgubil zunanjih kvalit.²⁸⁵« (Ipavec 2011: 296) Vendar tudi Ipavčeva opozarja, da je med domačim lokalnim prebivalstvom in stroko prihajalo do nenehnih sporov in da so nekateri domačini pri tem šli »na nož« in jim po več letih ni preostalo drugega, kot da so si zgradili nove hiše v spodnjem Štanjelu, kar je bila po Medveščkovem mnenju najboljša rešitev za vse (nav. po Ipavec 2011: 296).

Zaradi strogih konservatorskih načel se je marsikatera kamnita streha, spahnjenica ali kamnoseški detajl ohranil. Tega se zavedajo tudi domačini, ki pravijo: »Jaz tle spahnjenico sem ju tudi mislil posut, ma lih Šumijeva mi ni pustila, moram rečt prav, da mi ni, mi ni dala dovoljenja, zato sem pole obnovu. Če ne, bi posul tiskrat.«²⁸⁵ Vendar današnja stroka priznava, da tak pristop vseeno ni bil vedno najboljši. Arhitektka in nekdanja odgovorna oseba Ministrstva za kulturo, ki je od leta 2003 do 2008 skrbela za obnovo Štanjela, je pojasnila, da »to, kar je zavod delal zadnja leta, je bil pristop neustrezen. V bistvu ne dovolj strokoven pristop. Prvič po človeški, komunikacijski plati in tudi sicer, kot pristop k obnovi nekega spomenika.«²⁸⁶

Obnavljanje v tradicionalnem stilu je bilo za domačine prevelik finančni zalogaj, država pa je v tistem času sredstva namenjala le državnim in ne zasebnim objektom. Prvo denarno pomoč za zasebne hiše so ponudili šele leta 1997, ko so s pomočjo državnega denarja obnovili tri štanjelske hiše, medtem ko je za pomoč zaprosilo deset lastnikov (Uršič 1997d: 8).

Mi smo bili prvi, ki se nas je v resnici usmilil zavod v Gorici. To je bilo leta 1997, ki ni še nobeden nič dobil, so oni rekli, da vendarle mislijo, da je njihova moral-

²⁸⁴ Sogovornica (roj. 1950) ima v Štanjelu drugi dom. Intervju: 4. avgust 2007.

²⁸⁵ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

²⁸⁶ Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

na obveza, da nam pomagajo. No, in so nam dali milijon takrat. To zares cenim, ker ni bil razpis tako kot so danes, ampak da so le videl, da kopljemo in rijemo tle okrog in da hišo spravljamo pokonci in da so nam dali tisti denar. Zadeve so se začele razvijati šele potem, ko smo mi to hišo končali. Smo pa dobili denar, smo pa s tem denarjem uni apartma pokrili. Ker tizga drugače niti ne bi.

Tako je prvo državno subvencijo predstavila sogovornica, ki si je v gornjem Štanjelu najprej uredila svoj drugi dom, kasneje pa apartmaje in manjši gostilniški obrat.²⁸⁷

Na vprašanje, kako je takratna stroka spremljala izseljevanje, pa je sogovornik odgovoril:

So začele neke teorije o obnovo vasi, ki bi bila prazna, takrat so hitro spoznali, so tudi prišli novi ljudje, ki so rekli, da je to popolnoma zgrešeno, da brez ljudi vasi ni. In je velika neumnost tako razmišljati. Ma se niso sekirali, pole so začele neke teorije, da tudi ruševina je lepa, da je zaščitena, nič hudga, tudi če se posuje, važno da ni pokvarjeno. Saj se strinjam, pač da je treba obnavljati v tem istem stilu, ma je treba taku, kuker se zde dogaja, neke ugodnosti, ena stvar je normalno življenje, da imaš normalno infrastrukturo, brez vode ne moreš, brez telefona, elektrike, jasno da ne, kanalizacije.²⁸⁸

Kljub množičnemu izseljevanju pa domačinom ni bilo vseeno, da stari del vasi izumira, zato so se v osemdesetih letih začela nova prizadevanja za oživitev starega historičnega jedra.

Osemdeseta leta 20. stoletja – prva prizadevanja za kulturno oživitev historičnega jedra

Prvi korak k oživitvi so naredili leta 1984, ko so domačini v poletnih mesecih začeli na grajskem dvorišču organizirati kulturne prireditve z naslovom *Grajski večeri*, srečanja amaterskih pevskih in gledaliških skupin severne Primorske ter Slovencev iz Italije in Avstrije. Prireditve so pozneje obogatili, k sodelovanju so pritegnili tudi profesionalne gledališke skupine. Želja domačinov je bila, kot beremo v *Primorskih novicah*, da bi s kulturnimi večeri »kraško mesto, ki je vrsto let osamljeno propadalo, naposled le zaživel /.../ in da bi kulturnemu mrtvilu naredili konec in opozorili, da tu, sredi Krasa, propada eden najlepših slovenskih arhitekturnih spomenikov« (Primorske novice, 30. avgust 1988, št. 66: 1). Grajske večere je v prvih letih organizirala amaterska gledališka skupina Klasje, leta 1989 je organizacijo prevzelo *Turistično društvo Štanjel* (ustanovljeno 1988), ki jih je uspešno vodilo do leta 2005, ko so morali zaradi finančnih težav prireditve opustiti.²⁸⁹

²⁸⁷ Roj. 1950, intervju: 4. avgust 2007.

²⁸⁸ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁸⁹ Kot je pojasnil sogovornik (roj. 1953): »V začetku je bilo kar precej sponzorjev, ni bilo problema, v današnjih časih pa je velik problem. Razen občine je težko koga dobiti, ki bi dal kaj zraven. Ta del kulture ne vzdrži, stroški so preveliki, ne moreš vstopnine tako povečati, ker pole nimaš obiska, nekje je ta kritičen prehod, kjer se ne da nič narediti. Brez sponzoriranja je težko. Zraven tega, ker smo naredili vse zastoj, dali zastoj traktorje, da so vozili gor vse rekvizite in kulise. Da smo zastoj jih pogostili, mislim zrihtali tako, da je bilo čim bolj poceni, taku se je nekako izšlo, da so šle zadeve skozi.« Intervju: 19. maj 2007.

Leta 1988 je Goriški muzej v obnovljenem grajskem baročnem palaciju odprl galerijo slikarja Lojzeta Spacala. Po pripovedovanju je »Lojze Spacal zlobiral, da so ta del, spodnji palacij, dokončali. Pokrit je bil, ni bil pa zaprt, bila je samo streha, neka kulisa. No, in takrat je Spacal obljubil, da podari svoja dela, da mu stalno galerijo tukaj naštimajo, in se je ta del obnovu. To je nekako začelo vlečt zadeve.«²⁹⁰ Z odprtjem galerije, v kateri so predstavljena najboljša dela štiridesetletnega umetnikovega ustvarjanja, so si v občini in regiji prizadevali, da bi Štanjel postal kulturno središče Krasa in širšega slovenskega prostora, kjer bi našli svoj drugi dom umetniki iz vse države. S Spacalovo zbirko pa naj bi Štanjel dobil »srce, ki bi lahko poganjalo tudi ostal del kraja, da se bo hitreje razvijal in obnavljal« (Guzej-Sabadin 1988a: 5). Ob uradnem odprtju galerije je predsednik sežanske občinske skupščine pripomnil, da je prenova starega, spomeniško zaščitene Štanjela predraga, da bi jo zmogla sežanska občina, zato bi potrebovali več pomoči širše družbe (prav tam). Po mnenju vaščanov je bilo odprtje galerije pomembna prelomnica v turističnem razvoju vasi, saj so vanjo začele prihajati večje organizirane skupine turistov. Hkrati je sogovornik poudaril, da odprtje stalne etnografske razstave v Kraški hiši petnajst let prej, leta 1973, ni vplivalo na razvoj štanjelskega turizma, malo je bilo organiziranih turističnih skupin, nekoliko več pa individualnih gostov. Dolgo časa je bil oskrbnik hiše domačin Danilo Švagelj,

*ki se ni imel kam dat in so mu dali ključ, če bo pršu odpret, in on je bil noter cele dneve. Je v bistvu funkcioniralo, ker je bil skozi tam. Za individualne goste je boljše funkcioniralo kot danes. Danes funkcionira za skupine, ker on je bil neke vrste živ eksponat. On je tudi pripovedoval, če so ga vprašali, kako se je živelo, je povedal, kej se je tudi izmisli.*²⁹¹

V nadaljevanju pogovora je sogovornik tudi pojasnil, da je »Kraška hiša nekaj pripomogla za eno strukturo ljudi. Spacalova galerija za kulturni krog, tržaški in naš. In Grajski večeri največ. Samo Grajski večeri, to je samo prireditve, pridejo in grejo. Ne grejo niti po vasi. Samo na proslavo in koncert. Je pa dalo nek utrip.«²⁹² Opozoriti velja tudi, da je Goriški muzej leta 1976 v obnovljenem vhodnem stolpu (stolpu na vratih) postavil gostujočo razstavo Partizanska kultura v Sloveniji Muzeja ljudske revolucije iz Ljubljane (danes Muzej novejšje zgodovine), konec oktobra 1977 pa stalno arheološko razstavo Arheološka najdišča na sežanskem Krasu. V prostorih obnavljajočega se gradu je bila leta 1977 odprta razstava o spomeniškovarstveni obnovi Štanjela (Marušič 1977: 207, Ipavec 2011: 173). Kmalu se je izkazalo, da prostori v vhodnem stolpu zaradi vlage niso ustrezni za hranjenje arheološkega gradiva, zato so sredi leta 1979 razstavo zaprli. Naslednje leto je Odbor za obnovo Štanjela tam postavil kamnoseške izdelke (Ipavec 2011: 173). V osemdesetih letih so na grajskem dvorišču potekali tudi mladinski plesi, ki so bili po mnenju glavnega organizatorja »zelo donosni, jaz moram rečt vsa zahvala ljudem, da so bli tako potrpežljivi, da so te stvari prenašali, ker je blo res hudo. Takrat na prostem. To

²⁹⁰ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁹¹ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

²⁹² Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

je blo samo v poletnem kajti.«²⁹³ Pobudnica plesov je bila takratna mladina, kasneje so organizacijo prevzeli člani Turističnega društva v sodelovanju s krajevno skupnostjo.²⁹⁴ Zaradi novih vsebin so Štanjel in njegovo problematiko obnove začeli predstavljati v številnih medijih, kjer so ga novinarji v kontekstu oblikovanj podob o turističnem kraju identificirali z izjavami, kot so kraški biser, kamniti biser, biser kraške arhitekture, najzanimivejši ohranjeni urbanistični kompleks na Krasu, baročni spomenik fevdalne kulture na Slovenskem itd.

V osemdesetih letih so stekli prvi pogovori o ureditvi komunalne infrastrukture, saj se je občina postopoma začela zavedati, da bi lahko Štanjel postal pomemben kulturno-turistični center, ki bi lahko pomembno vplival na razvoj kraškega turizma. To spoznanje občine je delno koreninilo v širšem družbenem kontekstu spoznavanja pomena razvoja slovenskega turizma, ko so z akcijo *Slovenija – moja dežela* začeli poudarjati lokalne kulturne posebnosti. Vendar je bila ureditev infrastrukture med ozkimi ulicami in na kamnitem terenu za sežansko občino prevelik finančni zalogaj, po drugi strani pa je denar od države pritekal zelo počasi. Od prvih pogovorov leta 1988, sporov in prigovarjanj domačinov je do delne uresničitve projekta prišlo šele leta 1992, ko jim je uspelo speljati vodovodni sistem in kanalizacijo le v prvo ulico (t. i. Vzhodno ulico), medtem ko je za zgraditev celotnega omrežja zmanjkalo denarja. Domačini obžalujejo, da Občina Sežana v tem obdobju ni omogočila ureditve vodovoda in kanalizacije celotnega gornjega naselja, saj je Občina Komen gospodarsko šibkejša, kot je bila prejšnja, večja občina. Vendar so takrat strokovnjaki »zagovarjali, da mora bit rezervar gor na vrhu hriba in drugači zadeva ne bo funkcionirala in to je prebilo predvidene investicije in plane, ki so bli, in so rekli stop in ustavi do te hiše in konec«.²⁹⁵ Vendar do danes niti država niti Občina Komen, ki si prizadeva denar dobiti iz mednarodnih projektov, nista uspeli zbrati dovolj finančnih sredstev. Sogovornica, ki ima v zgornjem Štanjelu apartmaje, za katere je morala urediti dodatno greznico, je na vprašanje, kako si razlaga dolgotrajno ureditev osnovnih življenjskih pogojev, pojasnila:

Jaz lahko zlijem žolč. Ta žolč mi čisto nič ne pomaga več. Jez mislim, če bi bila zadeva vodena projektno, kadrovsko res ni bila, in logično, da ni bila, to tudi razumem. Ampak v takem kraju je nujno potrebna najprej infrastruktura. Ker, če ti hočeš obudit eno hišo, ki ima temelje do milimetra na svoji parceli, nimaš kam rezervarja za vodo dat, kot nimaš kam dat cisterne za odpadno vodo, ja

²⁹³ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

²⁹⁴ Po mnenju sogovornika (roj. 1953) je bilo organiziranje plesov zelo zahtevno. Prirejanje je opisal takole: »Smo bli trije organizatorji in smo si razdelili, vsak tretji teden si bil dežuren. Ma to ni pomenlo, da ona dva tedna si fraj. Si bil odgovoren za predstavo, to pomeni, da si zrihtal dokumentacijo, redarje, da si se dogovoru z muziko, da si pršu s traktorjem in pripeljal vse inštrumente gor, za kakšne ansamble je blo treba tudi petkrat peljet, nalošt iz kamiona, peljet gor. Ma to je pomenlo, da po eni uri, dveji, odvisno, kako je, če je bil praznik je bil žur tudi do dveh, treh. In je blo neke ob šteri, peti jutraj si končal. Ob šteri popoldne si začel, ker je blo treba vso pijačo zrihtat. Smo vzeli v trgovini, prazne embalaže noter, polno na traktor, to je bla ena polna traktorska prikolica vse pijače. Peljet gor, razlošt, naštimat šanke. Ker v tednu se je to tudi malo posulo, ko so hodili ljudje, in pospravlo. Poskrbet, da so skrinje laufale, da se je to ohladilo ... Ne vem, no, danes ne bi, bi rekel, niti ne tiknem, bejšte.« Intervju: 19. maj 2007.

²⁹⁵ Sogovornik (roj. 1953) je doma iz Štanjela. Intervju: 19. maj 2007.

kam bo pa človek šel?! Saj danes se moramo umiti! Če bi bilo to narejeno, bi Štanjel imel že pospravljeno. Mi smo šli v to [ureditev apartmajev – op. avt.], ker je bil najavljen ta projekt infrastrukture že za leto 2002.²⁹⁶ Za tega jaz vem. In smo rekli, no fino, saj bo. Ampak pole, ker ni bilo, smo greznico vtaknili v hišo. /.../ Pet let odvažamo sedaj poleti na 14 dni. Tako da res, včasih si mislim, zakaj pa mi je treba to delat.²⁹⁷

O pomembnosti vodovoda za oživitve starega dela Štanjela nam pove že podatek, da so hiše v ulici, ki ima vodovod, naseljene in se v današnjem času za življenje v njih odločajo tudi mladi, medtem ko je v ostalih ulicah življenja veliko manj. Po drugi strani pa je nekdanja odgovorna oseba Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela odgovarjala:

Odločitev o tem, ali se bo v Štanjelu delala kanalizacija ali ne, je odločitev občinskega sveta, tega ali onega, katerega koli že. Bila je neugodna situacija na občini, ker občina bi lahko že takrat, teoretično seveda, preko raznih razpisov pridobivala več sredstev oziroma se več angažirala, ampak je bilo večletno, desetletno mnenje občinskega sveta v tisti obliki, da je Štanjel nekaj brez veze, da se itak samo vlaga v uni Štanjel in naj rajši naredijo asfalt, vodovod, karkoli že v druge vasi. In je blo, jaz vem za nek primer, ko so imeli možnost kandidiranja na razpisu, pri katerem bi občina mogla zagotoviti 10 % lastnih sredstev, 90 % pa bi bilo nepovratnih, pa ni šlo skozi na občinskem svetu, zadeva ni šla naprej.²⁹⁸

Devetdeseta leta 20. stoletja: Štanjel – prostor, ki čaka

V devetdesetih letih 20. stoletja, torej po osamosvojitvi Slovenije in v času njenega vključevanja v različne evropske organizacije (npr. Svet Evrope), se začne novo obdobje pri revitalizaciji historičnih naselbinskih jeder. Zaradi zgledov iz tujine, boljših možnosti sodelovanja tujih strokovnjakov na raziskovalnih delavnicah v Sloveniji in predvsem zaradi večjega posluha oblasti do pomnikov lokalnih preteklosti se tudi v Štanjelu začnejo novo koraki pri revitalizaciji starega dela vasi. Po odhodu konservatorke Nataše Štupar-Šumi v pokoj je na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine vodenje prenove prevzel arhitekt Mitja Mozetič z Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica. Kasneje se mu je pridružila še konservatorica etnologinja Eda Belingar.

V začetku devetdesetih let so se za izboljšanje infrastrukture v vasi začeli zavzemati tudi domačini, ki so želeli, da bi gornji Štanjel čim prej dobil vodovod, kanalizacijo, telefonsko povezavo in s tem možnost širjenja drugih dejavnosti, ki bi lahko domačinom

²⁹⁶ Oktobra 2000 sta komenski župan Uroš Slamič in takratni minister za okolje Andrej Umek podpisala dogovor o ukrepih za ureditev komunalne infrastrukture na območju Štanjela, s katerim naj bi kraj v treh letih dobil vse pogoje za normalno življenje. Ministrstvo za okolje naj bi prispevalo do petdeset odstotkov, pomagalo pa naj bi tudi pri pridobivanju denarja iz evropskih in drugih virov (Uršič-Zupan 2000c: 12). Glede na to, da do danes še niso začeli gradbenih del, je sklenjeni dogovor med županom in ministrom očitno padel v vodo.

²⁹⁷ Roj. 1950, intervju: 4. avgust 2007.

²⁹⁸ Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

omogočile dodatne zaposlitvene možnosti. Ker se je v tem času na Slovenskem začel intenzivnejši turistični razvoj, so domačini možnost dodatnih dejavnosti videli na tem področju. Vendar so se vsa prizadevanja zaustavila pri spoznanju, da je Štanjel sicer postal znan kulturni spomenik Slovenije, ki pa ga domačini ne znajo tržiti. Zaradi tega so krajanji leta 1992 organizirali srečanje vaščanov in članov Turističnega društva Štanjel z nekaterimi občinskimi predstavniki ter vodji Goriškega muzeja in Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Slovenije oz. njegove območne enote iz Nove Gorice. Organizacijo srečanja je spodbudil tudi obljubljeni denar z Ministrstva za kulturo, in sicer iz t. i. sklada kulturni tolar, saj so se na lokalni ravni začela pogajanja, kako porabiti denar oziroma kdo izmed vpletenih akterjev pri razvoju Štanjela (Občina Sežana, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, Goriški muzej, Krajevna skupnost) naj ga porabi. Domačini, ki so posvet organizirali, so poudarili, da »kar koli in kadar koli se bo v Štanjelu kaj dogajalo, ne sme več mimo vaščanov, kot se je dogajalo doslej« (Križman 1992b: 7). Zaradi nesložnosti vaše skupnosti, saj so se med domačini začela kopičiti nesoglasja,²⁹⁹ Štanjelci pri svojih pobudah in prizadevanjih niso bili dovolj vztrajni, da bi jim uspelo. Arhitekt Mitja Mozetič z goriškega Zavoda je na srečanju opozoril, da obnova sicer poteka že več kot dvajset let, vendar brez programa in pravih načrtov (Križman 1992c: 6). Zato se je Zavod zavzemal za sanacijo Kvadratnega stolpa in zgornje grajske ulice, da bi postopoma oddali vsaj nekatere prostore, v katerih bi začele delovati državne institucije, ki bi pripomogle k razvoju Štanjela (prav tam).³⁰⁰ Skupno rdečo nit razvoja pa so vsi vpleteni akterji videli v razvoju turizma, ki pa si ga je vsaka stran predstavljala drugače: Goriški muzej s širitvijo razstav in kulturne ponudbe; Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, z obnovo stavb; Turistično društvo z večjim številom prireditev in informativno pisarno; krajevna skupnost in občina pa sta želeli kakšen uporaben prostor, kot je npr. bife ali restavracija.³⁰¹ Na posvetu so tudi spoznali, da je bilo premalo postorjeno za promocijo Štanjela, saj ni bilo podatkov o ustreznem trženju. Obenem so še vsi vpleteni deležniki poudarili problem pasivnosti nekaterih krajanov: ob vseh do sedaj organiziranih akcijah je namreč prišlo do sporov in nesoglasij, ker so se domačini do tistih, ki »nimajo avtohtonih korenin«, obnašali nezaupljivo (Križman 1992d: 5).

²⁹⁹ Leta 1991 je Turistično društvo organiziralo prvo povojno šagro v vasi. Želeli so pripraviti predvsem vaško srečanje vaščanov z obuditev starih šeg in navad z orgelskim koncertom. Zaradi nesoglasij med vodstvom Turističnega društva in nekaterimi krajanji orgelskega koncerta ni bilo, saj uradno domači župnik ni dovolil koncerta v cerkvi, neuradno pa je bilo jedro spora v nesoglasjih med vaščani Štanjela, ker nekateri organizatorji iz Turističnega društva niso bili avtohtoni Štanjelci in zato po mnenju avtohtonih krajanov naj ne bi poznali in ne znali oživeti starih šeg in navad. Zaradi vaških zdrah je nadaljnji program potekal neorganizirano in v vaški skupnosti glede na pisanje v *Primorskih novicah* spodbudil še več notranjih nesporazumov (gl. Križman 1991a: 10; Čuk 1991: 16; Rijavec 1991).

³⁰⁰ Leta 2001 so v Kvadratnem stolpu uredili prostore za pisarno Ministrstva za kulturo oz. Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, pisarno za Agencijo za regionalni razvoj in večji prostor, namenjen raznim predavanjem.

³⁰¹ V grajskem poslopju (ob Spacalovi galeriji) so odprli bife leta 1997 (*Primorske novice*, 7. oktober 1997, št. 85: 8). Ta je deloval do leta 2005, ko je Občina Komen koncesijo podelila novim lastnikom, ki so bife čez dve leti razširili v restavracijo.

Iz predstavljenih problemov na srečanju domačinov z vpletenimi državnimi institucijami je treba izpostaviti mnenje konservatorja iz Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, ki je dal prednost revitalizaciji grajskega kompleksa in ne želi domačinov, da bi uredili nujne življenjske pogoje. Podobno stališče je zavzel tudi sogovornik iz sosednje vasi Kobdilj, nekdanji občinski svetnik, ki se v prostem času ukvarja s turističnim vodenjem po tujini:

Ma jaz pravem, moreš vsaj obnovit del gradu, to se mi zdi prov, ker če bi prej naredili odtoke, bi danes bilo prazno, ne bi bilo nič. Tudi cel svet, če danes pogledaš mesta, ki so zelo stara, še danes nimajo kanalizacije, vendar mesta pa so uredili, ker s tistem se vrača denar. Tisto infrastruktura bo enkrat treba. Jaz pravem, da to je pole, jaz ne bi še sedaj razkopavu. Najprej vse uredit in pole se razkoplje na koncu cesta, pravilno postavi kanalizacijo, se tlakuje, vse. Problem je, da ljudje nimajo niti greznic urejenih, to je stvar posameznika, italijanski odlok je bil že leta 1926, smo mogli nardit greznice in gnojnike. Gnojnike so, ker je bilo videt zunaj.

Stališče sogovornika, nedomačina, hkrati pa dobrega poznavalca razmer v tujini, je morebiti pravilno, toda vprašanje je, kakšno bi bilo njegovo mnenje, če bi moral živeti v gornjem Štanjelu in neprestano skrbeti za dovoz pitne vode in čiščenje greznice. Po drugi strani pa se je treba tudi zavedati, da se tuji investitorji zaradi neurejenega prostorskega načrta Štanjela in njegove okolice niso odločali za vlaganje svojega kapitala v obnovo naselja. Obenem nam različna razmišljanja tudi kažejo, kako so bila mnenja, potrebe, stališča, ideje in pričakovanja odvisna od položaja, ali so bili vpleteni akterji domačini, ki so v gornjem Štanjelu živeli, ali drugi, ki so Štanjel dnevno obiskovali kot turisti ali strokovnjaki. Kot je še poudaril drug sogovornik, ki se je v osemdesetih letih ravno tako odločil za novogradnjo zunaj utrjenega naselja, »ma guren Štanjel, tu je zelo fadižna [težka – op. avt.] vas, tu je za enega turista, da pride pogledet, da vide iz placa ali železniške postaje, zelo lepa slika, to je enkratno, ma da boš živel nuter, to je ...«³⁰²

O nesoglasjih med krajani so spregovorili tudi sogovorniki, ki so poudarjali, da je *en del stalno pruti. Tisti, ki je nagajal, je bil stalno pruti in v bistvu kar koli smo se lotili, so bli pruti. Ena masa ljudi. To je blo skozi, so ustvarli en tak občutek in zgleda, da so s tem tudi prevladali. Da tisti, ki tem delamo, da imamo interes, da služimo od tega in da imamo enga denarja od tega, da je nekej neverjetnega. /.../ Zgleda, da neka slaba vest, zato ker niso nič participirali za vas, kjer živijo, je blo treba nekej narest, da se nas očrne, da smo pol vsi enaki, da se pol nič ne naredi. Taku zgleda, da je boljše ljudem, jaz počasi se že udajam v to usodo, da mora prit nova generacija, začutit potrebo, da more pač neko skupnost organizirat, nekaj ljudi, eno zdravo jedro mora stvari držet skupej, imeti neko skrb in odgovornost, mora to prit spontano, ker drugače ne bo nič.*³⁰³

Druga sogovornica je dodala: »Štanjelci smo itak mal posebni, tako da ... Rajši bolj od delč gledamo, kakor da bi aktivno sodelovali zraven. Smo rajši bolj kritiki. To je menta-

³⁰² Roj. 1946, intervju: 21. april 2007.

³⁰³ Roj. 1953, intervju: 19. maj 2007.

liteta, omejenost v enem pogledu, da razmišljaš v napačno smer. Lažje je kritizirat, kakor kaj naredit. Ali pa, če že kdu nekež dela, paj naj dela, jaz ne bom. Saj nisem neumen, da bom delal.«³⁰⁴ Čeprav so bili po pripovedovanju v preteklosti ljudje bolj složni, so vedno bila trenja med spodnjo in gornjo vasio: »Jaz se spomnem, da se je delilo na Zgurenjce in Spudenjce, in se spomnem, jaz živim v spodnjem Štanjeli, in so rekli, ja, vse gre samo za gurenji Štanjel, kaj pa smo mi Dulenjci. In so se začela razna trenja.«³⁰⁵ Drugi sogovornik pa je pojasnil: »Niti slučajno ni nobeden iz spodnje vasi pršel v robuto v zgornjo vas in obratno, ma pole ku smo mi ta mladi pršli, se je to zbrisalo. To se je popolnoma zbrisalo, seveda še zmerej je kakšenkrat kekšen obujal in govoril.«³⁰⁶ Vendar

*po večini smo ostali zmerej samo tisti, ki smo bli v gorenjem Štanjeli. Druge pomoči je nismo imjeli. Čeprav so bili še ostali Štanjelci, meni je žej v obraz reku, sej boš ti tem gor, ne jaz. Meni ni treba dat za asfalt, ker ga imam pred hišo. Ni pa fer. Sej ni nobeden zahtevu, da mora dat tolko, ku sem daj jest za asfalt, ku se je djelelo, ma ni dal pa neč. Je vztraju, da on ima asfalt pred hišo, in ni dal neč.*³⁰⁷

Leta 1994 je Štanjel na pobudo slovenske parlamentarne delegacije v Svetu Evrope in članov *Turističnega društva Štanjel* (zlasti takratnega predsednika Damjana Grmeka), ki se niso mogli sprijazniti z usodo svoje vasi, obiskal direktor Oddelka za zaščito kulturne dediščine Sveta Evrope José Maria Ballester. S tem so člani društva želeli pritegniti pozornost evropske javnosti na propadajoče naselje. Po temeljitnem ogledu mesta je Ballester spoznal, da kljub nekaterim obnovljenim objektom staro mesto nezadržno propada. Ker je cilj Oddelka za zaščito kulturne dediščine Sveta Evrope poleg obnove starih mest tudi njihova revitalizacija, je obljubil študijo obnove Štanjela, v kateri je bilo poudarjeno, da bo projekt postopne in celovite obnove potekal v najtesnejši povezavi evropskih in domačih strokovnjakov, predvsem pa z lokalnimi prebivalci (Guzej-Sabadin 1994: 11). Čeprav so bili domačini ob obisku evropske delegacije nekoliko nejevoljni, saj so imeli »izrazov občudovanja že več kot dovolj, saj od tega ni mogoče udobno živeti. Vsakdo namreč Štanjel obiše, se mu za tisti dan zapiše z dušo in telesom, že naslednji trenutek pa postane Štanjel samo še prijeten spomin« (Gorjup-Posinković 1995: 23).³⁰⁸ Od evropskih strokovnjakov so pričakovali večjo učinkovitost, saj naj bi bil projekt usklajen z njihovimi želji. Vendar so strokovnjaki Sveta Evrope ponujali le tehnično pomoč, medtem ko sta si morali država in občina še nadalje prizadevati za nove finančne spodbude, kar pa ni bila lahka naloga. Strokovnjaki Sveta Evrope so v naslednjih letih obiskali Štanjel še večkrat; ob tretjem obisku (novembra 1995) so v skladu z novimi smernicami obnove

³⁰⁴ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³⁰⁵ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³⁰⁶ Roj. 1946, intervju: 21. april 2007.

³⁰⁷ Roj. 1946, intervju: 21. april 2007.

³⁰⁸ Novinarka je predstavila še zelo zanimivo anekdoto, ki kaže realna stališča in poglede strokovnjakov, ki niso živeli v Štanjelu, in samih prebivalcev. Predstavnica spomeniškovarstvene stroke je pred desetletji službeno obiskala neko zasebno hišo izjemne arhitekturne vrednosti, ki pa je propadala zaradi ujetosti v spomeniškovarstveno zakonodajo. Strokovnjakinja je dala duška svojemu občudovanju izvirnosti gradnje, zgodovinske privlačnosti detajlov in elementarnosti notranje ureditve ter vprašala, ali lastnik sploh zna ceniti izjemno vrednost svoje, sicer slabo ogrevane in neobnovljene hiše. Ko pa ji je ta ponudil, naj svoje komfortno stanovanje v Ljubljani zamenja za njegovo 'dragoceno' hišo, se je na to odzvala z odkrito osuplostjo (Gorjup-Posinković 1995: 23).

naselij in z upoštevanjem načel trajnostnega razvoja med drugim poudarili, da »Štanjel lahko zaživi ob oživitvi širšega območja, za kar je nujen celoten projekt krajine, izhajajoč iz ekonomskih možnosti in stvarnih izhodišč, ki bi jih lahko nadgrajevali« (Arko- Kambič, Cunja 1995: 8). Glede na vključevanje ljudi so izpostavili, »da razvoj turizma ni edina rešitev, saj ne more postati Disneyland. Postati mora muzej z vizijo, usmerjeno v prihodnost. To lahko postane le, če bodo v njem živeli ljudje« (1995: 8). Po tehnični pomoči in smernicah strokovnjakov Sveta Evrope je leta 1999 stekel že predstavljeni *Pilotni projekt Kras* (gl. 4. poglavje).

V okviru priprave *Pilotnega projekta Kras* je leta 1998 začel delovati Projekt Štanjel, ki ga je finančno podprl Mednarodni program za čezmejno sodelovanje PHARE. Projekt je naročilo Ministrstvo za kulturo,³⁰⁹ koordinator je bil Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo iz Ljubljane. Namen projekta je bil izdelati ustrezen razvojni program, ki bi povezal dosedanja spoznanja z aktualnimi usmeritvami v trajnostnem razvoju Štanjela. Vodje programa so domačinom obljubljali, da bodo v prihodnje imeli ključno besedo pri oblikovanju programske zasnove in da do napak, kakršne so bile v preteklosti, kot denimo v povezavi z vodovodom in kanalizacijo, naj ne bi prihajalo. V okviru projekta je bilo izdelanih sedem nalog, tako je Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani pripravila *Programsko zasnovo za naselje Štanjel* (1999), izdelane so bile kartografske podlage, ki jih je opravil Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo, dopolnjen je bil konservatorski program, ki ga je izvedel Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Nova Gorica,³¹⁰ organizirali so del arheoloških raziskav ob stolpu, ki so jih opravili arheologi iz Goriškega muzeja, izvedli projektno dokumentacijo (Kras Sežana) in nato obnovili Kvadratni stolp,³¹¹ v katerem so kasneje dobile sedež različne državne ustanove. Osnovna predpostavka projekta je bila, da je varstvo izjemnih kulturnih spomenikov učinkovito le, če se njegove kulturne, zgodovinske in krajinske vrednote na primeren način vključijo v življenje skupnosti in se hkrati zagotovi prostorsko varstvo.³¹² Zato naj bi *Programska zasnova* ob sodelovanju in predlogih domačinov predstavljala temelj za zaščito kulturnih in prostorskih vrednot mesta, za obnovo zgradb in nadaljnje odločitve (Željan 1999a: 6). Pri pripravah *Programske zasnove* so glede na predstavitev v medijih sodelovali tudi domačini, za katere so bile organizirane delavnice, ki pa so bile razen

³⁰⁹ V okviru Ministrstva za kulturo je Pilotni projekt Kras vodila Uprava RS za kulturno dediščino, koordinatorica je bila Blanka Bartol, univ. dipl. inženirka urejanja krajine.

³¹⁰ Regionalni Zavod za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, je pripravil konservatorski program za *Štanjel – širše območje: konservatorske smernice za varovanje kulturne dediščine* (1999b) in za *Štanjel – ožje območje: konservatorski program* (1999a). Dokument predstavlja popis že evidentiranih in še neevidentiranih enot kulturne dediščine na območju Štanjela in Kobilja in v zavarovanem zgodovinskem jedru Štanjela. Hkrati je njegova avtorica, konservatorica in etnologinja Eda Belingar, določila varstveni režim, vrednost, konservatorsko kategorijo in usmeritve za varstvo vsake dediščinske enote. Program služi le kot seznam evidentiranih enot kulturne dediščine (Štanjel 2002: 5).

³¹¹ Kvadratni stolp so uradno odprli leta 2001.

³¹² Bistveni cilji projekta so bili: pripraviti programsko zasnovo, ki bi izhajajoč iz vrednot spomenika in drugih danosti postavljala smernice za območje ter dajala izhodišča za ureditvene in obnovitvene posege v Štanjelu in okolici; pripraviti tehnično dokumentacijo za obnovo stolpa na osrednjem trgu in spodbuditi zanimanje lokalne skupnosti in javnosti za sodelovanje pri projektu in v nadaljevanju (*Programska zasnova za naselje Štanjel* 1999).

prve slabo obiskane (Željan 1999b: 8). Projekt se je končal junija 1999.³¹³ Po besedah Tatjane Renner, vodje regionalne pisarne programa PHARE CBC, na zaključni predstavitvi projekta, »da bo potrebno razrešiti dilemo, kakšnega razvoja in turizma si tukajšnji prebivalci sploh želijo« (Željan 1999c: 9), pa lahko sklepam, da v projektu želje in potrebe domačinov niso bile dovolj usklajene in dorečene. Podobno je zatrjeval tudi sogovornik, ki se je kot vaščan sosednje vasi (Kobdilja) in hkrati občinski svetnik aktivno udeleževal delavnic. »Dosti sem hodu, tudi dosti ljudi je blo,« je pojasnil. »Samo od vseh tistih, ki smo tam naredili, niti ene uradne informacije ni bilo posredovane. Tam smo pisali listke, dajeli predloge, vse to, vendar nikoli od tistih seminarjev ni bilo povratne informacije, to smo dobili v Štanjelu, to bi tli imet ljudi. /.../ Nikdar in nikoli neč, samo podpišeš tisto tem [listo prisotnosti – op. avt.], da dobijo toliko, da so predavali, ma kakšnih rezultatov od tizga ni.«³¹⁴ O zaključku Programske zasnove obnove Štanjela so konec leta 1999 razpravljali tudi na okrogli mizi z naslovom Zamisli in načrti za prenovo in revitalizacijo Štanjela so. Kaj storiti?, ki sta jo v Štanjelu organizirala revija Kras in komenska občina. Omizje naj bi občini ponudilo predlog za izdelavo izhodiščnega projekta, s katerim naj bi naslednje leto kandidirala za sofinanciranje prenove z denarjem Evropske unije (Željan 1999f: 8). Vsi navzoči strokovnjaki, ki so sodelovali pri *Programski zasnovi*, in nekateri domačini so podali svoja videnja razvoja Štanjela, nekdanji komenski župan Uroš Slamič pa je v uvodnem pozdravu poudaril: »S Štanjelom se res ukvarja množica ljudi različnih strok in narejenih je že na desetine raznih projektov, a – na žalost – so rezultati vsega tega skoraj samo na papirju. Vse preveč se govori o programih, projektih, premalo pa je tistih, ki stopijo do domačinov in jih povprašajo, kaj zares želijo. Zato je prav to zagotovo prva faza, ki jo je treba izpeljati.« (Slamič 2000: 8). Župan je na posvetu tudi pojasnil, da naj bi komenska občina v prihodnje sooblikovala posebno tehnično jedro, ki naj bi najprej temeljito raziskalo potrebe tukajšnjega prostora, nato pa poskusilo udejaniti vizijo razvoja in revitalizacijo Štanjela. Po besedah Žive Deu pa naj bi v Štanjelu nastala posebna agencija za razvoj naselja (Željan 1999f: 8), vendar do njene ustanovitve v nadaljnjih letih ni prišlo.³¹⁵

³¹³ Štanjel in njegovo okolico so razdelili na enajst planskih celot, za vsako pa so predvideli poseben način urejanja. V starem jedru Štanjela naj bi skrbeli zlasti za varovanje bogate kulturne dediščine, v novem delu naselja uredili javne površine, parkirišča ter rekreacijske in gostilniške objekte, obnovili in uredili pa naj bi tudi slabo ohranjene gozdne poti med Štanjelom in Kobdiljem (*Programska zasnova za naselje Štanjel* 1999).

³¹⁴ Roj. 1946, intervju: 22. avgusta 2007.

³¹⁵ V Štanjelu se je do leta 1999 zvrstilo še veliko drugih arhitekturnih delavnic, na katerih so študentje arhitekture pod vodstvom domačih in tujih strokovnjakov podajali ideje in načrte rekonstrukcij določenih objektov. Leta 1996 je potekal enoletni projekt teoretične rekonstrukcije Fabianijeve vizije Štanjela s poudarkom na Ferrarjevi vili in vrtu, ki ga je izvajala Fakulteta za arhitekturo pod vodstvom profesorja Vojteha Ravnikarja. Cilj ljubljanskih študentov je bil posneti stanje in na podlagi arhitekturnih ostankov velikega domačega arhitekta Maksa Fabianija na območju Ferrarijevega vrta ponovno narediti načrte zanj (Mušič 1996a: 10). V istem letu je Štanjel obiskala skupina študentov in profesorjev iz Oxforda. Obisk je potekal v okviru mednarodne svetovalne pomoči Programa za obnovo kulturne dediščine pri Svetu Evrope. Skupina iz Anglije je med enotedenskim obiskom preučevala ohranjenost zgradb starega jedra in možnosti za obnovo. Predlagala je prednostno ureditev bližnje okolice – posebej Ferrarijevega vrta in boljše predstavitev Štanjela obiskovalcem. Strokovnjaki so se ukvarjali tudi s problemom povezovanja starega in novega Štanjela z bližnjo okolico in Kobdiljem (Mušič 1996b: 11). Januarja 1998 so kraški študentje arhitekture ob sponzorstvu Kluba študentov Sežana pripravili arhitekturno delavnico o Štanjelu, ki jo je vodil arhitekt

Informativna tabla z logotipi institucij, ki so sodelovale pri obnovi vasi.
(Foto: Jasna Fakin Bajec, 2007.)

Na pomen vključevanja domačinov v oživitve Štanjela je pokazala akcija Goriškega muzeja leta 1999, ki je zaradi drugačne metodologije dela pritegnila največ krajanov. Etnolog Andrej Malnič in domačinka Dušana Švagelj, upraviteljica Spacalove galerije, sta med domačini približno mesec in pol zbirala stare fotografije, ki govorijo o veselih in žalostnih dogodkih iz življenja Štanjelcev, in na koncu z diapozitivi predstavila kratko zgodovino Štanjela. Nastala je zbirka 180 arhivskih posnetkov o življenju starega Štanjela, ki sta jih razvrstila v tri sklope: čas obeh vojn, življenje družin od začetka stoletja do leta 1947 in družabno življenje Štanjelcev v tedanjem času. Namen zbiranja ni bila le dokumentacija, temveč, kot je poudaril Malnič, so se želeli približati ljudem, jih spoznati in jih pridobiti za sodelovanje (Malnič 2000: 66). Po besedah vodje in predstavitvi akcije v *Primorskih novicah* je bil odziv domačinov izjemen, saj jih je veselilo, da se zanimajo za njihovo življenje in ne le za kamen (Željan 1999d: 10, Malnič 2000: 66). To je bil do leta 1999 edini projekt v Štanjelu, pri katerem so strokovnjaki pri oživljanju vsebine aktivno sodelovali z domačini, njegov pomen pa se kaže še v današnjih dneh. Sogovornica in soorganizatorka zbiralne akcije je pojasnila: »Še zdej recimo hodijo gledet te slike. In če jih kej zanima, ne samo o človeku, tudi o obnovi hiš, se pole gleda detajle na slikah. Taku da je en point o zgodovini Štanjela.« Pri tem pa je tudi poudarila: »So bli eni ljudje, ki tudi takrat niso teli sodelovat. Ma ne moreš gradit na tem. Ker je treba ubit take stvari, če hočeš nekaj izpeljet.«³¹⁶ Pomembna akcija za oživitev družabnega življenja v Štanjelu in dopolnitev turističnih programov se je v sodelovanju z Goriškim muzejem začela tudi leta 2000, ko so štanjelske ženske v okviru *Turističnega društva Štanjel* in Krožka za spodbujanje družabnosti in oživljanje starih šeg, navad in znanj, ki ga je vodila kiparka Vesna Jazbec Mary, obudile šego na Ivanovo (na 24. junija). Na predvečer godovanja sv. Ivana so matere in dekleta v krogu družine iz homuljice (križcev sv. Ivana) pletle zlatorumene vence – venčke sv. Ivana. V prvih dveh letih so vence, ki so jih v nedeljo pred godovanjem sv. Ivana pletle na grajskem dvorišču, podarile starim hišam v Štanjelu, v naslednjih letih pa so pripravile tudi tekmovanje za najlepši in najizvirnejši venček. Kot je pojasnil etnolog Goriškega muzeja, ki je v začetnih letih pomagal pri oblikovanju vsebine, so ljudje pre-

Matjaž Garzarolli, kot predavatelji so sodelovali Marko Pozetto iz Trsta, dr. Nataša Štupar-Šumi, profesor Marjan Ocvirk, docent Črtomir Mihelj in asistent mag. Ljubo Lah. Mladi arhitekti so želeli na delavnici združiti Fabianijevo filozofijo in potrebe sodobnega življenja ter s tem v mrtve zidove vnesti življenje. Med drugim so podali kar nekaj zanimivih zamisli, ki pa so ostale le na papirju. Prva rešitev, o kateri se je v kasnejših letih razvila prava besedna vojna med mladimi arhitekti in Občino Komen, kasneje pa še med domačini, ki so živeli v gornjem Štanjelu, in domačini iz spodnjega Štanjela, je bila zgraditev nove šole v starem gradu in ne v spodnjem delu vasi, kjer so jo leta 1999 tudi zgradili. Po mnenju mladih arhitektov naj bi šola postala katalizator prenove in oživitve zgodovinskega jedra. Arhitekti so glede na predstavitev projekta v *Primorskih novicah* naredili anketo med prebivalci in ugotovili, da bi šolo podprlo 65 odstotkov prebivalcev gornjega Štanjela (Uršič 1998c: 24). Podobno so zatrjevali tudi v mojih pogovorih. Leta 1998 se je Turistično društvo Štanjel prijavilo na natečaj malih projektov PHARE v okviru projekta *Timav: Kraški regijski park*. S pomočjo sredstev iz tega projekta so izdelali dokumentacijo za rastlinsko čistilno napravo, ki naj bi bila primerna za čiščenje odpadnih voda v manjših naseljih, obenem pa okolju prijazna. Tudi ta predlog je ostal le na papirju, saj bi morali za njegovo uresničitev dobiti potreben dodatni denar in odkupiti zemljišča. Kljub temu so domačini na predstavitvi projekt podprli, saj bi s tem lahko zaživela marsikatera dejavnost, ki bi mesto spremenila v pravi turistični kraj (Cunja 1998: 10).

³¹⁶ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

prost dogodek lepo sprejeli, saj je bil v prvi vrsti turistično zanimiv in za prazno vas tudi vaška družabna akcija (Malnič 2002: 39). Danes etnološko delavnico pripravlja upravljavka Spacalove galerije, Dušana Švagelj.

Za kulturno oživljanje grajskega kompleksa, predvsem pa pripravo dogodkov za vaška srečanja, velja izpostaviti tudi številne razstave, ki danes potekajo v galeriji Lojzeta Spacala in v Stolpu na vratih (Kobdiljskem stolpu). Za kulturno vsebino v Galeriji Lojzeta Spacala, kjer so občasno tudi manjše kulturne prireditve, skrbijo upravljavka Galerije in osebje turistične pisarne (Občina Komen), v Stolpu na vratih pa zasebna turistična organizacija *Nassa Desella*, ki je začela delovati leta 1993. Poleg priprave razstav ponujajo tudi turistično vodenje.

Leta 1998 je v Štanjelu zaživela Ustanova Maksa Fabianija, ki si prizadeva zbirati, arhivirati in publicirati gradiva arhitekta Maksa Fabianija ter izdajati publikacije s področja arhitekture, urbanizma, umetnosti in znanstveno-tehničnih raziskav ter drugih dejavnosti, v katerih se je uveljavil. Ustanovili so tudi Fabianijevo nagrado za najboljše arhitekturne in urbanistične rešitve, prenove in urejanje prostora. V prostorih Kvadratnega stolpa, v galeriji Lojzeta Spacala in na grajskem dvorišču organizirajo arhitekturne in urbanistične delavnice ter razne razstave. Leta 2000 so s pomočjo Kanadske fundacije za zgodovinsko dediščino³¹⁷ in Občine Komen uredili Fabianijevo turistično pot po Štanjelu in okolici (Željan 2000c: 10). Leta 2011 so v obnovljenih prostorih gradu odprli stalno razstavo arhitekta Maksa Fabiania.

V naslednjem letu je Občina Komen, ki se je zavedela problema nesodelovanja z vaščani Štanjela, ugotovila, da kljub celi vrsti študij, delavnic in strokovnih predlogov nima dokumentacije, s katero bi se lahko prijavila na razpis za sofinanciranje obnove gradu. Hkrati je kot lastnica grajskega kompleksa in kot lokalni upravni organ, odgovoren za razvoj Štanjela, želela pripraviti konkreten predlog prihodnje namembnosti in ureditve štanjelskega gradu, ki bi zagotavljal ustrezna finančna sredstva za obnovo in sprotno vzdrževanje objekta ter določal tako namembnost, ki bi skladno s prostorskimi možnostmi naselja imela čim močnejše razvojne impulze za samo naselje in okolico. Zato je v letih 1999–2000 izvajala nov projekt čezmejnega sodelovanja PHARE *Revitalizacija štanjelskega gradu – izdelava izvedbe dokumentacije za obnovo gradu Štanjel in hiše ob Stolpu na vratih (Ferrarijev vrt)* (Deu 2002). Pri projektu, pri katerem bi pričakovali večje sodelovanje s krajani, so zopet sodelovali le mednarodni strokovnjaki s področja arhitekture. Pod vodstvom arhitektke Žive Deu so izdelali vse potrebne gradbene in prenovitvene načrte za izdajo gradbenih dovoljenj, potrebnih za nadaljevanje in dokončanje grajskega kompleksa ter hiše ob Stolpu na vratih (Kobdiljskem stolpu). Glavni cilj projekta je bil poleg priprave gradbenih načrtov še določiti vsebine, ki bi najbolj ustrezale raznovrstni uporabi prostorov in hkrati zadovoljile čim več akterjev, ki bi ekonomsko sodelovali pri revitalizaciji in bi bili hkrati najmanj invazivni do strukture zgodovinskega objekta. Strokovnjakom je bila naj-

³¹⁷ Kanadske partnerje je Regionalna pisarna Štanjel, ena izmed vodij programa PHARE za oživitev Štanjela, dobila preko Sveta Evrope, ki je strokovno podpiral Pilotni projekt Kras. Kot je še poudarila Tatjana Rener v intervjuju za *Primorske novice*, so »s kanadsko fundacijo v kratkem času uspeli uresničiti konkreten projekt, kar v primeru Štanjela, žal, ni prav pogosta praksa« (Željan 2000c: 10).

bolj ljuba zamisel o visokošolskem programu in ureditvi vinoteke v kleti gradu; ta vsebina bi najbolj ustrezala zastavljenim ciljem – uporabi prostorov in zagotavljanju kontinuiranega delovanja čez vse leto.³¹⁸ S tem projektom je občina zagotovila vso dokumentacijo za pridobitev gradbenih dovoljenj in možnost prijave na razpise za sofinanciranje obnove. Gradbeno dovoljenje za obnovo gradu Štanjel je bilo sprejeto leta 2007. Kot je še pojasnila nekdanja odgovorna oseba Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela, je bilo sprejetje gradbenega dovoljenja za Štanjel ključno,

*ker tudi vsa desetletja prej v Štanjelu ni blo jasne smeri, kam bi želeli it. Enkrat je bilo mišljeno cela vas hotel, enkrat nič, enkrat muzej in situ*³¹⁹ *itn. Ko se je naredilo gradbeno dovoljenje za grad, so se nekako zabetonirale glavne vsebine, ki naj bi se v tem naselju dogajale. /.../ Določilo se je, da pri vsebini gradu bo podarek na varovanju kulturne dediščine.*³²⁰ *In zdej, ko ti to definiraš, lažje rečeš, kaj je možno in primerno za vas. To je bilo za moje pojme ključno.*³²¹

Zastavljene vsebine v projektu so se le delno uresničile. Občina Komen je vinoteko v grajski kleti uradno odprla leta 2006, kjer svoja vina razstavljajo in prodajajo vinogradniki s Krasa. Pogovori za ureditev izobraževalnih programov v sodelovanju z današnjo Univerzo v Novi Gorici (nekdanjo Politehniko) – v prostorih naj bi bila Fakulteta za arhitekturo in likovno umetnost – zaradi različnih pričakovanj niso bili uspešni. Danes v gradu deluje tudi restavracija, katere lastnika sta mlada podjetna domačina, ki sta veliko prispevala k izboljšanju turistične ponudbe vasi. Z njuno gostinsko ponudbo so se izboljšale tudi vsebine Spacalove galerije, ki je danes v lasti Občine Komen, v njej pa so od leta 1997 poleg razstav tudi poročni obredi. K izboljšanju turistične ponudbe oziroma večjemu sodelovanju med domačini, ki so se ukvarjali s turizmom, je pripomoglo odprtje pisarne Ministrstva za kulturo leta 2002, saj je tudi ministrstvo, ki je skrbelo za strokovno vodenje revitalizacije, spoznalo, da je bilo v Štanjelu izvedenih veliko študij, predvsem pa porabljenega veliko denarja, vendar do dejanske realizacije ni prišlo. Zato so se odločili, da v Štanjelu odprejo svojo pisarno, v kateri bosta zaposlena njihov predstavnik, ki bo bedel nad izvajanjem projektov, ki jih financira ministrstvo, in poskušal izboljšati dosedanje preno, ter predstavnik Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica. Oba bosta strokovno pomagala oziroma vodila konservatorska dela pri obnavljanju zasebnih in javnih objektov. Po mnenju nekdanje odgovorne osebe Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela, je bila leta 2002 klima med domačini zelo depresivna; med njimi je vladalo prepričanje, da za Štanjel ni več pomoči, saj od vseh študij in projektov niso imeli koristi in je vas še vedno propadala. Kot je sama spoznala:

³¹⁸ Poleg tega naj bi bila ta vsebina razmeroma usklajena z obstoječimi funkcijami, imela naj bi pozitiven vpliv na lokalno skupnost, ki lahko investira v stavbni fond, ga tako obvaruje pred degradacijo in zadovolji potrebe po prenočiščih in spremnih dejavnostih.

³¹⁹ Predlog za oblikovanje vasi v muzej in situ je v doktorski nalogi *Muzeji na prostem – večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine* (2002) podal arhitekt Ljubo Lah.

³²⁰ Z gradbenim dovoljenjem so potrdili, da se bodo v gradu izvajale gostinske dejavnosti, v prostorih galerije Lojzeta Spacala pa umetniški in izobraževalni programi, kongresne in podobne vsebine, saj bi s tem zagotovili prisotnost ljudi čez vse leto. V delu še ne obnovljenega gradu pa naj bi zagotovili prostore za kongresni turizem in drugo večnamensko uporabo.

³²¹ Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

*je bilo v preteklih letih v Štanjel vrženega ogromno denarja, videt pa ni. Rezultat ni ekvivalenten s tem vložkom. Niti ne programsko, da bi se neke dejavnosti razvile, da bi ti omogočil neko življenje ali pa dejavnost, še manj pa konservatorsko, ker so bili posegi narejeni nekvalitetno v konservatorskem smislu. In drugo, kar jaz težim, je to, da ne želim prevzemati vloge konservatorjev zavoda, lahko podam mnenje, ne pa odločam o konservatorskih posegih, in v primeru, ko se kažejo problemi, da ustrezno povezujem vse mogoče vpletene.*³²²

Prva ključna naloga, ki jo je sekretarki uspelo rešiti, je bila, »da so se zbrali vsi domačini pri nas v pisarni in smo se prvič začeli pogovarjat med sabo, kako bi in kaj bi. Začelo se je v bistvu s to temo turističnega vodenja in temo porok.«³²³ Ministrstvo za kulturo je z novo ministrico Majdo Širca leta 2010 pisarno zaprlo, ostala je le pisarna Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica.

Leta 2002 je občina Komen v Štanjelu odprla Turistično informacijski center, ki skrbi za turistično promocijo Štanjela; enkrat na mesec od spomladi do jeseni na grajskem dvorišču pa pripravi sejem domače obrti. Med drugim je občini s prijavo na mednarodni turistični projekt (Primex) uspelo doseči,

*da smo se tisti, ki delamo v turizmu, nekajkrat srečal in smo se med sabo pogovarjali in mislim, da je bilo to koristno, da bi morali te zadeve v večji meri gojit, da se srečujemo, če ne nič drugega, da podebatiramo, pri komu turisti razbijajo okna ali kako pri komu svinjajo prte. /.../ Ker absolutno premalo je dogovarjanja v Štanjelu.*³²⁴

Čeprav prijava na projekt ni bila uspešna, je ista sogovornica, ki se ukvarja s turizmom, poudarila: »Še sedaj se srečamo in malo pokantamo na vsake toliko časa, tistega povezovalnega člana, ki je bil vzpostavljen zaradi prijave na projekt, pa ni več.« Vendar kljub temu večjih sporov in nesoglasij med domačini, ki se poklicno ukvarjajo s turističnimi programi, ni več zaslediti.

Glavna konservatorska dela še vedno izvajajo konservatorji z Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, katerih delo so domači prebivalci in strokovnjaki različno ovrednotili. Nekateri so z njihovim sodelovanjem zadovoljni, drugi jih zaradi smernic prenove strokovno kritizirajo (gl. Štupar-Šumi 2000b: 33; 2006: 22).³²⁵ Vendar, kot je tudi poudarila nekdanja odgovorna oseba Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela, »kar se tiče doktrin poseganja, pa je ogromno odvisno od posameznega

³²² Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

³²³ Turistično vodenje po Štanjelu danes izvajajo trije ponudniki, ki do leta 2004 niso bili niti povezani niti usklajeni glede programa vodenja in cen. En ponudnik npr. svojih skupin turistov ni organizirano peljal v galerijo Lojzeta Spacala in Kraško hišo, drugi pa ne v Stolp na vratih (Kobdijlski stolp). Leta 2004 je Občina Komen dosegla, da so uskladili cene, vsebine vodenja in oblikovali poročno ponudbo. Danes mladoporočencem ponuja tri poročne pakete: navadno poroko, grajsko poroko in poroko v Ferrarijevem vrtu.

³²⁴ Sogovornica (roj. 1950) ima v Štanjelu svoj drugi dom. Intervju: 4. avgust 2007.

³²⁵ Arhitektka dr. Nataša Štupar-Šumi je v intervjuju v reviji *Kras* poudarila, da se konservatorske naloge v Štanjelu poenostavljajo, kar po njenem mnenju povzroča razpad strokovnopравnih mehanizmov, ki zagotavljajo kvalitetno spomeniško in funkcionalno obnovo Štanjela. Sedanji konservatorski posegi v Štanjelu naj bi bili po besedah arhitektke zrcalo krize spomeniške službe, zato v Štanjel ne prihaja več (Štupar-Šumi 2006: 22).

konservatorja«, saj vsak konservator sicer sledi načelom ohranjanja dediščine, vendar vsak tudi po svoje interpretira, kaj se bo ohranilo in kaj spremenilo. Zaradi različnih pogledov je npr. med nekdanjo odgovorno osebo, lastnikom objekta in odgovornim konservatorjem iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica, prišlo do manjšega spora, saj so imeli vsi deležniki različne poglede, katera kulturna prava naj se ohrani. Obnove potrebna hiša je imela še kamnito (skrlasto) kritino, v smernicah zavoda pa je bilo navedeno, da so kamnite strehe posebnost in dragocenost, ki ju je treba ohranjati, v primeru poškodovanja pa naj bi se kamnita streha nadomestila s korčno, pri čemer bi se spremenil naklon strehe. In kot je pojasnila nekdanja odgovorna oseba z Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela, je bilo njeno stališče:

... zdej, al naj se reče, da kamnite strehe so nepomembne in se pač z njimi ne ukvarjamo, ali pa naj se naredi vse, kar je možno, da se bo pridobilo ustrezen material, izvajalca, da se bo te strehe ohranlo. In je bila prav neka mala bitka, ki se je končala tako, da so pršli gor ti sivi bobrovci, kar vsi debelo gledajo, tisto je bla prva streha, ko je prevladalo to, da ne smo spreminjali volumna hiše, ne bomo menjavali naklona, ne bomo spreminjali vedute, se pravi da bomo poskusili ohraniti te strehe z velikim naklonom in pa kritino kot posebnost Krasa, ma posebnost Štanjela še zlasti, ker se jih je na tem prostoru največ ohranlo. Od tem naprej so vse kamnite strehe ostale in je tudi sedaj tendenca, da kamnite strehe se obnavljajo kot kamnite.³²⁶

Iz tega vidimo, da je bilo nekdanji sekretarki pomembnejše ohraniti konstrukcijo skrlaste strehe in nekdanje kamnite skrle nadomestiti z novimi materiali, medtem ko je odgovorni konservator z zavoda zagovarjal stališče, da se spremenita konstrukcija strehe in se kamnite skrle – teh se danes ne dobi več, hkrati pa je kamnita streha težka – zamenjajo s korčno kritino. Iz predstavljene zgodovine arhitekture Krasa spoznamo, da sta bili ustrezni obe interpretaciji, saj sta bili obe kritini značilni za kraški prostor. Odvisno je le, kaj je komu prioriteta oziroma čemu bo nekdo dal večji pomen. Mnjenja se krešejo že znotraj stroke – med konservatorji –, a tudi med lastniki bivalnih enot, ki za razliko od strokovnjakov v prostoru živijo in imajo druge potrebe, pomene in pričakovanja. Kot je pripovedovala sogovornica:

Pri obnovi moje hiše, ko smo jo začeli obnavljat, to je bilo 2000, smo pozidali zide. Ma kamnit zid včasih je bil drugačen, kot so ga nardili leta 2000. Oni [zavod – op. avt.] so takrat zagovarjali, da brez betone ne gre. Ma včasih so Kraševci sezidali zid z malto, apneno malto, jaz tega nisem sprejemala, ma sem mogla sprejet, ker druge alternative ni blo, kuker da smo sezidali z betona. Sedej je ta hiša vlažna dosti bolj kuker bi bla, če bi bila sezidana z apneno malto. Ker včasih je bil sezidan zid takú, da sta bla dva kamnita zida, na sredi je blo wotlo. To je bila izolacija. Tudi stroka dela napake. Tudi oni se učijo. Na srečo ne več vztrajajo, da mora bit, da vsaka hiša mora imet omet. Včasih, ne dolgo nazaj, še pred par leti sem poslušala, da je bil povsod omet, kar ne drži. Se spreminja, tudi kar se stroke tiče.³²⁷

³²⁶ Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

³²⁷ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

Današnje stanje: Štanjel – prostor, ki se počasi prebuj

Danes je razpoloženje med domačini precej bolj optimistično, k temu je prispevalo prav odprtje pisarne Ministrstva za kulturo oziroma iniciativnost nekdanje odgovorne osebe in stalna prisotnost konservatorja iz Zavoda. Ponudena je tudi pomoč pri obveščanju in pripravi dokumentacije za pridobitev nepovratnih sredstev Ministrstva za kulturo, namenjenih obnovi prizadetih hiš. Vsi sogovorniki so izboljšanje stanja pripisali prav nekdanji odgovorni osebi ministrstva za kulturo, saj »ima nadzorno funkcijo, kar je po svoje tudi v redu, in ima tisto funkcijo veznega člana z zavodom oziroma z ministrstvom, da opozarja, da tukaj se pač nekaj dogaja in da se mora nekaj dogajati. Ker če ne, saj veste, kako je.«³²⁸ Danes se za življenje v zgornjem Štanjelu odločajo tudi mlade družine, hkrati pa se veliko starih hiš vnovično popravlj

ja. Za vračanje potomcev v hiše lastnikov, ki so se v osemdesetih letih odselili v spodnji Štanjel, je po mnenju sogovornice ponudena materialna pomoč,

*ki jo včasih ni blo. V tistih časih, ko je Šumijeva vodila obnovo, so v glavnem prepovedovali, ne smeste tega, ne smeste unga posega naredet, če ne boste plačali kazen. Materialne pomoči, da bi izvedli, kaku bi blo prav, pa je ni bilo takrat. V devetdesetih letih se je to spremenilo, tako da je država investirala v obnovo objektov in še zdej investira, ne v takem sorazmerju kot v začetki, ma s tem so vzpodbudili tudi zanimanje pri domačinih, da bodo si pomagali, obnavljali hiše in kaj naredili.*³²⁹

Konservatorska politika zdaj temelji na ohranjanju, zaščiti in varovanju dediščine stanovanjskega objekta, ki pa mora biti prilagojeno današnjim življenjskim razmeram in ne razmeram, ki so jih poznali v preteklosti.

Zadnji večji projekt, ki je bil med domačini pozitivneje sprejet, je bila priprava občinske lokacijske dokumentacije za prostorsko ureditev Štanjela.³³⁰ V izvajanje projekta so bili vključeni lokalna skupnost, odgovorna oseba z Ministrstva za kulturo in konservatorji iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, Območna enota Nova Gorica. Po navedbah arhitektke Žive Deu, strokovne vodje projekta, so bili projektni predlogi, povezani z novo vsebino, sprotno usklajeni s prebivalci oziroma lastniki stavb v starem jedru. Konservatorji pa so skrbeli za uresničitev razvojne vizije, da postane naselje Štanjel s

³²⁸ Roj. 1950, intervju: 4. avgust 2007.

³²⁹ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³³⁰ Predprojekti za pripravo lokacijskega načrta so se začeli izvajati leta 2002, ko je v Štanjelu potekala delavnica, na kateri so slovenski in tuji arhitekti podali smernice za lokalni razvojni načrt in akcijski program razvoja Štanjela in Kobdila v letih 2003–2006. S tem dokumentom so želeli odgovoriti na vprašanje, kako zagotoviti integralni pristop pri varovanju zgodovinskih območij, kakršno je Štanjel. Na podlagi številnih programov, analiz, projektov in dokumentov, zlasti *Programske zasnove* iz leta 1999, so izluščili razvojno vizijo *Štanjel – živo naselje* (2002). Skladno s tem so predložili izhodišča za izdelavo podprojektov, ki jih je treba še razčleniti po posamičnih področjih. Istega leta se je Občina Komen tudi odločila, da bo iz številnih projektov, študij in razprav nekatere izsledke strokovnjakov spravila v okvir *Urbanističnih zasnov za naselji Štanjel in sosednji Kobdijl*. Urbanistična zasnova, ki so jo pripravili strokovnjaki s Fakultete za arhitekturo, naj bi domačine usmerjala pri urejanju prostora in gradnji ter jim pomagala do državne pomoči (Uršič Zupan 2001b: 6). S tem so pripravili temelje za lokacijski načrt in predvideli, kje v Štanjelu bi bila parkirišča, novogradnje, obrtna cona, avtokamp, čistilne naprave itd.

svojo kulturno dediščino eden od stebrov prihodnjega razvoja kraškega prostora (Deu 2005a: 111). V lokacijskem načrtu je bila podana vizija razvoja predvidenih dejavnosti v obnovljeni strukturi gradu in v restavriranih, rekonstruiranih in kako drugače saniranih stavbah (Deu 2005a: 115).

Sklepne ugotovitve

V zadnjih dveh desetletjih so se pod vplivi sodelovanja tujih strokovnjakov tudi domačini začeli zavedati dejstva, da kakovostno obnavljanje starega jedra ne more biti ureničeno brez tesnega sodelovanja med prebivalci, izvajalci in načrtovalci ter brez stalne udeležbe interdisciplinarne skupine strokovnjakov. Z revitalizacijo starega dela vasi Štanjel pa so se večinoma ukvarjali le arhitekti, ki so premalo storili za večje sodelovanje z domačini. Potrebno pa je tudi priznati, da so se za obnovo Štanjela med domačimi strokovnjaki tudi najbolj zavzeli, saj so v okviru Fakultete za arhitekturo Univerze v Ljubljani izvajali ali bili udeleženi pri številnih delavnicah, medtem ko raziskovalnih del študentov drugih fakultet ni zaslediti. Iz člankov v Primorskih novicah lahko tudi razberemo, da so nosilci projektov prirejali javne predstavitve svojih spoznanj, kar so poudarili tudi sogovorniki, ki so izpostavili, da je seznanjenje s projektom odvisno od vsakega posameznika oziroma »kolikor se sam zanimaš. Če se zanimaš, boš najbrž poiskal informacijo. Zdej če te ne zanima, rečeš, da nisem vedel. Kakor jaz vem, so se eni, tisti, ki so želeli dobit informacijo, pozanimali.«³³¹ Vendar so pri tem tudi pojasnili, da so do odprtja pisarne Ministrstva za kulturo in stalne prisotnosti tamkajšnje nekdanje sekretarke in konservatorjev vsi strokovnjaki »delali predvsem kabinetno, sedaj pa vseeno malo kontaktirajo z ljudmi. Da so na razpolago ljudem, da pridejo s svojimi problemi do njih.«³³² Pomembno pa je tudi opozorilo drugega sogovornika, ki je pojasnil, da »spet ne stanujejo tu, to je bla zmeraj moja trditev, da bi moral tukaj stanovat in potem bi na te poglede gledal malček drugače. In bi bla najprej voda in potem stavbe, in ne obratno, najprej stavbe in potem stavbe stojijo in ne zaživijo in tako naprej.«³³³ S tega stališča je vaščan iz sosednje vasi Kobjilj prepričan, da

*vodje projektov delajo zase, njih jih prvo neč ne zanima Štanjel. Ker se dela tako, da eden pobere denar, ne dela pa se življenjsko stvar. So tudi utopični projekti, ki ne bodo nikoli zaživel. Vendar za tisto so pobrali ljudje po deset milijonov. Projekt bi mogu bit pisan na kožo ljudem, to je prvo. Malo dobit informacije, kaj bi ljudje rabili, ali pa naredit projekt idejni in pole predstavit ljudem, dobit mnenja. /.../ Npr. obnovit eno hišo, ne vemo kaj bomo dali noter, pole se kregamo, kaj bo noter, to gre dosti denarja v prazno. Jaz pravim, da gre v Štanjeli polovico denarja v prazno.*³³⁴

Zato drugi vaščan Štanjela razmišlja, da »so druge prioritete, da bo zgled lepši, ne pa

³³¹ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³³² Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³³³ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

³³⁴ Roj. 1946, intervju: 22. avgust 2007.

da bo funkcionalno zaživel». ³³⁵ Sogovornica, ki je v Štanjelu zalo aktivna pri oživljanju njegove turistične vsebine, saj ji ta prinaša dnevni zaslužek, je rešitev videla takole:

Po mojem najprej tak individualen pogovor z ljudmi, da sploh pove, kaj misli, potem postopoma jih zanimirat. Če je ena gospa starejša v hiši, ki je velika, ki bi lahko vsaj eno sobo oddala, provet zanimirat, kaj bi se dalo nardit. Samo spet, če se jim samo pove, kej bi lahko in brez kakšne pomoči, da bi lahko udeleženi, ne vem, če lahko čakaš rezultate. ³³⁶

Z dosedanja metodologija dela večina arhitektov ni pristopila do ljudi, da bi se z njimi pogovorili, kaj jim pomeni Štanjel, kako so nekoč živeli v njem, s katerimi gospodarskimi dejavnostmi so se ukvarjali, kako vidijo naselje v prihodnosti itn. Če bi bila opravljena analiza načina življenja v skupnosti, bi strokovnjaki tudi spoznali, da bi lahko v obnovljenih prostorih uredili muzej čevljarstva, saj je bila nekdaj v Štanjelu čevlarska delavnica, ali bolnišnične prostore za pljučne bolezni, kar si je zamislil zdravnik Enrico Ferrari. Med drugim pa bi z etnografsko metodo ugotovili, da se med prebivalci Štanjela nenehno vrstijo različna nesoglasja in da zaradi tega mnogo vaških prizadevanj za izboljšanje družabnega življenja skupnosti ne obrodi rezultatov. Razen skromnega števila domačinov, ki si z raznimi akcijami prizadevajo oživiti dejavnosti v gradu (delno tudi zaradi lastnih interesov), jih večina oživljanje starega dela sprejema pasivno oziroma se za revitalizacijo niti ne zanima. Kot je razmere pojasnila sogovornica, ki ima v utrjenem naselju apartmaje in od leta 2004 manjši gostinski obrat:

Odkar imamo odprt lokal, od domačinov sta prišla samo dva. Mislim, da to lahko nekej pomeni, ali pomeni popolno nezanimanost do tega, ali smo res mi kot problem, ampak čudno se mi zdi, da v vseh teh letih sta bila res dva domačina. To mi je čudno. Ne vem, al pač jim zadeve niso zanimive. Različni interesi so po moje čisto normalni ali pa logični. Tako da vidim, da sprehajajo se v Ferrarijevem vrtu, tukaj po tej ulici pa od časa do časa vidim koga od spodnjih vaščanov. ³³⁷

Čeprav je realno pričakovati, kot je že poudarila sogovornica, različne interese vaščanov iz spodnjega Štanjela, saj »tisti, ki so se iz gornjega Štanjela izselili, so se z namenom, da si zgradijo drugačno življenje. In verjamem, da jim Štanjel predstavlja prejšnjo obup, nekaj, kar so zapustili, zato ker ni bilo dobro. Predvidevam. Da so pasivni, verjamem, saj oni res od tega nič nimajo.« ³³⁸ Do nesoglasij pa ne prihaja le med prebivalci spodnjega in zgornjega dela vasi, temveč tudi med avtohtonimi in neavtohtonimi prebivalci, ki so iz sosednjih vasi prišli v Štanjel, ko so kupili gradbeno parcelo v spodnjem delu vasi. Nekateri izmed teh se niso nikoli vključili v vaško skupnost, po drugi strani pa jih avtohtoni prebivalci niso hoteli sprejeti.

To potrjuje domnevo, da je za identifikacijo posameznika ali skupnosti nujno potreben drugi (imaginarni ali resnični tujec), ki mora biti drugačen od nas. Avtohtono

³³⁵ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

³³⁶ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

³³⁷ Roj. 1959, intervju: 4. avgust 2007.

³³⁸ Roj. 1959, intervju: 4. avgust 2007.

prebivalstvo se identificira za Štanjelce, medtem ko tega ne priznavajo drugim, ki so se v Štanjel preselili v osemdesetih letih. Zato jim tudi nasprotujejo pri njihovih aktivnostih. S postavljanjem ločnice med »nami« in »drugimi« opredelimo svoj življenjski prostor in izkušnje v njem, ki nam osmišljajo življenje. Vsak posameznik, ki živi v neki skupnosti in v nekem kraju, ima do svojega prostora različne odnose, ki so odvisni od preteklih izkušenj, sedanjih potreb in pričakovanj. Za starejše prebivalce Štanjela, ki so se zaradi težkih bivalnih pogojev v gornjem delu Štanjela izselili, utrjeno naselje ne predstavlja pozitivne izkušnje. Spominja jih na obdobje revščine, utesnjenost, trdo življenje itn. Njihovi otroci pa imajo do utrjenega Štanjela drugačen odnos, ki se je izoblikoval iz izkušenj njihovih staršev, delno pa pod sedanjimi družbenopolitičnimi in kulturnimi razmerami, ko je življenje v starih historičnih jedrih spet moderno. Zato se ni čuditi, kot je poudaril sogovornik, »da sedaj prihajajo mladi, ko so mal nepovratna sredstva, mal se je tudi klima menjala, pamet je menjala in sedaj vlagajo. Vlagajo tudi, če ni vodovoda in kanalizacije. Manj ne bo vredno. Je dobro naložen denar.«³³⁹ Tako se odnosi in izkušnje med prebivalci skupnosti do njihovih materialnih produktov nenehno spreminjajo in nadgrajujejo z novimi odnosi, pričakovanji in interesi. Včasih je bil interes čim prejšnja izselitev iz utrjenega naselja, saj je prevladovalo prepričanje, da tam ni perspektivno živeti, danes pa je med nekaterimi interes za vnovično naselitev v staro hišo v utrjenem predelu, saj se s tem reši stanovanjska stiska, z ureditvijo apartmajev se izboljša gmotni položaj, hkrati pa se ohrani spomin na stare starše. »V glavnem se kupuje z namenom, kakor vidim, al kakšne dejavnosti ali pa za bivanje. Dejavnost je apartma, za oddajanje. Eni pa razmišljajo, da bodo tam živeli. S tem Štanjel ne bo izumrl, to smo že prepričani, če pridejo mlade družine v vas, bo vas zaživela. To je kar nekaj takih primerov,«³⁴⁰ je pojasnila sogovornica, ki je ravno tako kot prebivalka spodnjega Štanjela kupila hišo in jo uredila v apartmaje in razstavni prostor. Naloga strokovnjakov, ki želijo naselje prenoviti in oživeti, pa je, da spoznajo izkušnje posameznikov, ki živijo v prostoru, da odkrijejo odnose, ki so razviti v skupnosti (odnosi med posamezniki in odnosi do materialne kulture), in s tem logiko skupnosti ter kako se ta sklada s širšimi družbenopolitičnimi razmerami. Le tako so lahko smernice, načrti in vsebine za nadaljnje življenje v vasi usklajeni z življenjem skupnosti in širšega družbenega prostora.

Dosedanje strokovno delo različnih tehničnih strok je bilo gotovo potrebno za arhitekturno obnovo starega jedra, vendar bi k pripravi gradiv morali vključiti tudi širšo strokovno javnost (mdr. etnologue in kulturne antropologe, sociologe, zgodovinarje, geografe), ki bi s terenskimi in drugimi raziskavami spoznali način življenja tamkajšnjih ljudi ter njihove interese, želje in zahteve za načrtovanje in uresničevanje uspešnega varstva njihove dediščine. Ker je arhitektura najvidnejša človekova stvaritev in v veliki meri soustvarja njegovo okolje, sta za njeno prenovo glavni izhodišči človek in kontinuiteta načina življenja. Poleg tega je z ovrednotenjem družbenega pomena življenjskega prostora arhitekturni stvaritvi dana vsebina (način in kontinuiteta življenja, identiteta prostora

³³⁹ Roj. 1945, intervju: 25. oktober 2006.

³⁴⁰ Roj. 1959, intervju: 26. oktober 2006.

in človeka), ki predstavlja najpomembnejšo vrednoto prenavljanja. Velikokrat lahko le iz vsebine obravnavanega prostora sklepamo o vzrokih za nastanek in ohranitev prostorskih vrednot, spoznavamo povezanost med prebivalci ter načrtujemo razvoj, varstvo in prenovu. Vsebine prostora ni mogoče razumeti brez poznavanja odnosa uporabnikov do stavbne dediščine ter njihovega razumevanja in pogledov v prihodnost. Ključni problem revitalizacije vasi Štanjel je prav v tem, da so se obnavljali le materialni ostanki, ne da bi pri tem razmišljali o vsebini in kontekstu, funkciji materialne kulture v sedanji in prihodnji družbi.

Stari del Štanjela je za mnoge strokovnjake in turiste zaradi svojih zgodovinskih, arhitekturnih in estetskih vrednot biser Krasa – oziroma kot je pojasnila nekdanja odgovorna oseba z Ministrstva za kulturo za obnovo Štanjela, »kraj s 3000-letno poselitvijo, s precej vmesnimi fazami, koliko zgodb življenjskih, zgodovinskih stvari se je na tem odvilo, jaz tudi že malo doživljam, stvari puščajo neke sledi in to je dragoceno, več kot veš, bolj se ti odvijajo zgodbe in doživiš prostor na drugačen način, kamen ni samo kamen, je kamen, ki ima vsebino«. ³⁴¹ Vendar bo danes domačin, ki se je odločil za življenje v utrjenem naselju ali morda tam še vztraja od zgodnjih otroških let, dodal: »... kamen, ki mi mnogokrat onemogoča dostojno življenje, saj ni poskrbljeno za temeljne življenjske pogoje, kot sta vodovod in kanalizacija.« Da bodo starejši prebivalci Štanjela, ki so se izselili iz utrjenega naselja, ta biser začeli vrednotiti po pričakovanjih, kot jih imajo strokovnjaki, pa bo morda potrebno še mnogo let, lahko tudi nova generacija, ki bo ohranjenim stavbnim enotam dala drug značaj, ne le kulturni, zgodovinski in estetski.

Vloga dediščine pri razvoju turizma na kraškem podeželju

Etnologi in kulturni antropologi lahko k raziskovanju turizma pristopamo iz dveh zornih kotov: prvič, turizem lahko raziskujemo kot posel, torej gospodarsko dejavnost, ki daje prednost dobičkonosnosti; in drugič, turizem lahko razumemo kot družbeni pojav, ki vpliva na kulturo turistov in turistični kraj, ki z najrazličnejšimi prvinami privablja turiste. V tem okviru je turizem razumljen širše, v celovitejši perspektivi, ki vključuje tudi druge vidike (politične, okoljevarstvene, kulturne in družbene). Znano je, da se turizem ne more razvijati osamljeno, temveč z vsem življenjem kraja, pokrajine ali regije. Čim bolj je kraj turistično aktiven, tem številnejše in intenzivnejše spremembe na gospodarskem, socialnem in kulturnem področju doživlja. Razvoj turizma pa je v večji meri odvisen prav od političnih dogajanj, saj lahko vladajoča politična oblast s svojo politiko oziroma finančnimi spodbudami veliko pripomore k dvigu ali padcu turističnega dogajanja. K temu veliko prispeva tudi stanje celotnega državnega in tujega gospodarstva, ker vpliva na življenjski standard doma in po svetu ter s tem na (ne)možnost, da državljani in tuji turisti počitnikujejo, kraji pa se turistično razvijajo. Dosedanja antropološka strokovna literatura se je po analizi Tatiane Bajuk Senčar osredotočila na dva glavna vidika

³⁴¹ Roj. 1968, intervju: 24. maj 2007.

turizma: na kulturni pomen turizma za turiste in njihovo motivacijo za potovanje; ter na učinke turizma na skupnosti, ki turiste sprejemajo in gostijo (Bajuk Senčar 2005: 34). V našem primeru obravnavam učinke razvoja turizma na vaške skupnosti na Krasu – kako je torej turizem vplival na kulturni razvoj vaških skupnosti in vlogo dediščine, ki dopolnjuje turistične vsebine in s tem omogoča gospodarsko rast. Podrobneje obravnavam obdobje po drugi svetovni vojni, za lažje razumevanje tradicije turizma na Krasu pa navajam tudi nekaj podatkov o turističnih značilnostih tega območja pred drugo svetovno vojno.

Razvoj kraškega turizma na podeželju pred drugo svetovno vojno

Na Slovenskem se je turizem začel razvijati razmeroma zgodaj, na kar je vplivala ugodna prometna lega med Srednjo Evropo in Jadranskim morjem. Turisti so se navduševali nad mineralnimi in zdraviliškimi vreli, gorskim svetom, množico kraških pojavov, jezeri in morjem. Razvoj turizma pa ni odvisen le od naravnih posebnosti, temveč od mnogih drugih dejavnikov. Pravnik Rudolf Andrejka, predsednik nekdanje Zveze za tujski promet, je že leta 1926 opozoril, da so poleg naravnih lepot oziroma »objektivnih prvin« (mednje je uvrstil lepote, slikovitost, historične zanimivosti, zdravilnost – torej privlačnost zemlje) za razvoj odločilnega pomena subjektivne prvine: skrb prebivalcev za prometne zveze, udobnost in prijetnost bivanja tujcev po najnaprednejših načelih vsakokratne dobe (Andrejka 1926: 4). Čeprav je bila Slovenija zaradi svojih številnih naravnih lepot in drugih kvalitete že od nekdaj privlačna, bi bile po mnenju avtorja naravne znamenitosti nedostopne, če slovenski narod ne bi poskrbel za udobnost, prijetnost bivanja, ugodne prometne zveze ter popotnikom nudil prenočišča in gostilne (prav tam).³⁴²

Vodje turističnih društev³⁴³ in državnih ustanov so si prizadevali med slovenskim prebivalstvom vzgojiti pozitiven odnos do turistov, saj so bili ti marsikje nezaželeni, ker so v deželo prinašali navade, ki niso bile v skladu s tedanjim načinom življenja. Glavni razlog za odpor prebivalcev je bilo zvišanje cen prehrabnih izdelkov zaradi povpraševanja turistov, kar seveda ni bilo v skladu z interesi domačinov. Opozarjanje, da predstavljajo lepote in udobna lega naše dežele pomemben narodni in gospodarski zaklad, ki ga moramo organizirano izkoristiti, so državne oblasti na Slovenskem intenzivneje začele propagirati v začetku 20. stoletja. Hkrati s tem so poskušali odpraviti negativen odnos prebivalcev do turistov.

Turizem se je začel zgodaj širiti tudi na Krasu, ki je s svojimi naravnimi značilnostmi, zlasti s podzemeljskim svetom, v tujini zaslovel že v 16. stoletju (gl. Shaw 2000). Prvo

³⁴² Pri tem je poudaril, da smisel slovenskega naroda za udobno preskrbo tujcev ni rezultat novejšega časa, temveč se je v drugačnih oblikah razvijal že zelo zgodaj. Slovenci naj bi bili kot revno prebivalstvo že od nekdaj vezani na industrijsko delavnost, to je na nadpovprečno marljivost, podjetnost in pridobitno iznajdljivost. Tako so se zaradi ugodne prometne lege – čez slovenski prostor je namreč tekla glavna trgovska cesta, ki je povezovala Trst in Dunaj –, iz lastnega vzgiba in brez tuje pomoči začeli ukvarjati z gostilničarstvom, ki pomeni najizrazitejšo panogo tujkega prometa. Še preden je v Slovenijo prišla južna železnica, je bilo na vseh večjih prometnih poteh urejenih mnogo dobrih gostiln in prenočišč (Andrejka 1926: 5).

³⁴³ Prvo slovensko olepševalno društvo je bilo ustanovljeno leta 1888.

Domačinka Komna s sinom in turistka z otrokoma na dvorišču pred kmečko domačijo okoli leta 1930. (Hrani: Družina Budal iz Komna.)

jamo so odprli za obisk leta 1633, je bila Vilenica pri Lipici. Leta 1819 so začeli voditi knjigo obiskovalcev v zelo težko dostopnih Škocjanskih jamah. Z obiskovanjem kraških jam se je na Krasu razvijal izletniški turizem, saj se tam ljudje niso zadrževali dalj časa. Ščasoma, in sicer z razvojem večjih mest na Krasu v njegovi okolici (Trsta, Tržiča, Vidma, Benetk in Gorice), se poleg izletništva začne na kraškem podeželju razvijati tudi letoviščarski (stacionarni) turizem.

Na daljše počitnice so začeli prihajati obiskovalci iz večjih mest, večinoma Tržačani; njihovo število se je povečalo v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno, ko je Kras postal del Kraljevine Italije. Na kraško podeželje so prihajali predvsem manj premožni meščani, ki si niso mogli privoščiti razkošnih potovanj z daljšimi letovanji na morju in v zdraviliščih. Zato so se raje odločali za preživljanje počitnic v naravi, daleč od poleti vročega, zatohlega in nezdravega mesta, proč od napornega vsakdanjika. Razvijali so t. i. poletno svežino, kot je meščanski tip turizma predstavil Andrej Studen (1996: 96). Na Krasu so cenili od burje očiščeni zrak, zanimivo pokrajino, gostoljubnost domačinov ter kraške kulinarčne dobrote. Poletne dni so preživljali na zraku, se sprehajali in posedali v okoliških gozdovih ter na kmečkih vrtovih. Nekateri so se na podeželju umaknili v najeto ali lastno podeželsko vilo (prim. Ferrarijeve vile v Štanjelu), meščani slovenskega porekla pa so se odpravili na počitnice k sorodnikom in prijateljem. Drugi so najeli sobo na podeželski kmetiji ali v cenejšem gostišču. Na podeželju so bivali najmanj dva tedna, po možnosti pa celo mesec ali dva. Ob nedeljah in večjih praznikih so prihajali tudi enodnevni, izletniški gostje. Poleg izletnikov, ki so na Kras prišli z avtobusom, kolesom in kasneje z avtomobilom in so se navadno zaustavili v gostilni ali osmici, so v kraške gozdove zahajali tudi tržaški lovci ter ljubiteljski raziskovalci prve svetovne vojne.

Kraševci so se zavedali, da s tujskim prometom lažje preživijo, zato so se trudili privabiti turiste, čeprav so bili ti italijanske narodnosti in so domnevno ogrožali njihovo nacionalno identiteto. Za njihov oddih, sprostitve in zabavo so poskrbeli z razvojem turistične infrastrukture: z gostinskimi obrati, trgovsko ponudbo, prenočišči, urejenimi sprehajalnimi potmi itd. Poleg gostilniške dejavnosti – ni bilo vasi, ki ne bi imela vsaj ene gostilne, v večjih krajih so bili tudi hoteli – je bil razvit tudi turizem na kmetijah. V večjih naseljih (Komnu, Štanjelu, Dutovljah, Sežani) se je s turizmom ukvarjala skoraj vsaka večja, dobro situirana družina. Največ kmetij je oddajalo le sobe.³⁴⁴ Da so lahko oddali kar največ razpoložljivih postelj, so mnogi ponudili tudi svoje spalnice, cela družina je takrat spala v eni sobi ali pa na podstrešju, v redkih primerih pa tudi na seniku. Glavni motiv je bil finančni, saj je s turistično dejavnostjo prisluženi denar v težkih življenjskih pogojih omogočal lažje preživetje čez zimo. Vasi so bile zaradi razvijajočega se turizma lepo urejene in očiščene; poleg domačinov je za čistočo na glavnih ulicah skrbel občinski redar, gozdna služba pa je urejala sprehajalne poti po okoliških gozdovih. Postavili so tudi klopi za počitek.

³⁴⁴ Kmetije, ki so v poletnih časih oddajale svoje sobe, so se delile v tri skupine: kmetije, kjer so domačini oddajali le sobo; kmetije, kjer so imeli turisti v souporabi poleg sobe tudi kuhinjo in možnost uporabe domačih poljskih pridelkov; ter kmetije, kjer so turistom ponujali prenočišča in hrano, t. i. penzion (več o tem gl. Fakin Bajec 2006).

Restavracija in hotel Pasqualin v Komnu okoli leta 1938.
(Hrani: družina Križmančič, Nabrežina/Aurisina)

Upad kraškega turizma na podeželju po drugi svetovni vojni

Razmere so se bistveno spremenile po drugi svetovni vojni. Poleg uničene turistične infrastrukture (predvsem cest, gostiln, hotelov) in nekaterih požganih vasi (Komna, Štanjela) so k upadu turizma prispevale nerešene politične razmere med Italijo in Jugoslavijo. Konflikti, ki so se reševali z mednarodnimi sporazumi, so se včasih zapletli skoraj do oboroženih spopadov, kar ni ugodno vplivalo na razvoj turizma. Po ureditvi mejnega vprašanja leta 1954 so se razmere sicer začele umirjati, vendar je zaradi priključitve večjega dela Krasa k novi državi, socialistični Jugoslaviji, na razvoj turizma vplivala politična ideologija socializma, predvsem pa nacionalizacija hotelov in gostiln, kar je domaćinom onemogočalo svobodno izvajanje turističnih dejavnosti. Na nazadovanje sta vplivala tudi industrializacija in razvoj mest na račun izseljevanja s kmečkega podeželja. Turizem je bil tako vse do petdesetih let, ko se začne v Jugoslaviji gospodarski razvoj, potisnjen v ozadje gospodarskih interesov.

Večji posluh za turistični razvoj se začne na Slovenskem v drugi polovici petdesetih let, med drugim tudi z razvojem Turistične zveze Slovenije, katere glavna skrb je bilo koordiniranje turističnih dejavnosti in ustanavljanje turističnih in olepševalnih društev (Repe 2006: 78). Turistična zveza je delovala tudi na Krasu in sodelovala z Društvom za raziskovanje jam, s katerim je uredila dostop do pomembnejših kraških jam (npr. Škocjanskih jam), in pomagala pri ustanavljanju turističnih društev v večjih kraških krajih. Sežana je svoje turistično društvo dobila leta 1953 (*Primorske novice*, 13. februar 1953, št.

7: 5). Do leta 1967 je društvo spadalo pod Koprsko turistično zvezo, potem pa se je Turistična zveza oblikovala tudi v Sežani. V Komnu je društvo začelo delovati leta 1956 (*Primorske novice*, 6. junij 1958, št. 23: 5; *Primorske novice*, 12. februar 1971, št. 7: 4). Sprva je bilo vključeno v Goriško, po ukinitvi Občine Komen leta 1958 pa se je priključilo Koprski turistični zvezi. V Komnu so imeli lasten urad za izdajo prepustnic v maloobmejnem prometu z Italijo in dve menjalnici. V *Turističnem vestniku* (nadalje TV) iz leta 1959 še beremo, da je društvo veliko skrb posvetilo ureditvi kombinata restavracije in kavarne v Zadružnem domu, kamor je prihajalo zlasti ob nedeljah veliko Tržačanov. Zavzemali so se za vzpostavitev avtobusne zveze Komna s Trstom ter olepšavo in ureditev vasi Komen in spomenikov NOB. Leta 1960 je društvo štelo 70 članov (TV 1959, št. 7–8, TV 1961, št. 3). Z odvzemom menjalnice je društvo izgubilo lasten zaslužek, kar je onemogočalo njegov razvoj in posledično ureditev komunalnih objektov in olepšavo kraja (*Primorske novice*, 12. februar 1971, št. 7: 4). V Divači je društvo leta 1957 že delovalo, vendar je bila po poročilu TV njegova dejavnost dokaj šibka in se je bolje organiziralo v naslednjih letih (TV, 1957, št. 3). Glede na podatke v časopisu *Lipov list*³⁴⁵ iz leta 1985, v katerem so objavili zemljevid turističnih društvenih organizacij v Sloveniji, je na Krasu do šestdesetih let delovalo le društvo v Komnu, medtem ko so v ostalih krajih dejavnosti prenehale (*Lipov list*, 1985, št. 4: 112–113). Leta 1986 je v Divači zaradi vse večjega zanimanja za Škocjanske jame in spoznanja, da ne more biti dobrega turizma brez povezanosti vseh dejavnikov, vnovič zaživelo turistično društvo. Zavzemalo se je za razvoj Škocjanskih jam, divaškega cestnega vozlišča, turističnih kmetij, raziskovanje kraških jam, zaščito kulturnih spomenikov in urejanje okolja (Škrlič 1986: 100). Po ustnih podatkih so leta 1988 turistično društvo ustanovili tudi v Štanjelu.

Turistična zveza Slovenije si je razmeroma zgodaj, že v petdesetih letih 20. stoletja, prizadevala za vnovičen razvoj turizma na kmetijah, in sicer zaradi prepričanja, da se v gospodarsko manj razvitih predelih Slovenije, ki po svojih naravnih lepotah prekašajo ostale, prebivalstvo ne more preživljati samo s kmetovanjem. Zato je bila med drugim naloga turističnih društev pri kmetih vzbujati skrb za olepšavo vasi, ureditev gostišč, prenočišč in sanitarnih razmer ter izboljšanje odnosa do spomenikov. Različni strokovnjaki, med njimi Emilijan Cevc, Jernej Šušteršič, Ivan Sedej, Niko Kuret ter France in Janez Planina, so v časopisu TV opozarjali vodstvo turističnih društev na pomen kulturnih spomenikov (etnoloških in umetnostnozgodovinskih). Umetnostni zgodovinar Emilijan Cevc je leta 1954 zapisal, da si »domači ali tuji turist gotovo želita videti poleg prirodnih lepot kakega kraja tudi njegove kulturne vrednote, kajti prav te so za duhovni obraz naše domovine še bolj prepričevalne« (Cevc 1954: 41). Cevc je med drugim opozarjal na boljšo povezanost med turističnimi društvi, zavodi za spomeniško varstvo in muzeji, saj naj bi bila naloga društva kot lokalnega organa skrb za ohranjanje ogroženih spomenikov, vzgoja ljudi o spoštovanju spomenikov in njihova popularizacija (Cevc 1955: 440–441). Podobno stališče je v šestdesetih letih 20. stoletja zagovarjal etnolog Jernej Šušteršič. Poleg razvoja turizma v mestih se je zavzemal za razvoj turizma v vaseh

³⁴⁵ *Lipov list* je leta 1984 nadomestil časopis *Turistični vestnik*, ki je prenehal izhajati leta 1977.

in ljudi nagovarjal, naj brez potrebe ne uničujejo vrednot ljudskega stavbarstva, ki je osnova za razvoj turizma. Pri tem je poudaril, da tu ne gre za »neko lažno domačijsko romantiko« (Šušteršič 1962: 259), temveč da se ob izboljšanju higienskih in drugih pogojev kmečkega stanovanja ne pozabi na etnografske arhitekturne in druge vrednote, ki so se v stoletjih oblikovale v vaških naseljih. Leta 1965 je opozoril na problematiko novogradenj in propadanja gradov, graščin, zidanic in samostanov. Pri tem je zagovarjal dejstvo, da se namesto uporabe starih stavb, ki bi jim v sodelovanju s spomeniško in muzejsko službo dali nove vloge oziroma jih obnovili (npr. stare gostilne v prvotni funkciji), raje gradijo novi moteli, hoteli in kleti. Kot je poudaril avtor, pa se dogaja, da »ne znamo ali nočemo izkoristiti, ker nas je nekako sram vsega starinskega in kmečkega, čeprav vemo, da zlasti zahodni turisti prav to žele. In to željo tudi dobro plačajo.« (Šušteršič 1965: 44–45)

S podobno problematiko so se društva ukvarjala tudi na Krasu. Iz članka v *TV* z naslovom *Turizem v Primorsko-kraškem področju* LRS iz leta 1956 razberemo, da je Kras geografska in turistična posebnost predvsem zaradi naravnih znamenitosti (jame, brezna), vendar je turizem neustrezno razvit, kar avtor pripisuje prejšnjemu fašističnemu režimu (Sottler 1956: 56). Leta 1963 pa v članku *Turistični problemi sežanskega Krasa* Rudi Goljak piše, da je okolica Postojne kot zaokroženo turistično ozemlje, ki slovi po Postojnski jami, Cerkniškem jezeru, Rakovem Škocjanu, Predjamskem gradu in Nanosu, že dolgo svetovno znana in obiskovana, medtem ko je sežansko območje še daleč od tega, kar bi moglo pomeniti v turističnem prometu. Avtor krivdo pripisuje Kraševcem, delno pa tudi okraju in republiki. Čeprav predstavlja Sežana vrata za vstop v Jugoslavijo večini turistov iz Italije, Francije in od drugod, nima dovolj prenočišč, saj je v tistem času imela le en hotel. Poleg tega so tudi okoliške naravne in druge znamenitosti skromno obiskane. Med znamenitostmi avtor poleg jam (Škocjanske jame, Divaška jama, Vilenica) in Lipice, v kateri je bilo v tistem obdobju sodobno gostišče s prenočišči, uvršča tudi okoliški Kras z značilnimi vasm, kamnitimi hišami in s korci kritimi strehami, kjer sta doma pršut in teran. Vendar sta, kot nadaljuje, kulinarični posebnosti v zadnjih letih vedno manj cenjeni, saj pristni kraški pršut izpodriva tovarniško pripravljen izdelek, pod imenom teran pa marsikje točijo črnino, ki ni zrasla na Krasu. Dutovlje, Tomaj, Komen in Štanjel avtor v turističnem smislu promovira kot partizanske postojanke. Na koncu članka še poudari, da si Sežansko turistično društvo prizadeva vzbuditi razvoj turizma, vendar ni zelenih rezultatov (Goljak 1963: 64–66).

Po odprtju maloobmejnih prehodov leta 1955 so na Kras znova začeli prihajati turisti iz Italije, predvsem Tržačani. Njihovo število se je zlasti povečalo v šestdesetih letih 20. stoletja, ko se je v Italiji bistveno izboljšal gospodarski položaj in ko se je med Italijani povečalo število motornih vozil. Zato so bila v nadaljnjih letih prizadevanja kraških turističnih organizacij usmerjena v asfaltiranje cest in ulic ter urejanje naselij z gostišči. V omenjenem članku iz leta 1963 beremo, da je bila sežanska občina med tistimi, ki so najbolj zavirale razvoj zasebnih gostišč, hkrati pa ni bilo ustreznih pogojev za ustanovitev gostišč v lasti države, zato je več kraških vasi ostalo brez turistične ponudbe, kar je Tržačane odvrčalo od izletov v te kraje (Goljak 1963: 66). Poleg tega so se kmečke domačije po vaseh praznile, saj mladi v kmetijstvu niso videli perspektive, zato so se raje odločali

za delo v industrijskih središčih. Kdor pa se je vendarle odločil za ureditev gostinskega obrata, ga je prilagodil modernim okusom in standardom. Leta 1967 so avtorji Rudi Šimac, Jože Renner in Roman Colja v TV prebivalstvo pozivali, naj se pri opremljanju gostilniških obratov vendarle uveljavi »tradicionalni stil, predvsem pa pazi, da ne bodo gostišča uniformirana« (Šimac, Renner, Colja 1967: 249). Poleg tega so se zavzemali, da bi vključili v turistično infrastrukturo in dejavnosti vse prvine, ki ustvarjajo kraški ambient. Pri tem naj ne bi upoštevali le kulinarčne plati, ampak tudi druge kraške značilnosti, kot so kraška hiša, cerkve in vojaška pokopališča iz prve svetovne vojne. Poudarili so tudi pomen prireditev, na katerih bi oživili stare rituale. Avtorji so članek končali s še danes aktualno mislijo, da se »problemov razvoja turizma ne smemo lotevati zaletavo in v starem aktivističnem smislu, marveč dobro premišljeno, načrtno in v strokovnih osnovah. V ta prizadevanja je potrebno vključiti turistične delavce, arhitekte, strokovnjake za ceste, umetnostne zgodovinarje, gozdarje in gostince, predvsem pa domače prebivalstvo – Kraševce, od njih samih je namreč odvisno, če bodo te pobude in prizadevanja obrodila sadove« (prav tam: 251). Vendar se kljub opozorilu in prizadevanjem turizem na kmetijah ni vnovično razvil, delovala so le gostišča, in še ta le v posameznih vaseh. V tem obdobju je prenehala obstajati tudi osmičarska dejavnost.

Zgodovinar Božo Repe pojasnjuje, da lahko vzroke za neuspešen turistični razvoj iščemo že v socialistični miselnosti oziroma ideoloških predsodkih, npr. bojazni pred hitrim *bogatenjem* in prepričanju, da je storitvena dejavnost v korist turistov, zlasti tujcev, poniževalna in zato neprimerna za socialistično družbo (Repe 2006: 69–70). Mediji so posebno pozornost namenjali prav izboljšanju razmer v gostinstvu, saj poleg neurejenih prometnih zvez, cest in železniških linij ni bilo dovolj urejenih gostinskih obratov, predvsem pa je bil moteč malomaren odnos gostincev do gostov. V članku, ki je leta 1953 izšel v *Primorskih novicah*, beremo, da so gostincem »malo mar gostje, tem je važno le, da čim prej minejo predpisane ure dela«, ob tem pa tudi niso bili večji tujega jezika (*Primorske novice*, 30. januar 1953, št. 5: 1). Poleg tega je politika v šestdesetih letih razvoj turizma usmerjala le v večje turistične komplekse, kot sta bila na Krasu Lipica in kasneje Škocjanske jame. Tu se je začela gradnja novih hotelov, restavracij, športnih igrišč in bazenov. Tudi v začetku sedemdesetih let se je pod močnejšim vplivom Zahoda poudarjal množični turizem, ki so ga na Primorskem oglaševali na obali, ne pa v zalednih, podeželskih krajih. Turistične organizacije iz Portoroža so turiste vodile le v Lipico in Škocjanske jame, medtem ko kulturnih lepot podeželskih vasi niso znale promovirati, hkrati pa jih tudi niso posebej cenile. Nekdanji predsednik Izvršnega sveta SRS Stane Kavčič je tako izjavil, »da je proti romantiki in tišini kakor na pokopališču, proti arhitekturnemu stilu iz prejšnjega stoletja, ker je prepričan, da to ni v skladu z ekonomskimi in političnimi interesi« (nav. po Repe 2006: 70).

Turistični razvoj se je ustavil v drugi polovici sedemdesetih let, ko so na podlagi zakona o združenem delu tudi v turizmu začeli združevati prehrabena, hotelska in storitvena podjetja. Na Krasu sta se v sedemdesetih letih najprej združili trgovsko podjetje Preskrba in Kmetijska zadruga Kras v podjetje Kras – trgovsko proizvodno podjetje Sežana. V naslednjih letih so temu podjetju pridružili še Hotelsko gostinsko podjetje

Sežana in nastalo je podjetje »Kras« – *proizvodno trgovsko, gostinsko podjetje in turizem Sežana*, ki je imelo v lasti dva hotela in restavracije v Sežani, Lipici in Škocjanskih jamah. Združevanje je vplivalo na kvaliteto storitev in ponudbe, ki sta se zaradi nekonkurenčnosti poslabšali. Poleg tega je bila turistična dejavnost bolj prepuščena sama sebi kot načrtovani državni skrbi. Čeprav so se po letu 1955 odprle državne meje in so to območje množično preplavili dnevni obiskovalci, katerih cilj je bilo nakupovanje v bližnjem Trstu, se niso odločali za daljši postanek na Krasu.

Obenem je treba poudariti, da je bil gmotni položaj prebivalcev Krasa nekoliko boljši kot v ostalih predelih Slovenije, saj je bilo Kraševcem dodaten vir dohodkov »delo na črno« v bližnji Italiji (npr. opravljanje gospodinjstkih in vrtnih opravil), služili pa so tudi s prodajo kmetijskih pridelkov. K boljšemu gmotnemu položaju prebivalstva so veliko prispevale tudi italijanske pokojnine (*penzije*), ki so bile v primerjavi s takratnimi jugoslovanskimi pokojninami ali plačami visoke. Do njih so bili upravičeni starejši prebivalci, ki so pred drugo svetovno vojno delali v italijanskih podjetjih ali služili v italijanski vojski.

Pomembna turistična prireditve, ki naj bi izboljšala turistično ponudbo Krasa, hkrati pa oglaševala kraške turistične proizvode, je *Praznik terana in pršuta*, ki ga v Dutovljah v poletnih mesecih s krajšimi prekinitvami in menjavami lokacije prirejajo vse od leta 1970.³⁴⁶ Praznik, ki se je raztegnil na tri dni, z vrhuncem v nedeljo, je poleg kraške kulinarične ponudbe, zlasti terana in pršuta, obogaten s priložnostnimi razstavami, podelitvijo nagrade za najboljše ocenjeno vino in sprevedom kmečkih voz, na katerih prebivalci posameznih kraških skupnosti uprizarjajo kmečke rituale. Poleg tega se predstavi tudi Kobilarna Lipica, v zadnjih letih je gostja prireditve vinska kraljica. Vsebine in pomen praznika so se sčasoma spreminjale, v veliki meri je bilo to odvisno od njegovih organizatorjev. V prvih letih so bili ob pomoči sežanske občine glavni pobudniki Skupnost vinogradnikov, Kmetijska zadruga Kras Sežana, turistična zveza in krajevna skupnost, v zadnjih letih pa praznik pripravijo zasebne organizacije, ki jim je pomembnejši komercialni vidik kot vsebina (več Malešič 2007: 28–29). Za analizo ustvarjanja kraške dediščine je pomembno ime praznika, ki nam kaže pomen terana in pršuta kot dveh reprezentativnih simbolov kraškega prostora, ki sta za številne Kraševce pomembna tudi kot ekonomski produkt. Do nedavnega je med prebivalstvom Krasa prevladoval ekonomski vidik, kar se je kazalo pri izbiri kulinarične ponudbe, saj so se obiskovalci praznika raje odločali za cenejšo kulinarično ponudbo (čevapčiče, ocvrte lignje, zelje, klobase in kozarec piva), ne pa za dražja teran in pršut. Po pripovedovanju so za štiri porcije čevapčičev ali zelja in klobas dobili eno porcijo pršuta. Danes prodajajo le pršut in teran, druge jedi so uradno prepovedane.

V kontekstu oblikovanja turističnih vsebin in vloge dediščine so zanimivi kmečki vozovi, na katerih uprizarjajo kmečke šege in navade. Gre za oblike folklorizma, na katere imajo etnologi in kulturni antropologi različne poglede; nekateri pojav le preuču-

³⁴⁶ Praznik terana in pršuta je delno že raziskala etnologinja Marjeta Malešič v diplomski nalogi *Zasnova praznika terana in pršuta v Dutovljah* (2007); sama v tem kontekstu izpostavljam le dve prvini, pomembni pri oblikovanju simbolov opredeljevanja kraškega prostora.

jejo, drugi pa skušajo predlagati načine, ki ne bi preveč izkrivljali preteklih kulturnih praks (gl. Bogataj 2002). Pri tem je pomembno lokalnemu prebivalstvu pomagati pri reprezentaciji preteklosti in soustvarjanju lokalne dediščine. Zmotno je pričakovati, da v sodobnem svetu folklorizma ni. Pomembno pa je, da prvine dediščine atraktivno in funkcionalno vključimo v sodoben način življenja – tudi v turistične namene.

Turistični razvoj Krasa se je nekoliko izboljšal v osemdesetih letih, k temu je veliko prispevala tudi oglaševalska akcija *Slovenija, moja dežela* – akcija za promocijo Slovenije kot turistične destinacije. Začetek akcije je pogojen z ugotovitvami, da so turistični storitveni izdelki v Sloveniji nerazviti, pozabljeni in zaprašeni ter da med ljudmi ni pozitivnega odnosa do turizma, saj so delo v turizmu ocenjevali kot hlapčevsko, kot udi-njanje premožnim turistom, ki prihajajo k nam lenarit in se zabavat. Z akcijo so želeli vzpostaviti optimistično vzdušje in pozitivno naravnost do turistične dejavnosti, saj so se vnovično začeli zavedati, da lahko k izboljšanju gospodarske situacije veliko pri-pomore tudi turizem. Za javnost so pripravili oglaševalske akcije z oglasi, plakati, tele-vizijskimi in radijskimi oglasi in promocijskimi materiali (Repovš 2006: 144). Želeli so, da bi prebivalci Slovenije najprej odkrili in spoznali znamenitosti Slovenije in nato svoje značilnosti znali tržiti.³⁴⁷ Te akcije so pomembno prispevale tudi h krepitvi nacionalne identitete (Repovš 2006: 146).³⁴⁸ Odmevnost akcije na Krasu ponazarja tudi pismo z na-slovom Turizem smo ljudje – ali res?, objavljeno v *Primorskih novicah*, v katerem avtor negoduje nad uslužbenci menjalnice na mednarodnem prehodu Fernetiči, ki so bili ne-prijazni do tujih turistov, pritoži pa se tudi nad plačevanjem javnih sanitetnih prostorov (Rebec 1987: 2).

Pod vplivom turistične akcije so se ljudje na Krasu postopoma, vendar zelo počasi začeli zavedati pomena turizma, predvsem pa svojih lokalnih vrednot, ki bi bile zani-mive za goste. Po drugi svetovni vojni je bila prva turistična kmetija v občini Sežana, ki je takrat obsegala skoraj celoten Kras, ustanovljena šele leta 1990 (*Primorske novice*, 23. nov. 1990: 8). Konec osemdesetih let se začne prebujati Štanjel. Leta 1986 Škocjanske jame zaradi edinstvenih naravnih pojavov, neponovljive kraške krajine, enkratne zasto-panosti flore in favne, številnih arheoloških najdišč in pionirskih raziskav v hidrologiji vpišejo v seznam svetovne naravne in kulturne dediščine pri organizaciji Unesco, kar je bil velik dosežek z vidika ozaveščanja o posebnostih kraške narave in kulturnih zna-menitostih za domačine, ki so si prizadevali za vpis. Poleg tega se je sežanska občina, v kateri se je v osemdesetih letih gospodarska situacija precej poslabšala, postopoma začela zavedati pomena turistične industrije, kar se je kazalo pri naročanju novih projektov, katerih cilj je bila oživitev turistične dejavnosti.

³⁴⁷ Turistični proizvodi iz Slovenije naj bi zajeli čisto naravo, odprašene spomenike in etnološke posebnosti, čista stranišča, obnovljena pročelja stavb, hitra in točna prevozna sredstva, igrišča in zabavišča, prijazne, gostoljubne in ustrežljive ljudi, bogato izbiro izdelkov, sodobno trgovino, hitre in točne informacije, za-nimivo hrano in pijačo, varne in označene poti z vodniki itd. (Repovš 2006: 146).

³⁴⁸ Poleg akcije *Slovenija, moja dežela* so oglaševali še pod gesli *Turizem smo ljudje*, *Turizem nas bogati* in zadnje leto *Iščemo dobrega gospodarja*. Simbol slovenskega turizma je postal lipov list.

Kraški turizem na podeželju v samostojni Sloveniji – stari vzorci, nove vsebine

Z nastankom samostojne države in vnovičnim utemeljevanjem slovenske identitete se izboljša odnos državnih ustanov in širšega prebivalstva do zgodovinskih posebnosti lokalnih območij. Pozitivni rezultati so se odražali tudi v turizmu, ki se je na Krasu začel intenzivneje razvijati v drugi polovici devetdesetih let 20. stoletja. Celovito turistično študijo *Turistično ovrednotenje občine Sežana s poudarkom na njeni obmejni legi* (Malnič 1992b) je za sežansko občino leta 1992 pripravil ekonomist David Malnič. Čeprav študija ne podaja konkretnih rešitev in predvideva le izhodišča za nadaljnje študije, je pomembna, ker omogoča celovit pregled nad razdrobljenimi podatki o turistični infrastrukturi, znamenitostih in povezavah s sosednjim Tržaškim Krasom (Križman 1992: 6; Malnič 1992a: 8). V začetku devetdesetih let je turistična promocija Krasa še vedno temeljila le na Škocjanskih jamah, Lipici in Štanjelu ter okušanju kraških kulinarčnih dobrot v gostilnah. Tako so leta 1992 v restavraciji Kompas na mednarodnem prehodu na Ferne-tičih, kjer se tujec prvič sreča s Slovenijo, pripravili dneve kraške kuhinje. Ponudili so znane kraške jedi, na primer pršut, panceto, mineštro iz ješprenja, domače bleke, njoke in orehove štruklje. Ponudbo so obogatili s predstavitvijo kraških narodnih noš, v katere so bili oblečeni natakariji (*Primorske novice*, 31. marec 1992, št 25). Prvo spodbujanje dopolnilne dejavnosti na primorskih kmetijah pa se je začelo leta 1993, ko je v *Primorskih novicah* kmetijska svetovalka predstavila pomen turizma na kmetijah in v svetu že razvitega eko turizma, pri katerem si gostje želijo preživeti aktivne počitnice v ekološko čistem in naravnem okolju (Bolčič 1993: 11). Ključne spremembe v razvoju turizma na vasi, ki vključujejo dediščinske prakse, se začnejo v drugi polovici devetdesetih let in so povezane z ustanovitvijo novih, manjših občin.

Leta 1996 je Odbor za kmetijstvo in turizem v Občini Komen, ki mu je predsedoval Vid Sorta, začel izvajati akcijo *Mesec Krasa*, ki je do leta 2000 potekala jeseni. Namen akcije je bil na Komenskem Krasu, kjer je bil razvoj turizma nekoliko zapostavljen, oživit turistično ponudbo, predvsem pa pritegniti goste iz zalednih krajev in ta del Krasa predstaviti ostalim prebivalcem Slovenije. V okviru akcije so po gostilnah, restavracijah in drugih lokalih, kjer so stregli hrano, mesec dni ponujali značilne kraške jedi, pripravljene po starih receptih, in vina kraških vinarjev. Med ponudniki so bile usklajene tudi cene. Akcijo, ki so jo podprla še lovska, športna, kulturna in druga društva, šola in nekatere vaške skupnosti s Komenskega Krasa, so dopolnjevali s prireditvami, zlasti prikazi pozabljenih domačih šeg in navad (*Primorske novice*, 23. april 1996, št. 32: 9). Tako so oktobra 1996 učenci komenske osnovne šole v gostilni Čotar v Gorjanskem predstavili raziskovalno nalogo *O zgodovini kraškega gostinstva in turizma* ter ob pomoči domačinov pripravili razstavo domačih jedi, gostilniške opreme in dokumentov (Mušič 1996b: 11). Leta 1997 je Občina Komen za obogatitev akcije *Mesec Krasa* podprla dejavnost vaških skupnosti Gorjansko, Brje pri Komnu in Klanec, ki so po starih navadah pripravili žganje apna – frnažo. Skupina zagnancev je pripravo *frnaže* želela izvesti že leta 1996, vendar so morali zaradi slabega vremena načrt opustiti. Delo so nadaljevali v naslednjem

letu, pri akciji pa so sodelovali še zadnji živeči mojstri. Postavili so 5,7 metra visoko in skoraj 5 metrov široko frnažo ter vanjo položili kar 140 ton kraškega kamenja. Pri kurjenju je sodelovalo več vaških skupnosti, gasilci, podjetja idr. Frnaža je gorela dvanajst dni, ohlajala pa se je sedemnajst dni. Spekli so od 80 do 90 ton apna, ki so ga nato prodajali. Na koncu peke so ob prvem nakupu apna pripravili manjšo prireditev, na kateri je petnajst mož iz sosednjega Branika (Občina Nova Gorica), ki so na Kras prišli s konji in vozovi, označilo apno kot »dobra roba, lepo spečena, japno ku puter [maslo – op. avt.]« (Cek 1997: 10). Med potjo so se po stari navadi ustavili v gostilni v Komnu. V istem letu so poleg likovnih razstav v Štanjelu pripravili še predavanje o kamnoseštvu. Leta 1998 so poleg kulturnih prireditev v Komnu in razstave v Štanjelu priredili tekmovanja v metanju *škrov* (skrl) v Kobdilu, v Svetem so obudili star običaj slačenja koruze in v Brestovici pri Komnu so prikazali način izdelovanja bičev (Čič 1998: 8). V letu 2000 je Osnovna šola Komen v okviru prireditev pripravila ekstempore, kjer so učenci po vaseh Komenskega Krasa risali kraško arhitekturo. Kulturno društvo Karel Štrekelj je pripravilo program Štrekljevih večerov, na katerih so na Zegovem dvorišču v Kobjeglavi prepevali in igrali ljudske pesmi. Mladinsko društvo ŠUZ Komen je v prostorih stare šole pripravilo štiri razstave in prikaz starih kmečkih pripomočkov in opravil, od slačenja koruze in žganjekuhe do priprave masla – *putra*, in pridelave vina. Jamarsko društvo pa je pripravilo pohod po sledih soške fronte (Uršič Zupan 2000b: 6). Od leta 2001 do leta 2007 Občina Komen prireditev *Mesec Krasa* ni več organizirala, znova pa so jih obudili leta 2007, ko je pobudo prevzelo Društvo za razvoj kmetijstva in turizma Planta.

Februarja 1997 je Občina Komen organizirala kulturno predstavitev Komenskega Krasa na Dunaju (v slovenskem kulturnem centru Korotan), ki so jo podprle kraške občine in državni sekretariat za turizem. Na Dunaju se je s svojimi umetniškimi deli predstavil Lojze Spacal, Goriški muzej je prispeval razstavo kulturnih, zgodovinskih, gospodarskih in geografskih značilnosti Krasa,³⁴⁹ za popestritev prireditve pa so poskrbeli komorni zbor Kras in gostinci (Mušič 1997a: 8). V ta namen so v Občini Komen natisnili prvi turistični prospekt o Komenskem Krasu, v katerem so objavili gostinsko ponudbo, kulturne in naravne znamenitosti, poleg ogleda Štanjela so promovirali tudi zgodovinske izlete v okolici Brestovice pri Komnu, kjer je med prvo svetovno vojno potekala soška fronta. Po besedah vodje turističnega odbora pri Občini Komen, je bil namen predstavitve »k nam pritegniti nekoč že stalne goste, ki so najprej s kočijami in nato z vlakom potovali z Dunaja v Trst« (Mušič 1997b: 6). Razstavo so nato predstavili še v Ljubljani (na vinskem sejmu) in v Trstu in s tem simbolno uprizorili pot pošne kočije.

V istem letu so velik korak k organizirani turistični promociji Krasa napravili na sejmu *Vino 1997*, ko so se poleg že uveljavljenih vinogradnikov predstavili še Kobilarna

³⁴⁹ Etnolog Andrej Malnič je z razstavo želel pokazati, kako je človek na Krasu kultiviral okolje, odkril podzemni svet in kako je Kras postal pojem za kraške pojave po vsem svetu. Razstavo, okrog 20 dokumentarnih fotografij avtorja Matjaža Prešerna, so uvedli simboli, tj. lipicanec, kraški kamen in teran. Drugi sklop je opisoval podzemni svet Krasa, tretji pa življenje na Krasu, obarvano z bojem za zemljo, vodo in proti ognju. Poseben sklop je bil namenjen sakralni umetnosti in kraški vasi ter prvi svetovni vojni. Leta 1998 so razstavo postavili tudi v Goriškem muzeju (*Primorske novice*, 24. februar 1998: 5).

Utrinek iz Mednarodnega obrtnega sejma v Celju leta 1997, ko so se skupaj predstavili kraški obrtniki in turistični ponudniki. Goste so pogostili z značilno kraško joto v kruhovih skodelicah. (Hrani: Območno obrtno-podjetniška zbornica Sežana.)

Lipica, HTG Sežana (promovirali so Škocjanske jame), KZ Vinakras, Območna obrtna zbornica Sežana, Turistično društvo Štanjel, Društvo turizma na kmetiji Fraska (promovirali so osmice) in Jamarsko društvo Sežana. Obiskovalcem sejma so poleg vin predstavili tudi druge kraške značilnosti – ljudske plese, glasbo in kraške noše v izvedbi članov Kulturnega društva Karel Štrekelj (Uršič 1997a: 8). Razstavni prostor so v kontekstu vnovičnega vrednotenja kulturnih prvin iz preteklosti okrasili s kamnitimi posodami, pletenimi koši, rožami – rdečimi *gorečkami* (pelargonije) in ročno izvezenimi zavesami ter prtički. Glavni uspeh so organizatorji skupne promocije Krasa prepoznali v sodelovanju različnih nosilcev kmetijske, vinarske, gostinske in drugih dejavnosti, oziroma kot so zatrjevali akterji, »v preseganju na Krasu zelo trdovratne miselnosti o medsebojni konkurenci in zapiranju v lastna dvorišča« (Uršič 1997b: 10). Rezultat skupnega sodelovanja je bila tudi predstavitev na Mednarodnem obrtnem sejmu v Celju, kjer so svojo dejavnost prikazali člani in članice gostinske sekcije pri Obrtni zbornici Sežana, kamnoseki in mizarji. Gostinci so poleg pršuta, terana in brkinske slivovke ponujali še joto v kruhovih skodelicah. Stojnica sežanske zbornice je bila urejena kot kraško dvorišče. Pripravili so tudi okroglo mizo na temo Turizem kot izziv podjetništva na Krasu, na kateri so izpostavili problem pomanjkanja namestitvenih zmogljivosti. Poleg tega so po besedah Vilija Borjančiča, višjega svetovalca za strokovne naloge s področja turizma

pri upravni enoti Sežana, začeli razmišljati o tem, da je za razvoj kraškega turizma poleg gostinske dejavnosti in namestitvenih zmogljivosti treba razvijati tudi vinogradništvo, mesnopredelovalno panogo, konjerejo, varjenje piva in druge obrti (Uršič 1997c: 12).

Kljub začetnim skupnim akcijam za celovito turistično promocijo Krasa pa je ostal problem povezovanja kraških občin na področju turizma. O tem so vpleteni turistični akterji leta 1998 razpravljali tudi na okrogli mizi, na kateri so ugotovili, da je vzrok za zaostajanje kraškega turizma v neusklajenem delovanju. V *Primorskih novicah* so poročali o tem, da se komenska, sežanska, divaška in hrpelijsko-kozinska občina sicer zavedajo pomena turizma za razvoj, a da jim nikakor ne uspe združiti moči za skupno trženje prostora. Čeprav je revija *Kras* že leta 1994 organizirala podobno srečanje, na katerem so se ukvarjali s podobno problematiko, so bili še vedno na začetku pogajanj. Leta 1998 jih je vnovič spodbudil tudi zakon o turizmu, ki je določal minimalne pogoje za uveljavitev statusa turističnega območja in s tem pravice do državnih subvencij. Na okrogli mizi je komenski predstavnik Vid Sorta med drugim poudaril pomen razvoja zdravilnega turizma, ki so ga na Krasu poznali že pred drugo svetovno vojno. Po besedah Albina Debevca, nekdanjega direktorja Parka Škocjanske jame, je bila pripravljena tudi študija Hidrometeorološkega zavoda o dobrem zraku na območju od Lipice mimo Škocjanskih jam, vendar ni bila deležna večje pozornosti (Uršič 1998: 10). Iz predstavljenega spoznamo, da so se občine sicer zavedale pomena razvoja kraškega turizma, saj je vsaka izmed njih organizirala razne turistične dejavnosti (Občina Komen je promovirala *Mesec Krasa*, v Sežani so največ energije posvečali Prazniku terana in pršuta), v katere so vključevali tudi dediščino, predvsem obujanje nekaterih prazničnih in delovnih ritualnih praks ter pripravljanje jedi po starih receptih, a vendar do skupnega, medobčinskega sodelovanja vseeno ni prišlo.

V devetdesetih letih se je na Krasu znova začela razvijati osmičarska dejavnost. Ta se je začela že v času Marije Terezije, ki je s posebnim odlokom dovolila kmetom neobdavčeno prodajo presežka vina iz preteklega leta. Ta način prodaje se je obdržal tudi pod italijansko oblastjo (gl. Fakin 2002: 67–68), medtem ko je dejavnost v času Jugoslavije zamrla. Prodaja vina je bila neposredna, na pridelovalčevem domu osem dni v letu. Za razliko od dejavnosti pred drugo svetovno vojno, ko so prodajali le vino in kvečjemu kuhana jajca in kruh, se je pri vnovičnem obujanju tradicije gastronomska ponudba razširila. Poleg vina so prodajali suhomesne izdelke in nekatere kmečke jedi (zelje ali repo s klobaso, pečeno prato s praženim krompirjem, kuhane štruklje). Podaljšal se je tudi čas odprtja osmice, in sicer z osmih dni na deset. V Sežani so organizatorji osmic leta 1997 ustanovili Društvo za turizem na kmetiji Fraska, ki nosi ime po veji bršljana, ta pa skupaj z lesenim smerokazom na cestah oglašuje osmico. Namen društva je bil pomoč kmetom, ki se odločajo za osmičarsko dejavnost in turizem na kmetijah. Leta 1998 je društvo ob finančni pomoči čezmejnega programa PHARE CBC izvajalo projekt *Osmica*, katerega namen je bil zbiranje podatkov o izvoru, tradiciji, razvoju in značilnostih današnjih osmic za pripravo prospekta za promocijske potrebe na sejnih in drugih javnih prireditvah (Uredništvo 1999: 18). Pomembno vlogo pri vnovičnem spodbujanju osmičarske dejavnosti, ki na Kras še danes pritegne veliko obiskovalcev, predvsem iz notranjosti

Osmica pri družini Jazbec v Svetem pri Komnu okoli leta 1939.
(Hrani: družina Turk iz Komna.)

Slovenije, so opravili kmetijski svetovalci iz Kmetijsko svetovalne službe Sežana, ki so veliko storili za vnovičen razvoj turizma na kraškem podeželju.

Kmetijski svetovalci so svojo vlogo videli v prirejanju raznih izobraževanj, na katerih bi kmetice in kmetje spoznavali stare kmečke jedi in druge kmečke rituale, primerne tudi za turistične namene. Zato so v času od jeseni do pomladi pripravili vrsto tečajev, na katere so povabili priznane strokovnjake in predavatelje (Arko-Kambič 1994a: 6; 1994b: 6; 1995: 5). V okviru svetovalne službe Sežana je začel delovati tudi Aktiv kmečkih žena, ki se je v kasnejših letih preimenoval v Društvo kmečkih žena Krasa. Leta 1998 so s pomočjo čezmejnega projekta PHARE CBC raziskovali kmečka oblačila in izdelali vzorčne primerke noše, ki je bila v rabi na Krasu pred 150 leti (Uredništvo 1999: 19). V kontekstu ustvarjanja kulturne dediščine v turistične namene bi lahko problematizirali vlogo kmetijskih svetovalcev pri pomoči kmetom pri razvijanju turizma na kmetijah. Ker svetovalci nimajo zadovoljivih znanj za strokovno predstavitev kulturnih prvin, ki jim poskušamo danes dodeliti nove vloge in funkcije, je marsikje prihajalo do nestrokovnih oziroma izkrivljenih predstavitev. Po drugi strani pa so svetovalci veliko storili za vključevanje dediščine v turistični razvoj. Pri tem so nekoliko zatajili tudi etnologi in kulturni antropologi, saj bi morali kot raziskovalci človekovih praks in procesov ter njegovih produktov intenzivneje aplicirati svoja znanja na terenu in ne le preučevati, kako in zakaj različni akterji reprezentirajo in uporabljajo pretekle kulturne prvine.

Kljub akcijam v drugi polovici devetdesetih let je analiza v prvi fazi razvojnega Pi-

lotnega projekta Kras pokazala, da je bila na Krasu še leta 2000 stopnja osveščenosti o vrednotah Krasa in pomenu turizma med lokalnim prebivalstvom relativno nizka (*Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije* 2000: 56). Turistična ponudba območja je bila znana le po treh znamenitostih (Lipici, Parku Škocjanske jame in kasneje še Štanjelu), ki pa so bile med seboj in z okolico skromno povezane. Postavilo se je vprašanje, kako med lokalnim prebivalstvom vzpostaviti najprej boljši odnos do lokalne preteklosti in kasneje pozitiven odnos do razvoja turizma. V Občini Komen so se tega lotili tudi z dejavnostjo Osnovne šole Komen, in sicer predvsem z akcijo Križem kražem po Komenskem Krasu.

Predstavitev osnovnošolskega projekta Križem kražem po Komenskem Krasu

Skupni razvojni program zaokrožene Kraške regije (2002) označuje kraško dediščino kot pomemben vir za razvoj turizma, saj odpira možnosti za trajnostni razvoj turističnih produktov, ki temeljijo na značilnih kulturnih prvinah in praksah ter naravnih vrednotah, po katerih se to območje bistveno loči od drugih (SRP 2002: 36–43). Med pripravo razvojnega projekta se je pokazalo, da je ob treh največjih znamenitostih (Lipici, Parku Škocjanske jame, Štanjelu) večina kraških vasi turistično povsem nerazvitih, čeprav v svojih vaških jedrih in okolici skrivajo kulturne in naravne prvine, ki bi pritegnile marsikaterega obiskovalca. Poleg tega celotno območje Komenskega Krasa, kljub temu da so strokovnjaki tam prepoznali bogato dediščino, še ni bilo podrobneje raziskano in predstavljeno, kaj šele ustrezno trženo. Čeprav je Občina Komen leta 2002 v prostorih štanjelskega gradu ustanovila Turistično-informacijski center, obiskovalcem še ni mogla ponuditi promocijskega gradiva o posameznih vaseh s kulturnega, naravnega ali kulinarичnega vidika.

Zaradi predstavljenih problemov je v šolskem letu 2002/03 stekel osnovnošolski projekt *Križem kražem po Komenskem Krasu: spoznavanje naravnih vrednot in kulturne dediščine z učenci OŠ Komen*. Glavni namen akcije je bil natančna raziskava načina življenja v posameznih kraških vaseh (značilnosti ljudskega stavbarstva, sakralne arhitekture, praznovanja godu vaških cerkvenih zavetnikov, šeg in navad ob posameznih koledarskih in življenjskih praznikih, domače obrti, kulinarike, dela na kraški kmetiji itd.) in ovrednotenje družbene pomembnosti posameznih prvin kulturne in naravne preteklosti, ki bi lahko služile kot vir podatkov za oblikovanje turističnih vsebin. Ker je pisnih virov o Komnu in okolici malo, saj sta bila zaradi požiga vasi komenski župnijski in občinski arhiv uničena, je glavno raziskovalno delo temeljilo na terenski raziskavi z uporabo etnografske metode, v okviru katere so se učenci najprej seznanili z glavnimi značilnostmi in posebnostmi po posameznih vaseh Komenskega Krasa, v naslednjih urah pa so se pripravili za intervjuje z domačini. Na pogovor so povabili kražane posameznih naselij, ki poznajo ali se ukvarjajo s preučevanjem zgodovine in načina življenja v vasi, nosilce domačih obrti in turističnih dejavnosti. S pomočjo medgeneracijskega pogovora, ko so starejši kražani otrokom pripovedovali o razvoju in dejavnosti določenega pojava (npr. šege) ali vlogi določenega predmeta (npr. *žbrince*) in ugotovili, da je predmet ali

Etnološki krožek v Brestovici pri Komnu. Učenci se učijo izdelovati bič.
(Foto: Jasna Fakin Bajec, 2003.)

pojav zanimiv za določeno publiko (npr. učence), so oboji prvinam začeli pripisovati drugačne, pozitivnejše pomeni. Ob tem so se seznanili tudi s pomenom varovanja in ohranjanja preteklih kulturnih pomnikov ter z njihovo transformacijo in vlogo definicije lokalnega prostora. Pomembna značilnost osnovnošolske akcije je bila tako ozaveščanje domačinov in osnovnošolskih otrok, da dediščina ni le zgodovinska kategorija, temveč tudi razvojna. V različnih oblikah dediščine je mogoče najti nove izzive za prihodnost. S tem se je poskušalo doseči cilj, da bi se gradilo kraško prihodnost na podlagi tistih kulturnih prvin, ki so se ohranile do danes, so zgodovinsko preverjene, delujejo že desetletja in jih lahko s pridom uporabimo kot kakovostno alternativo pri oblikovanju vizije in strategije razvoja prihodnosti. Za doseg te ciljev pa je pomembno, da so lokalne skupnosti seznanjene in sposobne ceniti vrednote svojega naravnega in kulturnega okolja. Kulturne in naravne značilnosti se je pri posameznih šolskih urah tudi evidentiralo in dokumentiralo.

V šolskem letu 2002/03 se je raziskalo in pripravilo vodnik po vasi Sveto, ki so ga otroci po koncu raziskave javno predstavili na Abramovi osmici v Svetem. Po koncu akcije je bilo moč spoznati, da je bilo raziskovanje lokalne preteklosti za učence zelo pomembno, saj so pri tem odkrivali in spoznavali zgodovino življenja svojih prednikov, se učili pozitivnega odnosa do lokalne preteklosti ter si krepili nacionalno samozavest

in identiteto svoje domače pokrajine. Učenci so razvijali tudi sposobnost kulturnega komuniciranja z lokalnim prebivalstvom in se učili javnega nastopanja. Kot zanimivost naj navedem, da so se v interesno dejavnost vključili učenci, ki pri rednem šolskem pouku niso dosegali vidnejših rezultatov, medtem ko so se pri interesni dejavnosti zelo izkazali.

Akcijo je v naslednjem šolskem letu (2003/04) podprla Občina Komen, saj je prepoznala njeno kulturno in izobraževalno vrednost za celovito predstavitev turistične ponudbe. Raziskovalno dejavnost učencev je vključila v turistični projekt z naslovom *Razvoj turizma in s turizmom posredno povezanih dejavnosti med Štanjelom na slovenski strani in Devinom na italijanski*, ki ga je finančno podprl evropski čezmejni program PHARE CBC Slovenija/Italija. V okviru občinskega projekta so učenci sodelovali pri pripravi turističnih in zgodovinskih podatkov v vaseh Komen, Volčji Grad in Gorjansko. Pridobljeno gradivo se je vaščanom v obliki učnih poti predstavilo na javnih prireditvah, ki se jih je poimenovalo Križem kražem po Volčjem Gradu, Križem kražem po Gorjanskem in Križem kražem po Komnu. Gradivo je bilo nato objavljeno v turističnem zborniku z naslovom *Kras od Štanjela do Devina* (Fakin, Modic 2004), kjer so navedeni glavni turistični podatki (dostop, zgodovina, znamenitosti, znane osebnosti, druge zanimivosti) vseh vaških skupnosti v občini Komen na slovenski strani in občini Devin/Nabrežina na italijanski. Poleg tega so v zborniku predstavljene naravne, zgodovinske, etnološke in umetnostnozgodovinske posebnosti ter znane osebnosti z obravnavanega območja.

Organiziranje javnih prireditev, na katerih so osnovnošolci predstavili svoja pridobljena znanja, se je pokazalo kot dober način komunikacije z lokalnim prebivalstvom, saj so se domačini seznanili z zgodovino vasi, hkrati so lahko posredovali svoja stališča, ideje in želje. V okviru projekta je nastala tudi *Analiza stanja obstoječe ponudbe po posameznih vaških skupnostih Občine Komen* (2004), pri kateri so sodelovali vaški predsedniki in vsebuje tudi želje prebivalcev, predvsem zamisli o izboljšanju turistične ponudbe po posameznih vaseh. Rezultat intenzivnega sodelovanja z domačimi prebivalci se je pokazal pri izidu turističnega zbornika, saj se je predstavitev udeležilo veliko ljudi, predvsem pa vsi predsedniki vaških skupnosti. Poleg tega so po končanem projektu nekateri predsedniki samoiniciativno sodelovali pri pripravi turističnih informacijskih tabel, za katere so poleg znamenitosti, predstavljenih v turističnem zborniku, dodatno predlagali še nove lokacije in turistične poti.

Zaradi novih načinov financiranja dejavnosti posameznih vaških skupnosti so nekatere vasi po letu 2004 začele ustanavljati turistična, športna in razvojna društva, ki si med drugim prizadevajo razvijati turizem na lokalni ravni. V Volčjem Gradu so turistično vaško društvo ustanovili konec leta 2003; vas je bila aktivna že pred akcijo Križem kražem po Volčjem Gradu, sama akcija pa je krajanom ponudila nove ideje obujanja ritualnih praks in ustvarjanja dediščine. Za razliko od Vaške skupnosti Štanjel, kjer je večina prebivalcev neaktivnih in ne kaže večje želje za razvoj vaškega turizma, je bilo v Volčjem Gradu prav nasprotno.

Prakse ustvarjanja dediščine v Vaški skupnosti Volčji Grad od leta 2003 do 2007

V manjši vasi Volčji Grad živi okrog sto krajanov, ki so se v zadnjih letih veliko angažirali pri raziskovanju, ohranjanju in predstavitvi pomnikov lokalne preteklosti. Ker je vas slovela kot priznana kamnoseško naselje, saj so v njej delovale kar štiri kamnoseške delavnice, veliko domačinov pa je bilo zaposlenih v okoliških kamnolomih, je danes arhitekturno najboljše ohranjeni kraj na Komenskem Krasu, ki ne slovi le po stavbarskih arhitekturnih značilnostih, temveč tudi po najstarejšem prazgodovinskem gradišču – Debeli griži, ki leži v neposredni bližini vasi. Prav zaradi gradišča, ki v bližnji in daljni okolici velja za najboljše ohranjeno gradišče na slovenskem delu Krasa, je v preteklosti prihajalo v vas vedno več obiskovalcev. Podjetni vaščani so v povečanem obisku vasi prepoznali priložnost za turistični razvoj. Sprva so nekateri krajan izrazili bojazen, da vas ne prenese množičnega turizma. Vseeno pa so z skupnimi pogovori in mislijo, da jim turizem omogoča prodati kmetijske presežke, premagali začetniške težave in leta 2003 ustanovili razvojno Društvo Debeli griža – društvo za ohranjanje, oživljanje in razvoj naravne, kulturne in etnološke dediščine. Za razliko od projektov v Štanjelu, pri katerih vaščani niso imeli večje vloge, je bilo v Volčjem Gradu prav lokalno prebivalstvo njihov glavni predlagatelj, snovalec zamisli in glavni akter pri uresničevanju postavljenih ciljev. V turistični program so vključili celotno vaško skupnost, tako starejše kot otroke. Prav otroci so veliko prispevali k zavesti o pomenu ohranjanja dediščine, saj je bila akcija Križem kražem po Volčjem Gradu deležna podpore vaške skupnosti in društva. Z delom na terenu in v pogovorih s starejšimi vaščani so začeli učenci »odpirati oči« krajanom za zanimivosti, ki bi jih lahko predstavili obiskovalcem. Vaščani otroškega znanja, zamisli in predlogov niso zavračali, temveč so jih uporabili kot pomembne zamisli in vsebine za nadaljnji razvoj. Tako je takratni predsednik društva poudaril:

To so enkratne akcije, samo s takimi akcijami je treba pazet, da ne ostanejo samo na papirji ali v okvirju ene šolske skupine. Mislim, da take predstavitve, ku smo imeli tekret, ta Križem kražem, to je blo super.³⁵⁰

V naslednjem letu so po vasi in okolici uredili tematsko učno pot – Pot kamna (ali Volčjo pot), na kateri predstavljajo glavne kulturne in naravne značilnosti Krasa. Zamisel za pot je nastala pri predstavitvi akcije Križem kražem, pri kateri so učenci predstavili učno pot po vasi. Zgledovali so se tudi po aktivnostih iz sosednje vasi Pliskovica (Občina Sežana), kjer so ravno tako ustanovili razvojno turistično društvo in uredili tematsko učno pot – Po pliskini poti. Za vsakoletno ureditev poti in vodenje po njej skrbijo domačini, ki so s finančno pomočjo Občine Komen uredili tudi informativne table.

Za vaščane najpomembnejši projekt so izvedli leta 2005, ko so v poletnih mesecih posneli film o zgodovini načina življenja v vasi z naslovom »Takú je blo v Volčjem Gradi«: predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasi Volčji Grad. Ideja za film je nastala, kot je pojasnil takratni predsednik vaške skupnosti, spontano:

³⁵⁰ Roj. 1982, intervju: 9. december 2005.

Smo imeli skupščino društva in pole se je zbralo ideje, da vsakdo nekaj napiše. In pole je Martina Kofol napisala, ona je novinarka TV Koper, in je napisala, da bi blo treba spravt ta stare ljudi na filmski trak oziroma jih posnet, da bi bil nek spomin od teh ljudi. Samo tu je rekla, neč družga. Pole sem jez, jez ne morem keksen kret spat in pole vrtim te filme v glavi, kaku bi kej izpeljali, kej bi lahko nerdu in pole iščem rešitev. Pole jez prej ku kej rečem, se grem pozanimat. /.../ Ker jez ne marem reč, čujte bi lahko posneli film, če vješ, da ni ozadja, da finančno ne bi mogli prit skuzi. Zato najprej pogledem, če so finance, če upem zrihtet, in pole grem naprej.³⁵¹

Čeprav gre za rekonstrukcijo načina življenja, pravzaprav za folklorizem, saj so pri zori izvzeti iz časa in predstavljeni v turistične namene ter promocijo vasi, hkrati pa predstavljajo zgodovinski vir za nadaljnje rodove, so vaščani na izdelek zelo ponosni, saj so sami nekaj storili za oživljanje lokalne skupnosti, ohranjanje in predstavitev lokalne preteklosti. Ob tem sicer radi prisluhnejo strokovnjakom, ki se ukvarjamo z raziskovanjem lokalne preteklosti, vendar se tudi zavedajo, da brez njihove lastne pobude, vztrajnosti in požrtvovalnosti strokovnjaki ne bodo oživili njihove vasi.

Morda se zdi, da nikakor ne moremo primerjati Vaške skupnosti Volčji Grad z Vaško skupnostjo Štanjel, saj gre za precej različni naselji, tako po zgodovini, številu prebivalstva in vitalnih dejavnostih. Za oživljanje starega dela Štanjela so namreč potrebne občinska, državna in evropska finančna pomoč, Volčji Grad pa ne potrebuje tako velike denarne podpore. Kljub temu lahko na predstavljenih zgledih spoznamo, kako pomembno je za pripravo smernic za trajnostni razvoj vasi vključiti njene prebivalce, saj je prav od njih odvisno, kakšna bosta njihov način življenja in kulturna identiteta v prihodnosti.

Pri vključevanju dediščine v turistične namene se mnogi avtorji (Sharon Macdonald 1997; Alexandros Apostolakis 2003 idr.) ukvarjajo z vprašanjem avtentičnosti. V okviru postmodernističnih pogledov in razumevanj tradicije kot spreminjajočega se procesa in dediščine kot prakse, ki pretekle kulturne prvine uporablja kot ekonomski in kulturni kapital v sedanosti, tudi koncept avtentičnosti ne more biti objektivno definiran. Po Apostolakisu je koncept avtentičnosti nastal na podlagi pogajanj; pojav uteleša različne poglede, interpretacije in motivacije (Apostolakis 2003: 801). V kontekstu razumevanja pomena turizma v določeni vaški skupnosti pa ni bistveno, kako avtentično je predstavljena določena ritualna praksa ali kulturna prvina; po Sharon Macdonald je namreč glavni namen priprave muzeja prav v tem, da lokalno prebivalstvo spozna svojo krajevno zgodovino, ki je bila v mnogih zgodovinskih knjigah prezrta in lažna (Macdonald 1997: 156).³⁵² Turistični centri ali društva lahko veliko prispevajo k temu, da lokalno prebivalstvo spozna in se zave svoje lokalne zgodovine, kar predstavlja pomemben identifikacijski element pri sooblikovanju novih identitet v sodobni globalni družbi. Ker

³⁵¹ Roj. 1969, intervju: 27. januar 2006.

³⁵² Avtorica je svojo tezo opredelila na podlagi raziskave zgodovinskega in etnološkega muzeja Aros na otoku Skye na Škotskem, kjer so mladi v turistične namene vnovično oživel in predstavili keltsko kulturo. Glavni konservator muzeja je poudaril, da je bil namen Arosa »uporabiti tehnične pripomočke sodobne industrije, da bi prikazali 'dokaj radikalno zgodovino' svoje kulture« (Macdonald 1997: 161), torej neopazne in z vidika nacionalne zgodovine nepomembne vsakdanje življenjske poti posameznikov in posameznic, ki pravzaprav pomenijo nepogrešljiv temelj uresničitve nacionalnih zgodovinskih dogodkov.

Obnova vaškega kala Kalič leta 2003. (Hrani: Razvojno društvo Debela griža iz Volčjega Grada.)

pa je dediščina pomemben del življenja tamkajšnjih ljudi, si je treba prizadevati, da pri njeni predstavitvi sodelujejo strokovnjaki, ki jo poskušajo z raziskovanjem in kasneje ovrednotenjem predstaviti dokaj resnično, brez siromašenja ali bogatenja njenih poglavitnih lastnosti. To pa ni mogoče doseči brez natančne raziskave načina življenja ljudi, ki s svojimi dejanji pomembno sooblikujejo določeno kulturno okolje. Tako je za izvajanje kakršnih koli turističnih projektov za trženje dediščine treba pripraviti temeljne raziskovalne elaborate oziroma etnološke monografije, ki z rabo različnih metod (opazovanje sedanjosti, obnavljanje preteklosti, analiza različnih pisnih virov itd.) oblikujejo osnovo, na podlagi katere je mogoče zapuščine vplesti v sodoben način življenja. Vsekakor pa prezentacija dediščine ali njena transformacija v turistične namene (za turistične prireditve, spominke, turizem na vasi, turistične prospekte itd.) pomeni rekonstrukcijo tako s stališča pripovedovalca, ki po prenesenem ali doživetem spominu pripoveduje zgodbe, kot tudi raziskovalca, ki v množici podatkov išče smiselne povezave, ki jim mora dati zaokroženo podobo in jih prenesti v zgodbo. Kljub temu sta raziskovanje zgodovine in njen zapis za sodobno globalno družbo izrednega pomena, saj se kulturne identitete ne-prestano spreminjajo in ponovno konstruirajo ter sklicujejo na zgodovinsko ozadje.

Člani Razvojnega društva Debela griza ob ustanovitvi decembra 2003.
(Hrani: Razvojno društvo Debela griza iz Volčjega Grada.)

Sklepne misli

Tesno sodelovanje med osnovno šolo, domačini in občinsko oblastjo je prispevalo k boljšemu zavedanju o tradicionalnih kulturnih posebnostih na Komenskem Krasu. To se med drugim kaže tudi v vse večjem številu novih turističnih, kulturnih in športnih društev, ki si prizadevajo po eni strani ohranjati, restavrirati in predstavljati kulturne posebnosti, po drugi pa jih tudi tržiti. Kot zanimivost naj navedem, da je leta 2004 Vaška skupnost Sveto prejela od Turistične zveze Slovenije nagrado za najboljši urejen trg, kar je domačine izredno razveselilo. Odpirajo se nove turistične kmetije, kar je delno pogojeno s pridobitvijo nepovratnih evropskih sredstev. Njihove ponudbe vsekakor ne moremo primerjati s ponudbo kmetij pred drugo svetovno vojno, vsekakor pa gre za stare vzorce v novi vsebini, saj turistom ponujajo kraško kulinariko, ponekod pa tudi prenočišča. Z intenzivnim ozaveščanjem prebivalstva o pomenu kraškega turizma, predvsem pa ob pomanjkanju nastanitvenih kapacitet se je na Krasu pojavil nov tip turizma, t. i. mladinski turizem, ko so v Pliskovici leta 2003 odprli mladinski hotel.

Vaška skupnost Sveto je leta 2004 prejela od Turistične zveze Slovenije nagrado za najlepši urejeni trg. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Ptuj, 2004).

Problem Krasa, ki še danes kljub pospešenemu turističnemu razvoju ni razrešen, je njegova skupna predstavitev kot turistična blagovna znamka oz. destinacija.³⁵³ Kras je danes upravno razdeljen med pet občin, ki se še niso poenotile o skupni predstavitvi območja kot turistične destinacije z značilnimi turističnimi proizvodi, npr. pršutom, teranom, kraškim medom, kraškim žganjem, svojevrstno arhitekturo in zgodovinskimi spomeniki. Čeprav so se občine po dolgotrajnih pogajanjih uskladile glede odloka o turističnem vodenju, se še vedno ne morejo dogovoriti o oblikovanju skupne turistične organizacije oziroma pri določitvi njene lokacije. K neuspešnem reševanju tega problema veliko prispevajo prav zgodovinski procesi, saj Kras v toku zgodovinskih dogajanj ni bil nikoli skupno upravno-politično telo, temveč je bil vedno razdeljen najprej med različna srednjeveška gospostva, potem pokrajine in danes občine. Turista pa ne zanima, kje se npr. Občina Komen konča in Občina Sežana začne.

Za konec velja poudariti, da ima vsako zgodovinsko obdobje svoje posebnosti, ki se odražajo na različnih ravneh družbenega življenja. Kot je vidno iz predstavitve razvoja turizma na kraškem podeželju, te posebnosti odsevajo tudi v turizmu kot pomembnem dejavniku družbenega razvoja. Primerjava različnih zgodovinskih obdobj v razvoju turizma na Krasu nas pripelje do ugotovitve, da danes turizem za nekatere Kraševce zopet predstavlja dodatno gospodarsko dejavnost, ki pripomore k boljšemu gmotnemu položaju, kot je za mnoge predstavljal v času pred drugo svetovno vojno, in da je v obdobju socializma turizem po vaseh res nazadoval, toda hkrati omogočil razvoj večjih turističnih centrov, ki so danes na konkurenčnem turističnem trgu magnet za goste, od koder pa jih morajo Kraševci znati in se ponekod še naučiti usmeriti v manjše kraške vasi.

³⁵³ Več o dobrih in slabih praksah turistične destinacije v nastajanju ter pomenih vključevanja lokalnega prebivalstva pri razumevanju turističnega prostora piše Miha Kozorog v delu *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: prostor, festival in lokalna identiteta na Tolminskem* (2009).

Dediščina med tradicijo in inovacijo

Glavni namen monografije je bil predstaviti vlogo in pomen dediščine kot kulturnega in socialnega kapitala ter odgovoriti na vprašanje, kdo ima na Krasu moč in vodenje pri postvarjanju lokalne preteklosti in oblikovanju dediščine, ki v sodobnem svetu predstavlja pomembno vlogo pri identificiranju in gospodarskem razvoju kraških skupnosti. Raziskava je potrdila, da s(m)o bili glavni akterji ustvarjanja kraške dediščine strokovnjaki; njihovo delo so v zadnjih letih zaradi družbenopolitičnih in kulturnosocialnih okoliščin prevzeli tudi drugi akterji lokalnih skupnosti. Že v obdobju socialistične Jugoslavije, intenzivneje pa v samostojni Sloveniji, s(m)o iz različnih družboslovnih in naravoslovnih ved preko raznovrstnih mednarodnih in državnih projektov (npr. *Pilotni projekt Kras, Kraški regijski park*), osnovnošolskih akcij (npr. *Križem kražem po Komenskem Krasu*), vaških pobud (npr. film *Takú je blo na Volčjem Gradu*) ali konservatorskih smernic v zaščitenih naseljih (prim. Štanjel) s svojim strokovnim vedenjem in pogledi predstavljali javnosti različne kulturne prvine in veščine iz preteklosti, v katerih s(m)o prepoznali določeno vrednoto. Lokalno prebivalstvo je zaradi različnih zgodovinskih izkušenj, pričakovanj in potreb to interpretacijo dediščine pozitivno sprejelo (prim. Volčji Grad) ali jo zavrnilo (prim. Štanjel). Dejanja in prizadevanja strokovnjakov pa ne bi obrodila želenih rezultatov, če ne bi to omogočale oziroma zahtevale nastale družbenopolitične razmere moderne in postmoderne družbe, ki so v kulturnih prvinah iz preteklosti prepoznale različne vloge: identifikacijskega simbola, znaka prikazovanja narodovega napredka, v sodobnem času pa tudi elementa gospodarskega in kulturnega razvoja.

Empirični del raziskave nam razkriva, da so za lokalno prebivalstvo na Krasu danes vrednotene prvine kraške dediščine, kot so kamen, kamniti izdelki, kraške kulinarčne posebnosti, kmetijski izdelki in kamnita arhitektura, v posameznih zgodovinskih obdobjih utelešale različne pomene. Zaradi zgodovinskih izkušenj, manjšega števila izobražencev in morda konservativnega mišljenja ter drugih življenjskih potreb so bile med lokalnim prebivalstvom prvine kamnite dediščine v obdobju moderne dobe negativno ovrednotene. Nad lokalnimi kulturnimi prvinami so zaradi drugačnih družbenopolitičnih, kulturnih in gospodarskih razmer prevladovali drugi nacionalni simboli (spomeniki NOB, Triglav, slovanski rituali). Kamen je domačinu simboliziral obdobje tehnološke nerazvitosti, revščine, težkega življenja in trdega dela. Šele z intenzivnim strokovnim in političnim diskurzom v devetdesetih letih 20. stoletja, ko sta tudi stroka in politika na pobudo tujih strokovnjakov prepoznali pozitiven pomen v svetu že vrednotene kraške krajine, je kamen vnovično pridobil pozitivno konotacijo, kar se je začelo odražati tudi v vsakdanjem načinu življenja lokalnega prebivalstva. Danes kamen ni le identifikacijski simbol, temveč tudi estetski produkt, ki krasi tipske gradnje iz časa socializma in

Malica –marena po košnji sena. Prizor iz snemanja filma »Takú je blo na Volčjem Gradu!«: predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasi Volčji Grad. (Foto: Boštjan Štolfa, 2005. Hrani: Razvojno društvo Debela griža iz Volčjega Grada.)

novogradnje, ki po načelih arhitekturnih postmodernističnih tendenc upoštevajo tradicionalne značilnosti Krasa. Vendar tradicija ne pomeni ustaljenega, fiksnega in avtentičnega prenosa preteklih znanj, pomenov in izkušenj, temveč nepretrgano prakso, ki se s sodobnimi potrebami in pričakovanji nenehno spreminja, dopolnjuje in izboljšuje. Ker je naše življenje kontinuiran proces, ki teži k novemu razvoju družbe, se tradicija prepleta z inovacijo in inovacija spreminja v tradicijo, kulturne prvine pa so vez oziroma medij, ki preteklost poveže s sedanostjo in prihodnostjo, vendar je treba upoštevati, da se oblika, funkcija in pomen kulturne prvine spreminjajo. Raziskava je med drugim pokazala, da vloga dediščine ni v lastnini materialnega objekta, temveč v procesu oziroma v praksi (dejanju), ko starejša generacija posreduje mlajšim svoje občutke, izkušnje, spomine, znanja in pomene, ki jih utelešajo pretekli materialni objekti in druge veščine. Dediščina ni nekaj zamrznjenega v materialni obliki, temveč gre za vrsto aktivnosti, ki vključujejo spominjanje, komemoracije, medgeneracijske komunikacije, utrjevanje in izražanje identitete, spreminjanje pomenov in kulturnih vrednot. Pri samemu procesu spominjanja, uporabe preteklih kulturnih prvin, obiskovanja zgodovinskih krajev prihaja do preoblikovanja, izpopolnjevanja izkušenj, znanj, misli, pomenov in vrednot, ki

nam v sodobnosti omogočajo oblikovanje občutka in razumevanje ne le kdo smo, temveč tudi kaj želimo postati. Tako pomen dediščine ni v materialnosti oziroma nematerialnosti kulturnih prvin, temveč v kulturnem in socialnem procesu, ki je prepleten z vrsto praks, pri čemer je ključen spoj med preteklostjo in sedanjostjo za namene razumevanja in delovanja v prihodnosti.

Pri preoblikovanju pomenov, ki jih utelešajo pretekle kulturne prvine, imajo konstitutivno vlogo prakse oziroma dejanja, mišljenja, spominjanje in ravnanja domačih akterjev, ki so postavljeni v povsem konkretne in spreminjajoče se zgodovinske, družbene, ekonomske in prostorske okoliščine. Tako je pri preučevanju praks ustvarjanja kulturne dediščine in njene sodobne vloge ključnega pomena spoznavanje praks človeka – akterja določene družbe, ki je glavni nosilec kulturnih procesov. Človek s svojim delovanjem (vsakdanjimi praksami) producira materialne in nematerialne kulturne artefakte in njihov pomen, ki posredno ali neposredno vpliva na življenje družbenih skupin, kakor to dopuščajo ali narekujejo odnosi med člani te skupine in njihove zgodovinske izkušnje. Strokovnjaki bodo za razliko od lokalnega prebivalstva v kulturnih prvinah iz preteklosti (npr. kamniti hiši, kamnoseškem izdelku, ljudskem plesu in pesmi, veščinah, življenjskemu ritualu) prepoznali drugačne vrednote kot domačini, ki živijo s strokovno ovrednotenimi prvinami. Kulturno zaščiteni stavbni enoti ali naselju bodo npr. strokovnjaki dodelili zgodovinsko, estetsko, razvojno, umetnostno, izobraževalno idr. vrednoto, medtem ko ji bo domačin, ki živi v ovrednotenem kulturnem spomeniku (npr. hiši), podelil drugačen, morda produkcijski pomen, ki bo objekt spremenil glede na trenutne življenjske potrebe. V kolikor mu to ne bo omogočeno in mu strokovnjak ne bo posredoval vzajemno izpogajanega predloga, se bo to izrazilo z uporabo v različnih oblikah (z izselitvijo, neupoštevanjem konservatorskih smernic, ne vključevanjem v razvoj skupnosti). Danes se konservatorska stroka za razliko od preteklosti zaveda, da je treba ohranjanje in revitalizacijo kulturnih prvin iz preteklosti prilagoditi sodobnim uporabam – tudi na račun spreminjanja oblik, vzorcev ali funkcij objekta. Poleg tega se je tudi lokalno prebivalstvo ob javnem diskurzu, izboljšanju izobrazbene strukture in gmotnega položaja začelo zavedati pomena ohranjanja kulturnih in naravnih posebnosti kraškega prostora.

Sodobni pristopi pri ukvarjanju z dediščino in opredeljevanju njene družbene vloge poudarjajo, da varovanje dediščine ni smiselno le kot vir podatkov o preteklosti in temelj izražanja lokalne identitete, temveč tudi zaradi razvoja v kontekstu prepoznavanja sodobnih oblik družbe. V sodobnosti predstavlja dediščina temelj trajnostnega (vzdržnega) razvoja, ki si prizadeva ob gospodarskem, kulturnem in socialnem razvoju ohraniti naravne vrednote in varovati okolje oziroma na podlagi poznavanja človekovih preteklih dejanj, vrednot in oblikovanj prilagoditi sodobna pričakovanja in potrebe. S tem dediščina ni le zgodovinska, identifikacijska ali ekonomska kategorija, temveč tudi razvojna, saj lahko v njej iščemo nove izzive trajnostnega razvoja v prihodnosti. Zato je pri izvajanju razvojnih projektov, ki se zavzemajo za vključevanje dediščine v trajnostni razvoj skupnosti, treba spoznati pomene in vrednote, ki jih v skupnosti utelešajo kulturne prvine, ki jih želimo vključiti v njen razvoj (npr. arhitekturni objekti). To pogojuje, da morajo

strokovnjaki, ki sodelujejo pri revitalizaciji zgodovinskih naselij, gospodarskem razvoju okolja (v obliki razvoja turizma) ali drugih oblikah ustvarjanja dediščine, vzpostaviti stik z ljudmi, se poglobiti v njihovo preteklo pot in tudi v okolje, v katerem živijo, da spoznajo njihove (človekove) izkušnje in družbeni kontekst. Le tako lahko iz njihove zgodovine, izkušenj in sedanjih praks sestavimo logiko skupnosti ter na podlagi ovrednotenih pomembnih sestavin njihovega življenja ponudijo smernice za prihodnost.

Raziskava je pokazala, da so zgodovinske izkušnje skupnosti in posameznikov temeljnega pomena pri ugotavljanju vrednot, ki jih kulturne prvine iz preteklosti utelešajo v določeni lokalni skupnosti. Spoznavanje načina življenja skupnosti nam lahko pojasni: zakaj kamen na Krasu v obdobju po drugi svetovni vojni ni bil pozitivno vrednoten; zakaj lokalno prebivalstvo do nedavnega ni znalo ceniti in prepoznati pomena raziskovanja lokalne preteklosti; kako življenje skupnosti, predvsem pa (ne)soglasja med krajanji vplivajo na življenje v vaseh. Iz poznavanja lokalne zgodovine in izkustev krajanov lahko interpretiramo, da sta v vaški skupnosti Komen poseben pečat zapustili druga svetovna vojna (požig vasi) in nadaljnji industrijski ter urbani razvoj (gradnja industrije, blokovskih stanovanj idr.), ki sta povzročila hitro spreminjanje tako socialne strukture vasi kot materialne kulture (spreminjanje grajenega okolja), s katero se krajanji le s težavo identificirajo, kar odseva tudi v aktivnostih. Podobno zgodbo zasledimo v Štanjelu. Tam prebivalstvo še danes pomni dogodke iz druge svetovne vojne, posebej požig gradu, ki je v preteklosti pomenil srce delovanja vaške skupnosti. Z gospodarskim degradiranjem vasi po vojni, strogimi konservatorskimi smernicami pri prenovi starega dela vasi v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja in vsesplošnim izboljšanjem gospodarskega položaja v drugi polovici sedemdesetih let so se ustvarili pogoji za širitev novega naselja, ki je v naslednjih letih povzročilo nesoglasja med krajanji. Zaradi različnih izkušenj in do nedavnega negativnega odnosa lokalnega prebivalstva do materialnih prvin iz preteklosti (arhitekturnih stavb) le redki vaščani sodelujejo pri revitalizaciji vasi.

Novejša spoznanja ohranjanja in varovanja kulturne dediščine poudarjajo celostni pristop k prenovi objektov (t. i. *integralno varstvo kulturne dediščine*), kar pomeni, da moramo zaščito in ohranjanje dediščine vpeti v lokalni prostor (naselje, pokrajino). Obnova in zaščita materialnega (arhitekturnega) objekta ne moreta prispevati h kulturnemu in gospodarskemu razvoju območja, če ne poznamo pretekle vsebine tega objekta in ustreznega načrtovanja njegove nadaljnje funkcije. Vsebinsko naselja pa ustvarjajo njegovi prebivalci, ki mu s svojim načinom življenja oziroma preteklimi in sedanjimi izkušnjami, dejanji in potrebami dajejo pomen v širšem družbenem prostoru. Izkušnje strokovnjakov iz Sveta Evrope oziroma Oddelka za ohranjanje kulturne dediščine uveljavljajo spoznanje, da je vsaka prenova objekta ali širšega območja uspešna le, če nam uspe v ta proces vključiti prebivalce, ki so odločilnega pomena pri opredeljevanju in določanju vsebine ali pomenov, ki naj bi jih imel zaščiteni objekt. Zato je zelo pomembno, da lokalna skupnost prepozna svojo priložnost v materialni dediščini. Ta bo skupnost bodisi identificirala oziroma kulturno in socialno označevala bodisi predstavljala možnost gospodarskega, predvsem pa turističnega razvoja. Poleg tega je pri prenovi zgodovinskih objektov potreben interdisciplinaren pristop, ki predpostavlja, da se z dediščino ne ukvarjajo le

umetnostni zgodovinarji in arhitekti, temveč da se v delo uspešno vključujejo tudi druge stroke: etnologi, antropologi, zgodovinarji, geografi, sociologi idr. Vsaka stroka naj bi iz svojega zornega kota prispevala svoj delež k celostni obnovi.

Etnolog in kulturni antropolog imata lahko pomembno vlogo pri raziskavi načina življenja, saj je ne moreta izvajati v kabinetih, temveč med glavnimi akterji v skupnosti. Z etnografsko metodo dela se etnolog in kulturni antropolog v pogovoru z ljudmi lahko dokopljeta do ključnih segmentov življenja v skupnosti, spoznata njene izkušnje in odnose do materialnih objektov ter drugih kulturnih segmentov, hkrati pa ljudi informirata, izobražujeta in ozaveščata. S spoznavanjem pomenov, ki jih v določeni skupnosti utelešajo določene kulturne prvine, se tako izognemo izkrivljanju pojavov v sodobnosti, hkrati pa z ugotavljanjem njihovih pomenov laže vključimo lokalno prebivalstvo v pripravo programov oživljanja zgodovinskih jeder. Raziskave in analize predstavljenih razvojnih projektov v vaških skupnostih Komenskega Krasa, predvsem v vaških skupnostih Štanjel in Volčji Grad, ki vsebinsko vključujejo (iz)rabo dediščine za trajnostni razvoj, nam nazorno pokažejo, kako pomembni so ustrezni raziskovalni pristopi, ki upoštevajo človeka, njegovo okolje in zgodovino.

Ključno spoznanje raziskave pa je, da se kljub zavesti v strokovnih krogih o pomenu dediščine v sodobnem, globalnem svetu lokalno prebivalstvo vendarle ne odloča za revitalizacijo kulturnih prvin iz preteklosti (vodnjakov, gradov, *kalov* itn.) zaradi ohranjanja dediščine kot identifikacijskega in ekonomskega elementa, s katerim bi javnosti predstavili svoj lokalni prostor ali tržili kulturo za namene turizma. Tega se lotevajo zaradi trenutnih življenjskih potreb in želje po druženju, zabavi, medsebojnih pogovorih; ohranjanje kulturnih prvin je torej sekundarnega pomena. Pri aktivnostih prihaja do pogovorov med različnimi generacijami, pripadniki različnih socialnih skupin in spolov ter ponekod med avtohtonimi in neavtohtonimi prebivalci. Vse to vpliva na izmenjavo različnih izkušenj, pomenov in vrednot, ki jih kulturni prvini pripisujejo oz. so jih pripisovali različni akterji. S tem postaja dediščina kohezivni element v skupnosti in vpliva na spreminjanje ločnic med »nami« in »drugimi«, ločnic, ki so temeljnega pomena pri samooznačevanju družbenih skupin. Tako dediščina utemeljuje tudi krajevno (prostor-sko) identiteto, ki je ravno tako kot osebna in kolektivna diskurzivno in zgodovinsko izpogajana na temelju različnih oblik izključevanja in ustvarjanja drugačnosti ter poustvarjanja razmejevanj med Kraševci in tistimi, ki to (še) niso.

Raziskava je tako potrdila domneve številnih avtorjev, predstavljenih v teoretičnem delu, da je dediščina konstrukt sedanjosti, ki v kulturne prvine iz preteklosti postavlja sodobne vrednote in pomene, ki so nujni za anticipiranje prihodnosti. Ključno pa je, da o dediščini Krasa ni mogoče reči zadnje besede; dediščina je namreč pojem, ki se neprestano oblikuje in spreminja. Če je danes poleg kulinaričnih dobrot glavna kraška posebnost kamen, kamniti izdelki, kamnita hiša, bo morda v naslednjem tisočletju, v drugačnih družbenopolitičnih, gospodarskih in kulturnih okoliščinah, tipska stavba iz betona, železa in plastike – torej iz materialov, ki danes mnogokrat nimajo pozitivnih konotacij.

... in
Kraševkam.

Žetev žita. Prizor iz snemanja filma »Takú je blo na Volčjem Gradu!«:
predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasici Volčji Grad.
(Foto: Boštjan Štolfa, 2005. Hrani: Razvojno društvo Debela griža
iz Volčjega Grada.)

Viri in literatura

Abram, Olga

2004 Štanjel v času zavezniške vojaške uprave. *Acta Histriae*, 12: 169–202.

Agencija Kras

1997 Kraški zidar v slovenskem prostoru. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 24: 5–7.

1998 18 odobrenih projektov Phare programa: Timav-Kraški park. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 25: 22–32.

1999a Storitve vse za ohranitev Krasa - poročilo o okrogli mizi revije Kras »Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?« *Kras, revija o Krasu in krasu*, 31: 5–7.

1999b Najprej izoblikovati celovito strategijo celostnega razvoja Krasa! - pogovor s Tatjano Rener. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 31: 10–12.

1999e Z izgubo »kraške« arhitekture bi izgubili tudi Kras – sklepne ugotovitve okrogle mize »Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?«. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32–33: 10–11.

2004 Kamnarstvu se na Krasu obetajo boljši časi: ob pomoči Evropske unije Občina Sežana snuje visokošolsko središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna Porton. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 63: 26–27.

AlSayyad, Nezar

2001b Introduction: Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism. V: AlSayyad, N. (ur.). *Manufacturing Heritage, Consuming Tradition*. London, New York: Routledge, 1–33.

2004b Introduction. The end of tradition or the tradition of endings? V: AlSayyad, N. (ur.). *The End of Tradition?* London, New York: Routledge, 1–28.

AlSayyad, Nezar (ur.)

2001a *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage; Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. London, New York: Routledge.

2004a *The End of Tradition?* London, New York: Routledge.

Anderson, Benedict

1998 *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: SH.

Andrejka, Rudolf

1926 *Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija. Ob dvajsetletnici Zveze za tujski promet v Sloveniji*. Ljubljana: Zveza za tujski promet v Sloveniji.

Ankersmith, R. Frank

2007 Historiografija in postmodernizem. *Filozofski vestnik*, XXVIII (1): 121–139.

Apostolakis, Alexandros

2003 The Convergence Process in Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research*, 30 (4): 795–812.

Appadurai, Arjun

1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Arendt, Hannah

2006 *Med preteklostjo in prihodnostjo: šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina. Arko-Kambič, Jasna

1993 Vinska trgategv z osmico: Folklorna skupina s Krasa se uveljavlja doma in v tujini. *Primorske novice*, XLVII (88): 6.

1994a Nabiranje izkušenj: na Krasu bodo pozimi spet pekli in kuhali. *Primorske novice*, XLVIII (71): 6.

1994b Oživljanje tradicije: ena izmed nalog Kmetijske svetovalne službe je tudi izobraževanje. *Primorske novice*, XLVIII (40): 6.

1995 Za okras do treh kraljev: za kmetice ikebane niso več nobena skrivnost. *Primorske novice*, XLIX (1): 5.

Arko-Kambič, Jasna in Irena Cunja

1995 Bo mačeha postala mati: Štanjel lahko zaživi, menijo evropski strokovnjaki. *Primorske novice*, XLIX (85): 8.

Armstrong, A. John

1991 Pristop k nastanku narodov. V: Rizman, R. (ur.). *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt 79, 39–50.

Bajuk Senčar, Tatiana

2005 *Kultura turizma: antropološki pogledi na razvoj Bohinja*. Ljubljana: Inštitut za antropološke in prostorske študije, Založba ZRC.

Barbič, Ana

2005 *Izzivi in priložnosti podeželja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Barth, Fredrik

1969 Introduction. V: F. Barth (ur.). *Ethnic Groups and Boundaries*, London: Allen and Unwin: 9–38.

Bauman, Zygmunt

1996 From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. V: Hall, S. in P. du Gay (ur.). *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications: 18–36.

Beck, Ulrich

2003 *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: knjižna zbirka Krt.

Belingar, Eda

2007 Tradicionalno stavbarstvo na Krasu. V: *Kamen na kamen: priloga Primorskih novic*: 4–7.

2010 Gradnja občinskih vodnjakov v Hruševici, Kobdilju in Štanjelu. *Goriški letnik (Marušičev zbornik)*, 33-34/II: 765–778.

Bell, Daniel

1996 *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.

Blažina, Igor

1992 Samo najboljša vina s Krasa nosijo novo zaščiteno znamko. *Primorske novice*, XLVI(63): 8.

Bogataj, Janez

1992 *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.

1999 *Mojstrovine Slovenije: srečanja s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus.

- 2000 Aplikativnost etnologije na Slovenskem. V: Bogataj, J. idr. (ur.). *Kolesar s Filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta (Županičeva knjižnica št. 4.), 203–217.
- Bogataj, Janez idr.
- 2005 *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Boissevain, Jeremy (ur.)
- 1992 *Revitalizing European Rituals*. London, New York: Routledge.
- Bolčič, Jana
- 1993 Dopolnilna dejavnost na naših kmetijah. *Primorske novice*, XLVII(20): 11.
- Boswell, David in Jessica Evans (ur.)
- 2007 (reprinted). *Representing the nation: a reader: histories, heritage and museums*. London, New York: Routledge.
- Bourdier, Jean-Paul
- 1989 Reading tradition V: J. P. Bourdier in N. AlSayyad (ur.). *Dwellings Settlements and Tradition: cross-cultural perspectives*, Lanham, New York, London: University Press of America, 35–52.
- Bourdieu, Pierre
- 2002 *Praktični čut I*. Ljubljana: SH.
- 2003 *Sociologija kot politika*. Ljubljana: založba /*cf. (Rdeča zbirka)
- Božič, Luka ...(idr.)
- 2006 *Zadružni dom v Komnu*. Komen: Osnovna šola Komen.
- Brecelj, Aleš
- 1996 Nekaj zgodovinskih podatkov o Nabrežini in okolici. V: *Nabrežina skozi stoletja*. Nabrežina: Slovensko kulturno društvo Igo Gruden, 9–81.
- Breschi, Marco, Aleksej Kalc in Elisabetta Navarra
- 2001 La nascita di una città. Storia minima della popolazioni di Trieste, secc. XVIII–XIX. V: R. Finzi in G. Panjek (ur.). *Storia economica e sociali di Trieste. Volume I. La città dei gruppi 1719–1918*. Trieste: LINT, 69–183.
- Brezovec, Aleksandra
- 2007 *Na sončni strani: turistični konstrukt podobe države*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko.
- Brumen, Borut
- 2000 *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba /*cf. (Oranžna zbirka).
- Buchli, Victor
- 2002 Introduction. V: V. Buchli (ur.). *The material culture reader*. Oxford, New York: Berg, 1–22
- Budal, Jože idr.
- 1997 *Komen skozi čas in običaje*. Komen.
- Bufon, Milan
- 1999 Kras: območje naravnega, kulturnega in družbenega stika. *Annales. Ser. hist. Sociol* 9(1=16): 1–14.

- Bulc, Gregor
2004 *Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov*. Maribor: Subkulturni azil.
- Bunc, Jože
1977 *Ženitovanjski običaji na Primorskem*. Berilo – zvezek 6. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Burke, Peter
2004 *Evropska renesansa: središča in obrobja*. Ljubljana: Založba /**cf* (Modra zbirka: delajmo Evropo).
- Byrne, Denis
2008 Heritage as Social Action. V: Fairclough, G. idr. (ur.). *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 149–173.
- Cek, Danijel
1997 »Oštja, apno ku puter!« Prvi kupci iz Branika so bili nad komenskim apnom navdušeni. *Primorske novice*, LI(87):10.
- Cevc, Emilijan
1954 Naša turistična društva in kulturnozgodovinski spomeniki. *Turistični vestnik* II(2): 41–42.
1955 Turizem in kulturni spomeniki. *Turistični vesnik*, III(9/10): 440–441.
- Cohen, P. Anthony
1985 *The Symbolic Construction of Community*. London, New York: Routledge.
- Cunja, Irena
1998 Domačini za načrte: čiščenje odpadnih voda je v Štanjelu osnova za razvoj turizma. *Primorske novice*, LII(80): 10.
- Čibej, Nada
2007 Komen v arhivskem gradivu. *Kras*, revija o Krasu in krasu, 83/84: 36–39.
- Čič, Tina
1998 Mesec Krasa vabi: od domačih kraških jedi do kulturnih večerov. *Primorske novice*, LII(73): 8.
2002 Ples po taktu izročila. *Primorske novice* LXVI(12): 8.
2011 Kras lahko najde konsenz tudi o pozidavah: pogovor s Tatjano Renner, vodjo Regionalne pisarne Štanjel, o Pilotne projektu Kras, kraškem parku in razvojnih dilemah Krasa. *Primorske novice*, LXV(115): 12–13.
- Čuk, Snežica
1991 O štanjelski šagri. *Primorske novice*, XLV(84): 16.
- Davis, C. James
1989 *Vzpon z dna*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Davison, Graeme
2008 Heritage: From Patrimony to Pastiche. V: Fairclough, G. idr. (ur.). *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 31–41.
- Delak Koželj, Zvezda
2001a Izhodišča za pripravo posebnih strokovnih podlag za izdelavo ureditvenih načrtov na nivoju najpomembnejše kulturne dediščine – urbanističnih spomenikov. *Glasnik SED*, 41(3/4): 9–11.
2001b *Nepremična dediščina vsakdanjega življenja na podeželju v Republiki Sloveniji*:

- stanje in varstvo. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino.
- 2005a Etnologija in kulturna dediščina: definicije, vloge, pomeni. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Zbirka Županičeva knjižnica, št. 14), 11–22.
- 2005b Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo. V: Bogataj, J. idr. *Nesnovna kulturna dediščina*, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 8–12.
- 2009 *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine (Vestnik)*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Destovnik, Irena
- 2002 *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Založba Drava.
- Deu, Živa
- 1999 Vključevanje tradicionalnega stavbarstva v urejanje naselij pomeni prenašanje njegovih kakovosti v novo oblikovanje stavb in naselij. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32–33: 21–25.
- 2000 Štanjel: znamenito, najznamenitejše slovensko mestece. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 38/39: 13–15.
- 2001a Prenova grajenih struktur v sodobnem urejanju naselij. *Urbani izziv*, 12(1): 24–30.
- 2001b *Stavbarstvo slovenskega podeželja: značilno oblikovanje stanovanjskih hiš*. Ljubljana: Kmečki glas.
- 2004 »Zagovornica izvirne kraške stavbne dediščine«: Dr. Živa Deu o obnovi stanovanjskih stavb na podeželju: pogovor. *Kras: revija o Krasu in krasu*, 66: 10–15.
- 2005a Celovita prenova naselja Štanjel: mednarodna načela celovitega varstva stavbne dediščine v izdelani dokumentaciji za prostorsko, urbano in arhitekturno preno-vo naselja Štanjel. *Urbani izziv*, 16(1): 108–116.
- 2005b Celovito varstvo stavbne dediščine v urejanju prostora (kulturnih krajin). V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Zbirka Županičeva knjižnica, št. 14), 29–40.
- 2005c Prihodnost Štanjela, najlepšega mesteca na Krasu. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 69: 8–13.
- 2010 Celovita prenova naselja Štanjel. *Dialogi*, 46(7/8): 37–56.
- Deu, Živa (ur.)
- 2002 *Revitalizacija štanjelskega gradu*. Komen: Občina Komen.
- Eisenstadt, S. Noah
- 1973 *Tradition, Change and Modernity*. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and SONS.
- 1989a Ustroj in dinamika tradicije v tradicionalnih družbah. *Družboslovne razprave*, 6(7): 108–120.
- 1989b Zgodovinske tradicije, modernizacija in razvoj. *Družboslovne razprave*, 6(7): 121–129.
- Erjavec, Aleš
- 1996 *K podobi*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije (Zbirka Umetnost in kultura; št. 20).

Evans, Jessica.

2007 Introduction; Nation and Representation. V: Boswell, D. in J. Evans (ur.). *Representing the nation: a reader: histories, heritage and museums*. London, New York: Routledge, 1–8

Fairclough, Grahame, Rodney Harrison, John H. Jameson Jr, John Schofield (ur.)

2008 *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge.

Fairclough, Graham

2008 New Heritage: an Introductory Essay – People, Landscape and Change. V: G. Fairclough, R. Harrison, J.H. Jameson Jr., J. Schofield (ur.). *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 297–312.

Fakin, Jasna

1997 *Komen in njegova zgodovina na starih razglednicah*. Proseminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

2002 *Komen – »kraški Pariz«; Razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno*. Diplomatska naloga, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino in Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana.

2005 Globalno v lokalnem. Raziskovanje Komenskega Krasa skozi sodobno teorijo identitetne dinamike. V: Hudaš, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v očeh znanih*. Ljubljana: FF, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica; 12), 189–208.

Fakin, Jasna in Erik Modic (ur.)

2004 *Kras od Štanjela do Devina*. Komen: Občina Komen.

Fakin Bajec, Jasna

2007a *Architectural heritage: an important element of identity in the Karst region of Slovenia*. *Lietuvus etnologija* (Lithuanian ethnology), 7(16): 157–171.

2007b Iz življenja prosvetnih društev v Komnu in bližnjih kraških vaseh v prvi polovici 20. stoletja. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 4: 24–30.

2007c Raziskovanje kulturne dediščine na Krasu : po sledih jezikoslovca in narodopisca dr. Karla Štreklja. *Glasnik SED*, 47(1/2): 51–62.

2007d Štanjel – the pearl of the Karst? : Revitalization problems in a Karst settlement in Slovenia. *Mediterranean Journal 2: coastal settlements, culture, conservation*. Gazimağusa: Eastern Mediterranean University Press, 423–430.

2008 Moderni in postmoderni vplivi na interpretacijo lokalne preteklosti (Kras v obdobju SFR Jugoslavije in v obdobju samostojne Slovenije). V: N. Troha, M. Šorn, B. Balkovec (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 139–148.

2010 »Brez tradicije ni inovacije«: nekaj pogledov na koncept tradicije na primeru ustvarjanja kraške kulturne dediščine. *Goriški letnik (Marušičev zbornik)*, 33–34/II, 749–763.

2011 Prakse varovanja kraške krajine: prizadevanja za zavarovano območje Krasa med političnimi akterji, stroko in lokalnim prebivalstvom. V: Nared, J., D. Perko, N. Razpotnik Visković (ur.). *Razvoj zavarovanih območij v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC (Regionalni razvoj 3), 71–77.

Ferjančič, Duša

1972 Branku Marušiču v razmišljanje. *Primorske novice*, X(26): 5.

Finzi, Roberto idr. (ur.)

2001 *Storia economica e sociali di Trieste. Volume I. La citta dei gruppi 1719-1919*. Trieste: LINT.

Finzi, Roberto

2001 Trieste perchè. V: Finzi, R. idr. (ur.). *Storia economica e sociali di Trieste. Volume I. La citta dei gruppi 1719-1919*. Trieste: LINT, 13–69.

Fister, Peter

1978 Etnologija kot sestavina načrtovanja prenove urbanega in ruralnega prostora. V: Bogataj, J. in M. Guštin (ur.). *Etnologija in sodobna slovenska družba*. Brežice, Ljubljana: Posavski muzej, Slovensko etnološko društvo, 90–94.

1979 *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

1987 Prenova vasi in kontinuiteta arhitekture na Primorskem. *Goriški letnik*, 12/14: 41–47.

1999 Ali izgineva avtentična kraška arhitektura?; vedno aktualno vprašanje. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32/33: 17–25.

2001 Prenova mesta – sposojena novost. *Urbani izziv*, 12(1): 5–14.

Fortunat-Černilogar, Damjana

1994 Skrb za kulturno dediščino in njeno varovanje med 1. svetovno vojno – italijanski odnosi do nje. *Annales*, 4(5): 135–148.

1996. Odnos Avstro-Ogrske do kulturne dediščine med prvo svetovno vojno. *Annales*, 6(8): 311–324.

Foucault, Michel

1991 *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt.

2001 *Arheologija vednosti*. Ljubljana: SH.

2010 *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC.

Fowler, J. Peter

1992 *The Past in Contemporary Society: Then, Now*. London, New York: Routledge.

Franežič, Vojko

2007 *Nekaj zgodovinskih drobcev o pevsko-bralnih društvih na komenskem Krasu do prve svetovne vojne*. Učenke in učenci zgodovinskega krožka OŠ Komen. Komen: OŠ Komen.

Fukuyama, Francis

1992 *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton.

Gabrič, Aleš

1997 »Ponekod pa je bila izdelana novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije. *Historični seminar II*, Ljubljana: Založba ZRC, 109–121.

1999 Slovenska kultura v drugi Jugoslaviji. V: Dolenc, E., B. Godeša, A. Gabrič. *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan, 115–126.

Gabrijelčič, Peter

1999 Kras postaja veliko vrtno zaledje vse tja do Milana... - razprava za okroglo mizo »Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?«. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32–33: 47.

Galluzzo, Lorenzo

1984 Analiza in razvoj naselitvenih in stanovanjskih tipov Tržaškega Krasa. V: Reverdito, L. (ur.). *Kamnita hiša; tipi in oblike*. Trento: L. Reverdito, 23–104.

- Gams, Ivan
2003 *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gellner, Ernest
1987 *Culture, Identity and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony
1990 *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Glažar, Natalija
2008 Listine o kulturni dediščini ter obletnica UNESCO. *Arhivi*, 31(1): 31–51.
- Goljak, R.
1963 Turistični problemi sežanskega Krasa. *Turistični vestnik*, XI(3), 64–66.
- Gombač, Boris
1993 *Trst–Trieste – dve imeni, ena identiteta: sprehod čez histografijo o Trstu 1719–1980*. Ljubljana: Narodni muzej; Trst: Tržaška založba.
- Gorjup-Posinković, Vida
1995 Prvi na seznamu Sveta Evrope: Štanjel – nič več mesto duhov. *Primorske novice*, XLIX(2): 23.
- Graham, Brian
2002 Heritage as Knowledge: Capital or Culture? *Urban Studies*, 39(5/6): 1003–1017.
- Graham Brian, G.J. Ashworth, J.E. Tunbridge
2000 *A Geography of Heritage: Power, Culture, Economy*. London: Arnold, New York: Oxford University Press.
- Grandits, Hannes
2008 Dynamics of Socialist Nation-Building. The Short Lived Programme of Promoting a Yugoslav National Identity and Some Comparative Perspectives. *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 27: 15–28.
- Gregorič, Bon Nataša
2008 *Prostori neskladij: etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, Južna Albanija*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Gupta, Akhil in James Ferguson
1999a Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era. V: Gupta, A. in J. Ferguson (ur.). *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham, London: Duke University Press, 1–29.
- 1999b Beyond »Culture«: Space, Identity and the Politics of Difference. V: Gupta, A. in J. Ferguson (ur.). *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham, London: Duke University Press, 33–51.
- Gupta, Akhil in James Ferguson (ur.)
1999 *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham, London: Duke University Press.
- Guzej-Sabadin, Cveta
1988a Spacalova galerija v Štanjelu. *Primorske novice*, XLII(40): 5.
- 1988b »Se zlato obdobje vrača?«. *Primorske novice*, XLII(47): 4.
- 1994 Izjemna kulturna dediščina: direktor oddelka za zaščito kulturne dediščine Sveta Evrope v Štanjelu. *Primorske novice*, XLVIII(12): 11.
- 1995a Pomembna vloga žensk: kako ohraniti propadajočo kulturno in naravno dediščino. *Primorske novice*, XLIX(42): 6.

- 1995b Lepote o kakršnih drugod sanjajo: z uničevanjem naravne in kulturne dediščine izginja naša identiteta. *Primorske novice*, 7 val, XLIX(43): 29.
- 1996 »Največ moje duše je v mozaiku«; Kraševac Jože Spacal, mojster scenografije, mozaika, grafike in slikarstva. *Primorske novice*, 7. Val, L(31): 25.
- Habermas, Jürgen
- 1994 *The philosophical discourse of modernity: twelve lectures*. Cambridge: Polity Press.
- Habinc, Mateja
- 2004 *Ne le rožmarin za spomin: o spominskih predmetih in njihovem shranjevanju*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, (Županičeva knjižnica, št. 11).
- 2008 Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov. *Traditiones*, 37(1): 79–97.
- Halbwachs, Maurice
- 2001 *Kolektivni spomin*. Ljubljana: SH.
- Hall, Stuart
- 1996 Introduction: Who Needs »Identity«? V: Hall, S. in P. du Gay (ur.). *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1–17.
- 2003 Introduction. V: . S. Hall (ur.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, Milton Keynes: The Open University, 1–11.
- Hall, Stuart (ur.)
- 2003 *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, Milton Keynes: The Open University.
- Hall, Stuart in Du Gay Paul (ur.)
- 1996 *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Hannerz, Ulf
- 1997 Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology. Spletni vir: <<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/hannerz.pdf>>.
- Harej, Zorko
- 1984 Uvod. V: Reverdito, L. (ur.). *Kamnita hiša; tipi in oblike*. Trento: L. Reverdito, 7.
- Harmel Matjaž in Kobal, Jurij
- 1997 Kraški regijski park: Nastaja načrt upravljanja. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 20: 14–15.
- Harrison, Rodney idr.
- 2008 Introduction: Heritage, Memory and Modernity. V: Fairclough idr. (ur.). *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 1–12.
- Hazler, Vito
- 1998 Predlog standardov za delo etnologov v spomeniškem varstvu. *Etnolog*, 8(59): 77–104.
- 1999 *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konzervatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.
- 2005 Nesnovna kulturna dediščina Slovenije. V: Bogataj, J. idr. *Nesnovna kulturna dediščina*, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 5–7.
- Hems, Alison
- 2006 Introduction: Beyond the Graveyard – Extending Audiences, Enhancing Understanding. V: Hems, A. in M. Blockley (ur.). *Heritage Interpretation*. London, New York: Routledge, 1–7.

Hewison, Robert

2007 The climate of decline V: Boswell, D. in J. Evans (ur.). *Representing the nation: a reader; histories, heritage and museums*. London, New York: Routledge, 151–162.

Hobsbawm, Eric

1996 Introduction: Inventing Traditions. V: Hobsbawm, E. in T. Ranger (ur.). *The invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.

1997 Če hočeš videti prihodnost, glej v preteklost. *Nova revija*, 16(187/188): 161–165.

Hobsbawm, Eric in Terence Ranger (ur.)

1996[1983] *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hožič, Maks

1989 Plesalcev več in več. *Primorske novice*, XLIII(66): 13.

Hudales, Jože

2005 Etnološka dediščina v muzejih 21. stoletja. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta (Zbirka Županičeva knjižnica, št. 14), 215–230.

2008 Slovenski muzeji in etnologija: od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja. Ljubljana, Velenje: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zbirka Županičeva knjižnica; št. 27).

Hudales, Jože in Visočnik Nataša (ur.)

2005 *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica; 12).

Ipavec, Vesna Mia

2011 *Etnologija in kultura etnološke vede na Goriškem* (Doktorska naloga). Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij.

Izvedbeni program skupnega razvojnega programa Kraške regije 2004–2006. Končno poročilo. Pilotni projekt Kras.

2002 Štanjel: Regionalna pisarna Štanjel, Agencija RS za regionalni razvoj.

Jacobs, M. Jane

2004 Tradition is (not) modern: deterritorializing globalization. V: AlSayyad, N. (ur.). *The End of Tradition?* London: Routledge, 29–44.

Jameson, Fredric

2001 *Postmodernizem ali kritika poznega kapitalizma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, zbirka Analecta.

Jarc, Daniel

2001 *Kraška krajina in ruralna arhitektura. Vodnik za gradnjo in prenovo kulturnega izročila*. Sesljan: Kraška gorska skupnost.

Jenkins, Keith

2007 Kaj je zgodovina. *Filozofski vestnik*, XXVIII(1): 141–160.

Jezernik, Božidar

1980 Teoretična izhodišča etnoloških raziskovanj ustne tradicije. *Glasnik SED*, 20(2): 49–51.

2004 Moč spomina, premoč pozabe; zgodovina ljubljanskih »nacionalnih spomenikov«. *Zgodovina za vse*, XI(1): 5–17.

2005 Preteklost in dediščina. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, (Županičeva knjižnica; 12), 11–24.

- 2010 Nacionalizacija preteklosti. V: Jezernik, B. (ur.). *Med prezentacijo in manipulacijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica, št. 33), 7–23.
- Kacin-Wohinz, Milica
- 1994 Primorski Slovenci in italijanska država. V: Grafenauer, B. idr. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU*. Ljubljana: SAZU, Razprave 17, 165–173.
- Kacin-Wohinz, Milica in Nevenka Troha (ur.)
- 2001 *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956: poročilo slovensko italijanske komisije*. Ljubljana: Nova revija.
- Kačič, Romana
- 2001 Sestava kraške krajine. V: Jarc, D. (ur.). *Kraška krajina in ruralna arhitektura. Vodnik za gradnjo in prenovo kulturnega izročila*, Sesljan: Kraška gorska skupnost, 14–53.
- Kalc, Aleksej idr.
- 2002 *Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče RS; Trst: Narodna in študijska knjižnica.
- Kaneff, Deema
- 2004 *Who Owns the Past? The politics of Time in a »Model« Bulgarian Village*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Kernel, Davor
- 2003 *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara
- 1998 *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Klemen-Krek, Zofija
- 1995 Spodbuditi organizirano gibanje: okrogla miza »Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa«. *Kras, revija za promocijo*, 2(9): 56–57.
- 1999 Države tekmujejo za vpis v Unescovo dediščino. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32/33: 31–33.
- Klemenčič, Bojan
- 1987 Etnološka dediščina na območju Občine Sežana. *Goriški letnik* 12/14: 53–58.
- Klun, Miroslav
- 1999 Kras je dejansko občutljivo področje... - pozdravni nagovor za okroglo mizo »Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?« *Kras, revija o Krasu in krasu*, 32–33: 12.
- Knez-Stojkovič, Olga
- 1990 Priprave na kraško ohcet. *Primorske novice*, XLIV(47): 6.
- Komelj, Ivan
- 1987 O regionalnem in splošnem v arhitekturi in stavbarstvu na »kraškem obrobju«. *Goriški letnik* 12/14: 35–39.
- Kos, Milko
- 1952 Kmet na Krasu. *Razgledi* 7, 226–237.

Kozorog, Miha

2009 *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Županičeva knjižnica, št. 29).

KLS I

1968 *Krajevni leksikon Slovenije: zahodni del Slovenije. 1. knjiga* Ljubljana: DZS.

Kranjc, Andrej

1994 O imenu in zgodovini pokrajine Kras. *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin* (series historia naturalis), IV(4): 131–134.

1999 Uvod. V: Kranjc, A. idr. *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. Ljubljana: Založba ZRC, Kranjc, Andrej idr.

1999 *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. Ljubljana: Založba ZRC.

Kranjc, Darja

2001a. Krave so res vijoličaste, ko kraški pršut sušijo na kozolcih. *Primorske novice, Sobotna*, 5: 25

2001b. Kozolcomanija. *Kraški obzornik*, 1: 12.

2005 *Moč prepoznavnosti: predlog notranje opreme obnovljene zavarovane domačije*. Ljubljana: Knjižnica GSED.

Kraška hiša (katalog ob razstavi)

1969 Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

Krečič, Peter

1987 Nekatere razvojne posebnosti v arhitekturi 19. stoletja na Primorskem. *Goriški letnik*, 12/14: 23–34.

Križman, Silva

1989 Turizem na Sežanskem: način življenja naj se prilagodi turistični dejavnosti. *Primorske novice*, XLIII(51): 4.

1991a Ta cerkev je moja ...: na štanjelski šagri je duhovnik preprečil orgelski koncert. *Primorske novice*, XLV(80): 10.

1991b Kulturno prebujanje? Spacal in Černigoj naj dobita ustrezno mesto v nacionalnem programu. *Primorske novice*, XLV(100): 7.

1992a Konji in jame zasebni? Turističnim »dinozavrom« bije zadnja ura tudi na Sežanskem. *Primorske novice*, XLVI(27): 6.

1992b Nič brez vaščanov: infrastruktura ali obnovljeno zidovje: večna štanjelska dilema I. *Primorske novice*, leto XLVI(27): 7.

1992c Kako, kje začeti: infrastruktura ali obnovljeno zidovje: večna štanjelska dilema II. *Primorske novice*, XLVI(28): 6.

1992d Poskusi so predragi: infrastruktura ali obnovljeno zidovje: večna štanjelska dilema III. *Primorske novice*, XLVI(29): 5.

1992e Folklorna skupina s Krasa pripravlja svojo drugo predstavo: Kaj se skriva v osmici. *Primorske novice*, XLVI(32): 5.

Križnar, Naško

1984 Odlomki iz materialne kulture na Krasu. V: Reverdito, L. (ur.). *Kamnita hiša; tipi in oblike*. Trento: L. Reverdito, 13–21.

1999 Etnografska podoba Krasa. V: Kranjc, A. idr. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje*. Inštitut za raziskovanje Krasa ZRC-SAZU, Ljubljana: Založba ZRC, 217–251.

Krnel-Umek, Duša

1976 *Vas kot skupnost na Krasu*. (Magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Kropej, Monika

2001 *Karel Štrekelj: iz vrelcev besedne ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC.

Kučan, Ana

1998 *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Kuhar, Boris

1969 Razstava o Krasu. V: *Kraška hiša (katalog ob razstavi)*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1.

Kumar, Krishan

1995 *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the contemporary world*. Oxford, Cambridge (Mass): Blackwell.

Kuret, Niko

1965-1971 *Praznično leto Slovencev: starosvetne šege in navade od pomladi do zime*. Celje: Mohorjeva družba.

Lah, Ljubo

1994 *Prenova stavbne dediščine na podeželju – Kras*. Novo mesto: Dolenjska založba.

1997 Upanje za zgledno sodelovanje. S strokovnega posvetovanja o Škocjanskih jamah v Matavunu. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 19, 12–13.

2000a Štanjel neprenovljenega stavbnega fonda ne prenese, ker mu škodi. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 37: 12–15.

2000b Razvojno vizijo Štanjela je treba nenehno ustvarjati in dopolnjevati. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 38/39: 20–21.

2001 Od arhitekturnega konservatorstva, obnove in prenove do integralnega varstva dediščine; teoretska in konceptualna izhodišča. *Urbani izziv*, 12(1): 31–45.

2002 *Muzeji na prostem – večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Fakulteta za arhitekturo.

2011 Zavarovanje Krasa. V: Nared, J. D. Perko, N. Razpotnik Visković (ur.). *Razvoj zavarovanih območij v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC (Regionalni razvoj 3): 79–89.

Lavin, Karin (ur.)

2001 *Vodnik po Krasu in okolici: doživljanje krajine s čutenjem, raziskovanjem in ustvarjalnostjo*. Štanjel: Pilotni projekt Kras.

Layton, Robert in Julian Thomas

2001 Introduction: the Destruction and Conservation of Cultural Property. V: Layton, R., P. G. Stone, J. Thomas (ur.). *Destruction and Conservation of Cultural Property*. London, New York: Routledge, 1–21.

Layton, Robert, Peter G. Stone, Julian Thomas (ur.)

2001 *Destruction and Conservation of Cultural Property*. London, New York: Routledge.

Ledinek Lozej, Špela

2007 Ob petdesetletnici Orlove terenske ekipe Etnografskega muzeja na Vipavskem: pregled gradiva o stavbarstvu in bivalni kulturi. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*. 4: 31–35.

- 2011 *Stanovanjska kultura v Vipavski dolini: etnološki vidik razvoja in pomena kuhinje v 20. stoletju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Lefebvre, Henri
- 2003 *The Production of Space*. Malden, Oxford, Carlton, Berlin: Blackwell Pub.
- Levi, Giovanni
- 1995 *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Löfgren, Orvar
- 1989 The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea* XIX: 5–23.
- Low, Setha M. in Denise Lawrence- Zúñiga
- 2003 Locating Culture. V: Low, S. M. in D. Lawrence-Zúñiga (ur.). *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Malden, MA, Oxford, Carlton, Berlin: Blackwell Pub. Str. 1–47.
- Low, Setha M. in Denise Lawrence-Zúñiga (ur.)
- 2003 *The Anthropology of Space and Place; Locating Culture*. Malden, MA, Oxford, Carlton, Berlin: Blackwell Pub.
- Lowenthal, David
- 1985 *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- 1998 *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lozej, Nada idr.
- 1997 *Sveto – Puntarska vas na Krasu*. Komen: Občina Komen
- Luke, W. Timothy
- 1996 Identity, Meaning and Globalization: Detraditionalization in Postmodern Space-time Compression. V: Heelas, P., S. Lash in P. Morris (ur.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority in Identity*. Cambridge, Oxford: Blackwell Publishers, 109–133.
- Luthar, Oto
- 2006 Zgodovinopisje visoke moderne. V: O. Luthar, M. Šašel-Kos, N. Grošelj in G. Po-bežin. *Zgodovina historične misli*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Luthar, Oto in Breda Luthar
- 2007 Trio za orkester: resničnost, pripoved in pomen. *Filozofski vestnik*, XXVIII(1): 103–119.
- Lyotard, François Jean
- 2002 *Postmoderno stanje – poročilo o vednosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- 2004 *Postmoderna za začetnike: korespondenca 1982–1985*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Macdonald, Sharon
- 1997 A people's story: heritage, identity and authenticity. V: Rojek, C. in J. Urry (ur.). *Touring Cultures. Transformations of travel and theory*. London, New York: Routledge, 155–175.

- Macdonald, Sharon in Gordon Fyfe (ur)
1996 *Theorizing Museums*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Maher, Igor
1998 *S kolesom po kraškem parku. Kolesarski izleti* (kartografsko gradivo). Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS.
- Makuc, Neva
2009 Furlanska historiografija in nekatere etnične, jezikovne, verske in socialne skupine. *Acta Histriae*, 17(1/2): 43-58.
- Makuc, Neva in Jakob Marušič
2005 *Domoznanske publikacije o Primorski: gradivo za bibliografijo (do leta 2004)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Malešič, Marjeta
2007 *Zasnova Praznika terana in pršuta v Dutovljah*. Diplomski naloga. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Malnič, Andrej
2000 Prenova in revitalizacija Štanjela je prvorazredno ekonomsko vprašanje. *Kras*, revija o Krasu in krasu, 38/39: 66.
2002 Kaj je osnovno poslanstvo turističnega društva? *Kras*, revija o Krasu in krasu, 54/55: 38-39.
- Malnič, David
1992a Študija kot vodilo. *Primorske novice*, XLVI(29): 8.
1992b *Turistično ovrednotenje občine Sežana s poudarkom na njeni obmejni legi*. Sežana: Skupščina občine Sežana.
- Maners, Lynn D.
2002 The Transformation and Rearticulation of Folk Dance Performance in Former Yugoslavia: Whose Tradition, Whose Authenticity? V: Felföldi, F. L., T. Buckland (ur.). *Authenticity: Whose tradition?* Budapest: European folklore institute.
- Marušič, Branko
1972 Muzejska dejavnost in spomeniško varstvo na Goriškem. *Primorske novice* X(23): 8.
1977 Petindvajset let goriškega muzeja (1952-1977). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 25(3): 205-207.
1999 Na Krasu od pozne antike do današnjih dni. V: Kranjc, A. idr. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje*. Inštitut za raziskovanje Krasa ZRC SAZU, Ljubljana: Založba ZRC, 164-191.
2002 Zahodno slovensko ozemlje: iskanje ozemeljske istovetnosti. V: Štih, P. in B. Balkovec (ur.). *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 277-286.
- Matičev, Milko
1948 O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev. *Slovenski etnograf*, 1: 9-56.
1974-1981 Karel Štrekelj. V: *Primorski slovenski biografski leksikon*, III. knjiga. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 592-597.
1986 Sint ut. sunt. *Traditiones*, št. 15: 249-254.

Merljak, Ivan

2009 Jutro, ko se je rodilo Vstajenje Primorske. *Primorske novice, Sobota*. LXIII (7): 9–10.

Mihevc, Andrej

2005 Uvod. V: Mihevc, A. (ur.). *Voda in življenje v kamniti pokrajini*. Ljubljana: Založba ZRC.

Mihevc, Andrej (ur.)

2005 *Voda in življenje v kamniti pokrajini*. Ljubljana: Založba ZRC.

Miklavčič-Brezigar, Inga

1998 *Spomini naše mladosti: etnološki pregled povojnih dogodkov na Goriškem*. Nova Gorica: Goriški muzej, Etnološki oddelek.

2002 Kulturna identiteta in etnologija v okviru moderne globalizacije. *Glasnik SED*, 41(1/2): 34–40.

2005 Muzeji in lokalna skupnost na Goriškem ter vzpostavljanje novega Kovaškega muzeja v Lokovcu. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Županičeva knjižnica, 165–174.

Misztal, A. Barbara

2003 *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.

Mljač, Matej

2008 Živeti v ponarejeni nostalgiji je velika beda – arhitekt Matej Mljač o pozidavah Krasa, birokraciji, mentalnih pregradah in stiku starega z novim (pogovor je vodila Tina Čič). *Primorske novice*, LXII(194): 16–17.

Muršič, Rajko

1995 Oddaljeni pogled na preplete etnološke samorefleksije. Etnološki raziskovalni programi. V: Muršič, R. in M. Ramšak (ur.). *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo in Znanstveni inštitut FF (Knjižnica Glasnika SED; 23), 147–154.

2000 *Trate vaše in naše mladosti: zgodba o mladinskem in rock klubu*. Ceršak: Subkulturni azil.

2001 Slovenska etnologija in marksizem. V vrtincu stoterih možnosti. *Glasnik SED*, 41(1/2): 19–26.

2002 Kulture v primežu globalizacijskih procesov in vseprisotne popularne kulture: izločitev pojma iz strokovnega besednjaka. *Glasnik SED*, 42(2): 4–10.

2005a. Uvod. H kritiki ideologije dediščinstva ter slepega enačenja znanosti in stroke. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, (Županičeva knjižnica; 12), 7–10.

2005b. Kvadratura kroga dediščine. Toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, (Županičeva knjižnica; 12), 25–39.

2006 Nova paradigma antropologije prostora: prostorjenje in človeška tvornost. *Glasnik SED*, 46(3/4): 48–54.

Mušič, Igor

1996a Končno od načrtov k dejanjem: Študijski obiski zgodovinskega jedra Štanjela se vrstijo. *Primorske novice*, L(83): 10.

1996b Kraške jedi so še vedno iskane: Med Komnom in Dutovljami je bilo nekoč trikrat več gostiln. *Primorske novice*, L(85): 11.

1996c Pomoč Oxforda Štanjelu: Strokovnjaki Oxfordske univerze preučevali Štanjel. *Primorske novice*, L(87): 11.

1996d Od prenove Štanjela k ustanovitvi regijskega parka Kras: nastaja načrt upravljanja. *Primorske novice*, L(100): 9.

1997a Kraševci na Dunaju. *Primorske novice*, LI(10): 8.

1997b Z Dunaja prek Ljubljane do Trsta: Mesec Krasa se nadaljuje s predstavami, prospektom. *Primorske novice*, LI(15): 6.

Nicoletti, Marc' Antonio

1970 Il patriarcato d'Aquileia sotto Volfero do Cologna. *Archeografo Triestino*, serie II, vol. II: 35–76.

Novak, Vilko

1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: CZ.

Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne

1986 Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Nova Gorica.

Olick, K. Jeffrey

2008 Collective memory: A memoir and prospect. *Memory Studies*, Let. 1, št. 1: 23–29.

Olsen, J. Bjørnar

2003 The end of history? Archeology and the politics of identity in a globalized world. V: Layton, R., P. G. Stone in J. Thomas (ur.). *Destruction and Conservation of Cultural Property*. London: Routledge.

Osvald, Monika

2002 Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni: arhitekt Maks Fabiani (1865–1962) ter cerkev v Ločniku, Šempetru pri Gorici in Vrtojbi. *Acta historiae Artis Slovenica*, 7: 123–134.

Panjek, Aleksander

2006 *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa*. Koper: Annales.

Pavšič-Milost, Aleksandra

1996 *Zadružni dom – naš ponos*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Pertot, Ivan

1994 *Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*. Trst: samozaložba.

1997 *Kamnita dediščina Krasa: obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*. Trst: Mladika.

Petrič, Magdalena

2000 *Mednarodno pravno varstvo kulturne dediščine (Vestnik XVII)*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, uprava RS za kulturno dediščino.

Pirkovič, Jelka

2005 *Celostno ohranjanje naselbinske dediščine (Vestnik, XVIII)*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Počkar, Bojan

1996 Začetek velikega in pomembnega projekta ... Kras kot del zavarovanih območij v Sloveniji. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 16: 16–17.

Poljak Istenič, Saša

2008a. O raziskovanju delovnih šeg kmečkega prebivalstva. V: Slavec Gradišnik, I. in H. L. Podlogar (ur.). *Čar izročila: zapuščina Nika Kureta*. Ljubljana: Založba ZRC, 353 – 379.

2008b. Šege in navade kot folklorizem. *Traditiones*, 37(2): 61–110.

Poole, Ross

2008 Memory, history and the claims of the past. *Memory Studies*, 1(2): 149–166.

Pozzetto, Marco

1997 *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj: L.I.B.R.A.

Praprotnik, Tadej

1999 *Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Od identitete do identifikacije*. Ljubljana: ISH- Fakulteta za podiplomski humanistični študij in ŠOU- Študentska založba.

Primožič, Tadeja

2005 Dediščina in turizem na Slovenskem. V: Hudales, J. in N. Visočnik (ur.). *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta (Zbirka Županičeva knjižnica, št. 14), 51–68.

Problemska analiza funkcionalno zaokrožene Kraške regije (analitičen del skupnega razvojnega programa). Pilotni projekt Kras.

2000 Štanjel: Regionalna pisarna Štanjel. Agencija RS za regionalni razvoj.

Prosen, Anton

2008 Nasilna urbanizacija slovenskega podeželja. Prostorska problematika: Tomaj in Planina. *Delo, Sobotna priloga*, 50(9): 22–23.

Prosen, Dragica

1998 Nov način za predstavljanje lepot Krasa domačinom in tujcem: s kolesom po kraškem parku. *Primorske novice*, LII(83): 7.

Pur, Dimitrij

1996 Pomoč Evropske unije – Phare projekti na Krasu: Projekte bolj uskladiti in informirati javnost. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 17–18: 31–32.

Rapport, Nigel in Joanna Overing

2000 *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London, New York: Routledge.

Rebec, Mitja

1987 Turizem smo ljudje – ali res? *Primorske novice*, XLI(66): 2.

Rebolj, Dušan

1998a Lokalne skupnosti se morajo medsebojno povezati: državni podsekretar Ivo Piry o medresorski koordinaciji in projektne svet za Kras (intervju). *Kras, revija o Krasu in krasu*, 25: 20–21.

1998b »Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?« - napoved okrogle mize revije Kras. *Kras, revija za promocijo*, 29: 5.

Reisp, Branko

1968 *Slava vojvodine Kranjske: izbor*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Renčelj, Stanislav

2007 *Kras: kamen in življenje*. Koper: Libris.

Renčelj, Stanislav in Ljubo Lah

2004 *Kraška hiša: arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom*. Koper: Libris.

Repe, Božo

1997 Škofovska izjava o lojalnosti in pastirsko pismo. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*, 2. izd. Ljubljana: Nova revija, 121–122

2006 Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: J. Bogataj (ur.), O. J. Zorn, S. Polak (ur.), S. Šajn (ur.). *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100. letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 61–99.

Repič, Jaka

2006 »Po sledovih korenin«; *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, (Županičeva knjižnica 19).

Repovš, Jernej

2006 Tržno usmerjane poti turizma v moji deželi. V: Bogataj, J. idr. (ur.). *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100. letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 139–147.

Reverdito, Luigi (ur.)

1984 *Kamnita hiša; tipi in oblike*. Trento: L. Reverdito.

Rihtman - Auguštin, Dunja

2001 *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.

Rijavec, Vladimir

1991 Štanjelske zdrahe. *Primorske novice*, XLV(85).

Rizman, Rudi

1989 Problema modernosti in modernizacije v kontekstu teoretične sociologije. *Družboslovne razprave*, 6(7): 7–18.

2001 Pojav globalizacije in njene razsežnosti. *Glasnik UNESCO*, december, 40–44.

Rizman, Rudi (ur.)

1991 *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt 79.

Robertson, Roland

2002 Globalisation or glocalisation. V: Robertson, R. in K. E. White (ur.). *Globalization: critical concepts in sociology*, 3. del, London, New York: Routledge.

Robinson Mike

2001 Tourism Encounters: Inter- and Intra-Cultural Conflicts and World's Largest Industry V: AlSayyad, N. (ur.). *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage. Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. London, New York: Routledge, 34–67.

Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem in koledar za navadno leto 1911. Gorica: Goriška Tiskarna.

Rogelj Škafar, Bojana

2011 *Upodobljene sledi narodne identitete*. Ljubljana: Založba ZRC (Ethnologica Dissertationes 1).

- Rojek, Chris in John Urry (ur.)
1997 *Touring Cultures. Transformations of travel and theory*. London, New York: Routledge.
- Rozman, Franc in Žarko Lazarević (ur.)
1996 *Razvoj turizma v Sloveniji: Zbornik referatov 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Rožman, Irena
2008 Šege ob krstu v kontekstu družbenih sprememb. V: Slavec Gradišnik, I. in H. Ložar-Podlogar (ur.). *Čar izročila: zapuščina Nika Kureta* (1990-1997). Ljubljana: Založba ZRC (Opera ethnologica Slovenica), 387 – 406.
- Rutar, Simon
1997 *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro.
- Scherl, Ferry
2001 Vzroki za razcep med spontano arhitekturo in novimi urbanističnimi posegi ter gradnjami. V: Jarc, D. (ur.). *Kraška krajina in ruralna arhitektura. Vodnik za gradnjo in prenovo kulturnega izročila*. Sesljan: Kraška gorska skupnost, 56–95.
- Scott, Lash in John Urry
1994 *Economies of signs and space*. London, Thousand Oaks, California: Sage
- Scott, Lash
1993 *Sociologija postmodernizma*. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.
- Sedej, Ivan
1964 Problemi raziskovanja slovenske ljudske kulture. *Slovenski etnograf*, 16/17: 331–336.
- 1967 Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov. *Varstvo spomenikov*, 11: 74–80.
- 1969 Kmečka arhitektura na Krasu. V: *Kraška hiša (katalog ob razstavi)*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 3–10.
- Semerani, Luciano
1984 Kamnita hiša. V: L. Reverdito (ur.). *Kamnita hiša; tipi in oblike*. Trento: L. Reverdito, 9–11.
- Shaw R., Trevor
2000 *Foreign Travelers in the Slovene Karst 1537–1900*. Ljubljana: Inštitut za raziskovanje krasa, ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Simikič, Alenka
1983 Pomen Orlovih ekip za muzejski dokumentacijski fond. V: Bogataj, J. in M. Terseglav (ur.). *Zbornik 1. kongresa jugoslovanskih etnologov in folkloristov*. Rogaška Slatina. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 466–475.
- Skupni razvojni program Občin Divača, Hrpelje-Kozina, Komen, Sežana ter Kraškega dela Občin Koper in Miren-Kostanjevica. Strateški del 2001–2010. Pilotni projekt Kras.*
- 2002 Štanjel: Regionalna pisarna Štanjel, Agencija RS za regionalni razvoj.
- Slabe, Marjan
1987 Uvodna beseda pri posvetu »Zaton kraške arhitekture«. *Goriški letnik*, 12/14: 9–10.

Slamič, Uroš

2000 Štanjel je nekaj posebnega, zato naj bo namenjen posebnim ljudem. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 38/39: 8–9.

Slavec Gradišnik, Ingrid

2000 *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC.

Slovenski etnološki leksikon

2004 Ljubljana: Mladinska knjiga.

Smith, D. Anthony.

1991 Genealogija narodov. V: *Študije o etnonacionalizmu*. Rizman, R. (ur.). Ljubljana: Knjižna zbirka Krt 79, 51–77.

1991 *National identity*. Reno, Las Vegas, London: University of Nevada Press.

Smith, Laurajane

2006 *Uses of heritage*. London, New York: Routledge.

Smole, Vera

1994 Folklorist med prevajanjem in zapisovanjem. *Traditiones*, 23: 143–154.

Sottler, Jožko.

1956 Turizem v Primorsko-Kraškem področju LRS. *Turistični vestnik* IV(2): 55–59.

Stanonik, Marija

1990a O folklorizmu na splošno. *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, 30(1–4): 20–42.

1990b Tradicijski vidik slovstvene folklore. *Nova revija*, IX(104): 1709–1720.

1990c *Slovstvena folklorja v domačem okolju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Šajn Tomo, Uršič Zupan, Marica

2000 Bo pol Primorske zavarovane? Krajinski in regijski parki prinašajo omejitve, a tudi priložnosti za drugačen, morda še boljši razvoj – Primerna ureditev odpira pot do evropskega denarja. *Primorske novice*, LIV(1): 3.

Šimac, Rudi, Renner Jože, Colja Roman

1967 Možnosti za razvoj turizma na spodnjem Krasu. *Turistični vestnik*, XV(6): 246–251.

Škrbina na Krasu

1975 *Škrbina na Krasu, izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva k zgodovinski in etnološki podobi vasi*. Berila – zvezek 4. Nova Gorica: Goriški muzej.

Šola, Tomislav

1999 Uvod v mnemozofijo kot splošno teorijo o dediščini. *Argo*, 42(1): 166–172.

Štanjel – ožje območje. Konservatorski program.

1999a Nova Gorica: Zavod za ohranjanje kulturne dediščine Slovenije – Območna enota Nova Gorica [interno gradivo].

Štanjel – širše območje. Konservatorske smernice za varovanje kulturne dediščine.

1999b Nova Gorica: Zavod za ohranjanje kulturne dediščine Slovenije – Območna enota Nova Gorica [interno gradivo].

Programska zasnova za naselje Štanjel.

1999c Univerza v Ljubljani. Fakulteta za arhitekturo.

Štanjel – živo naselje, smernice za lokalni in razvojni načrt in akcijski program 2001–2002.

- 2002 Štanjel: Agencija RS za regionalni razvoj [idr.] [interno gradivo]
Štih, Peter
- 2005 Nacionalizirana zgodovina. *Nova revija: mesečnik za kulturo*, 24(280/281): 1–20.
- 2006 Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 25–47.
- Štolfa, Boštjan
- 2000 *Kulturni, gospodarski in politični utrip Komencev v II. polovici 19. stoletja*. Naloga za zgodovino na Škofijski gimnaziji v Vipavi: Vipava: Škofijska gimnazija.
- Štupar-Šumi, Nataša
- 1987a Historični kraški urbanizem in arhitektura – projektni model kot metoda za ohranjanje kraške arhitekture. *Goriški letnik* 12/14: 11–22.
- 1987b *Štanjel in grad Štanjel*. Maribor: Obzorja (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 125–126).
- 2000a Štanjel – Castri sancti Danielis. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 38/39: 24–29.
- 2000b Na vrhunskih spomenikih morajo delati vrhunski strokovnjaki. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 38/39: 30–33.
- 2006 Kras na udaru radikalnih posegov = kulturna dediščina: pogovor s priznano konservatorico in restavratorko Natašo Štupar-Šumi. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 73: 20–25.
- Šumi, Nace
- 1987 Krasu zvoni. *Goriški letnik* 12/14: 49–52.
- Šušteršič, Jernej
- 1962 Ljudska arhitektura in notranja oprema – turistična zanimivost! *Turistični vestnik* X(11), 259–261
- 1965 Turizem in tradicionalno stavbarstvo našega podeželja. *Turistični vestnik* XIII(2), 44–45.
- Tamás, G.M
- 1997 Socializem, kapitalizem in modernost. *Nova revija*, XVI(180/181): 199–210.
- Tercelj Otorepec, Mojca
- 2007 Kako misliti dediščino? Javni interes varstva kulturne dediščine in spomenikov v zasebni in javni lasti – pogled na dediščino skozi oči konservatorja. *Glasnik SED*, 47(1/2): 15–19.
- Terčon, Davorin
- 1999 Kraševci nočejo parka omejitev: poslanec državnega zbora Davorin Terčon o aktualnih vprašanjih Krasa (pogovor je vodila Cveta Guzej-Sabadin in Katja Željčan). *Primorske novice*, LIII(22): 20.
- Thompson, B. John
- 1996 Tradition and Self in a Mediated World. V: Heelas, P., S. Lash, P. Morris (ur). *De-traditionalization: Critical Reflections on Authority in Identity*. Cambridge, Oxford: Blackwell Publishers, 89–108.
- Tilley, Christopher
- 1994 *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford, Providence: Berg.

- 2006 Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage. *Journal of Material Culture*, 11(1/2): 7–32.
- Tuan, Yi-Fi
- 1989 Traditional: What does it mean? V: Bourdier, J. P. in N. Alsayyad (ur.). *Dwellings, Settlements and Tradition: Cross-cultural perspectives*. Lanham, New York, London: University Press of America, 27–34.
- Ule, Mirjana
- 2000 *Sodobne identitete: v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Upton, Nell
- 2001 »Authentic« Anxieties. V: AlSayyad, N. (ur.). *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage: Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. London, New York: Routledge: 298–306.
- Uredništvo
- 1999 Kaj so dali Krasu Pharovi mali projekti?. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 34: 12–19.
- 2003 Pomen učnih poti za vrednotenje in varovanje naravne in kulturne dediščine - okrogla miza o učnih poteh. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 58–59:30–31.
- 2006 Krasu ustrezno mesto v razvojni strategiji slovenskega turizma in več denarja za njegovo promocijo: posvet o destinacijskem managementu Kras. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 74–75: 34 – 43.
- 2007 Zoper zlorabo imena Kras: Odprto protestno pismo županov Krasa. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 81: 4–5.
- Urry, John
- 1995 *Consuming places*. London: Routledge.
- 1996 How societies remember the past. V: Macdonald, S. in F. Gordon (ur.). *Theorizing Museums*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers, 45–65.
- Uršič, Marica
- 1990 Kraška ohcet: oživljanje starih običajev in navad. *Primorske novice*, XLIV(68): 9.
- 1996 Zakon o regijskem parku Škocjanske jame: omejitve in možnosti: Park – zgled sonaravnega razvoja?. *Primorske novice*, L(84): 11.
- 1997a Kraševci skupaj na sejmu: Na sejmu Vino 1997 celovita predstavitev Krasa. *Primorske novice*, LI(39): 8.
- 1997b Kraševci družno v svet: skupni nastop Krasa na sejmu Vino 97. *Primorske novice*, LI (45): 10.
- 1997c Izvirno v obrti in turizmu: obrtniki iz štirih kraških občin na celjskem sejmu. *Primorske novice*, LI(75): 12.
- 1997d Denar za zasebne hiše: Država za obnovo Štanjela: trije milijoni. *Primorske novice*, LI(85): 8.
- 1998a Nujno povezovanje tudi v turizmu: zaradi razdrobljenosti zaostajajo. *Primorske novice*, LII(23): 10.
- 1998b Vnesti življenje v mrtve zidove: mladi kraški arhitekti so na delavnici o Štanjelu združili Fabianijevo filozofijo in potrebe sodobnega življenja. *Primorske novice*, LII(6): 24.
- 1998c »Tradicija, ki so jo znali ohraniti skozi čas, se Kraševcem obrestuje: Kras se predstavlja svetu«. *Primorske novice*, LII(5): 5.

- 1998d Predstavitve v kraških občinah: kolesarska mreža tudi na Krasu. *Primorske novice*, LII(17): 11
- Uršič Zupan, Marica
- 2000a Nič o Krasu brez Kraševcev. To zagotavlja v četrtek usklajen sporazum o kraškem parku – Brez tega je bil tudi Pilotni projekt Kras vprašljiv. *Primorske novice*, LIV(39): 10.
- 2000b Mesec Krasa vabi: do 12. novembra kraška kuhinja in običaji, kultura, zgodovina. *Primorske novice*, LIV(78): 6.
- 2000c Štanjel kmalu z vso infrastrukturo: do leta 2003 naj bi dobil vodovod, kanalizacijo, čistilno napravo in plin – polovico bo prispevala država. *Primorske novice*, LIV(83): 12.
- 2001a »Šterna, ki je v sramoto Krasu«; na črno postavljen vodnjak in nadstrešek pred Casinojem še stojita, tudi gradbenega dovoljenja za prenovo notranjosti še ni. *Primorske novice*, LV(17): 5.
- 2001b V sožitju s starim do boljšega razvoja: urbanistične zasnova za Štanjel in Kobdij naj bi naselji polepšali in jima omogočili razvoj. *Primorske novice*, LV(85): 6
- 2002 Pot do razvitega in privlačnega Krasa: nakazuje jo Pilotni projekt Kras z geslom »Kraški človek med čisto visoko tehnologijo in oživljeno kraško krajino brez meja«. *Primorske novice*, LVI(5): 11.
- Venn, Couze in Featherstone Mike
- 2006 Modernity. *Theory Culture Society*, 23(2/3): 457–476.
- Verginella, Marta
- 1990 *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Trst: Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici.
- 1993 Nacionalni konflikti v obmejnem mestu. *Pretoki*, 41–48.
- 1995 Spremna beseda. V: G. Levi. *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Vidmar Horvat, Ksenija
- 2006 *Globalna kultura*. Ljubljana: Študentska založba.
- Vidmar, Cvetko
- 1968 Od prvih zametkov ljudske oblasti do današnje komune. *Goriški zbornik 1948–1968*. Nova Gorica: ČZP Delavska enotnost Ljubljana, 20–37.
- 1981 Oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem Primorju (12. 6. 1945–15. 9. 1947). *Goriški letnik*, 8: 173–221.
- Vlaj, Stane
- 1991 Krajevna skupnost. V: *Enciklopedija Slovenije* 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 361.
- Vodopivec, Miran
- 1999 *Kraški teran*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Vodopivec, Peter
- 2000 Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XL(1): 49–61.
- 2006 *Od Pohlinove slovnice do samostojne države; Slovenska zgodovina od konca 18 do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Vranješ, Matej

2008 *Prostor, teritorij, kraj: produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales Majora).

Zaletelj, Ana

1980 Zgodovinski pregled zakonodaje o spomeniškem varstvu in o arhivih. *Arhivi*, 3(1/2): 29–39.

Zobec, Miha

2008 Človek, živina in kali: pogled v preteklost vodnih zajetij na Krasu. *Kronika; časopis za slovensko krajevno zgodovino*. 56: 495 – 504.

Zonabend, François

1993 *Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, SH.

Zuljan Kumar, Danila

2007 *Narečni diskurz: diskurzivna analiza briških govorov*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC (Zbirka Linguistica et philologica; 16).

Željan, Katja

1999a Bodo grajski zidovi oživel? Vrsta projektov za hitrejšo obnovo Štanjela. *Primorske novice*, LIII(1): 6.

1999b Premalo zanimanja? *Primorske novice*, LIII (23): 8.

1999c V desetih letih nov Štanjel? Rezultati zaključnega projekta Phare Štanjel so spodbudni. *Primorske novice*, LIII(49): 9.

1999d Kot bi spregovorile none ... Zanimive fotografije iz zgodovine Štanjela. *Primorske novice*, LIII(67): 10.

1999e Jutri začetek Štrekljevih večerov. *Primorske novice*, LIII(73).

1999f Kdo in kako bo pomagal Štanjelu? Zamisli in načrti za prenovu so, drugo vprašanje pa je, kako jih bo moč izpeljati – na pomoč države ne gre računati. *Primorske novice*, LIII(97): 8.

2000a Iskanje skupne identitete Krasa; o pomenu kraške naravne in kulturne dediščine. *Primorske novice*, LIV (21): 6.

2000b Prihodnost Krasa naj krojijo ljudje: s Pilotnim projektom Kras do soglasja med stroko in domačini o vrednotah Krasa - razkorak med razvojnimi programi in stvarnostjo. *Primorske novice*, LIV(28): 3.

2000c Nov sijaj za Ferrarijev vrt? V ustanovi Maksa Fabianija so prepričani, da bi z nekja koraki prišli do velike pridobitve za Štanjel in njegov turizem. *Primorske novice*, LIV(42): 10.

2000d Kanadski denar bo prišel prav: dolarji za ureditev sprehajalne poti do Ferrarijevega vrta. *Primorske novice*, LIV(76): 10.

Žiberna, Jožko

1996 Kras in avtocesta: Kras je ranjen. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 15: 16.

Internetni viri

CIVILNA INICIATIVA KRAS. Poslanstvo.

<http://www.civilnainiciativakras.com/node/3> (uporabljeno dne 10. 1. 2009).

Iskanje enot nepremične kulturne dediščine. <http://rkd.situla.org/>.

Odgovor MOP na poslansko pobudo Brede Pečan in Sama Bevka o ustanovitvi Kraškega regijskega parka.

<http://www.civilnainiciativakras.com/node/574> (uporabljeno dne 26. 10. 2009).

Poslanska pobuda poslanke in poslanca SD, Brede Pečan in Sama Bevka, glede sprejema zakona o Kraškem regijskem parku.

<http://www.civilnainiciativakras.com/node/573> (uporabljeno dne 26. 10. 2009).

Vinakras Sežana. <http://www.vinakras.si/>

Regionalni razvojni program Notranjsko kraške regije 2007–2013

http://www.rra-nkr.si/materiali/priloge/slo/regionalni_razvojni_program_notranjsko-kraske-regije_2007-2013pdf.pdf

Časopisni viri:

Primorske novice 1953–

Kras 1994–

Sobota (Priloga Primorskih novic) 2001

Bonbon (Priloga Primorskih novic) 2008

Domovina 1867

Processes of Creating Cultural Heritage

Inhabitants of Kras between Tradition and Challenges of Modern Society

The monograph *Processes of Creating Cultural Heritage. Inhabitants of Kras Between Tradition and Challenges of Modern Society* analyses the role and importance of cultural heritage as cultural and economic capital (Graham 2002), which serves the actors of Kras local communities as an element of common and spatial identity as well as a market product in promoting the local features within tourism. Based on contemporary environmental approaches such as emphasised in conventions of Unesco and the Council of Europe, heritage has also been asserted as a major category in creating developmental programmes aiming at sustainable development of local areas.

Recent worldwide social changes (transnationalisation, universalization, globalisation, relocalisation/glocalisation, development of high technology, mass media boom), which in Slovenia have been related to its independence and accession to the European Union, have also made possible for the handling and creating of the heritage as well as the recreation of local history to become the domain of general population, rather than being limited to the expert and scientific public within public cultural institutions, as was the case only three decades ago. This is why the empirical part of the research focuses on the Kras region, particularly the village communities in the Komen Kras area (Komen municipality). There the author has analysed the social processes and practices that are used by inhabitants of Kras as well as expert and political public to ascribe designating, marketing or other meanings or values to certain elements of the past. The analysis has considered both general social changes and processes typical of the modern and postmodern era, as well as specific local, political, cultural and economic features.

With regard to time, the empirical ethnographic research into the creation of heritage, its meaning and role in the Kras region focuses on two historical periods, i.e. the age of modernity, reaching its peak in Europe in 18th and 19th centuries, and the age of postmodernity, which in the West began in the second half of the 20th century. As in Slovenia the features of modernity (industrialisation, urbanisation, secularisation of values and norms, centralisation of state administration) were most prominent in times of the socialist Yugoslavia, and the features of postmodernity after its independence and the introduction of democracy, the research focuses primarily on the developments after World War II (alongside a short presentation of the 18th and 19th centuries). The research was directed at the analysis of why the local population's and authorities' attitude

towards creations of the past was changing through diverse social-political systems and style currents. The emphasis was on interpreting the research findings that examined closely the experience, knowledge, opinions and expectations of the local population who only began participating in constructing cultural heritage in recent decades. Due to different expert approaches, the locals were often excluded or disregarded in expert discussions on the revitalisation and preservation of cultural elements of the past. Based on rare domestic and many foreign findings that the author has used to establish the theoretical and partly methodological research framework, special attention was paid to social negotiations in constructing the meanings of cultural elements (such as the stone, the Kras house). Also presented when interpreting research results were overviews and syntheses of post-structuralists' and postmodernists' theories on constructing heritage (Smith 2006; AlSayyad 2001a; Davison 2008; Byrne 2008; Graham 2002; Kirshenblatt-Gimblett 1998 et al.), identity (Hall 1996; Praprotnik 1999; Cohen 1985 et al.), space (Tilley 2006; Urry 1995, 1996; Appadurai 1996) and nationalism (Štih 2006; Löfgren 1989; Rizman 1991 et al.). The theories presented were then checked, argued and supplemented with examples of events in the Kras region. The interpretation of research results was based on an analysis of the field materials gathered, i.e. 32 interviews on political, cultural and social conditions in the selected historical periods, and on the opinions, views and ideas on creating and using heritage in a certain living environment. Materials from two local newspapers (*Primorske novice*; *Kras – a magazine on the Kras region and Kras landscape*) were used as additional historical materials supplementing the narratives of the interviewees.

Regarding its contents, the work has been divided into six parts. The introduction presents the monograph's purpose, research hypotheses, the course of research, a short history of the region explored and the methodology. It is warned at the very beginning that alongside the expert public, local actors are also of key importance in processes of creating heritage in a certain local environment, yet in contrast to experts they ascribe different meanings and importance to the heritage elements, depending on the experience, needs, desires and expectations.

Part two defines the social role of the past in three historical periods (pre-modern, modern and post-modern age). In the time of pre-modern, the so-called traditional societies, the past represented a model, an example for the present and the future. That is to say, the tradition as transmitted orally had an authoritarian social role that had to be followed by everyone, had to be respected and not doubted. It was based on unchanging religious dogmas, which often induced negative valuation of any changes, novelties and of progress. Based on progress, reason, free choice and decision, the modern era also induced changes to the importance of the past. The latter had lost its authoritative role and became an important element in constructing the national identity and in displaying the nation's progress. Since the past was used to understand and explain the current social-political and cultural formations (the nation, national history, national culture), the interpretation is selective, often black-and-white, unilateral, canonised, etc. Its globalist technological changes and currents having brought a breath of fresh air to the modernist

views of the role of tradition, past, history, space and identity, the postmodern age sees the past as a signifier of new collective identities (local, transnational, multinational) and as an aesthetic element of the predominant visual culture, which is used not only for marking the community, but for marketing purposes.

In part three, a contemporary definition of heritage is presented based on the findings of part two, as devised from the development of the term heritage through historical eras and from the tasks and importance of protective institutions (such as Unesco, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, museums). This has been done by taking into consideration the findings of postmodernist constructivist theories and the importance of representations (Hall 2003) that pay greater attention to *agency* or the role of actors. The latter use social processes and practices to provide meaning to material and immaterial components of the culture, in which they live and which they help develop. The importance ascribed to cultural elements personally may either match or cancel each other with the negotiated importance ascribed to a cultural element in a certain society or community. Social negotiation is held in discursive practices related to systems of political power, while diverse discourses (i.e. expert, political, public, local) shape the actions that popularise the formation of heritage at a certain location. Although in expert literature, heritage is primarily defined as a construct of the present comprising the sources to define its past intending to anticipate the future, the attention when researching the importance of heritage has to be paid to the actions of local actors, as it is their experience, needs and expectations that the role and use of heritage for a better future depends on. Also presented thoroughly in this part is the role of heritage as a homogenising agent that enables local actors to feel their association with the community. When shaping the contemporary definition, the role of memory in conceiving the heritage and the difference between heritage and tradition are also presented.

The key parts are chapters four and five, where the theory and field examples are used to show the social-political and economic role of heritage in the Kras region. Part four focuses on constructing collective identities (national, regional/local, European) and on the role of heritage in the identification process. Alongside types of creating, explaining and representing Yugoslav and Slovenian national identities as well as Kras, regional and village local identity after World War II, it is presented in detail how architectural heritage, particularly stone, have become an important symbol of Kras identity.

The last part presents the role of heritage as an economic product in creating a tourist destination. It includes a detailed analysis of the revitalisation of the old part of the Štanjel village, the most important tourist spot in Komen municipality. As renovation processes had until recently been managed by several foreign and Slovenian experts, and since there have been little result in contrast to all the projects and the money invested, the analysis provides guidelines on how to activate better the local inhabitants who have to become the main actor in the development of the famous Kras village. Also presented is the (non)-use of the local past in the development of countryside Kras tourism in socialist and post-socialist times. While analysing the issues of revitalising a culturally protected settlement and the role of heritage in the development of countryside tourism,

the contemporary tendencies of using heritage within sustainable development are presented, and so are the roles of the ethnologist and cultural anthropologist in the comprehensive protection of heritage in settlements and in shaping tourist contents. In the process of shaping the development guidelines, it is essential to know the history of the way of life in the chosen environment, and to integrate local inhabitants in setting the development guidelines, particularly their wishes, complaints, experience and expectations, as, otherwise they would not participate in the development and the expectations of the expert public would not be realised.

The final part of the assignment synthesises the role of heritage between tradition and innovation. Tradition does not illustrate the regular, fixed, authentic transfer of past knowledge, meanings and experience, rather, it depicts a continuous practice that keeps being changed, supplemented and improved due to current needs and expectations. Our life being a continuous process striving for further development of the society, the tradition is intertwined with innovation and innovation changes into tradition, whereas the cultural elements that are designated heritage, are the bond or the medium to connect the past with the present and the future, but the shape, function and meaning of the cultural element change in the process. This is why we can never have the final word on Kras heritage, as heritage is a term the contents of which are shaping and changing continuously. If alongside the culinary specialties the main specialties of Kras are stone and stony items, a stony house, then in the next century when the social-political, economic and cultural circumstances are different, the specialties might be a standard building, concrete, iron and plastic – i.e. elements that in today's society don't embody positive values and meanings.

Pogled na Kras s Krasa

Janez Bogataj

Knjiga Jasne Fakin Bajec ni aktualna zgolj zaradi obravnave niza vprašanj o kulturni dediščini Krasa, temveč predvsem zaradi sprememb, ki so jih v pogledu kulturne dediščine doživljali pokrajina in njeni prebivalci v zadnjih dveh, treh desetletjih. Tudi zunaj tega časovnega okvira lahko govorimo o skoraj mitskem vrednotenju Krasa kot pokrajine, kar je svojevrstno poudarjeno tudi v nekaterih umetniških interpretacijah, še zlasti literarnih in likovnih. Vrhunec vrednotenj Krasa in njegovih naselij pa je izražen v podobi nekakšnega »muzeja na prostem«, torej konstrukta, ki je nastal zunaj Krasa.

Za prebivalce pa je v zadnjih desetletjih mnogo pomembnejša tista posebnost Krasa, ki je verjetno njegova glavna značilnost v celotnem zgodovinskem razvoju: to je položaj pokrajine, njena lega na stičišču z romanskim svetom. Kraševci so v različnih družbenih in državnih sistemih doživljali različne življenjske, torej gospodarske in družbene usode, ki navsezadnje sooblikujejo tudi novejšo lokalne poglede na prihodnji razvoj pokrajine po vstopu Slovenije v schengensko območje.

Klavrna je bera strokovnih spoznanj, ki jih pogosto vsaj posredno uravnavajo politične smernice in so v nasprotju s potrebami gospodarskega, družbenega in duhovnega življenja prebivalcev Krasa. Spoznanj ni številčno malo, a so vsebinsko neproduktivna. Danes se ne moremo več strinjati z mislijo, da naravne značilnosti kraške pokrajine ne omogočajo ugodnih življenjskih razmer, saj se je pogled nanje v sodobnosti spremenil in Kras postaja vabljiva pokrajina za občasno in stalno naselitev. Ker leži na geografsko in politično zelo občutljivem ozemlju, se v spremembah rabe tega območja skrivajo številne nevarnosti in pasti, ki se jih nosilci »novega« razvoja Krasa pogosto ne zavedajo, ko npr. snujejo nove tipe mestnih naselij v ruralnem okolju, za navrh pod sumljivim poimenovanjem »kraška vas«. Vse to se dogaja pod zvonečimi oznakami: varovanje kulturne dediščine in identitete Krasa, upoštevanje trajnostnega razvoja, spoštovanje okoljskih zmožnosti idr.

Vprašanje kulturne dediščine Krasa, po Bourdieuju kulturnega in ekonomskega kapitala, odpira danes niz protislovnih opredelitev in tudi konkretnih rešitev. Kapital kraških vsakdanjnikov in praznikov je sooblikovalec lokalne in regionalne identifikacije, hkrati pa tudi tržno blago, ki prebivalcem omogoča gospodarski, družbeni in kulturni razvoj. Zato je popolnoma razumljivo, da Kraševci na sestavine kulturne dediščine vežejo določene odnose, pomene in razumevanja, kar vse ustvarja paletu socialnih, celo estetskih praks in procesov. Zaradi tega je raziskovanje oz. analiza načinov oblikovanja, rabe in reprezentacij kulturne dediščine v vaških skupnostih na Krasu izjemno pomembno.

Zanimivo je, kaj sami Kraševci razumejo pod pojmom kulturna dediščina in katere so osrednje vrednote njenih opredelitev. Te vrednote se oblikujejo v konkretnih političnih, družbenih in kulturnih razmerah ter vplivajo na oblikovanje odnosov do dediščine s strani Kraševcev na eni in strokovne javnosti na drugi strani. Avtorica knjige je raziskavo usmerila na spremembe odnosov lokalnega prebivalstva in oblasti do sestavin kulturne dediščine v okviru dveh družbeno-političnih sistemov, geografsko pa je osredinjena predvsem na vaše skupnosti zahodnega ali Komenskega Krasa (Komen, Sveto in Volčji Grad), nekateri primeri in primerjave pa vključujejo še druge kraške mikroregije.

Tudi na Krasu so družbeno-politični interesi soustvarjali pomen in uporabo kulturne dediščine. Uporabljena in poudarjena je bila (in je) kot znak identifikacije oziroma simbol narodne in lokalne istovetnosti. Najizrazitejša značilnost in celo simbol kraške istovetnosti je prav gotovo arhitekturna oz. stavbna dediščina, in podobe o njej so pogosto stereotipne. Prav v njeno sodobno stavbno podobo se verjetno najdosledneje preslikujeta dva pogleda oziroma dvojje razumevanj Krasa: tisto od »zunaj« in t. i. lokalno ali od »znotraj«. Zunanji pogled je močno prežet z idealističnimi in tudi instrumentaliziranimi naravnostmi, notranjega pa intuitivno usmerja sistem vrednot in norm, ki so jim podlaga specifične gospodarske, družbene in duhovne potrebe. Zato ne presenečajo npr. tudi različne oblike obujanja ritualnih praks in pojavi t. i. kraškega folklorizma, kar ima seveda lahko usodne posledice za sodobno razumevanje kraške kulturne dediščine. To pa je neposredno povezano s pomenom in vlogo kulturne dediščine pri oblikovanju ekonomskih, zlasti turističnih produktov. Kulturna dediščina postaja pomembna sestavina v oblikovanju podobe in razpoznavnosti Krasa kot turističnega cilja, motiv in orodje destinacijskega menedžmenta. Pri oblikovanju stališč in percepcije sestavin kraške kulturne dediščine je bilo narejenih kar nekaj napak, morda celo več kot pri vprašanih stavbne ali bivalne kulturne dediščine. Pogosta spremljevalca razvoja kraškega turizma sta odsotnost strokovnosti in površnost pri načrtovanju: predvsem so umanjale predstavitve lokalne preteklosti, tako v času socializma kot tudi postsocializma. Značilen primere je Štanjel, ki sicer velja za najpomembnejše turistično središče v občini Komen, hkrati pa je tudi »lokacija«, na katere hrbtu so se lomila (in se lomijo) številna kopja načrtovanja, prenove, trajnostnega razvoja, komunalnih vprašanj idr.

Temeljita analiza tega dogajanja, domačih in mednarodnih, tudi ne prav posrečenih ukrepov, je avtorici omogočila, da je postavila model, ki izraža sodobne težnje za uporabo kulturne dediščine v trajnostnem razvoju vasi Štanjel in predvsem tudi realno vlogo etnologa ali kulturnega antropologa pri načrtovanju bodočega razvoja oz. oblikovanja turističnih vsebin. Zaenkrat namreč to strokovno področje obvladuje turistično ljubiteljsvo na eni in pogosto strokovno slabo argumentirani predlogi, žal pa tudi prepovedi in drugi birokratski ukrepi na drugi strani.

Kulturno dediščino Krasa so seveda ustvarili ljudje, prebivalci, Kraševci, izbrali in določili pa so jo »strokovnjaki«. Zato ne preseneča, do so bile posamične akcije in dejavnosti v zvezi z dediščino, med lokalnim prebivalstvom sprejete naklonjeno, mnoge pa tudi upravičeno zavrnjene. »Ključni akter sprejemanja strokovnih pogledov in upoštevaj političnih zakonov je lokalno prebivalstvo, ki s strokovno ovrednotenimi kul-

turnimi prvinami živi, nekateri prebivalci pa za razliko od strokovnjakov ali politikov v vrednotenih kulturnih posebnostih vidijo drugačen pomen in vrednote.« To je popolnoma razumljivo in logično, težje pa je (bilo) sprejemljivo za strokovne okvire, ki pogosto ne vidijo, da je vitalnega pomena spoznavanje človekovih praks, torej praks nosilcev kulturnih procesov v različnih časovnih obdobjih. Problematika je torej precej širša od vtisa, ki so ga posamične stroke in strokovne prakse skušale narisati s kamnitimi hišami, kamnoseškimi izdelki in kamnom, vonjem in okusom pršute in terana. Kraševci ne ohranjajo in razvijajo kulturnih prvin iz preteklosti zaradi kakih identifikacijskih in predstavitvenih motivov, ampak predvsem zaradi svojih konkretnih življenjskih, gospodarskih potreb, želja po druženju, tudi zabavi, medsebojni komunikaciji idr.

Knjiga Kraševke, dr. Jasne Fakin Bajec, ki temelji večletnem raziskovanju, je celovito, izvirno in predvsem strokovno utemeljeno znanstveno delo o kulturni dediščini Krasa. Zares je škoda le, da prihaja v javnost po tolikih letih in desetletjih, tudi po pogosto zgrešenih poskusih in posegih v življenje ter življenjsko okolje ljudi na Krasu. Prepričan sem, da bo v veliki meri lahko v prihodnje usmerila številna strokovna in politična izhodišča za trdnjše in predvsem strokovno utemeljene odločitve. Te so se dozdej pogosto medile, če se izrazim s primero, predvsem ob manjših ali večjih količinah narezanega pršuta in kozarcih terana!

A Look at Kras from Kras

The book by Jasna Fakin Bajec is not topical only due to her exploration of a series of questions on Kras cultural heritage, but particularly due to the changes that the landscape and its inhabitants have experienced in the perspective of cultural heritage in the past two or three decades. Even outside this timeframe we may speak of an almost mythical valuation of Kras as landscape, which is also emphasised peculiarly in certain artistic interpretations, particularly in literature and painting. The peak of valuing Kras and its settlements, however, is expressed in the form of a “skansen museum”, i.e. a construct that was made outside Kras.

In recent decades, the Kras specialty that was much more important to its inhabitants was what is possibly its main feature in its entire historical development – the position of the region, its immediate contact with the Romance world. In diverse social and political systems, the people of Kras experienced different economic and social life fates, which has eventually shaped the recent local views on the future development of the region following the Slovenian accession to the Schengen area.

The yield of expert findings is miserable, and they are often regulated at least indirectly by political guidelines, thus being in conflict with the requirements of the economic, social and spiritual life of inhabitants of Kras. It is not that findings are few, they are not productive as regards contents. Today we can no longer agree with the thought that

natural features of the Kras landscape fail to provide favourable living conditions, as the view of them has changed recently, thus making Kras a tempting landscape be it for temporary or permanent residence. Being located in a very vulnerable area both geographically and politically, the changes to uses of the area conceal several dangers and traps that the bearers of the “new” development of Kras often fail to understand; i.e. when designing new types of urban settlements in the rural landscape, and in addition giving them the suspicious name “the Kras village” of all the possibilities. This is all being done under fancy slogans: protection of cultural heritage and Kras identity, consideration of sustainable development, consideration of environmental capabilities, etc.

The issue of Kras cultural heritage, which according to Bourdieu is cultural and economic capital, now opens up a series of contradictory definitions and concrete solutions. The capital of Kras everyday life and holidays contributes to local and regional identification, at the same time serving as a market product that provides the inhabitants with the economic, social and cultural development. This makes it perfectly understandable why inhabitants of Kras bind certain relations, meanings and interpretations to the elements of cultural heritage, which creates a range of social, even aesthetical practices and processes. This is why research into or analysis of ways of shaping, using and representing cultural heritage in village communities of Kras is extremely important. It is interesting to consider what Kras inhabitants understand as cultural heritage and what the main values of their definitions are. These values are shaped in specific political, social and cultural conditions, influencing the formation of attitude towards heritage both among inhabitants of Kras as well as the expert public. The author of the book has directed her research into the changed attitudes of the local population and the authorities towards elements of cultural heritage within two social-political systems, whereas geographically she has been focusing mainly on village communities of Western or Komen Kras area (Komen, Sveto and Volčji Grad), while some examples and comparisons include other micro regions of Kras.

In Kras as well, the social-political interests have helped shape meanings and the use of cultural heritage, which has been used and emphasised as a symbol of identification or a symbol of national and local identity. Undoubtedly, the most prominent feature, even the symbol of Kras identity, is architectural, building heritage, its notions often appearing stereotypical. It is its contemporary architectural image where two perceptions or two views of Kras are probably reflected most consistently: that from the “outside” and the so-called local or from the “inside”. The external perception is permeated strongly with idealist and also instrumentalised attitudes, whereas the internal one is directed intuitively by the system of values and norms based on specific economic, social and spiritual requirements. This is why there is no surprise e.g. in various types of reviving ritual practices and in the emergence of the so-called Kras folklorism, which naturally can influence fatally the contemporary understanding of Kras cultural heritage. This then is related directly to the meaning and role of cultural heritage in shaping economic, particularly tourist products. Cultural heritage has been becoming an important element in shaping the image and recognisability of Kras as a tourist destination, a motif and a tool

of destination management. Several mistakes have been made in shaping the viewpoints and the perception of elements of Kras cultural heritage, maybe even more than is the case with building or residential heritage. What commonly goes hand-in-hand with the development of tourism in Kras is the lack of expert knowledge and careless planning: particularly absent were presentations of the local past, both in socialist and post-socialist times. A typical example of that is Štanjel, otherwise considered the most important tourist spot in the municipality of Komen, however, this is the location where several battles have been fought over planning, renovation, sustainable development, urban facilities, etc.

Based on a thorough analysis of the developments, local and international, including the steps that were not particularly well-chosen, the author was able to set a model expressing contemporary tendencies in the use of cultural heritage in the sustainable development of the village of Štanjel, as well as a realistic role of the ethnologist or cultural anthropologist in designing the future development or designing tourist contents. By now, this expert field has been controlled partly by tourist amateurism and partly by weakly supported expert proposals, but also prohibitions and other bureaucratic measures.

Naturally, Kras cultural heritage has been created by people, inhabitants, the population of Kras, but it has been chosen and selected by "experts". It is therefore no surprise that among the local population some heritage campaigns and activities were received warmly and many were declined justifiably. "The key actor in adopting expert views and considering political laws is the local population that live with the expertly valued cultural elements, and some inhabitants, in contrast to experts and politicians, see different meaning and values in the valued cultural specialties." This is quite understandable and logical, yet the expert circles find it difficult to understand it, often failing to see the seminal importance of learning about human practices, i.e. the practices of those who perform cultural processes in various periods of time. The issue therefore is much wider than the impression that individual disciplines and expert practices wanted to create using stone houses, stonemason items and the stone, the smell and taste of prosciutto and teran. It is not due to certain motifs of identification or presentation that inhabitants of Kras maintain and develop past cultural elements, but primarily due to their specific living and economic requirements, desires for socialising, entertainment, mutual communication, etc.

The book by a Kras inhabitant, dr. Jasna Fakin Bajec, which is based on years of research, is a comprehensive, original and particularly well-founded scientific work on the cultural heritage of Kras. It is only a pity that it should be made public after so many years and decades, and so many failed attempts and interventions in the life and living environment of Kras. I am convinced that in the future it will be able to direct several expert and political starting points towards firm and expertly founded solutions. So far they have often borne fruit, if I may use a simile, particularly with smaller or larger quantities of sliced prosciutto and glasses of teran!

Ethnologica – Dissertationes 2

Dr. Jasna Fakin Bajec, etnologinja in profesorica zgodovine, je asistentka z doktoratom v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje v Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici. Raziskuje socialnopolitično, ekonomsko in trajnostno vlogo dediščine v sodobnem svetu; zgodovino in etnologijo Krasa; razvoj turizma in vprašanje trajnostnega razvoja kraške krajine. Od leta 2010 vodi Razvojni forum Kras. Za osnovnošolski raziskovalni projekt *Križem kražem po Komenskem Krasu* je leta 2004 prejela Fordovo nagrado. V sodelovanju z Občino Komen je souredila zbornik *Kras od Štanjela do Devina* (2004). Sodelovala je pri nastajanju filma »Takú je blo na Volčjem Gradi.« *Predstavitev preteklega načina življenja v kraški vasi Volčji Grad* (2005) in v soavtorstvu pripravila zgodovinsko razstavo *Naših 60 let. Kulturni, gospodarski in družbeni razvoj v vaseh Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevica* (2004). Trenutno je zaposlena s podoktorskim temeljnim raziskovalnim projektom *Kulturna dediščina – medij za vzpostavljanje trajnostnega razvoja v lokalnem prostoru*. Na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici predava predmet *Kulturna dediščina v historični perspektivi*.

Kulturno dediščino Krasa so ustvarili ljudje, prebivalci, Kraševci, izbrali in določili pa so jo »strokovnjaki«. Zato ne preseneča, da so bile posamične akcije in dejavnosti v zvezi z dediščino med lokalnim prebivalstvom sprejete naklonjeno, mnoge pa tudi upravičeno zavrnjene. Popolnoma razumljivo in logično stališče, da je ključen dejavnik lokalno prebivalstvo, je največkrat težko sprejemljivo za strokovnjake; ti pogosto ne uvidijo, da je vitalnega pomena spoznavanje človekovih praks, torej praks nosilcev kulturnih procesov v različnih časovnih obdobjih. Kraševci ne ohranjajo in razvijajo kulturnih prvin iz preteklosti zaradi kakih identifikacijskih in predstavitenih motivov, ampak predvsem zaradi svojih konkretnih življenjskih, gospodarskih potreb, želja po druženju, tudi zabavi, medsebojni komunikaciji idr. Knjiga Kraševke, dr. Jasne Fakin Bajec je izvirno in predvsem strokovno utemeljeno znanstveno delo o kulturni dediščini Krasa. Prepričan sem, da bo v veliki meri lahko v prihodnje usmerila številna strokovna in politična izhodišča za trdnejše in predvsem strokovno utemeljene odločitve.

Iz recenzije dr. Janeza Bogataja

ISSN 2232-3090

25 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

